รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โดย

สนั่น ชูสกุล และคณะ

ชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม ๒๕๕๐

สัญญาเลขที่ RDG๔๕๑๐๐๐๑๖

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โดย

นายสนั่น	ชูสกุล
นางสาวสดใส	สร่างโศรก
นายนันทโชติ	ชัยรัตน์
นางสาวไพรินทร์	เสาะสาย
นางสาวอุษณีย์	คะบุตร
นายอภินันท์	บุญทอน
นางสาวธีรดา	นามไห
นายเลิศศักดิ์	คำคงศักดิ์
นายพิชาญ	ทิพย์วงศ์
นายสุพจน์	สิงห์คะจันทร์
นายบุญทอง	สะดวก
นางสาวมาลี	สุปันตี
นายสาธร	ปรางเพชร
นายเลื่อน	ศรีสุโพธิ์

และ นักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำมูน – ลุ่มน้ำชีและภูสีฐานชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

Abstract

การวิจัยเรื่องสิทธิชุมชนอีสานนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ระหว่างปี ๒๕๔๖-๒๕๔๙ ใน ๓ พื้นที่วิจัย คือ ลุ่มน้ำมูน ลุ่มน้ำชี และพื้นที่ป่าภูสีฐาน พื้นที่ดังกล่าวล้วนกำลังประสบผลกระทบจากโครงการพัฒนาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของรัฐ ทั้งจากการจัดการน้ำโดยการสร้างเขื่อน การประกาศป่าอนุรักษ์ทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของราษฎร และการใช้ทรัพยากรโดยภาคเอกชน คือการดูดทรายในลำน้ำและการกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ โจทย์วิจัยสำคัญ คือ ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนอย่างไร? ซึ่งมีโจทย์ย่อยในการศึกษาถึงกระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิ์ การพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน รูปแบบทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนและกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมการใช้สิทธิ์ของชุมชน

นักวิจัยของโครงการเป็นนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ทำงานร่วมกับชาวบ้านมาแต่เดิม และใช้กระบวนการวิจัยนี้ในการเรียนรู้และปฏิบัติการร่วมกับ "นักวิจัยไทบ้าน" และผู้นำชุมชน ตลอดระยะเวลา ๓ ปี ข้อค้นพบสำคัญของการวิจัย คือ

๑) ดินแดนที่เรียก "ภาคอีสาน" เป็นถิ่นฐานที่มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ และมีพัฒนาการต่อเนื่องของความเป็น "ชุมชน" บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์มาหลายพันปี ยุคประวัติศาสตร์มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ใต้อิทธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักรเขมร ลาว และสยาม หล่อหลอมเป็นคนพวกเดียวกันด้วยระบบความเชื่อเรื่องผี ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

๒) ระบบสิทธิชุมชนอีสาน เป็นระบบคิดที่มีเหตุมีผล สร้างขึ้นมาจากการพิสูจน์ทดสอบลองผิดลองถูกท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ที่ถูกกระทำจากภายนอกและกระบวนการภายใน เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ลุ่มลึกเกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับคนกับสังคมและองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณ ชุมชนอีสานมีหลักคุณค่าอันเป็นรากฐานของการกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของแต่ละคน หรือ "สิทธิชุมชน" หลักคุณค่านั้น ได้แก่ หลักความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ หลักศีลธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา หลักอาวุโสและบารมี หลักทรัพย์สินส่วนรวม หลักความยั่งยืนและหลักความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกัน มีลักษณะกรรมสิทธิ์เป็นสิทธิเชิงซ้อน ดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างสิทธิส่วนบุคคล สิทธิเครือญาติ สิทธิส่วนรวม สิทธิรัฐและสิทธิ

สาธารณะ ซึ่งมีความยืดหยุ่น สามารถอำนวยความเป็นธรรมให้กับทุกฝ่าย มีกฎระเบียบตามจารีตประเพณี คือ "ฮีต๑๒ คอง๑๔" อันเป็นแนวปฏิบัติตามประเพณี "ขะลำ" หรือข้อห้าม และ "ผญา" ซึ่งเป็นข้อคิดคำเตือน มีระบบการพิจารณาลงโทษโดยกลไกภายในของชุมชน ถือได้ว่าชุมชนอีสานมีระบบการจัดการภายในและมีศักยภาพในการ "ปกครองตนเอง" ในระดับสูง

๓) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐและทุนที่เกิดขึ้น ได้แก่ สิทธิการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ และจัดการดูแลทรัพยากร สิทธิกรรมสิทธิ์ตามจารีตประเพณี สิทธิการตั้งถิ่นฐานและความสงบสันติของชุมชน สิทธิด้านข่าวสารและการมีส่วนร่วม การละเมิดสิทธิ์เกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการครอบงำทางด้านความรู้และอุดมการณ์จากรัฐ เงื่อนไขทางกฎหมายและนโยบายรัฐที่ไม่รับรองสิทธิชุมชน และเงื่อนไขทางวัฒนธรรม-ประวัติศาสตร์ที่สร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนอีสานให้เป็น “ผู้สยบยอมต่ออำนาจรัฐ”

๔) พบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จากการยอมจำนน หลบหลีก และการหวังพึ่งอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกด-ดันต่อรองต่อรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๔.๑) การเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้างอำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไร้อำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสัจจะยึดมั่นกับความจริง ไม่เบียดเบียนทำร้ายและการอดทนยอมรับความทุกข์เพื่อยืนยันสัจจะ มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่างหลากหลาย ทั้งการเคลื่อนไหวตามช่องการเมืองปกติหรือการร้องเรียนต่อราชการ และการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การชุมนุม การเดินรณรงค์ เดินขบวน การดื้อแพ่งหรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสธกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธมิตรทางการเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหวเหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการแก้ปัญหาได้

(๔.๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง "กระบวนการเรียนรู้" โดยการพัฒนากระบวนประชุม การวิจัยไทบ้าน การเรียนรู้ท่ามกลางปฏิบัติการสรุปบทเรียน และการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม "การจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง", "การสร้างเศรษฐกิจชุมชน", "การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน" และ "การสร้างรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน"

๕) พบว่า ชุมชนสามารถพัฒนาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างมีประสิทธิภาพ มีความยั่งยืนและเป็นธรรม โดยประสมประสานจารีตประเพณีและการจัดการสมัยใหม่ด้วยสร้างการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และการถ่วงดุลจากภายนอกในสัดส่วนที่เหมาะสม

๖) กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ผู้ส่งเสริมต้องให้ข้อมูลและสนับสนุนส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างเท่าทันสถานการณ์และลุกขึ้นมาใช้สิทธิของตน เชื่อมโยงให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในการแก้ปัญหาและองค์กรภายนอกต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างเกาะติดและกลมกลืน

๗) ข้อเสนอสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ **ชุมชน** ต้องสร้างความเข้มแข็งและใช้สิทธิ์ในการจัดการทรัพยากรของชุมชน สร้างแผนพัฒนาของชุมชนบนหลักการ “กำหนดอนาคตของตนเอง” ในกรณีละเมิดสิทธิ์ชุมชนสามารถใช้ “สันติวิธี” เพื่อแก้ปัญหา **รัฐ** ควรทบทวนระเบียบกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและสร้างกระบวนการเรียนรู้พร้อมการผลักดันกฎหมายรับรองสิทธิชุมชน และ **องค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน** ควรร่วมสร้างองค์ความรู้ สร้างความเคลื่อนไหวและเชื่อมโยงความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและผลักดันการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนด้วยวิธีที่หลากหลาย

กิตติกรรมประกาศ

สำหรับพวกเรา ซึ่งทำงานแบบองค์กรพัฒนาเอกชนมาอย่างยาวนาน เมื่อหันมาทำงานวิจัยอย่างที่ปรากฏรายงานในเอกสารนี้ เป็นเรื่องยากลำบากสุดประมาณ ความไม่สันทัดต่อการวิจัยอย่างเป็นระเบียบแบบแผนทำให้เราต้องใช้เวลานานเหลือเกินในการทำทุกอย่างตามระเบียบนี้ให้ได้ครบ อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป เราค้นพบว่า งานวิจัยเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังอันเราควรได้ใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานต่อไป คิดประสานักสู้ก็ต้องบอกกันว่าควร "ทำซ้ำ" ให้ใช้เครื่องมือนี้เป็น แต่ควรมีการจัดการใหม่

เรามุมั่นที่จะนำพาตัวเองข้ามพ้นความไม่รู้ ทะลุข้อจำกัดที่ว่าคนทำงานพัฒนาไม่ได้ค้นคว้าหาความรู้ใหม่ และปล่อยให้ข้อมูลที่เต็มอยู่ในตู้กลายเป็นขยะ ประสบการณ์ดีๆ และความรู้จากการทำงานมักแฝงและฝังอยู่ในตัวบุคคล สารภาพกัน ณ ที่นี้ว่า เมื่อโครงการวิจัยหมดเวลาและหมดเงินแล้วนั่นดอก ที่เราได้เรียนวิจัยอย่างจริงจัง เวลาแปดสิบเปอร์เซ็นต์ของปีครึ่งที่ผ่านมาเราใช้สำหรับเรียนและเขียน ไม่ยี่หระกับความยากจนและผลกระทบอื่นในชีวิตเรียนได้ขนาดไหนก็ขอให้รายงานฉบับนี้เป็นผู้ตอบ เมื่องานชิ้นนี้จบลงก็รู้ตัวรู้ตนว่ารู้สึกผิดต่อองค์กรให้ทุนและเพื่อนร่วมงานทุกภาคที่มีเราเป็นตัวถ่วง และเป็นหนี้บุญคุณคนรอบข้างอย่างมากมาย

แรงบันดาลใจสำคัญที่ผลักดันให้เราทำงานนี้อย่างเหนื่อยและท้อไม่ได้ ก็คือชาวบ้านชาวนานักต่อสู้แห่งภาคอีสานที่เราได้ร่วมเรียนรู้ร่วมสู้มาด้วยกัน มีสิ่งที่พวกเราเชื่อร่วมกัน คือ "สิทธิชุมชน" จะต้องมีตัวตนแจ่มชัดขึ้นมาและจะเป็นเครื่องสร้างพลังให้เราสู้ต่อไป พ่อบุญมา วงศ์ทอง ชาวลุ่มน้ำมูนกล่าวไว้ว่า...*การวิจัยนี้ ทำให้ผมสำนึกในบุญคุณของบรรพบุรุษ คิดทบทวนคติคำสอน ผมเริ่มเขียนบันทึก ผมมีความรู้จริงและมีความกล้ามากขึ้น ครอบครัวผมก็เห็นด้วย* ...ต้องให้คำมั่นกันไว้ว่างานวิจัยนี้จะไม่มีวันถูกซุกไว้บนหิ้งเด็ดขาด สำหรับชาวบ้านแม้งานวิจัยสิทธิชุมชนสิ้นสุดลงแล้ว แต่ภารกิจการต่อสู้ของพวกเขายังต้องดำเนินต่อไปอย่างมิอาจสิ้นสุดลงได้ ชาวบ้านนั้นทำการ “วิจัย” อยู่ตลอดเวลา บางเรื่องต้องจ่ายด้วยชีวิต

เราได้รับโอกาสอันสำคัญยิ่งนี้จาก อาจารย์เสน่ห์ จามริก, คณะกรรมการโครงการทุกท่าน และการสนับสนุนด้วยดีจาก สกว. แรงบันดาลใจสำคัญจากอาจารย์บำรุง บุญปัญญา นักสู้สามัญชนที่สู้เพื่อคนจนมาชั่วชีวิต อาจารย์บัญชร แก้วส่อง , มหาประสิทธิ์ พรหมนอก,

อกนิษฐ์ ป้องภัย, สุมณฑา เหล่าชัย, วิพัฒนาชัย พิมพ์หิน ผู้เป็นกรรมการและให้คำปรึกษาวิจารณ์ ยุแหย่ ท้าทายให้เราทำงานอย่างสุขุมแต่มีรสชาติ ขอบคุณกบและโหน่ง นกศยามล และพี่ติ๋วเรวดี อาจารย์ทรงพล อาจารย์ศรีประภา และอาจารย์เพิ่มศักดิ์ ที่สอนวิชาวิจัยให้เราเสมอ ๆ ท่ามกลางการทำงานนี้ ขอบคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านที่เราใช้วิชา “ครูพักลักจำ”... อาจารย์บัณฑร อ่อนดำ, อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม, อาจารย์สุธี ประศาสน์เศรษฐ, อาจารย์ประภาส ปิ่นตบแต่ง รวมทั้งอาจารย์มนัส ธัญญเกษตร และอีกหลายท่านที่ไม่อาจกล่าวได้หมด

สำคัญมากคือ ครอบครัวของพวกเราที่เป็นกองสนับสนุน ให้เวลา มอบความเข้าใจและกำลังใจให้เราได้หยัดยืนมิรู้ท้อถอย และน้องพี่ทุกคนในบ้านเลขที่ ๕๓/๑ ที่ให้หยิบยืมอุปกรณ์ทุกอย่าง และเฝ้าค้ำจุนในทุกทางให้เราทำงานใหญ่อยู่ท่ามกลางบรรยากาศของความยากจน

สนั่น ชูสกุลและคณะ

พฤษภาคม ๒๕๕๐

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	**I - iii**
กิตติกรรมประกาศ	**iv - v**
สารบัญ	**vi – xiii**
สารบัญภาพและตาราง	**xiv**
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑. ความเป็นมาและความสำคัญ	๑
๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีร่วมกันคือ คุณค่าแห่งสิทธิชุมชน	๑ - ๓
๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน	๓ - ๔
๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ	๔
๑.๓ โจทย์การวิจัย	๔
๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๕ วิธีการวิจัย	๕ - ๖
๑.๖ พื้นที่วิจัย	
๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน	๖
๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๗
๑.๖.๓ พื้นที่วิจัยภูสีฐาน	๘
๑.๗. ระยะเวลาในการวิจัย	๘
บทที่ ๒ สิทธิชุมชน ความหมายและยุทธศาสตร์	
๒.๑ ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน	๙ - ๑๑
๒.๒ อุดมการณ์และหลักการสิทธิชุมชน	๑๒ - ๑๖
๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน	๑๖ – ๑๗
บทที่ ๓ โฉมหน้าชุมชนอีสาน	
๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”	๒๐ - ๒๑
๓.๒ ระบบนิเวศน์และฐานทรัพยากรอีสาน: ปัจจัยแห่งการสร้าง บ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก	๒๒

หน้า

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ ๒๓ - ๒๕
๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดี ๒๖ - ๒๙
๓.๕ ชุมชนอีสานภายใต้ความเคลื่อนไหวของยุคอารยธรรมเขมร ๒๙ - ๓๑
๓.๖ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว ๓๑ – ๓๔
๓.๗ โฉมหน้าชุมชนอีสานภายใต้อาณัติสยาม ๓๔ - ๔๓
๓.๘ สรุป ๔๓ – ๔๔

บทที่ ๔ ระบบสิทธิชุมชนอีสาน ๔๖
๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน ๔๗
๔.๑.๔ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ ๔๘
๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม ๔๘
๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ ๔๙
๔.๒ หลักคุณค่า ๔๙
๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ๔๙
๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา ๕๐
๔.๒.๓ หลักอาวุโสและบารมี ๕๐
๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม ๕๐
๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน ๕๐
๔.๒.๖ หลักยุติธรรม ๕๐
๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์ ๕๑
๔.๓.๑ สิทธิส่วนบุคคล ๕๑
๔.๓.๒ สิทธิครอบครัวและเครือญาติ ๕๑
๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน ๕๒
๔.๓.๔ สิทธิรัฐ ๕๒
๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ ๕๒
๔.๔ กฎระเบียบ ๕๒
๔.๕ กลไก สถาบันและเครื่องมือ ๕๓
๔.๖ กระบวนการลงโทษ ๕๔
๔.๗ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน ๕๕
๔.๗.๑ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน ๕๕

หน้า

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม ๕๖
๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่” ๕๘
๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน ๖๐
๔.๗.๕ พลวัตรของสิทธิชุมชนอีสาน ๖๑- ๖๓

บทที่ ๕ พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า – ที่ดิน ๖๕
๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกชนในป่า – ที่ดิน ๖๕ - ๖๘
๕.๑.๒ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน ๖๘ - ๗๒
๕.๑.๓ สถานการณ์ป่า – ที่ดินในปัจจุบัน ๗๒ - ๗๖
๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน ๗๖
๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนป่า ๗๖
๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก. ๗๗
๕.๑.๔.๓ การเคลื่อนไหวของชุมชนกรณี “ป่าชุมชน” ๗๘
๕.๒ สถานการณ์น้ำในอีสาน
๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง ๘๑
๕.๒.๒ โครงการโขงชีมูล ๘๓ – ๘๗

บทที่ ๖ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ในพื้นที่วิจัย ๘๙

๖.๑ พื้นที่วิจัยภูสีฐาน: บ้านโนนป่าก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร ๙๑ - ๙๖
๖.๒ พื้นที่วิจัยชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ๙๘
๖.๒.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ๙๘
๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ๙๙
๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจชุมชน ๑๐๐
๖.๒.๔ ปัญหาผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน ๑๐๑
๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ๑๐๒
๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างสมดุลอำนาจกับรัฐ ๑๐๒
๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้านและเครือข่าย ๑๐๔

หน้า

๖.๓ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำซี ๑๑๔
๖.๓.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำซี ๑๑๔
๖.๓.๒ ชุมชนลุ่มน้ำซีในประวัติศาสตร์ ๑๑๕
๖.๓.๓ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำซี ๑๑๕
๖.๓.๓.๑ บ้านหนองดู่ : การจัดการน้ำของชุมชน กรณีฝายหินทิ้ง ๑๑๕ - ๑๑๗
๖.๓.๓.๒ ชุมชนท่าลาด : ปฏิบัติการสิทธิชุมชนปกป้องลุ่มน้ำซีบทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็งและกรณีสัมปทานดูดทราย ๑๑๙ - ๑๒๒
๖.๓.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำซี: แก้ปัญหาน้ำท่วม ๑๒๒ - ๑๒๔

บทที่ ๗ วิเคราะห์กระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิชุมชน ๑๒๕
๗.๑ ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน ๑๒๕ - ๑๒๖
๗.๑.๑ การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากร ๑๒๗
๗.๑.๒ การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณีของชุมชน ๑๒๗
๗.๑.๓ การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ๑๒๗
๗.๑.๔ การละเมิดสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีด้วยความสงบสุขของชุมชน ๑๒๘
๗.๑.๕ การละเมิดสิทธิข่าวสารข้อมูลและสิทธิการชุมนุม ๑๒๙
๗.๒ เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน ๑๓๐
๗.๒.๑ เงื่อนไขทางกฎหมาย ๑๓๐
๗.๒.๒ เงื่อนไขจากนโยบายแห่งรัฐ ๑๓๑
๗.๒.๓ เงื่อนไขจากกระบวนการครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ ๑๓๒
๗.๓.๔ เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจรัฐและประวัติศาสตร์ - วัฒนธรรมชุมชน ๑๓๔ - ๑๓๕

หน้า

บทที่ ๘ วิเคราะห์กระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

๘.๑ การเคลื่อนไหวภายนอก ๑๓๖
๘.๑.๑ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ ๑๓๙
๘.๑.๒ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธี
เพื่อสร้างช่องทางการเมืองใหม่ ๑๔๐
๘.๑.๒.๑ การสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร ๑๔๐
๘.๑.๒.๒ การชุมนุมประท้วง ๑๔๑
๘.๑.๒.๓ การเดินรณรงค์ เดินขบวน เดินเท้าทางไกล ๑๔๒
๘.๑.๒.๔ การดื้อแพ่ง ๑๔๒
๘.๑.๒.๕ การใช้วัฒนธรรมชุมชนในการเคลื่อนไหว ๑๔๓
๘.๑.๒.๖ การสร้างเครือข่ายและหาพันธมิตร ๑๔๔
๘.๑.๒.๗ การเปิดเวทีสาธารณะ ๑๔๖
๘.๑.๒.๘ การสร้างข้อตกลงกับคู่กรณีในระดับพื้นที่ ๑๔๗
๘.๑.๒.๙ การเจรจาและแสวงหาช่องทางต่างๆ
ในการแก้ไขปัญหา ๑๔๗
๘.๑.๓ วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหว
สิทธิชุมชนอีสาน ๑๔๙
๘.๑.๓.๑ เงื่อนไขภายในของกลุ่ม/เครือข่าย ๑๕๐
๘.๑.๓.๒ เงื่อนไขภายนอก ๑๕๑
๘.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน ๑๕๒
๘.๒.๑ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ ๑๕๒
๘.๒.๑.๑ พัฒนากระบวนการประชุม ๑๕๓
๘.๒.๑.๒ การเรียนรู้จากปฏิบัติการจริงด้วยสันติวิธี ๑๕๕
๘.๒.๑.๓ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการ ๑๕๗
๘.๒.๑.๔ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ: วิจัยไทบ้าน ๑๕๗
๘.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้จากภายนอก ๑๕๙
๘.๒.๒ การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย ๑๖๐
๘.๒.๒.๑ เกี่ยวกับเป้าหมายการเคลื่อนไหว
หรือข้อเรียกร้อง ๑๖๑
๘.๒.๒.๒ เกี่ยวกับฐานสมาชิก ๑๖๓
๘.๒.๒.๓ เกี่ยวกับโครงสร้างและระบบขององค์กร ๑๖๔

หน้า

๘.๒.๓ การสร้างเศรษฐกิจชุมชน ๑๖๖
๘.๒.๔ การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ๑๖๘
๘.๓ สรุป ๑๗๐ - ๑๗๓

บทที่ ๙ วิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสาน
๙.๑ วิเคราะห์เงื่อนไข กระบวนการและสิทธิชุมชน
ในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ๑๗๓
๙.๑.๑ ระบบกรรมสิทธิ์ของพื้นที่ ๖ แห่ง
อยู่ใต้สิทธิครอบครองตามกฎหมายของรัฐ ๑๗๔
๙.๑.๒ ระบบการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ๑๗๕
๙.๑.๒.๑ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่
“ยั่งยืน เป็นธรรม” ๑๗๕
๙.๑.๒.๒ สร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการ
ทรัพยากรภายในชุมชน ๑๗๖ - ๑๘๐
๙.๑.๒.๓ สร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรที่ผสมผสาน
ทั้งสมัยใหม่และเก่า ๑๘๑
๙.๑.๒.๔ ใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม
ภูมิปัญญา หรือความรู้ดั้งเดิมเข้ามาใช้
ในการจัดการทรัพยากร ๑๘๒
๙.๑.๒.๕ การสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอก ๑๘๓
๙.๒ สรุป ๑๘๕ – ๑๘๖

บทที่ ๑๐ บทเรียนเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน
๑๐.๑ ความหลากหลายของสถานภาพและบทบาทผู้ส่งเสริม ๑๙๐
๑๐.๑.๑ นักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชน ๑๙๑
๑๐.๑.๒ ปัญญาชนท้องถิ่น เช่น ครูและพระสงฆ์ ๑๙๒
๑๐.๑.๓ บทบาทของนักวิชาการ นักกฎหมาย ๑๙๓
๑๐.๑.๔ องค์กรอิสระ ๑๙๓
๑๐.๑.๕ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับท้องถิ่น/ภาค/ประเทศ ๑๙๔

หน้า

๑๐.๒ คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม ๑๙๕
๑๐.๒.๑ ต้องเป็นนักคิดนักค้นคว้าและนักทดลอง ๑๙๕
๑๐.๒.๒ ต้องมีชุดความรู้และทักษะพื้นฐานในงานชุมชน ๑๙๕
๑๐.๒.๓ ต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ๑๙๖
๑๐.๒.๔ ต้องศึกษาชุมชนและมองชุมชนบนฐานของความเป็นจริง ๑๙๖
๑๐.๒.๕ ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน ๑๙๖
๑๐.๒.๖ ต้องอุทิศตน ๑๙๖
๑๐.๒.๗ ไม่รับเหมาทำแทน ๑๙๗
๑๐.๒.๘ ไม่เป็นวีรชนเอกชน ๑๙๗
๑๐.๒.๙ ไม่เย่อหยิ่งทะนงตน ๑๙๗
๑๐.๒.๑๐ อดทน ไม่ท้อแท้ ๑๙๗
๑๐.๓ กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน ๑๙๘
๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน ค้นหาผู้นำ ๑๙๘
๑๐.๓.๒ การกระตุ้นชุมชน ๑๙๘
๑๐.๓.๓ การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยง ๑๙๙
๑๐.๓.๔ การยกระดับปัญหาจากปัญหาในพื้นที่ สู่ประเด็นสู่สาธารณะ ๑๙๙
๑๐.๓.๕ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำชุมชน ๒๐๐
๑๐.๓.๖ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิก ๒๐๑
๑๐.๓.๗ การส่งเสริมให้พัฒนาองค์ความรู้ของชุมชน ๒๐๒
๑๐.๓.๘ การร่วมปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน ๒๐๓
๑๐.๓.๙ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร ๒๐๔
๑๐.๓.๑๐ กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน ๒๐๕

บทที่ ๑๑ ข้อเสนอแนะ

๑๑.๑ ข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น ๒๐๖
๑๑.๑.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน ๒๐๖
๑๑.๑.๒ ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาของชุมชน ๒๐๗
๑๑.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ ๒๐๘
๑๑.๒.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการ ๒๐๘
๑๑.๒.๒ ข้อเสนอการปรับปรุงกฎหมายและนโบายสาธารณะ ๒๐๙

หน้า

๑๑.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน ๒๐๙
๑๑.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต ๒๑๐

บรรณานุกรม ๒๑๑ - ๒๑๕
ภาคผนวก ๒๑๖ - ๒๒๒

สารบัญรูปภาพและตาราง

หน้า

ภาพประกอบที่ ๑ : แผนภาพแสดงแนวคิดสิทธิชุมชน ๑๔
ภาพประกอบที่ ๒ : ชุมชนอีสานในอดีต ๑๘
ภาพประกอบที่ ๓ : การตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน ๑๙
ภาพประกอบที่ ๔ : ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี
ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ๔๕
ภาพประกอบที่ ๕ : สถานการณ์นโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต ๖๔
ภาพประกอบที่ ๖ : ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ ๘๐
ภาพประกอบที่ ๗ : แผนที่พื้นที่วิจัยโนนป่าก่อ ๘๘
ภาพประกอบที่ ๘ : พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสีฐานและ
การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ๙๗
ภาพประกอบที่ ๙ : วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ๑๑๑
ภาพประกอบที่ ๑๐ : แผนที่แสดงการตั้งถิ่นฐานลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ๑๑๓
ภาพประกอบที่ ๑๑ : แผนที่พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชีและการสร้างฝายหินทิ้ง
ของชาวบ้านหนองดู่ ๑๑๘
ภาพประกอบที่ ๑๒ : แสดงแผนที่ระบบนิเวศน์น้ำชีตอนปลาย ๑๑๙
ภาพประกอบที่ ๑๓ : ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่งและการตีหม้อ
บ้านโกและบ้านโพนทราย ๑๘๖
ภาพประกอบที่ ๑๔ : แผนที่แสดงแหล่งดินตีหม้อบ้านโกและบ้านโพนทราย ๑๘๗
ภาพประกอบที่ ๑๕ : ระบบชลประทานชุมชนบ้านหนองแค – สวนสวรรค์ ๑๘๘
ภาพประกอบที่ ๑๖ : แสดงระบบนิเวศน์แม่น้ำชีในอดีต
และที่ตั้งชุมชนรอบป่าชุมชนดงเค็ง ๑๘๙

บทที่ ๑

บ ท นำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ

๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าคือคุณค่าแห่งสิทธิ ชีวิตที่ดีร่วมกันคือคุณค่าแห่งสิทธิชุมชน มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ทุกยุคทุกสมัย มีสัญชาตญาณแห่งการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งเป็นพื้นฐานเดียวกับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก มนุษย์ยังมีสำนึกของการแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ความใฝ่ฝันถึงอิสระภาพ ไม่ถูกจองจำ รีดนาทาเร้น เอารัดเอาเปรียบ มนุษย์ต่อสู้กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติด้วยการคิดค้นเครื่องมือที่จะควบคุม ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อการได้มาซึ่งปัจจัยดำรงชีพ มนุษย์ยังเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติบางด้านที่ตนไม่อาจควบคุม จากสังคมล่าสัตว์ เร่ร่อน ยกระดับมาเป็นสังคมกสิกรรม เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตปัจจัยดำรงชีพด้วยตนเอง ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทดลองถูกทำซ้ำ ทบทวน แก้ไข สรุป สั่งสอน สั่งสมสืบทอดกันมา

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นชุมชนเพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัย สร้างหลักประกันการอยู่รอดร่วมกัน เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วม ความขัดแย้ง อิจฉาริษยา โกรธเกลียด อยากมีอยากได้ ความลุ่มหลงซึ่งมีอยู่ในหมู่มนุษย์นำมาซึ่งการกดขี่ข่มเหงเอารัดเอาเปรียบกันและกัน เกิดการแย่งชิงเบียดเบียนเข่นฆ่าและความแตกแยก แต่ความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญกว่า มนุษย์จึงได้สร้างแบบแผนในการแก้ความขัดแย้ง แบบแผนในการแบ่งปันจัดสรรสิ่งที่ได้มาให้สมาชิกแต่ละคนตามฐานะที่แต่ละคนพึงมีพึงได้ เป็นแบบแผนที่สมาชิกทุกคนยอมรับร่วมกัน ขณะเดียวกันมนุษย์ยังมีสำนึกที่ดีงาม การช่วยเหลือเกื้อกูล พึ่งพาอาศัย ความรักความผูกพันความสามัคคีในหมู่คณะและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งนี้ก็ถักทอขึ้นมาเป็นแบบแผนของการอยู่ร่วมของมนุษย์เช่นเดียวกัน “แบบแผน” ต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขนี้ เป็น “แบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์” ซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า “สิทธิ” นั่นเอง

สิทธิเป็นสิ่งที่จรรโลงสายสัมพันธ์และการพึ่งพิงระหว่างสมาชิกของชุมชนเอาไว้ สิทธิเป็นรากเหง้าของความเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีน้ำหนักมากกว่ากฎหมายหรือนโยบายสาธารณะทั้งปวง (ยศ สันติสมบัติ,๒๕๓๙)

“สิทธิ” แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน,๒๕๒๕) ความสนใจศึกษาเรื่องสิทธิในสังคมไทยอาจเป็นไปตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการของสังคมตะวันตก ซึ่งตามแนวคิดตะวันตกให้ความสำคัญกับสิทธิของปัจเจกชนอันเป็นฐานทางปรัชญาของระบอบประชาธิปไตยเสรีนิยม และระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แต่ในบริบทสังคมไทยและสังคมตะวันออก ระบบสิทธิวางอยู่บนพื้นฐานของชีวิตรวมหมู่ของชุมชน มีการให้คุณค่าและเคารพใน “ส่วนรวม” และ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นระบบสิทธิในสังคมของเราจึงมีลักษณะเด่นเป็นสิทธิร่วมซึ่งก็คือ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง

“สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) เป็นพลังยึดเหนี่ยวสำคัญของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า และกำกับอยู่ในทุกระบบของชุมชน ทั้งระบบเศรษฐกิจ ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ฯลฯ ในระบบเหล่านี้ ชุมชนได้สร้าง “ข้อตกลงร่วม” หรือระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันของสมาชิกชุมชน มีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างดุลยภาพในการอยู่ร่วมกัน ควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข แก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นและอำนวยความยุติธรรมให้แก่ทุกคน กฎเกณฑ์เหล่านี้ล้วนวางอยู่บนพื้นฐานของ คุณธรรมและศีลธรรมทางศาสนา อันเป็นคุณค่าที่สมาชิกชุมชนยึดเป็นคุณค่าร่วมกัน มีกลไกการจัดการที่แน่นอน และมีบทลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน

ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ดำรงอยู่ในสังคมใหญ่ ภายใต้อำนาจรัฐ และอยู่ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจการตลาด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกก็เป็นระบบสิทธิ์หนึ่งเช่นกัน ท่ามกลางความสัมพันธ์กับฝ่ายต่างๆ ในสังคมใหญ่ “สิทธิของชุมชน” จะมีมากมีน้อยก็ขึ้นอยู่กับศักยภาพของชุมชนที่จะถ่วงดุลและต่อรองกับอำนาจภายนอก และยังขึ้นอยู่กับโอกาสตามกฎ-หมายของประเทศและวุฒิภาวะของสังคมที่จะเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงตัวตน มีระบบการจัดการทรัพยากรของตัวเองหรือการกำหนดทิศทางการพัฒนาโดยตัวเองได้มากน้อยแค่ไหน

ดุลยภาพของสิทธิภายในของชุมชนและดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วรุนแรงของสังคมไทยและสังคมโลกในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการขับเคลื่อนโดยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันเป็นแบบแผนการพัฒนากระแสหลักของสังคมโลกเวลานี้ ได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งรุนแรง ทั้งด้านความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้แบบล้างผลาญ เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ คนรวยกับคนจน ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท วิถีชีวิตอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอน

และคุกคาม และเกิดปัญหาทางสังคมอีกนานาประการที่แก้ยากขึ้นทุกวัน สถานการณ์ใหม่นี้ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนมากมาย เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐและทุน และยังกระตุ้นให้คนภายในชุมชนและท้องถิ่นขัดแย้งกันเองอย่างหนัก ภาคชุมชนได้ลุกขึ้นมาเคลื่อนไหวต่อต้าน ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับภายนอก ขณะเดียวกันก็เกิดการปรับตัวเอง สร้างความเข้มแข็ง สร้างภูมิคุ้มกันภายใน ความเคลื่อนไหวเหล่านี้อาจนำมาซึ่งชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ ปนเปื้อนไปด้วยคราบน้ำตาและหยดเลือด แต่เป็นปฏิบัติการที่ได้ให้บทเรียนและความรู้ใหม่ๆ ให้กับสังคมในการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่าในวันข้างหน้า

๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน เป็นโครงการย่อยในชุดโครงการสิทธิชุม- ชนศึกษา (ศ.เสน่ห์ จามริก ผู้ประสานงานชุดโครงการ) เป็นโครงการวิจัยสืบเนื่องจากงานวิจัยสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล (๒๕๔๒–๒๕๔๖) ซึ่งเกิดข้อค้นพบสำคัญ คือ ระบบโลก ที่เรียกว่าเศรษฐกิจตลาดเสรียุคใหม่เข้าครอบงำอำนาจรัฐไทยและแผ่ขยายการครอบงำลงไปถึงฐานทรัพยากรท้องถิ่น อันเป็นฐานการดำรงชีวิตของชุมชนทั้งมวลทั่วประเทศ ทั้งนี้ด้วยเครื่องมือสำคัญคือ ทุน ตลาดและเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าด้านสื่อ ข้อมูลข่าวสาร เทคโนโลยีชีว-ภาพ อันผลักดันให้เกิดการตื่นตัวเคลื่อนไหวของกระแสสิทธิชุมชนในสังคมไทยอย่างต่อเนื่องเพื่อตอบโต้กระแสครอบงำดังกล่าว กระแสดังกล่าวมีความหมายสำคัญต่อการขจัดวัฒนธรรมอำนาจนิยมที่สืบทอดอยู่ในสังคมการเมืองไทย และขณะเดียวกันก็เป็นกระแสตอบโต้ความพยายามครอบงำอธิปไตยของชาติจากพลังอำนาจข้ามชาติด้วย กระแสสิทธิชุมชนชี้ให้เห็นชัดเจนถึงปัญหาการเผชิญหน้าระหว่างโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมกับกระแสวัฒนธรรมชุมชนอันหลากหลาย การเผชิญหน้าดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเฉพาะในสังคมไทยแต่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคของโลก

การวิจัยพบว่า สิทธิชุมชนไทยมีความหมายที่กว้างขวางและซับซ้อนอันเกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันของมนุษย์เป็น “ชุมชน” ทั้งสิทธิที่ดินทำกิน สิทธิในทรัพยากรพันธุกรรม สิทธิการเรียนรู้และการเลือกวิธีการเกษตรที่เหมาะสมยั่งยืน สิทธิในทรัพยากรป่าและสิทธิในภูมิปัญญา มีระบบจารีตประเพณีเป็นระเบียบสังคมระดับชุมชนซึ่งระบบกฎหมายแบบลายลักษณ์อักษรไม่ให้ความสำคัญ กฎจารีตประเพณีนี้ควรมีการรื้อฟื้นและส่งเสริมขึ้นใหม่ให้มีสถานะในระบบนิติศาสตร์ไทย

ข้อสรุปสำคัญของการวิจัยในระยะที่ ๑ ก็คือ เรื่องของ “สิทธิ” นั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองจากกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชน เป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และมีพลังความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธิ์นั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้างได้

โครงการได้เสนอแนวทางวิจัยในระยะต่อไปเกี่ยวกับการพัฒนาหลักคิดทางนิติศาสตร์เพื่อการปฏิรูปกฎหมายเกี่ยวกับฐานทรัพยากรและชุมชน การพัฒนาศักยภาพแห่งสิทธิในจารีตประเพณีชุมชนท้องถิ่นสู่สถานะระบบสิทธิส่วนหนึ่งในโลกแห่งความเปลี่ยนแปลง และการวิจัยกระบวนการนโยบายสาธารณะบนหลักการสิทธิเสรีภาพตามนัยแห่งรัฐธรรมนูญ ๒๕๔๐

เพื่อให้องค์ความรู้เรื่องสิทธิชุมชนได้ยกระดับไปข้างหน้าตามทิศทางดังกล่าวและแสดงให้เห็นพลัง ชีวิตชีวาของสิทธิชุมชนที่ก่อกำเนิด ดำรงและวิวัฒนาการอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการรดน้ำพรวนดินเติมปุ๋ยให้ต้นไม้แห่งสิทธิชุมชนเจริญงอกงาม "โครงการสิทธิชุมชน-ศึกษา" หรือโครงการในระยะที่ ๒ นี้ จึงถูกกำหนดให้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่ซึ่งมีการละเมิดสิทธิ์ ด้วยเชื่อว่าสถานการณ์ที่มีความขัดแย้ง มีภาวะท้าทายจะกระตุ้นให้ความคิดความเชื่อและการแสดงออกของ “สิทธิชุมชน” ปรากฏตัวออกมาอย่างชัดเจน

เป้าหมายสำคัญของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสานจึงอยู่ที่การศึกษาสถานการณ์ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน และการสร้างแนวทางในการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิของชุมชนและสร้างพลังอำนาจในการใช้สิทธิ์ โดยมีรูปธรรมที่ชัดเจนเกิดขึ้นในชุมชน

๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑.๒.๑ เพื่อร่วมกับชุมชนศึกษาถึงการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า (๓ กรณีศึกษา)

๑.๒.๒ เพื่อพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิดความเป็นเข้มแข็งในการใช้สิทธิ์ได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน

๑.๒.๓ เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

๑.๓ โจทย์การวิจัย

๑.๓.๑ คำถามหลัก ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิ์จัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างๆไร?

๑.๓.๒ คำถามย่อย

๑.๓.๒.๑ ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชน ในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?

๑.๓.๒.๒ทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนควรเป็นอย่างไร?

๑.๓.๒.๓ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนเป็นอย่างไร?

๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยนี้มุ่งค้นคว้าถึงแบบแผนวิธีคิดและปฏิบัติการเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนอีสานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขของระบบนิเวศน์การใช้ทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินอันเป็นฐานการก่อเกิดระบบความรู้และระบบความเชื่อของชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนอีสานมีปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทุกระดับ มีกระบวนการเรียนรู้ ต่อสู้ต่อรองกับภาวะท้ายทายคุกคามต่างๆ และสร้างดุลในการอยู่ร่วมในสังคมตลอดเวลา

ดังนี้ แนวคิดที่เลือกใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจโครงสร้างและปรากฏการณ์ด้านต่างๆ ดังกล่าว มี ๖ แนวคิด คือ

๑.๔.๑ แนวคิดสิทธิชุมชน และ แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่ง ๒ แนวคิดดังกล่าวมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเสริมพลังให้กันและกันเป็นอย่างดี ทั้งในมิติของความเป็นทฤษฎีอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และในฐานะเป็นอุดมการณ์ที่เป็นชุดความคิดความเชื่อเชิงอุดมคติ โดยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สามารถให้ความชัดเจนเกี่ยวกับสถาบันชุมชนในฐานะเป็นหน่วยสังคมที่มีระดับของความอิสระ มีระบบเศรษฐกิจที่วางอยู่บนฐานทรัพยากร มีระบบความรู้ ระบบความเชื่อ ระบบการปกครองของตนเอง และ แนวความคิดสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นแนวความคิดหลักในการวิจัยนี้ มีสาระเด่นเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีการต่อสู้ต่อรองและการปรับตัวอยู่อย่างเป็นพลวัตรในทุกระดับ งานวิจัยนี้มีการทบทวนแนวคิดสิทธิชุมชนไว้เป็นการเฉพาะในบทที่ ๒

๑.๔.๒ แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (Resource mobilization theory & Political approach) และ **แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง** ปฏิบัติการสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น สามารถใช้ **แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง** ในการอธิบายและพิจารณาประเมิน "กระบวนการใช้สิทธิ” อันเป็นความพยายามของ “การสร้างอำนาจของผู้ไร้อำนาจ” โดยการสร้างสรรค์ทางยุทธวิธีเพื่อโน้มน้าว

สังคมให้เข้าใจเห็นใจสนับสนุนการเคลื่อนไหว และกดดันรัฐเพื่อสร้างช่องทางและกระบวนการใหม่ๆ ที่ดีกว่าช่องทางตามระบบการเมืองปกติในการแก้ปัญหา อันสอดคล้องกับกระบวนการสันติวิธี โดยเฉพาะ **สันติวิธี** มีหลักการสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑.อหิงสธรรม หรือการไม่เบียดเบียนมุ่งร้าย ๒.ความใฝ่สัจจะ ตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อสู้ด้วยความจริง และ ๓.กล้ายอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนหยัดในสัจจะของตน

๑.๔.๓ แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งใช้ในการพิจารณากระบวนการพัฒนาขีดความสามารถหรือสมรรถนะของชุมชนเป็นกระบวนการที่ทำให้ "คน" ถึงพร้อมด้วยความรู้ ความสามารถและความงามความดี อันเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดของศักยภาพของชุมชน กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นหัวใจสำคัญของการใช้สิทธิ์และการคิดค้นสร้างสรรค์ทั้งปวง

๑.๔.๔ แนวคิดว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ทางเลือกรูปธรรมการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมโดยองค์กรชุมชน ที่ชุมชนอีสานได้คิดค้นปฏิบัติเพื่อจัดการทรัพยากรชุมชนในสถานการณ์ใหม่

๑.๕ วิธีการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เน้นให้การวิจัยนี้เป็น “กระบวนการเรียนรู้” ร่วมกันระหว่าง “นักวิจัยชาวบ้าน” กับ "นักวิจัยของโครงการ" ต่อเนื่องเป็นเวลา ๓ ปี โดยมีแผนงานและขั้นตอนคือ

๑.๕.๑ แผนงานเสริมกระบวนการเรียนรู้ มีการตั้ง "กลุ่มศึกษาสิทธิชุมชน" ร่วมกันระหว่างแกนนำชาวบ้านกับนักวิจัยโครงการ โดยเลือกชาวบ้านที่เป็นผู้รอบรู้และรู้ลึกเฉพาะด้านเป็นผู้มีบทบาทและมีบารมี มีทั้งหญิงและชาย ส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีบทบาทเป็นแกนนำอยู่แล้วพื้นที่ละ ๕ - ๑๐ คน รวบรวมความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชน ศึกษาทำความเข้าใจสถานการณ์ภายนอกที่มากระทบ ศึกษาระเบียบกฎหมายที่เกี่ยวข้อง และการแสวงหาทางเลือก ทางออก กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นมีทั้งรูปแบบการโสเหล่หรือแลกเปลี่ยนกลุ่มย่อย (Focus Group) การประชุมประจำเดือน การจัดสัมมนา ศึกษาดูงานและการฝึกอบรม และการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การสรุปบทเรียนในทุกกิจกรรม

๑.๕.๒ แผนพัฒนาองค์ความรู้ มีการบันทึกข้อมูลความรู้เกี่ยวกับชุมชนและทรัพยากร บันทึกกระบวนการเรียนรู้ที่ได้จากแผนที่ ๑ มีการประชุมถ่ายทอดแลกเปลี่ยนตรวจสอบข้อมูลที่ได้ ทั้งในชุมชนและในเวทีการประชุมนักวิจัยโครงการและมีที่ปรึกษาร่วมวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลประมาณ ๒ เดือน/ครั้ง มีเวทีสัมมนาร่วมในระดับภาค ๑ ครั้ง เมื่อปลายปี ๒๕๔๘

๑.๕.๓ แผนสนับสนุนการใช้สิทธิและสร้างเครือข่าย ส่งเสริมการรวมกลุ่มเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน พัฒนาต่อยอดกิจกรรมที่ชุมชนดำเนินการอยู่เช่น กลุ่ม

อาชีพ กลุ่มจัดการทรัพยากรชุมชน เป็นต้น อีกด้านหนึ่ง เสริมการแสดงบทบาทขององค์กรชุมชน/องค์กรเครือข่ายเพื่อคลี่คลายความขัดแย้งในหมู่ผู้ถูกละเมิดสิทธิ, การประสานความร่วมมือในการปกป้องการละเมิดสิทธิจากภายนอก, การผลักดันต่อรองและร่วมมือกับรัฐในการแก้ปัญหาของชุมชน และส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนกำหนดแผนการพัฒนาบนฐานการใช้สิทธิชุมชน

อนึ่ง การวิจัยนี้ ให้ความสำคัญกับการแสวงหากระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิของชุมชนตามโจทย์ย่อยที่ ๓ ด้วย นักวิจัยของโครงการจึงเป็นทั้งผู้วิจัยร่วมกับชุมชนและวิจัยบทบาทตนเองรวมทั้งประเด็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในฐานะของผู้ส่งเสริมด้วยในขณะเดียวกัน ความเหมาะสมในขั้นนี้จึงเลือกพื้นที่วิจัยพร้อมกับเลือกนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนที่เคลื่อนไหวร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่นั้นเป็นนักวิจัย รวมทั้งสิ้น ๑๑ คน เป็นทีมวิจัยของโครงการภาคอีสาน

๑.๖ พื้นที่วิจัย

งานวิจัยนี้ เน้นการศึกษาการเรียนรู้และกระบวนการใช้สิทธิชุมชนในชุมชนที่ถูกละเมิดด้วยเหตุผลดังได้ที่กล่าวแล้ว โดยเฉพาะพื้นที่ที่มีความขัดแย้งเกิดผลกระทบต่อสิทธิด้านทรัพยากร จึงเลือกพื้นที่และประเด็นของพื้นที่ เป็นพื้นที่วิจัยของ ๓ โครงการย่อย คือ

๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน แบ่งย่อยออกเป็น ๒ พื้นที่ คือ

๑.๖.๑.๑ พื้นที่หัวนา เป็นพื้นที่เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูนในจังหวัดศรีสะเกษ (๓ อำเภอ) ประมาณ ๔๕ หมู่บ้าน ที่จะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนหัวนา ชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตพึ่งพาทรัพยากรป่าทามและสายน้ำมูนรวมตัวกันเพื่อติดตามโครงการโขงชีมูล มาตั้งแต่ปี ๒๕๔๒ โครงการสิทธิชุมชนได้สนับสนุนกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนในพื้นที่ ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับเครือข่าย คือ การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายปัจจุบันใช้ชื่อ "เครือข่ายฮักแม่มูนเมืองศรีสะเกษ" มีกระบวนการเรียนรู้และการใช้สิทธิ์ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง (๒)ระดับชุมชน ศึกษาชุมชนทุกมิติด้วยแนวคิดสิทธิชุมชนที่บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และ(๓) ศึกษาองค์ความรู้การจัดการน้ำระบบย่อยในพื้นที่บุ่งทามที่บ้านหนองแค–สวนสวรรค์ ต.หนองแค อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

๑.๖.๑.๒ พื้นที่ราษีไศล เป็นพื้นที่เครือข่ายผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล ประมาณ ๓๖ หมู่บ้านในเขตรอยต่อจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษและร้อยเอ็ด รวมตัวกันผลักดันการแก้ไขปัญหาผลกระทบทั้งทางด้านการชดเชยความเสียหาย การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการฟื้นฟูธรรมชาติและชุมชนมาตั้งแต่ ปี ๒๕๓๖ - ปัจจุบัน

๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี

๑.๖.๒.๑ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้น มีบ้านหนองดู่ ตำบลละหานนา อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนเครือข่ายบริเวณสายน้ำชีตอนต้น ซึ่งใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ร่วมกันหลายชุมชนเป็นพื้นที่เรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกัน มีฐานทรัพยากรสำคัญ คือ ลำน้ำชี บึงละหานนาและป่าชุมชนภูถ้ำภูกระแต ปัญหาสำคัญที่ชุมชนเผชิญคือ ผลกระทบจากฝายแก้งสนามนาง ฝายชนบท ในโครงการโขง ชี มูล ขณะที่มีการกว้านซื้อที่ดินในบริเวณป่าทามลุ่มน้ำชีเพื่อการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ป้อนโรงงานน้ำตาล

๑.๖.๒.๒ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย มีบ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนริมสายน้ำชี ๔ ตำบล คือ ตำบลแสนสุข, ตำบลชานุวรรณ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และตำบลค้อเหนือ,ตำบลเขื่องคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร สถานการณ์สำคัญ คือ ผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนในโครงการโขง ชี มูล และผลกระทบจากการดูดทรายของธุรกิจเอกชนชุมชนในเครือข่าย เคยมีประสบการณ์ในการพิทักษ์ปกป้องป่าชุมชนดงเค็งและการทำเกษตรกรรมทางเลือก ในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย

๑.๖.๒.๓ พื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำชี ซึ่งมุ่งประสานการเรียนรู้ระหว่างชุมชน กลุ่มองค์กรในลุ่มน้ำชีที่ใช้ฐานทรัพยากรเดียวกัน เพื่อร่วมเรียนรู้และปฏิบัติการใช้สิทธิ์ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมซ้ำซาก ๕ ปีที่ผ่านมา

๑.๖.๓. พื้นที่วิจัยภูสีฐาน

มีบ้านโนนป่าก่อ ต.บ้านเหล่า อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร เป็นพื้นที่วิจัยหลัก และมีพื้นที่เครือข่ายคือหมู่บ้านรอบป่าภูสีฐานซึ่งทางรัฐบาลประกาศป่าภูสีฐานเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และมีนโยบายย้ายชาวโนนป่าก่อออกจากที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน แต่ชาวบ้านได้เคลื่อนไหวคัดค้านยืนยันสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและสิทธิการทำกิน มาตั้งแต่ปี ๒๕๓๗ ถึงปัจจุบัน งานวิจัยสิทธิชุมชนโนนป่าก่อจึงมีวัตถุประสงค์เฉพาะเพื่อยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในการตั้งถิ่นฐานและทำกินอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน

๑.๗ ระยะเวลาการวิจัย

ในแต่ละพื้นที่ที่คัดเลือกมีการเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิชุมชนต่อกรณีละเมิดมาแล้ว ๕–๑๐ ปี ซึ่งชุมชนได้สั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้และปฏิบัติการมาแล้วระยะหนึ่ง การวิจัยนี้ ด้านหนึ่งจึงเป็นการสรุปประสบการณ์และบทเรียนการใช้สิทธิในอดีตของแต่ละพื้นที่และถือเป็นต้นทุนเดิมสำหรับการเรียนรู้และปฏิบัติการในระยะ ๓ ปี ของการดำเนินโครงการ (๒๕๔๖–๒๕๔๘)

บทที่ ๒

สิทธิชุมชน
ความหมาย อุดมการณ์และยุทธศาสตร์

๒.๑. ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชน” เป็นคำที่ถูกผลิตขึ้นมาใหม่ ในฐานะความเป็นวาทกรรมที่ให้ความหมายและคุณค่ากับสิ่งหนึ่งที่เกิดและดำรงอยู่มาช้านานแล้ว

“สิทธิ” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

ลำพังคำว่า “อำนาจ” นั้นในทางสังคมวิทยา หมายถึง ความเป็นไปได้ที่บุคคลหนึ่งสามารถกำหนดให้อีกบุคคลหนึ่งกระทำตามความต้องการของตน โดยไม่คำนึงว่าอีกฝ่ายหนึ่งต้องการกระทำหรือไม่ หรือรู้สึกอย่างไร (สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖) ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕) ให้ความหมาย “อำนาจ” คือความสามารถหรือสิ่งที่สามารถทำหรือบันดาลให้เกิดสิ่งใดได้ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

“สิทธิ” นั้นจึงไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้นแต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือร่วมกัน ในภาษาอังกฤษ “สิทธิ” จึงตรงกับคำว่า “right” ซึ่งแปลว่าความถูกต้อง ในบางตำราอาจใช้คำว่า “สิทธิอำนาจ” ในความหมายเดียวกัน

การที่คนผู้หนึ่งมี “สิทธิ” ในสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น จึงหมายถึงว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่คนผู้นั้นพึงมีพึงได้อย่างถูกต้อง คนอื่นต้องยอมรับ จะขัดขวางหรือลิดรอนไม่ได้ (วีระ สมบูรณ์, ๒๕๔๕)

คนเราจะมี “สิทธิ” ได้นั้นเพราะเขามีฐานะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แน่นอน เช่น เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นหัวหน้า เป็นลูกน้อง เป็นผู้ปกครอง เป็นผู้ถูกปกครอง ฯลฯ

“สิทธิมนุษยชน” ก็คือสิทธิในฐานะที่เขาเกิดมาเป็นมนุษย์ “สิทธิพลเมือง” ก็คือสิทธิในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศ ดังนี้

“สิทธิชุมชน” จึงเป็นสิทธิของชุมชน เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่ชุมชนพึงมีพึงได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ผู้อื่นต้องยอมรับ จะละเมิดหรือลิดรอนมิได้

“ชุมชน” ในความหมายดั้งเดิม หมายถึง “หมู่ชน กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕) แต่ในความหมายที่กว้างขวางออกไปในสังคมสมัยใหม่ ปรากฏเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมากมาย ที่สมาชิกอาจมิได้อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่มีความผูกพัน มีผลประโยชน์เดียวกัน มีชะตากรรมร่วมกัน สมาชิกแต่ละคนนิยามตนเองว่าเป็นหนึ่งในวงสัมพันธ์นั้นและสังคมก็รับรู้ว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนนั้น เช่น ชุมชนทางอากาศ ชุมชนผู้ได้รับผลกระทบ ผู้เดือดร้อนจากการพัฒนา คนพิการ ฯลฯ ดังนั้น “ชุมชน” จึงหมายถึง วงสัมพันธ์ในลักษณะที่กว้างขวางออกไปดังกล่าวด้วย

ดังกล่าวแล้วว่า “สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน”เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา,๒๕๔๖) จากการใช้ชีวิตร่วมกันของชาวชุมชนที่ต้องพึ่งพาอาศัย ร่วมทุกข์ร่วมสุข เกิดความเอื้ออาทรและผูกพัน ความขัดแย้งแตกแยกที่เกิดขึ้นจะผลักดันให้มีการคิดค้นหาวิธีการจัดการภายในให้ลุล่วงไป ความเป็นไปของชุมชนในลักษณะดังกล่าว พัฒนาให้เกิด “กฎเกณฑ์” ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นข้อบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวชุมชนยึดถือร่วมกัน แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน เกิดการผลิตซ้ำ เกิดการพัฒนาเป็นแบบแผนที่แข็งแรง ข้อบัญญัติดังกล่าวของชุมชนเป็นข้อบัญญัติถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมี พึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน อำนาจนั้นเป็นอำนาจที่ทุกคนยอมรับภายใต้ “คุณค่า ที่ยึดถือร่วมกัน” เป็นอำนาจที่มีความชอบธรรม ก็คือ “ระบบสิทธิ” ของชุมชนนั่นเอง

“คุณค่าที่ชุมชนยึดถือร่วมกัน” เป็นสิ่งที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นโดยชีวิตชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ, ผีปู่ตา, คุณค่าแห่งความกตัญญูรู้คุณต่อธรรมชาติและบุพการี การเคารพและให้คุณค่าในผลประโยชน์และทรัพย์สินส่วนร่วม ฯลฯ หรืออาจเป็นคุณค่าที่ชุมชนรับจากภายนอกมาผสมผสานเป็นคุณค่าของชุมชน เช่น หลักธรรมทางศาสนา กล่าวได้ว่า คุณค่าเหล่านี้เป็น “หลักทางศีลธรรม” ซึ่งทำหน้าที่กำกับพฤติกรรมของชาวชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ

ระบบสิทธิ์ของชุมชนหรือสิทธิชุมชนปรากฏอยู่ในทุกมิติของชีวิตชุมชน ตั้งแต่ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเกษตรกรรม ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของชุมชน ฯลฯ

แต่ในวงวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ก็คือ “สิทธิในทรัพย์สิน” หรือลักษณะกรรมสิทธิ์ ซึ่งการศึกษา “พัฒนาการของสิทธิการถือครองที่ดินในสังคมโบราณ” ของ แม๊ค เวเบอร์ (Max Weber) ตั้งแต่ปี ๑๙๐๙ (๒๔๕๒) พบว่า สังคมต่าง ๆ ได้จำแนกแยกแยะสิทธิ์ในทรัพย์สินออกเป็นประเภทต่างๆ มากมาย ตั้งแต่กรรมสิทธิ์เอกชน กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของชุมชน บนพื้นฐานของ “สิทธิในความเป็นเจ้าของ” (Right of ownership) โดยมักจะปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการในกฎหมาย แต่เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปถึงการจัดสรรที่เป็นจริงในสังคมต่าง ๆ กลับพบว่า การจัดการเกี่ยวกับการถือครองในที่ดินมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างมาก แต่ละสังคมไม่ได้ยึดใน “สิทธิความเป็นเจ้าของ” อย่างเดียว หากยังใช้หลักการอื่นผสมผสานอยู่ด้วย เช่น หลักของ “สิทธิการใช้” (Usefruct Right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธิ์นั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่ (อานันท์ กาญจนาพันธุ์, ๒๕๔๔)

ระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อนของสังคมชุมชน ที่กล่าวถึงเป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” (Customary right) ซึ่งมักจะแตกต่างขัดแย้งกับสิทธิตามกฎหมาย (Legal right) ทั้งนี้ เพราะสิทธิตามจารีตประเพณี มักจะตั้งอยู่บนหลักของ “สิทธิทางศีลธรรม” อย่างเคร่งครัด ขณะที่สิทธิตามกฎหมายนั้นจะผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย (อานันท์ กาญจนาพันธุ์,เล่มเดียวกัน)

อย่างไรก็ดี ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการสร้างองค์ความรู้ แนวคิดทฤษฎี เรื่อง “สิทธิ” จนคลี่คลายมาถึง “สิทธิชุมชน” ในปัจจุบันนั้นมีรากฐานสำคัญมาจากการพัฒนาปรัชญาการเมืองที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ซึ่งให้ความสำคัญกับ “สิทธิของปัจเจกชน” ในฐานะ “สิทธิของพลเมือง” และ “สิทธิทางการเมือง” อันเป็นที่มาของระบอบการเมืองเสรีประชาธิปไตย และระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลหรือกรรมสิทธิ์เอกชนอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งเติบโตงอกงามต่อมาแต่ก็ถูกท้าทายและวิพากษ์จากนักคิดสายสังคมนิยม ซึ่งเห็นว่าสิทธิปัจเจกชนและระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นที่มาของความเสื่อมทรามทางศีลธรรม เป็นที่มาของการขูดรีดทางชนชั้นและลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงควรให้ความสนใจแก่ “สิทธิกลุ่ม”, “สิทธิร่วม” และแทนที่จะมีเพียงสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองต้องมี “สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม” ด้วย จนต่อมาในปี ๒๔๙๑ เมื่อสหประชาชาติประกาศ “ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน” จึงต้องประกาศ “กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง” ควบคู่ไปกับกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม และต่อมาได้เปิดพรมแดนสู่มิติของสิทธิที่มีความหลากหลาย ความเท่าเทียม การมีส่วนร่วมของประชาชน ส่งผลให้เกิดความสนใจเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างจริงจังถึงปัจจุบัน

๒.๒ อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน

๒.๒.๑ สำนักแนวคิดสิทธิชุมชนเชื่อว่า "สิทธิ" หาใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติไม่ แต่เป็นประดิษฐกรรมทางสังคมที่ผ่านการต่อสู้ต่อรอง หรือมีขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อให้เกิดการยอมรับในสิทธิดังกล่าว (กฤษฎา บุญชัย,๒๕๔๓) และเรื่องสิทธิ์ก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริง เป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสน่ห์ จามริก, ๒๕๔๗)

๒.๒.๒ ในสังคมทุนนิยมและระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยตัวแทน "ปัจเจกชน" ไม่มีพลังเพียงพอ ที่จะจัดการกับปัญหาของตนเองหรือคุ้มครองสิทธิของตนเอง ขณะที่รัฐและกฎหมายไม่สามารถเป็นหลักประกัน มิหนำซ้ำบางกรณีรัฐกลายเป็นผู้ละเมิดสิทธิ รัฐกลายเป็นผู้มีตัวตนและผลประโยชน์เสียเอง (ประภาส ปิ่นตบแต่งและคณะ,๒๕๔๕) พลังของกลุ่มหรือชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองถ่วงดุลอำนาจภายนอก นี่เป็นเหตุผลสำคัญของการผลักดันให้ "สิทธิชุมชน" มีฐานะบทบาทขึ้นในสังคม

๒.๒.๓ อุดมการณ์สิทธิชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐาน ว่าด้วยความยั่งยืนและเป็นธรรม คำนึงถึงการอยู่รอดร่วมกันของชุมชน – สังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรหรือสิทธิด้านอื่น ๆ ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม สามารถเข้าถึงและมีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและมีวิธีการใช้ที่เปิดโอกาสให้มีการทดแทนทางธรรมชาติเพื่อคนรุ่นต่อไปได้ใช้ แตกต่างจากระบบ "สิทธิปัจเจก" ที่เน้นการครอบครอง การใช้ที่มุ่งประสิทธิภาพสูงสุด ขณะที่ "สิทธิของรัฐ" กลับจัดการทรัพยากรเพื่อแสวงหาประโยชน์อย่างล้างผลาญ (กฤษฎา บุญชัย,เล่มเดียวกัน)

๒.๒.๔ สิทธิชุมชนเป็นรูปแบบสิทธิเชิงซ้อนและมีเนื้อหาหลากหลาย สิทธิเชิงซ้อน หมายถึง การดำรงอยู่ของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยและสิทธิหลายแบบบนพื้นที่เดียวกัน เช่น ป่า - ที่ดินที่อยู่ใน "สิทธิครอบครอง" ของรัฐ แต่ชุมชนมี **"สิทธิในการจัดการและควบคุม"** ขณะที่ชาวบ้านมี **"สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์"** การคำนึงถึงสิทธิเชิงซ้อน จะช่วยให้มีทางเลือกและความยืดหยุ่นมากขึ้นในการจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจใหม่ (อานันท์ กาญจนาพันธุ์ ,๒๕๔๔)

ส่วนความหลากหลายในเนื้อหานั้น มิติสิทธิชุมชน ดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน

ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ มีผู้ทดลองแบ่งสิทธิชุมชนเป็น ๓ ด้านใหญ่ ๆ คือ ๑) สิทธิการจัดการทรัพยากร ๒) สิทธิในอัตลักษณ์ และ๓) สิทธิในการ (แสวงหาทางเลือก) พัฒนาและการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง (ไพโรจน์ พลเพชร,๒๕๔๗) มิติเนื้อหาหลายด้านนี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า ชุมชนเป็นระบบสังคมระบบหนึ่ง ที่มีการดูแลจัดการปกครองตัวเอง (โปรดดูแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในหัวข้อต่อไปประกอบ)

๒.๒.๕ "สิทธิชุมชนมีลักษณะของการมีส่วนร่วม" หรือดึงภายนอกเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ มิได้กีดกันการมีส่วนร่วมจากภายนอกชุมชน แต่ต้องการให้ภายนอกมาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะ และรัฐ

สิทธิชุมชนไม่ใช่สิทธิครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จเหมือนสิทธิปัจเจก และสิทธิรัฐที่เจ้าของใช้สิทธิ์ตนเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง เห็นได้จากกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็นกิจกรรมที่ต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ อย่างไรก็ดี ชุมชนก็ได้สร้างเงื่อนไข กติกา ที่มีการควบคุมการใช้จากภายนอก ป้องกันการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ที่อยู่กินดูแลทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก คนภายนอกจะมาอ้างสิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของชุมชนเมือง มาอยู่เหนือการมีชีวิตรอดของชุมชนไม่ได้ ระดับของการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม อย่างไรก็ตามลักษณะของการกีดกันคนภายนอกอาจจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งหรือการแย่งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม แต่โดยทั่วไปสิทธิชุมชน มักมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากภายนอกมากกว่าการกีดกัน

หลักการสำคัญของ "การมีส่วนร่วม" ก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชน มิใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะส่วนของชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การดูแลรักษาป่า การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้วนแล้วแต่สร้างประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม (กฤษฎา บุญชัย,๒๕๔๓)

๒.๒.๖ "สิทธิ" เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญคือ "อำนาจ" อีกด้านหนึ่งคือ "หน้าที่" ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีทั้งอำนาจ - หน้าที่ภายในชุมชน และอำนาจ - หน้าที่ระหว่างชุมชนกับภายนอก (ชลธิรา สัตยาวัฒนา,๒๕๔๖) กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ผู้มีอำนาจย่อมต้องมี "หน้าที่" หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน "หน้าที่" แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก "สิทธิ" ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

๒.๒.๗ ความเป็นพลวัตของสิทธิชุมชน ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิง

อำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก ดังแผนภาพ

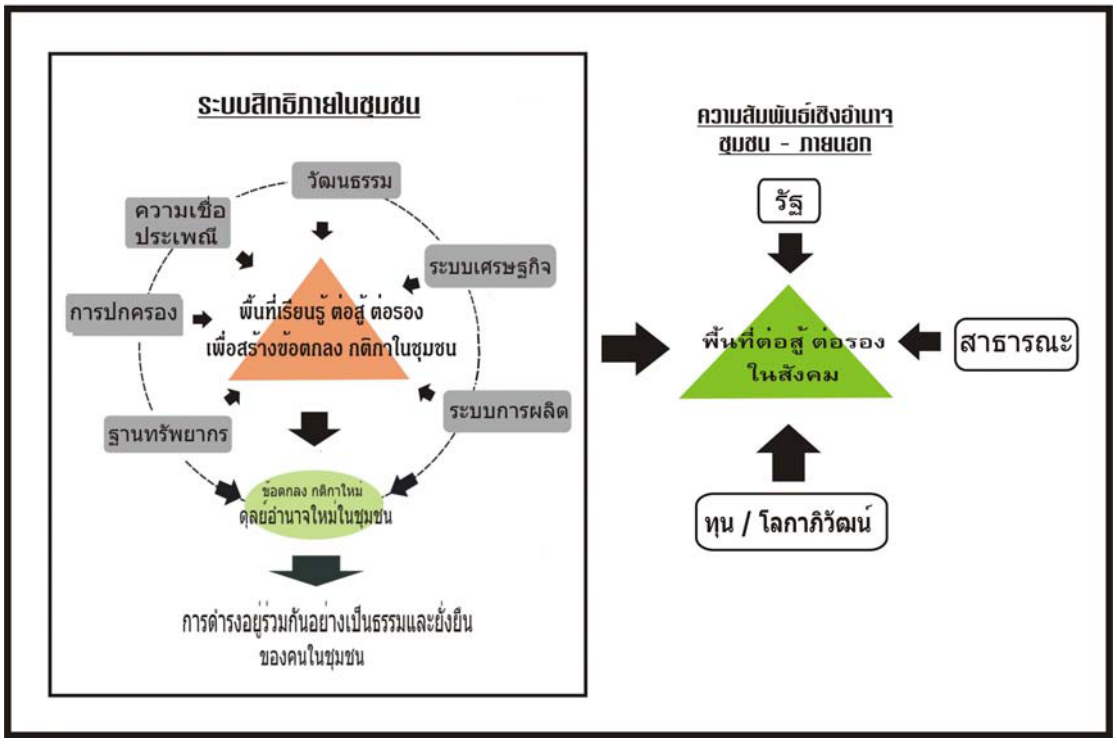

ภาพประกอบที่ ๑ แนวคิดสิทธิชุมชน

ที่มา: พัฒนาจากเอกสารฝึกอบรมสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ๑๐ - ๑๓ กันยายน ๒๕๔๕ จัดโดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

๒.๒.๘ สิทธิชุมชนเป็นสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็น

มนุษย์ของชนทุกกลุ่ม สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น "ระบบคุณค่า" และสะท้อนให้เห็นถึง "อุดมการณ์อำนาจ" ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการ "ผลิตซ้ำ" ผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป

ที่สำคัญมุมมองด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพต่ออัตลักษณ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้เกิดความเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๔๖)

๒.๒.๙ สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยรากหญ้า [๑] ที่เกิดขึ้นในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมที่ไม่เท่าเทียมกันรวมศูนย์อำนาจ ครอบงำทางวัฒนธรรมโดยใช้วัฒนธรรมเดียว (Monoculture) ที่ดูดกลืนชายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตำแหน่งแห่งที่ให้ชุมชน ให้เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริง มีการเคารพความหลากหลาย ท้องถิ่นมีเสรีภาพในการกำหนดกติกา กำหนดวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมของตน ทั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมด้วย ซึ่งรัฐต้องมีนโยบายที่จะสนับสนุนให้เกิดนโยบายและกฎหมายสนับสนุน

นัยของสิทธิชุมชนดังกล่าวมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า "กระจายอำนาจ", "การมีส่วนร่วม", "ประชาสังคม", ธรรมรัฐ ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายล่องลอย (floating significance) ที่รัฐหรือทุนหยิบมาใช้โดยขาดวิญญาณเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓)

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ขบวนการ "สิทธิชุมชนท้องถิ่น" มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคทั่วโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์ **"โลกาภิวัตน์จากส่วนล่าง"** คู่ขนานไปกับโลกาภิวัตน์จากเบื้องบน (เสน่ห์ จามริก, ๒๕๔๗)

---

[๑] ยศ สันติสมบัติ อธิบายว่า สิทธิชุมชนมีฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม...หรือต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก ขบวนการสิทธิชุมชนยังมิได้จำกัดตัวเองอยู่เพียงชุมชนใดชุมชนหนึ่งโดดๆ แต่มีการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายจากหลากหลายพื้นที่ เช่น การรวมตัวกันผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนในปัจจุบัน (ยศ สันติสมบัติ,๒๕๔๖)

๒.๒.๑๐ สิทธิชุมชนในกระบวนการด้านนิติศาสตร์ สิทธิชุมชนถือเป็นระเบียบกฎหมายระดับชุมชนซึ่งเป็นกฎหมายแบบจารีตประเพณี ซึ่งยังมีบทบาทสำคัญต่อการยึดถือปฏิบัติในวิถีชุมชนทั่วไป ในหลาย ๆ เรื่องมีอิทธิพลมากกว่าระเบียบกฎหมายลายลักษณ์อักษรเสียอีก

แต่การเกิดขึ้นของรัฐชาติยังผลให้รัฐและสังคมให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายลักษณ์อักษร ทิศทางที่ควรจะเป็นในปัจจุบันคือ ต้องรื้อฟื้นและส่งเสริมระเบียบสังคมชุมชนตามจารีตประเพณีให้เข้มแข็งขึ้น มิฉะนั้นแล้ว ระบบนิติศาสตร์ก็จะต้องตกเป็นจำเลยที่ละเมิดลิดรอนสิทธิของชุมชนเสียเอง (เสน่ห์ จามริก,เล่มเดียวกัน)

ในปัจจุบันแม้รัฐธรรมนูญ (๒๕๔๐) ได้บัญญัติเนื้อหาที่เปิดโอกาสให้แก่การสร้างสรรค์ยกระดับสิทธิชุมชนมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัติถือว่ายังมีผลน้อยมาก ความหวังจึงต้องกลับไปทบทวนความที่อธิบายไปแล้วในข้อ (๒.๒.๑) และควรคำนึงไว้เสมอว่า

“มีสิทธิ์ ไม่ใช้สิทธิ์ ไม่ได้สิทธิ์”

๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน[๒]

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ระดับ คือ

๒.๓.๑ ระดับวาทกรรม สร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวาทกรรมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชายขอบ หรือมีแต่เรื่องป่าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มิใช่แค่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

๒.๓.๒ ระดับโครงสร้าง จะผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่าย

---

[๒] กฤษฎา บุญชัย สังเคราะห์จากวงเสวนา “ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์” จัดเมื่อ ๑๐-๑๑ ตุลาคม ๒๕๔๒ ที่จังหวัดเชียงใหม่ มีผู้ร่วมเสวนาได้แก่ อานันท์ กาญจนาพันธุ์ ,วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ , ผาสุก พงษ์ไพจิต ,เดช พุ่มคชา, เหลาไท นิลนวล ,ศยามล ไกยูรวงษ์ ,กฤษฎา บุญชัย , ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, ชยันต์ วรรธนภูติ , เนตรดาว แพทย์กุล ,บัญชร แก้วส่อง ฯลฯ จัดโดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) มีวิฑูรย์ เพิ่มพงศาเจริญ เป็นผู้ดำเนินการเสวนา

โอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนาระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ทั้งนี้โดยอาศัยรัฐธรรมนูญที่สนับสนุนหลักการสิทธิชุมชน และขับเคลื่อนเพื่อให้ได้นโยบายและกฎหมายของรัฐที่จะสนับสนุนสิทธิชุมชน โดยนโยบายหรือกฎหมายดังกล่าวหาใช่การกำหนดกฎระเบียบในการควบคุมชุมชน อันเป็นกลไกทางสังคมได้ดำเนินการอย่างเป็นอิสระและมีฐานะเป็นกฎหมาย การได้มาซึ่งโครงสร้างหลัก และมาตรการสนับสนุนกลไกของท้องถิ่น จะต้องมีการศึกษาวิจัยอย่างลึกซึ้ง พร้อมกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และสังคมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๓.๓ การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านวัฒนธรรม ฟื้นฟูสำนึก/อัตลักษณ์ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง การพัฒนาเครือข่ายตามภูมินิเวศ กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบันระบบการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเอง เพื่อเป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการสนับสนุนทางวิชาการและการผลักดัน

๒.๓.๔ ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีในปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนจะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การสร้างกลไก สถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่น

โดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้ พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว เมื่อแนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้น และมีภาคปฏิบัติการ มีการจัดกลไกสถาบันทางสังคมหลายรูปแบบ เพื่อมาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้น โดยความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลาย จากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กรสาธารณะในภาคประชาสังคมร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติการ ก็จะมีพลังในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ความเป็นรัฐชาติหรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลก การเคลื่อนตัวของประชาชนจะต้องมีความชัดเจนในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบ (Model) การจัดการตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน เพื่อที่จะเป็นพลังในการต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ โดยสร้างขบวนการเคลื่อนไหวของท้องถิ่น (Localization) ลอดรัฐ พ้นไปจากความเป็นชาติอันคับแคบ ให้ประชาชนมีส่วนร่วมสร้างนโยบาย กลไก จัดสัมพันธ์อำนาจใหม่ ไปสู่สังคมพหุลักษณ์ (Pluralistic Society) ที่ความหลากหลายและเท่าเทียมกันในที่สุด

ภาพประกอบที่ ๒ ชุมชนอีสานในอดีต

การตั้งชุมชนอยู่ริมแม่น้ำสายหลัก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์
การเลือกภูมิที่ตั้งของชุมชนต้องหลีกเลี่ยงคุ้งเลี้ยวของสายน้ำ อันอาจทำให้ตลิ่งพังทลายได้ โดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก
(ภาพจาก : ผังเมืองและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดร.ชาตา สุทธิธรรม)

ลักษณะบ้านของชาวเยอ

ภูโบราณบ้านโนนตั้งอยู่ วัดโต
ต.เมืองคง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

ศาลเจ้าพ่อกตศิลา
อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

ภาพประกอบที่ ๓ การตั้งถิ่นฐานของชาวชุมชนอีสาน

บทที่ ๓

โฉมหน้าชุมชนอีสาน

๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”

เป็นที่ทราบกันดีว่า “อีสาน” หรือ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” คือชื่อเรียกอาณาบริเวณหรือพื้นที่ ๑๙ จังหวัดของประเทศไทยในปัจจุบัน

ก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชการที่ ๕ การจัดระเบียบการปกครองในสยามประเทศมี “เมือง” เป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญที่สุด ราชสำนักกรุงเทพมิได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปกครองภายใน “หัวเมือง” ในภูมิภาคนี้มากนัก ทำให้ผู้นำท้องถิ่นที่ปกครองเมืองต่างๆ มีอำนาจปกครองดูแลราษฎรในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองในภูมิภาคนี้อยู่ในรูปของการ “ส่งส่วย” ที่เป็นผลประโยชน์ต่อแผ่นดินเข้ามายังเมืองหลวงตามกำหนด(ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๖;๗๔-๗๙) เมืองใหญ่มีเมืองขนาดเล็กลงไปเป็น “เมืองขึ้น” ปกครองกันเป็นทอดๆ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการจัดการระเบียบเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ตรี จัตวา ตามความสำคัญของเมือง และมีหน่วยชุมชนที่เรียกว่า “บ้าน” ตั้งอยู่เป็นกลุ่มๆ ภายใต้อาณัติของเมือง

ในปี ๒๔๓๓ มีการปรับปรุงการปกครองใหม่ โดยรวมหัวเมืองหรือเมืองขึ้นในบริเวณนี้ออกเป็น ๔ กองใหญ่ คือ หัวเมืองลาวตะวันออก มีกองว่าราชการอยู่จำปาสัก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ กองว่าราชการอยู่อุบลราชธานี หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ กองว่าราชการอยู่หนองคายและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง กองว่าราชการอยู่นครราชสีมา

คำว่า “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ได้เกิดขึ้นแต่นั้น โดยหมายเพียงแค่เขตการปกครองที่มีอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลาง และมีเมืองขึ้นต่อหลายเมือง ความหมายสำคัญคือ การเรียกชื่อเขตการปกครองตาม “ทิศ” ที่มีกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางอำนาจ

ต่อเมื่อปี ๒๔๓๗ เกิดการจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล เป็นมณฑล ลาวกลาง ลาวกาว และลาวพวน เขตปกครอง “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ถูกเรียกใหม่เป็นมณฑลลาวกาว มีศูนย์บัญชาการอยู่อุบลราชธานี นครจำปาสักและหัวเมืองใหม่รวม ๗ เมืองอยู่ในมณฑลนี้

ชื่อ “ลาว” อันเป็นชื่อที่เรียกกลุ่มวัฒนธรรมและชื่อเรียกราชอาณาจักรอันมีเอกราชในอดีตจวบจนตกเป็นเมืองประเทศราชของสยามในเวลาต่อมา กระทั่งเป็นชื่อเรียกหัวเมืองต่างๆ ตลอดมานั้น คำเรียกนี้ถือเป็นอุปสรรคต่อการสถาปนารัฐชาติให้เป็นปึกแผ่น ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า “ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง” จึงโปรดเกล้าให้ประกาศเรียกชื่อเสียใหม่คือ มณฑลลาวกลาง ให้เรียกเป็น “มณฑลนครราชสีมา” มณฑลลาวพวน ให้เรียก “มณฑลฝ่ายเหนือ” และเปลี่ยนเป็น “มณฑลอุดร” (๒๔๔๓) มณฑลลาวกาว เปลี่ยนเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และต่อมาเปลี่ยนเป็น “มณฑลอิสาน”(๒๔๔๓)

คำ “อิสาน” หรือ “อีสาน”[๓] จึงถูกใช้ครั้งแรกสำหรับเรียกหัวเมืองลาว (กาว) ที่มีเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์บัญชาการในปี ๒๔๔๓ นั่นเอง การนี้ ถือได้ว่าราชสำนักกรุงเทพฯ ได้มีความพยายามสร้างสำนึกแบบใหม่ในอีสานและความพยายามนี้มีผลต่อการลดทอนความเป็น “ลาว” ลงด้วย (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖;๗๗-๗๘)

ต่อมาในปี ๒๔๖๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดให้รวมมณฑลต่างๆในภาคอีสาน เข้ารวมเป็นเขตการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” เรียกว่า “ภาคอีสาน” ตั้งแต่นั้นมามณฑลต่างๆอยู่ใต้การดูแลของภาค มี “อุปราชประจำภาค” เป็นผู้ปกครอง มีศูนย์บัญชาการอยู่อุดรธานี แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็ทรงยกเลิกการปกครองแบบ “ภาค” และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้ออก “พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๖” การปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลสิ้นสุดลง มีการจัดแบ่งการปกครองใหม่เป็นจังหวัดต่างๆ แล้วเรียกภูมิภาคแห่งนี้โดยรวมว่า “ภาคอีสาน”

---

[๓] คำว่า "อีสาน" มีรากคำมาจากภาษาสันสกฤต สะกดว่า อีศาน หมายถึง นามพระศิวะ ผู้เป็นเทพดาประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เคยถูกใช้มาแล้วในการเรียกชื่อรัฐ "อีศานปุระ" เมื่อ๑,๐๐๐ ปีก่อน และชื่อพระราชาอีศานวรมัน คำบาลีใช้อีสาน(สุจิตต์ วงศ์เทศ,๒๕๔๙; ๑๒)

๓.๒ ระบบนิเวศและฐานทรัพยากรอีสาน: ปัจจัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศไทย มีพื้นที่ ๑๖๘,๘๕๔ ตารางกิโลเมตรหรือ ๑๐๕.๕ ล้านไร่ มีขนาดพอๆ กับประเทศกัมพูชาทั้งประเทศ มีประชากรใน ๑๙ จังหวัดมากถึง ๒๑,๓๗๙,๔๒๘ คน (๒๕๔๒) (สุวิทย์ ธีรศาสวัต,๒๕๔๖; ๒๓)

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่แยกออกจากที่ราบภาคกลางของประเทศไทยอย่างชัดเจน โดยสูงกว่าที่ราบภาคกลางประมาณ ๓๐๐ เมตร(สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖ ;๑๐๔) มีทิวเขาเพชรบูรณ์ทอดยาว เป็นพรมแดนธรรมชาติระหว่างภาคเหนือ-กลาง ในภาคอีสานทิวเขานี้เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำเซิน น้ำพรมและน้ำพอง

ทิวเขาทางทิศใต้อันเป็นเขตแดนไทย - กัมพูชา คือ ทิวเขาสันกำแพงและทิวเขาพนมดงเร็กเป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำมูนและลำสาขามากมาย เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำนางรอง ลำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยขะยูง ลำโดมใหญ่และลำโดมน้อย

ส่วนเทือกเขาภูพาน ทอดยาวจากด้านเหนือของภาค พาดยาวลงสู่ด้านใต้บริเวณปลายแม่น้ำมูน เป็นเส้นแบ่งภาคอีสานออกเป็น ๒ บริเวณใหญ่คือ เหนือภูพานเป็นแอ่งสกลนครและใต้เทือกเขาภูพานลงมาเป็นแอ่งโคราช เทือกเขาภูพานเป็นแหล่งกำเนิดสายน้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำสงคราม น้ำอูน น้ำก่ำ น้ำพุง น้ำยามซึ่งไหลไปทางทิศเหนือและลำปาว ลำน้ำยัง ลำเซบก ลำเซบาย ไหลลงสมทบน้ำชีและน้ำมูนทางทิศใต้

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำ(River terraces) ซึ่งแบ่งย่อยได้ ๓ ระดับคือ ลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ ๒ ฟากแม่น้ำ ระดับความสูง ๑๒๗ - ๑๗๕ เมตร เหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง(ม.รทก.) ลานตะพักลุ่มน้ำขั้นกลาง (๑๖๐-๑๙๐ม.รทก.) และลานตะพักลุ่มน้ำขั้นสูง (สูงกว่า ๒๐๐ ม.รทก.) และยังมีที่ราบ ซึ่งเกิดจากการสะสมตะกอนของแม่น้ำคือ พื้นที่ “บุ่งทาม”

พื้นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำรวมกับที่ราบบุ่งทามมีเนื้อที่ถึง ๓ ใน ๔ ของพื้นที่ภาค อีก ๑ ใน ๔ เป็นที่ราบเชิงเขาและเขตภูเขา ในบริเวณที่ราบมิได้ราบเรียบ แต่เป็นลักษณะลอนคลื่นสูงๆ ต่ำๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทดน้ำในระบบชลประทาน

แม้ปริมาณน้ำฝนของภาคอีสานจะไม่น้อยไปกว่าภาคกลาง คือ ในบริเวณแอ่งโคราชมีปริมาณ ๑,๓๐๐ มิลลิเมตรต่อปี และแอ่งสกลนครมีประมาณ ๑,๖๐๐ – ๑,๘๐๐ มิลลิเมตรต่อปี แต่ด้วยลักษณะดินในพื้นที่ราบทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายและดินชั้นล่างเป็นดินร่วนปนดินเหนียว จึงมีความสามารถอุ้มน้ำและความชื้นได้น้อย เมื่อพื้นที่ป่าถูกบุกเบิกเพื่อทำการปลูกพืชเศรษฐกิจในยุค

๔๐ ปีที่ผ่านมา ทำให้แผ่นดินอีสานยิ่งเกิดความแห้งแล้ง หน้าดินถูกน้ำกัดเซาะอย่างรุนแรง โดยเฉพาะบางเขตที่ปลูกพืชไร่ มีการสูญเสียหน้าดินถึง ๕.๖ ตัน ต่อไร่ต่อปี (ประเทือง จินตสกุล อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสวัต, ๒๕๔๑;๔)

ลักษณะเฉพาะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานก็คือ มีชั้นเกลือหินอยู่ใต้ดินจำนวนมากเพราะพื้นที่นี้เคยเป็นทะเลมาก่อน เกลือจะถูกการกระทำของน้ำ ทำให้ความเค็มแพร่กระจายสู่ผิวดินและแหล่งน้ำจนเป็นปัญหาต่อการเพาะปลูก และเป็นข้อจำกัดต่อการสร้างอ่างเก็บน้ำ เพราะน้ำใต้ดินจะละลายชั้นเกลือขึ้นมาปนเปื้อน ภาวะดินเค็มน้ำเค็มพบในพื้นที่ ๑๗.๘ ล้านไร่ และมีพื้นที่ถึง ๑ ใน ๓ ของภาคที่มีศักยภาพจะเกิดการแพร่กระจายของดินเค็ม น้ำเค็ม อย่างไรก็ดี คนอีสานในหลายเขตตั้งแต่สมัยโบราณ ได้ใช้ประโยชน์จากแร่ธาตุที่มีอยู่นี้ในการต้มเกลือเพียงพอสำหรับบริโภค และเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนค้าขายจนกลายเป็นวิถีของท้องถิ่น

ความเคยเป็นทะเลมาก่อนของภาคอีสาน ในแหล่งเกลือหินหลายแห่งยังพบ “แร่โปแตช” อันมีประโยชน์มากมาย สามารถนำไปใช้ในอุตสาหกรรมถึงสองหมื่นชนิด รัฐบาลและนักลงทุนพยายามทำเหมืองโปแตชในภาคอีสานเช่นที่จังหวัดชัยภูมิ อุดรธานี แต่ชาวชุมชนอีสานได้รวมตัวกันคัดค้านอยู่ในปัจจุบัน ด้วยความกังวลจะเกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่นและข้อคำนึงถึงผลประโยชน์จากทรัพยากรของชาติที่จะถูกเอกชนต่างชาติมากอบโกยแย่งชิงอย่างไม่เป็นธรรม

แผ่นดินที่มีเนื้อดินร่วนปนดินทรายและลักษณะภูมิอากาศเช่นนี้ สังคมพืชสัตว์หรือ “ป่า” ในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงเป็นป่าเต็งรังหรือป่าโคกและเป็นป่าเบญจพรรณ ส่วนในที่สูง เขตภูเขา เป็นป่าดิบแล้งและป่าดิบเขา,และบริเวณบุ่งทามเป็นป่าบุ่งป่าทาม

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์

บริเวณภาคอีสานนี้ เป็นที่ตระหนักในสำนึกของคนอีสานเองมาทุกสมัย และเป็นที่เข้าใจของคนภายนอกว่า เป็น “พื้นที่แห้งแล้ง” อัน “ความแห้งแล้ง” ก็คือความรุนแรงของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ เป็นความโหดร้ายและเป็นเหตุแห่งความยากจนขาดแคลน ต้อง “พัฒนา”

แต่เมื่อเราย้อนมองอดีต เราจะพบร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองของมนุษย์มากมายในภูมิภาคแห่งนี้ อันมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ศึกษาอย่างที่ ศรีศักร วัลลิโภดม ลงความเห็นว่า ดินแดนภาคอีสานเคยเจริญรุ่งเรืองเป็น “เมือง” และเป็น “รัฐ” มาก่อน (ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๓๓)

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อาศัยแนวทางการศึกษาของ Terry A.Rambo และ Karl L. Htterer อธิบายว่า “เขตร้อนชื้นกึ่งแห้งแล้ง” เป็นที่ที่มนุษย์ใช้เป็นที่อาศัยและทำมาหากิน เพราะสามารถปรับตัวเข้ากับธรรมชาติได้ง่ายกว่าเขตร้อนชื้นหรือเขตป่าฝน เขตแห้งแล้งนี้สามารถขยายพื้นที่ทำกินได้”โดยสะดวก โดยใช้เครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีอย่างง่ายที่สุดนั้นคือ “ไฟ” นอกจากนั้นยังมีพืชพันธุ์ที่เป็นอาหารอยู่มาก ผืนดินก็สมบูรณ์ สามารถทำการเพาะปลูกเพิ่มผลผลิตได้ง่าย เพียงแต่คอยดูแลให้ได้รับน้ำอย่างเพียงพอ เขตนี้จึงเหมาะสำหรับการตั้งถิ่นฐานในยุคแรกของมนุษย์ ต่างจากเขตที่ร้อนชื้นหรือป่าฝนที่พืชอาหารมักอยู่ใต้ร่มเงาไม้สูง บางอย่างเป็นภัยต่อมนุษย์ การจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตร้อนชื้นนี้ มนุษย์จะต้องดัดแปลงหรือปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมยากมาก ต้องใช้เทคโนโลยีขั้นสูงจึงจะสำเร็จ(ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๔๖;๗)

ในที่นี้ เราสามารถพิจารณาได้ว่า พื้นที่ ๓ใน ๔ ของภาคอีสานเป็นที่ราบและบุ่งทาม มีป่าโคกหรือป่าเต็งรังและป่าเบญจพรรณเป็นพื้นที่ป่าที่มีมากที่สุด เขตนี้เป็นเขตที่เป็นป่าโปร่งอากาศไม่ชื้นมากนัก สามารถจุดไฟติดง่าย ในป่าชนิดนี้มีพืชสัตว์ที่มนุษย์ใช้เป็นอาหารได้มาก มนุษย์สามารถ “ควบคุม” ธรรมชาติได้ง่าย และการคมนาคมไปมาหากันได้สะดวก ทั้งความเป็นที่ราบยังสามารถรองรับการขยับขยายพื้นที่ได้อย่างดี ที่สำคัญเขตนี้เป็นฐานทรัพยากรสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งต่อการสร้างถิ่นฐานและพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นในอีสานอย่างต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน นั่นคือ “เหล็ก” และ “เกลือ”

จึงพบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการตั้งชุมชนจำนวนมากในภาคอีสานซึ่งเป็นเขต “แห้งแล้ง” นั่นคือ รูปแบบการตั้งชุมชนโบราณที่ซับซ้อน ทุกแห่งจะต้องมีแหล่งกักเก็บน้ำในรูปแบบของเหมือง ฝาย ทำนบ สระน้ำขนาดใหญ่ สระน้ำขนาดเล็ก บ่อน้ำ อยู่เต็มพื้นที่ไปหมด หลายชุมชนมีการขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบถึง ๒ ชั้น หรือ ๓ ชั้น เพื่อประโยชน์ใช้สอยในชุมชน ไม่ใช่เพื่อการชลประทานในภาคเกษตรกรรม เพราะเศรษฐกิจชุมชนมีการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ พอกินพอใช้เท่านั้น แต่ชุมชนเหล่านี้เจริญขึ้นมาได้ด้วยแร่ธาตุในดินและของป่า (ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๔๖;๑๙)

การสืบค้นประวัติการตั้งถิ่นฐานของคนอีสานเท่าที่มีหลักฐานในปัจจุบัน ชุมชนเก่าแก่ที่สุดก็คือ ชุมชนบ้านเชียงในบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน มีอายุประมาณ ๓,๖๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งอยู่ในยุค “สำริด” ก่อนเคลื่อนเข้ายุคที่คนอีสานสามารถนำแร่เหล็กมาถลุงผลิตเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ ซึ่งเรียกว่า “ยุคเหล็ก” อยู่ในช่วง ๓,๐๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ต่อมาชุมชนคนอีสานดั้งเดิมได้ตั้งถิ่นฐานถาวรโดยการตั้งชุมชน ขุดคูน้ำคันดินเพื่อจัดการน้ำเพื่ออุปโภคและบริโภค มีการถลุงเหล็กและการต้มเกลือเป็น “อุตสาหกรรม” และพบหลักฐานการติดต่อกับชุมชนภาคพื้นทะเลมาตั้งแต่ยุคเหล็กผ่านทางปากแม่น้ำโขง

การศึกษาของ ชลิต ชัยครรชิต แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น (ชลิต ชัยครรชิต ใน สุจิตต์ วงศ์เทศ (บรรณาธิการ),๒๕๔๖;๑๙๒ – ๒๐๖) พบว่า มีชุมชนโบราณสมัยอารยธรรมบ้านเชียงกระจายตัวอยู่ในลุ่มน้ำสงครามหรือแอ่งสกลนคร บริเวณที่ราบลุ่มน้ำไหลผ่านมากถึง ๑๒๗ แห่ง แต่ไม่พบร่องรอยชุมชนโบราณในเขตที่ราบน้ำท่วมถึง หรือ “บุ่งทาม” ส่วนในบริเวณแอ่งโคราชหรือบริเวณลุ่มน้ำมูน – ชี เกิดชุมชนยุคเหล็กกระจายตัวอยู่มากมาย อายุประมาณ ๒,๕๐๐ ปี โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูนตอนล่างหรือทุ่งกุลาร้องไห้ มีชุมชนโบราณถึง ๑๙๐ กว่าแห่ง ชุมชนมีการตั้งถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะพบร่องรอยของการถลุงเหล็กขนาดใหญ่ระดับทำเป็นอุตสาหกรรมกว่า ๓๐ แห่ง และร่องรอยการผลิตเกลืออีกหลายแห่ง ทั้งร่องรอย “การฝังศพครั้งที่ ๒” ซึ่งสะท้อนให้เห็นประเพณีที่คล้ายคลึงกับชุมชนแถบชายฝั่งทะเล

ชุมชนโบราณสมัยบ้านเชียงในแอ่งสกลนครนั้น กระจายจากเขตตอนบนของพื้นที่ลุ่มน้ำไปสู่บริเวณลุ่มหนองหานและบริเวณใกล้เคียงในเขตจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน แต่ต่อมามีการพัฒนาเป็นชุมชนที่มีศูนย์กลาง(Central place)เกิดขึ้นและพัฒนาการต่อเนื่องถึงสมัยทวาราวดี วัฒนธรรมเขมรโบราณ และวัฒนธรรมล้านช้างในสมัยต่อมา ส่วนในบริเวณแอ่งโคราชได้กระจายตัวอยู่โดยทั่วไปทั้งในลุ่มน้ำมูนและน้ำชี พัฒนาจากชุมชนอุตสาหกรรมถลุงเหล็ก จนถึงระยะการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร มีการสร้างคูดินกั้นน้ำรอบชุมชนเพื่อการอุปโภคบริโภคและเกิดอุตสาหกรรมเกลือขึ้นในราว ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว ขยายตัวสู่ลุ่มน้ำมูนตอนล่าง ติดต่อกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และติดต่อกับชุมชนภายนอกมาตั้งแต่ช่วงต้นพุทธกาล เป็นผลให้ชุมชนโบราณมีความเจริญรุ่งเรืองพัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมืองและอาณาจักรโบราณ เช่นอาณาจักรเจนละก่อนเมืองพระนคร

การค้นพบนี้ เป็นประจักษ์พยานสำคัญว่าภูมิภาคอีสาน ซึ่งเป็น “พื้นที่แห้งแล้ง” นั้น แท้จริงเป็นแหล่งก่อเกิดอารยธรรมสำคัญของมนุษย์มาตั้งแต่โบราณ เคยเจริญรุ่งเรืองระดับเมืองและรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะภูมิภาคนี้มิได้โดดเดี่ยวจากการติดต่อสังคมภายนอก แต่คนอีสานโบราณมีภูมิปัญญา รู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่มาดัดแปลงรับใช้มนุษย์อย่างเหมาะสม เป็นกระบวนการพัฒนาบนฐานศักยภาพของทรัพยากรและภูมิปัญญาของท้องถิ่นอย่างแท้จริง บรรดาเตาถลุงเหล็ก เนินที่เกิดจากการต้มเกลือ เศษเครื่องปั้นดินเผาบรรจุกระดูกคนตามพิธี “ฝังศพครั้งที่ ๒” คูน้ำ คันดิน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ในชุมชนโบราณในลุ่มน้ำมูน-ชี และร่องรอยอื่นๆ จำนวนมาก เป็นหลักฐานและร่องรอยบอกคนรุ่นเราได้เป็นอย่างดี

๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – ทวาราวดี

ดังได้กล่าวแล้วว่า จากระบบนิเวศน์และฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ จึงปรากฏร่องรอยการตั้งชุมชนในพื้นที่อีสานมาอย่างยาวนาน และหลายชุมชนก็พัฒนาเป็นเมืองและรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์[๕]

ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ พบหลักฐานการก่อตั้งชุมชนสายวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ทวาราวดี กระจายตัวอยู่ทั่วทั้งภูมิภาคอีสานในบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ตามที่ราบลุ่มน้ำต่างๆ ทั้งลุ่มน้ำมูน ชี สงคราม ทั้งชุมชนเมืองขนาดใหญ่ซึ่งเป็นศูนย์กลางและมีชุมชนเล็กเป็นบริวารกระจายอยู่ทั่วไป มีระบบการปกครองแบบเจ้าผู้ครองนครแว่นแคว้นเล็กๆ (ธาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓;๔๖)

ชุมชนเหล่านี้มีทำเลการตั้งที่อยู่อาศัยบน “เนิน” ที่ห่างจากลำน้ำใหญ่และที่สูงลาดชันเพื่อรอดพ้นจากการถูกน้ำป่าท่วมอันควบคุมได้ยาก แต่ในฤดูแล้งต้องมีแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค ชุมชนต้องเลือกที่ที่มีแหล่งน้ำเพียงพอด้วย ชุมชนจึงตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำสาขา, กุด, บึง, หรือหนองน้ำธรรมชาติ และที่นั่นต้องมีที่ราบเพียงพอที่จะใช้สำหรับทำนาเลี้ยงประชากรของชุมชน และเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ชุมชนได้บุกเบิกที่ดินทำกินและหาวิธีเก็บกักน้ำ ตลอดจนการหาวิธีต้านภัยจากน้ำหลากท่วม อีกด้านหนึ่งก็คือ แตกตัวขยายประชากรไปแสวงหาที่ตั้งชุมชนแห่งใหม่

หลักฐานสำคัญที่บอกว่า ผู้คนแห่งภูมิภาคนี้ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์มีการลงหลักปักฐานเป็น “ชุมชน” อันมั่นคง มีความต่อเนื่องและมีการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองตนเองและมีอำนาจทางการเมืองในระดับที่แน่นอนก็คือ การสร้าง “คูน้ำ คันดิน” ล้อมรอบชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนินเพื่อเป็นแนวป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากและเป็นแหล่งน้ำสำหรับบริโภคอุปโภค เลี้ยงสัตว์และปลูกพืชผักในฤดูแล้ง คูน้ำดังกล่าวมีขนาดต่างๆ กันตามความจำเป็นของการกันน้ำท่วมและการเก็บน้ำใช้ของชุมชนเมื่อชุมชนขยายใหญ่ขึ้นอีก หลายชุมชนก็มีการขุดคูน้ำและคันดินอีกชั้นโอบล้อมออกไปด้านนอก เพื่อขยายความสามารถของปราการกันน้ำท่วม การเก็บกักน้ำไว้ใช้และขยายพื้นที่เกษตรกรรม

---

[๕]สมัยประวัติศาสตร์เป็นสมัยที่เริ่มพบการบันทึกลายลักษณ์อักษร สำหรับประเทศไทยคือระยะนับจากพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา สมัยประวัติศาสตร์ได้มีการแบ่งยุคสมัยย่อยตามอารยธรรมของกลุ่มชนหรือตามศูนย์กลางของอารยธรรมคือ ๑. สมัยทวาราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๖) ๒. สมัยศรีวิชัย(๘-๑๖) ๓.สมัยเขมร/ขอม (๑๒-๑๙) ๔. สมัยสุโขทัย (๑๒-๒๐) ๕. สมัยล้านนา(๑๙-๒๓) ๖.สมัยล้านช้าง(๑๙–๒๔) ๗.สมัยสุพรรณภูมิ(๑๘-๑๙) ๘.สมัยอยุธยา(๑๙-๒๔) ๙.สมัยธนบุรี (๒๔) ๑๐.สมัยรัตนโกสินทร์(๒๔–ปัจจุบัน)

รอบชุมชนสมัยนี้มีการจัดวางระบบแปลงนาเป็นรัศมีออกจากเนินให้สอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำ และพื้นคันนาเป็นชั้นบันไดลดหลั่นลงจากที่เนิน

การตั้งชุมชน ตั้งอยู่บนหลักความเชื่อเรื่องผีอย่างแนบแน่น พื้นที่สูงสุดของบ้านเป็นที่ตั้งของ “หลักบ้าน” /หลักเมือง มีการจัดสรรที่ดินเป็น “ป่าช้า” ไว้สำหรับฝังศพและมี “ป่าปู่ตา” เป็นที่สิงสถิตของวิญญาณบรรพบุรุษ ในยุคต่อมาจึงมีคติทางศาสนาเข้ามาผสมผสานเป็นคติในการสร้างชุมชนเช่นการปักเสมาหิน การสร้างวัด สถูปเจดีย์

ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ความเห็นว่า การขุดคูน้ำคันดินในช่วงเวลานั้น มีวัตถุประสงค์ทั้งด้านการดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการดำรงชีพของมนุษย์ และเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู สิ่งนี้เกิดขึ้นได้ต้องเป็นการกระทำของคนจำนวนมากมาอยู่รวมกัน ชุมชนนั้นจะต้องเป็น “องค์กร” ที่มีการจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมที่รัดกุมและซับซ้อนพอสมควร อย่างน้อยก็เป็นสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำ มีผู้ปกครอง มีผู้ทำหน้าที่หรือประกอบอาชีพต่างๆ นอกเหนือไปจากการทำเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลัก ที่สำคัญคือมีความรู้ในเรื่องธรรมชาติและมีเทคโนโลยีในระดับที่เหมาะสม ซึ่งเป็นระดับพัฒนาการที่ชี้ให้เห็นความเจริญทั้งทางด้านเทคโนโลยีและการจัดองค์กรทางสังคมจากระดับบ้านมาเป็นเมืองและรัฐตามลำดับ(ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๔๖;๓๑-๓๒)

ขณะเดียวกันชุมชนโบราณเหล่านี้มิได้อยู่โดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นห่างไกลออกไปโดยเฉพาะชุมชนฝั่งทะเล โดยมีหลักฐานยืนยันจากการพบการหล่อสำริดที่ต้องใช้ทองแดงและดีบุกที่ต้องนำมาจากที่อื่น การใช้เปลือกหอยทะเลในการประดับศพ เป็นต้น

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์-ทวาราวดีนี้ มีหนาแน่นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูน เช่น กลุ่มเมืองเสมา บริเวณต้นน้ำมูน กลุ่มชุมชนสีดา-พุทไธสง จัมปาศรี กลุ่มเมืองบุรีรัมย์ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีมีกลุ่มเมืองฟ้าแดดสงยางและชุมชนสายวัฒนธรรมบ้านเชียงในลุ่มน้ำสงคราม ขนาดและความหนาแน่นของชุมชนขึ้นอยู่กับปัจจัย ๔ อย่างคือ ความมีทำเลที่เป็นเนินตั้งบ้าน, ความสมบูรณ์ของดินและน้ำ, ความสัมพันธ์กับชุมชนเดิมและความเป็นศูนย์กลางของกลุ่มชุมชน (ธาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓;๔๖)

ประเด็นสำคัญคือ ชาวชุมชนในพื้นที่ภาคอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงยุคทวาราวดีนี้เป็นคนกลุ่มไหน? กลุ่มวัฒนธรรมใด?

เราอาจอ่านความหมายจากตำนาน “อุรังคธาตุ” ได้ทางหนึ่ง ตำนานอุรังคธาตุเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระธาตุพนมและเรื่องราวของประชาชนและแว่นแคว้นต่างๆ ในยุคแรกๆของภาคอีสาน ตำนานกล่าวถึงการเกิดของแม่น้ำสายสำคัญตามลำน้ำโขง ว่าเป็นการกระทำของพวก “นาค” ซึ่งแต่เดิมมีที่อยู่อาศัยใน “หนองแส” เขตยูนนานทางตอนใต้ของประเทศจีน นาคเหล่านั้นได้เกิดทะเลาะวิวาทกันจนเป็นเหตุให้ต้องละทิ้งถิ่นฐานเดิม ล่องมาตามลำน้ำโขงตอนใต้ ขุดควักแผ่นดินทำให้เกิดแม่น้ำสายต่างๆ เช่น แม่น้ำอู แม่น้ำทิง แม่น้ำงึม แม่น้ำชีและแม่น้ำมูน เป็นต้น ตำนานได้สะท้อนให้

เห็นการบูชานับถือ “นาค” ว่าเป็นผู้บันดาลให้เกิดแม่น้ำลำคลอง เกิดความอุดมสมบูรณ์ เกิดภัยพิบัติให้น้ำท่วมบ้านเมืองล่มจม นาคเป็นบรรพบุรุษและตำนานยังสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มชนดั้งเดิมในเขตอีสานเป็นชุมชนที่น่าจะมีถิ่นฐานในเขตสาละวินตอนต้นของแม่น้ำโขงก่อน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายลงมาตามแม่น้ำโขงเป็นกลุ่มเป็นเหล่าไป การเคลื่อนย้ายอาจเกิดจากการถูกรุกรานที่ทำมาหากินจากชนเผ่าอื่น หรือเป็นการขยายตัวลงมาหาแหล่งทำมาหากินใหม่ก็ได้ (ปราณี วงษ์เทศ, ๒๕๔๒;๔๓)

เมื่อประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวถึงแล้วว่า ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีการตั้งหลักแหล่งอยู่ตามฐานทรัพยากรสำคัญ มีการเคลื่อนไหวติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายและอพยพโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา จะเห็นได้ว่าในพื้นที่เหล่านี้มีผู้คนหลายเผ่าพันธุ์อยู่ร่วมกันและมีปฏิสัมพันธ์ไม่หยุดนิ่ง

ชนพื้นเมืองเดิมของอีสานมีทั้งกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในที่สูง เพาะปลูกด้วยวิธี “เฮ็ดไฮ่” ขาดความมั่นคงถาวรในการทำกิน เคลื่อนย้ายที่อยู่อาศัยไปเรื่อย ไม่มีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมือง กลุ่มที่สองคือ กลุ่มที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบในหุบเขาหรือที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีที่ราบเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากรมีหลักแหล่งมั่นคง จึงมีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองในเวลาต่อมา แต่พวกอยู่ที่สูงก็ยังมีกลุ่มที่ชำนาญในการถลุงโลหะ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนและมีการผสมกลมกลืนกับกลุ่มที่ราบ

กลุ่มชาติพันธุ์พื้นเมืองอีสานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีดังนี้ (ธิดา สารยา,๒๕๓๕,อ้างในสุจิตต์ วงษ์เทศ,๒๕๔๙; ๖๑-๖๒)

(๑) ข่า[๕] เป็นชนพื้นเมืองเดิมพูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร มักอาศัยอยู่ในที่สูง พวกกวยหรือกูยก็เป็นข่าพวกหนึ่ง

(๒) พวกไท และเผ่าอื่นๆ จากน่านเจ้า

(๓) พวกกัมพูหรือกัมพุช เป็นชื่อที่ชาวอินเดียเรียกชาวกัมพูชา อาจมีส่วนผสมกับชาวอินเดียกับกลุ่มทมิฬด้วย

(๔) พวกจาม เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่มีความเจริญและมีรัฐของตนเองคือ อาณาจักรจามปา ในบริเวณเวียดนามตอนใต้และลาว เป็นพวกชำนาญทางการประมงและเดินเรือ

(๕) พวกเวียด ซึ่งไปมาหาสู่ในบริเวณนี้

---

[๕] ข่า คือ "ข้า" หรือขี้ข้า หรือทาส เป็นคำเรียกคนทุกชนชาติโดยรวมๆ ที่ตกไปเป็นเชลยหรือเป็นทาส เป็นคำเรียกตามฐานันดรโดยไม่จำแนกว่าเป็นชนชาติใด นอกจากเมื่อต้องการระบุเฉพาะจึงเรียกชื่อเฉพาะของชนชาตินั้นพ่วงท้ายคำว่า ข่า เช่น ข่าว้า (ข่าละว้า) ข่าหลำ (ข่าดำ) ข่าถิน,ข่าเมด,ข่าฮอก, ข่าระแด, ข่าจราย ฯลฯ (จิตร ภูมิศักดิ์,๒๕๔๐ ; ๓๐๕,๓๑๒)

(๖) พวกสยาม ซึ่งพูดภาษาไท-ลาว

(๗) พวกลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น พวกละโว้และพวกอื่นๆ

กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ส่วนใหญ่อพยพโยกย้ายเข้ามาจากฝั่งตรงข้ามแม่น้ำโขง เข้าอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานในหลายช่วง แต่มีกลุ่มมอญ-เขมร เช่น ชาวเขมร (กัมพุช) และกลุ่มญัฮกุร (ชาวบน: เป็นข่ากลุ่มหนึ่ง) สองกลุ่มนี้เท่านั้นที่ไม่มีประวัติการอพยพโยกย้ายมาจากที่อื่น ถึงที่สุดแล้วกล่าวได้ว่ากลุ่มชนดั้งเดิมในเขตนี้เป็นกลุ่มมอญ-เขมร ซึ่งอาจเป็นทั้งคนมอญ คนเขมร (สุวิไล เปรมศรีรัตน์,๒๕๔๒;๒๗๔)

๓.๕ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของยุคอารยธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๙)

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๔ ดินแดนภาคอีสานแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร “เจนละ” หรือกลุ่มวัฒนธรรมเขมรโบราณ อันมีเมืองหลวงอยู่เมืองเศรษฐปุระ สันนิษฐานว่าอยู่แถบเมืองจำปาสักในประเทศลาว (นิคม มูสิกะคามะ,๒๕๓๖,อ้างในธาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓,๗๕) และสืบต่อมาเป็นอาณาจักรกัมพูชา(พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๙) เป็นอันว่าช่วงเวลาอันยาวนานระหว่างพุทธศตวรรษ ๑๒-๑๙ นั้น ดินแดนแห่งนี้อยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมแบบเขมร ถือเป็นดินแดนสำคัญของอาณาจักรเขมร มีศาสนสถานเขมรปรากฏอยู่มากมายโดยเฉพาะดินแดนอีสานตอนล่าง

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ อาณาจักรเขมรได้แผ่ขยายไปถึงพื้นที่แอ่งสกลนครหรือเขตอีสานเหนือ และในช่วงรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๓) ปรากฏการสร้างอโรคยาศาลาเป็นหลักฐานที่บ่งชี้ถึงอิทธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักรเขมรอยู่ทั่วไป แสดงให้เห็นอิทธิพลเขมรแผ่ออกไปอย่างไพศาล ครอบคลุมพื้นที่ประเทศไทยตอนกลางและประเทศลาว หลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อาณาจักรเขมรจึงเสื่อมอำนาจลงจากการทำสงครามกับอาณาจักรจามในประเทศเวียดนาม และในพ.ศ.๑๘๗๖ อาณาจักรเขมรจึงเสียกรุงแก่อาณาจักรอยุธยา อำนาจของอาณาจักรเขมรจึงเสื่อมถอยไปจากพื้นที่ภาคอีสาน ขณะที่ “อาณาจักรล้านช้าง” ก็กำลังก่อตัวขึ้นในลุ่มน้ำโขง

ในระยะเดียวกันนี้ อำนาจของอาณาจักรเขมรก็มิได้ควบคุมดินแดนอีสานอย่างเด็ดขาด กลุ่มชุมชนดั้งเดิมซึ่งมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอก ได้พัฒนาตัวเองจากบ้านเป็นเมืองและเป็นรัฐ จำนวนเมืองอิสระลดลงเพราะรวมกันเป็นรัฐขนาดใหญ่ จารึกเกาะแกร์ในประเทศเขมรได้กล่าวถึง “มูลเทศะ” เชื่อกันว่าเป็นดินแดนแถบลุ่มน้ำมูน จารึก “ออกแก้ว” ยังกล่าวถึง “ภีมปุระ” ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ระบุชื่อกษัตริย์ของอาณาจักร “ ศรีจนาศะ” เป็น

ดินแดนนอกอาณาจักรเขมร นอกจากนั้นยังมีการศึกษาตำนานและนิทานพื้นบ้านซึ่งเป็นหลักฐานแสดงร่องรอยของอาณาจักรต่างๆ ในอีสานระหว่างพุทธศตวรรษ ๑๐-๑๕ ซึ่งไม่เกี่ยวกับอาณาจักรเขมร เช่น อาณาจักรศรีโคตรบูร เมืองสาเกตุ(ร้อยเอ็ด) เมืองสากล(สกลนคร) เมืองสาเกตุมีเมืองขึ้น ๑๑ เมืองได้แก่ เมืองฟ้าแดด เมืองเชียงเหียน เมืองสีแก้ว เมืองเปือย เมืองทอง เมืองหงษ์ เมืองคอง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงดี เมืองบัวและเมืองไผ่ (ดนุพล ไชยสินธุ์, ๒๕๔๗;๒๐)

ในช่วงศตวรรษ ๑๒-๑๙ การอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรอย่างยาวนาน ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญในดินแดนอีสานคือ

(๑) การเคลื่อนย้ายประชากร ซึ่งเกิดจากการเกณฑ์แรงงานในการสร้างเมือง เหตุการณ์ทางการเมืองเช่นรัชสมัยพระเจ้าวีรวรมัน(พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) เมืองยโสปุระ(เมืองหลวง) เกิดความวุ่นวายถึงขั้นจลาจล ประชากรจำนวนมากได้อพยพหลบหนีเข้ามาอยู่ในดินแดนอีสานตอนล่าง ซึ่งเรียก “เขมรสูง”

(๒) คติความเชื่อและประเพณีตามแนวศาสนาฮินดูและพุทธลัทธิมหายาน ได้แผ่กระจายเขามาในภูมิภาคนี้อย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะคติความเชื่อตามหลักศาสนาฮินดูที่เชื่อในเทพเจ้าอันศักดิ์สิทธิ์ ลัทธิเทวราชาที่เชื่อว่ากษัตริย์คือ เทพที่จุติลงมาเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขทวยราษฎร์ การแบ่งชนชั้นในสังคมตามแบบอย่างของอารยธรรมอินเดียที่ชาวเขมรรับเข้ามาคือ ชนชั้นกษัตริย์, พราหมณ์, แพศย์ (ประชาชนทั่วไป) และศูทร(ทาส)

(๓) ทฤษฎีการปกครองแบบเทวราชา ซึ่งต่อมาถูกนำมาใช้ในอาณาจักรอยุธยา แบบแผนการปกครองตามอารยธรรมเขมรจัดลำดับศักดิ์ของเมืองออกเป็นเมืองหลวงเมืองหลัก(เป็นศูนย์กลางของเมืองภูมิภาคเช่น พิมาย หนองหาน(สกลนคร) เป็นเมืองหลักของภาคอีสาน) เมืองบริวาร (ศูนย์กลางของอนุภูมิภาค) เมืองประเทศราช และหมู่บ้านเป็นชุมชนในครอบครอง นอกจากนั้นยังมีชุมชนทางศาสนาเป็นเมืองเอกเทศ มีการจัดแบ่งสถานภาพ หน้าที่ของผู้คนตามลำดับชั้น ตั้งแต่กษัตริย์ เจ้านาย นักบวช ปุถุชนและทาส ตามหลักแห่งชนชั้นวรรณะอย่างเข้มงวด

(๔) การใช้ที่ดินและระบบชลประทาน ชุมชนสายอารยธรรมเขมรมีแบบแผนที่แน่นอนในการจัดการทรัพยากรดินและน้ำ ชุมชนมีลักษณะการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนและมีขอบเขตชัดเจน มีกำแพงหรือคูเมืองล้อมรอบ มีศาสนสถานตั้งอยู่ใจกลางเมือง มีแหล่งน้ำใช้ของประชาชน พื้นที่เมืองแบ่งการใช้ประโยชน์เป็น ๔ ส่วนคือ ที่พักอาศัยของชนชั้นปกครอง,ที่อาศัยของประชาชน,ตลาดและพื้นที่สาธารณะประโยชน์

แบบแผนการจัดการน้ำหรือระบบชลประทานแบบเขมรมีทั้งการขุดสระน้ำหรืออ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “บาราย” การสร้างเขื่อนกั้นลำน้ำ คลองทดน้ำ ประตูกั้นน้ำ ปรากฏในทุก

เมืองตามสายอารยธรรมเขมร ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่าเมืองหรือชุมชนมีกำลังประชากรจำนวนมากที่จะสร้างสิ่งเหล่านี้นั่นเป็นสิ่งแสดงอำนาจทางการเมืองหรือระบบเครือข่ายของเมืองในสมัยนั้นๆได้เป็นอย่างดี แบบแผนการจัดการน้ำแบบเขมรนี้ยังถูกนำมาใช้ในเมือง-อาณาจักรอื่นๆ ต่อมา เช่น สุโขทัย เป็นต้น

กล่าวได้ว่าอิทธิพลของอารยธรรมเขมรได้เป็นส่วนสำคัญที่แทรกซึมอยู่ในวิถีชุมชนอีสานในปัจจุบันอย่างแบบแน่นและเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ทั้งทางด้าน ศิลปะสถาปัตยกรรม ภาษา แบบแผน การเมืองการปกครอง และด้านขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ

๓.๖ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว

หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อิทธิพลของอารยธรรมเขมรเสื่อมถอยไป พ.ศ. ๑๗๘๐ อาณาจักรสุโขทัยตั้งเป็นอิสระจากอาณาจักรกัมพูชา ต่อมาก็มีการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นในพ.ศ. ๑๘๙๓ ในระยะเดียวกัน “พระเจ้าฟ้างุ้ม” ได้รวบรวมอาณาจักรล้านช้างขึ้นเป็นปึกแผ่น และเริ่มรุกเข้าสู่ดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ กล่าวได้ว่า พื้นที่ภาคอีสานอยู่ภายใต้การเคลื่อนไหวของสองอาณาจักร คืออาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยา พงศาวดารล้านช้างบันทึกว่า อาณาจักรล้านช้างสมัยพระเจ้าแสนไท(พ.ศ.๑๙๑๖-๑๙๕๙) ตรงกับสมัยพระบรมราชาที่ ๑ (ขุนหลวงพระงั่ว)แห่งกรุงศรีอยุธยา ครอบคลุมดินแดนภาคอีสานตอนบนลงมาถึงบริเวณที่ราบสูงโคราชด้วย(ธาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓;๔๒) โดยอาณาจักรล้านช้างนั้นมีแม่น้ำโขงไหลผ่าตอนกลาง และยังมีบันทึกของลาลูแบร์ อัครราชฑูตฝรั่งเศสอธิบายว่า เมืองนครราชสีมาคือเมืองชายแดนที่อยู่ติดพรมแดนลาว แสดงว่าอาณาเขตของลาวสมัยนั้นอยู่ลึกเข้ามาชนแดนเมืองนครราชสีมา(สันต์ ท. โกมลบุตร อ้างในสุจิตต์ วงษ์เทศ,๒๕๔๙;๓๘๙)

ในสมัยพระเจ้าสามเสนไทนี้เองที่คนลาวเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในอีสาน ในบางแห่งก็ปะปนกับชาวพื้นเมืองเดิมที่มีมาก่อนแล้ว ในบางแห่งก็ตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้ว แต่ถูกรื้อทิ้งร้างไป (ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๓๓)

อาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเรียกกันว่า กลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว ได้เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมเขมรอย่างง่ายดายโดยเฉพาะในเขตแอ่งสกลนคร อาจสันนิษฐานได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในแอ่งสกลนครไม่ได้รวมเป็นนครรัฐอันมั่นคง เมื่อกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว เข้ามาอยู่ร่วมจึงก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดวัฒนธรรมไท-ลาว (ดนุพล ไชยสินธุ์,๒๕๔๗;๒๓) ต่อมานับจากสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มมา ๒๐๐ กว่าปี อาณาจักรล้านช้างได้ขยายอำนาจทางการเมืองครอบคลุมดินแดนลุ่มน้ำโขง แต่อาณาจักร

ล้านช้างได้ตกเป็นเมืองขึ้นพม่าในพ.ศ. ๒๑๑๗ และเมื่อประกาศอิสระภาพจากพม่าในรัชสมัยพระวรวงศาธรรมมิกราช เหตุการณ์ภายในอาณาจักรกลับเกิดความแตกแยกแย่งชิงอำนาจกันเสมอๆ ซึ่งมีทั้งเหตุภายในและจากปัญหาภายนอกคือ ญวน เขมรและกรุงศรีอยุธยาเข้ามาแทรกแซง (สุจิตต์ วงศ์เทศ,๒๕๔๖;๔๐๑)

ความแตกแยกภายในอาณาจักรล้านช้าง เป็นเหตุสำคัญนำไปสู่การแบ่งแยกอาณาจักรและการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานทั้งสิ้น (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๘)

ก่อนถึงระลอกใหญ่ของการอพยพของคนลาว มีการเข้ามาของพวก “ข่า” จากบริเวณลาวตอนใต้คือ “นครกาลจำบากนาคบุรีศรี” ได้อพยพเคลื่อนย้ายข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเขตพื้นที่ภาคอีสานตอนใต้ ในปี พ.ศ.๒๒๓๐ (ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา) กลุ่มนี้เป็นคน “กวย” และ “เยอ” ชาวกวยนี้มีหลักฐานว่ามีการอพยพไปมาอยู่เสมอทางตอนใต้ของลาว ตอนเหนือของเขมรและในภาคอีสาน การอพยพครั้งใหญ่นี้ชาวกวยได้ตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคง และในช่วงอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมาได้รับความดีความชอบจากราชสำนักอยุธยาจัดตั้งเมืองและให้คนกวยเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะและเมืองรัตนบุรี เป็นหัวเมืองสำคัญและมีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐสยามมาทุกสมัย

การอพยพของคนตระกูลไท-ลาว เข้ามาในภาคอีสานเกิดขึ้นหลายระลอก ครั้งสำคัญคือ

(๑) กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ซึ่งหนีภัยจากการแย่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรเวียงจันมาตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคงขึ้นที่เมืองจำปาสักราว พ.ศ. ๒๒๕๒ เจ้าราชครูได้สนับสนุนทายาทกษัตริย์ลาวเวียงจันขึ้นปกครองจำปาสัก พระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร” จากนั้นก็ส่งบริวารออกไปรักษาด่านทางตามตำบลต่างๆ ซึ่งต่อมาชุมชนเหล่านี้เติบโตเป็นเมืองขึ้นกับจำปาสัก เมืองสำคัญและใหญ่ที่สุดคือเมืองท่ง “จารย์แก้ว” สานุศิษย์ของเจ้าราชครูฯ ตั้งขึ้นในพ.ศ.๒๒๖๑ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองสุวรรณภูมิ (อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน) ต่อเมื่อจำปาสักอ่อนแอลง เมืองสุวรรณภูมิมาขอเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา เมืองสุวรรณภูมิมีอาณาเขตกว้างขวาง ทิศเหนือตั้งแต่ “ยางสามต้น อันสามขวย หลักทอดยอดยาง” (แถวทิศเหนือ จ.ร้อยเอ็ด ,ยโสธร,อำนาจเจริญในปัจจุบัน” ด้านตะวันออกคือเขาบรรทัดติดแดนญวน ด้านตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมาย) (ฤทธิ์ ศิริมาตรย์,สมหมาย เปรมจิตต์,๒๕๔๔)

การเติบโตของชุมชนและความขัดแย้งในการสืบทอดอำนาจของเมืองสุวรรณภูมิ ประกอบกับความต้องการตั้งตนเป็นอิสระของผู้นำ จึงมีการแยกตัวไปตั้งเมืองใหม่ๆขึ้นอีกหลายเมืองคือ เมืองร้อยเอ็ด (พ.ศ.๒๓๑๘), เมืองชนบท(พ.ศ.๒๓๓๕,ขึ้นต่อนครราชสีมา) เมืองขอนแก่น (๒๓๔๐, ขึ้นต่อนครราชสีมา), เมืองพุทไธสง(พ.ศ.๒๓๔๒,ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา), เมืองมหาสารคาม

(๒๔๐๘,แยกจากร้อยเอ็ด), เมืองเกษตรวิสัย(๒๔๑๕), เมืองพนมไพร (๒๕๑๕), เมืองพยัคฆภูมิพิสัย (๒๔๒๒)และเมืองจตุรพักตร์พิมาน (๒๔๒๕)

(๒) กลุ่มพระวอ-พระตา เสนาบดีเมืองเวียงจันเกิดขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร ในปี ๒๓๐๙ จึงอพยพครัวลาว ๕ หมื่นคนข้ามโขงมาตั้งเมือง “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” อยู่ที่เมืองเก่า “หนองบัวลำภู” ถูกเจ้าสิริบุญสารมาปราบในปี พ.ศ.๒๓๑๑ จึงอพยพไปพึ่งพระเจ้าองค์หลวงไชยกุมารแห่งจำปาสัก อยู่บ้านดู่บ้านแก ขึ้นจำปาสัก แล้วย้ายไปอยู่ดอนมดแดง (เมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน) ต่อมาขอขึ้นกับกรุงธนบุรี เหตุการณ์นำไปสู่ความขัดแย้ง จนในปี พ.ศ.๒๓๒๑ พระเจ้าตากสินแต่งตั้งให้พระยามหากษัตริย์ศึกยกไปตีจำปาสักเวียงจันและหลวงพระบางตกเป็นเมืองขึ้นของสยามนับแต่นั้นมา มีการกวดต้อนครัวลาวจำนวนมากมารวมไว้ที่สระบุรี ราชบุรีและหัวเมืองตะวันตก ส่วนพลพรรคกลุ่มพระวอ-พระตาได้ตั้งหลักแหล่งอยู่เติบโตเป็นเมืองอุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ โขงเจียม ขยายอาณาเขตสู่ชุมชนในเขตอีสานตอนใต้เขตเชื่อมต่อลุ่มน้ำโขง ชี มูนหลายชุมชน

(๓) กลุ่มพระเจ้าผ้าขาว-โสมพะมิต อพยพจากเวียงจันใกล้เคียงกับกลุ่มพระวอ-พระตาด้วยเหตุเดียวกันคือความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่หลายแหล่งในเขตอีสานเหนือ ต่อมาปีพ.ศ.๒๓๑๑ ถูกทัพของเจ้าสิริบุญสารตีแตก อพยพข้ามภูพานมาอยู่บริเวณลุ่มน้ำปาวที่เรียกว่า แก่งสำโรงดงสงเปือย และได้รับการยกระดับเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ในปี ๒๓๓๖ ชื่อเมืองกาฬสินธุ์

(๔) กลุ่มท้าวแล ชาวเวียงจัน ได้พาครอบครัวและสมัครพรรคพวกอพยพมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (อยู่ใน อ.สูงเนิน นครราชสีมา ในปัจจุบัน) มีผู้คนและบ้านเรือนขยายเพิ่มขึ้น มีความดีความชอบต่อทางเวียงจัน เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันจึงแต่งตั้งท้าวแลเป็น “ขุนภักดีชุมพล” ต่อมาได้แปรไปขึ้นต่อราชสำนักกรุงเทพฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้ตั้งเมือง “ชัยภูมิ” ให้ขุนภักดีชุมพล(แล) เป็น “พระยาภักดีชุมพล” เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก

การอพยพของประชากรลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาอยู่ในดินแดนอีสานยังเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้อำนาจการปกครองของอาณาจักรสยามสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยการใช้อำนาจของพระมากษัตริย์และอำนาจของเมืองต่างๆ ในการ **“เกลี้ยกล่อมครอบครัวมาใส่บ้านเมือง”** ใช้อำนาจในการอพยพโยกย้ายประชากรจากเขตหนึ่งไปอยู่อีกเขตหนึ่ง การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ และนโยบายอื่นๆในการจัดระเบียบบ้านเมือง

หลังเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖๗) นอกจากมีการกวาดต้อนครัวลาวจำนวนมากมารวมกันไว้ตามเมืองต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีอีกหลายระลอกที่มีการอพยพโยกย้ายประชากรฝั่งซ้ายมาอยู่เมืองบริเวณอีสานตอนเหนือเช่น

ปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ได้มีการเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพีน เมืองนอง เมืองระโปน เมืองวัง และเมืองมหาชัยกองแก้ว อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองนครพนมเป็นจำนวนมาก ช่วงเดียวกันก็กวาดต้อนครัวเมืองมหาชัย นครพนม ไปไว้ที่เมืองพนัสนิคมและพนมสารคาม ปี พ.ศ.๒๓๘๑ ย้ายครัวเมืองคำเกิด คำม่วน ๑,๔๐๐ คน มาอยู่เมืองแซงบาดาล กาฬสินธุ์ ในปีพ.ศ. ๒๓๘๕ เมืองสกลนครได้ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองวังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ได้บ่าวไพร่ชาวภูไทยและพวกข่ากระโซ่ มาตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสกลนครจำนวนมาก ทั้งเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๐ หลังศึกปราบฮ่อ ครอบครัวเมืองหลวงพระบางได้ย้ายหนีลงมาอยู่เมืองเชียงคานและเมืองหนองคาย (เติม วิภาคย์พจนกิจ,๒๕๔๖;๒๖๒)

การกวาดต้อนครัวลาวหลังสงครามและการเกลี้ยกล่อมโยกย้ายอพยพดังกล่าว เป็นเหตุให้พื้นที่ภาคอีสานประกอบไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย ทั้งชนพื้นเมืองเดิมและกลุ่มที่มาอยู่ใหม่ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

ยังมีกระแสการอพยพเข้ามาอยู่ภาคอีสานของคนเวียดนามหลายระยะ ตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ด้วยเหตุความขัดแย้งทางการเมืองและศาสนาในเวียดนามเอง เช่น ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๐๑ ชาวเวียดนามอพยพเข้ามาทางหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกและบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง เมืองท่าอุเทน ไชยบุรี หนองคาย นครพนม อีกระลอกที่สำคัญคือช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๘) ความขัดแย้งทางการเมืองภายในส่งผลให้คนเวียดนามอพยพเข้ามาอยู่บริเวณริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงถึง ๔๘,๐๐๐คน (อรรถ นันทจักร,๒๕๔๘;๓๐)

มีความเคลื่อนไหวสำคัญที่ควรกล่าวถึงด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการเข้ามาในภาคอีสานของกลุ่มคนจีน โดยเดินทางจากกรุงเทพมาตั้งถิ่นฐานที่นครราชสีมา แล้วกระจายไปอยู่เมืองอื่นๆ ทั่วภาคอีสาน ชาวจีนถือเป็นอิสระชนที่ไม่ผูกติดอยู่กับความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร่-ทาสในระบบศักดินา สามารถเดินทางค้าขายได้ทุกแห่ง เป็นเจ้าภาษีนายอากร สะสมทุนและลงทุนทำการค้า ร้านชำ ค้าข้าว โรงเลื่อย โรงสุรา สามารถเลื่อนสถานภาพตัวเองได้อย่างรวดเร็ว (จารุวรรณ ธรรมวัตร,๒๕๔๓) สามารถควบคุมเศรษฐกิจสำคัญไว้ในทุกเมืองในภาคอีสาน

๓.๗. โฉมหน้าชุมชนอีสานภายใต้อาณัติสยาม

หลังปี พ.ศ. ๒๓๒๑ ในสมัยกรุงธนบุรี อิทธิพลของอาณาจักรสยามครอบคลุมดินแดนอีสานทั้งหมดรวมอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันและจำปาสัก ซึ่งตกเป็นประเทศราชสยามตั้งแต่นั้นมา

กล่าวได้ว่านอกจากบริเวณ “เขมรป่าดง” หรือเมืองในเขตอีสานใต้ ซึ่งเป็นเมืองในอาณัติสยามมาตั้งแต่ปลายอาณาจักรอยุธยาและจัดการปกครองเมืองแบบภาคกลางแล้ว นอกนั้นเป็นกลุ่ม “วัฒนธรรมลาวและมีวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยๆ อยู่ภายใต้วัฒนธรรมลาว

ประเด็นพิจารณาที่สำคัญของชุมชนอีสานภายใต้อาณัติอาณาจักรสยาม ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของชุมชนอีสานยุคปัจจุบัน ก็คือ

๓.๗.๑ ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมย่อยจากการอพยพเข้ามาหลายระลอกของกลุ่มคนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและจากถิ่นอื่น ด้านชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ มีการศึกษารวบรวมกลุ่มชาติพันธุ์โดยศึกษาจากภาษาและวัฒนธรรม พบว่ามีประชากรพูดภาษาลาว ๗๑.๑% หรือ ๑๑ ล้านคน พูดภาษาเขมร ๘.๐๙ % หรือ๑.๒ ล้านคน ภาษาไทยกลาง ๖.๒% หรือ๙.๗แสนคน ภาษาไทยโคราช ๓.๓๓% (๕.๒ แสนคน) ภาษาผู้ไท๒.๙๒%(๔.๕แสนคน) กูย ๒.๖% (๔ แสนคน) ญ้อ ๒.๖% (๔ แสนคน) ไทยเลย๑.๔๕% (๒.๒ แสนคน) โส้(บรู) ๐.๔๕% (๖.๙ หมื่น) กะเลิง ๐.๔๔% (๖.๘ หมื่น) โย้ย ๐.๓๔% (๕.๒ หมื่น) พวน ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เวียตนาม ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เยอ ๐.๑๑% (๑.๖หมื่น) ญัฮกุร (ชาวบน) ๐.๐๔%(๖.๒ พัน) แสก ๐.๐๒% (๓.๕ พัน) โส้ (ทะวึง) ๐.๐๑%(๑.๕ พัน) ไทยดำ ๐.๐๐๑% (๒๐๐) และอื่นๆ ๐.๐๗% (๑ หมื่น) (สุวิไล เปรมศรีรัตน์,๒๕๔๑)

กล่าวได้ว่า ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันมาในดินแดนแห่งนี้ อยู่ร่วมกันมาอย่างกลมกลืนเพราะความรักอิสระและถูกกล่อมเกลาด้วยวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่แนบแน่นอยู่กับวัฒนธรรมใหญ่ในภูมิภาคคือ “ลาว” ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๗.๒ การจัดระเบียบหัวเมืองของอาณาจักรสยาม รัฐสยามต้นรัตนโกสินทร์มีนโยบายส่งเสริมให้เจ้าเมืองกลุ่มต่างๆ ตั้งถิ่นฐานให้เป็นหลักแหล่ง ยกขึ้นเป็นเมือง จัดการปกครองตามธรรมเนียมลาวเดิม (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๖;๕๔) ทั้งยังส่งเสริมสนับสนุนให้มีการตั้งเมืองใหม่ๆเพิ่มตามความต้องการของผู้นำเมืองต่างๆ ซึ่งมักจะเกิดการขัดแย้งกันภายในเรื่องการสืบทอดอำนาจ เรื่องการแย่งชิงผลประโยชน์ภายใน[๖]

การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ๆ นี้เป็นประโยชน์ต่อสยามโดยตรงคือ ได้สร้างความเข้มแข็งให้กับเมืองฝั่งขวาแม่น้ำโขง สร้างดุลต้านฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งยังเป็นการจัดหมวดหมู่ในการควบคุมประชากรทั้งสะดวกในการจัดเก็บและส่งส่วย ตั้งแต่สมัยราชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่๕ (๒๔๒๘) ปรากฏมีการตั้งเมืองใหม่รวมทั้งสิ้น ๑๑๓ เมือง ไม่รวมเมืองเก่าอีก ๒๑ เมือง กระบวนการตั้งเมืองแบบนี้

[๖] ในความเห็นของผู้วิจัย น่าจะมีปัจจัยเรื่องการขยายประชากร ซึ่งจะมีภาวะขาดแคลนทรัพยากรในการดำรงชีวิต ทำให้เกิดการแยกบ้านแยกเมือง แต่ไม่ปรากฏการบันทึกในประเด็นนี้

จึงไม่ได้เป็นไปตามธรรมชาติของการเติบโตของชุมชนระดับบ้านเป็นเมือง แต่เป็นไปตามเหตุผลทางการเมืองและเกิดผลตามมาที่สำคัญคือ เริ่มมีการใช้ขอบเขตพื้นที่เป็นอาณาเขตของเมือง

การแยกตั้งเมืองนี้เข้าทำนอง “แบ่งแยกแล้วปกครอง” เพื่อมิให้หัวเมืองใดได้มีอำนาจขึ้นมาท้าทายอำนาจของกรุงเทพ เช่น กรณีเมืองร้อยเอ็ด มีอำนาจมากกรุงเทพฯอนุญาตให้เมืองร้อยเอ็ดส่งคน ๙,๐๐๐ คน ตั้งเมืองมหาสารคามขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ เป็นเมืองขึ้นของร้อยเอ็ด แต่เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๑ ก็ประกาศให้เมืองมหาสารคามขึ้นต่อกรุงเทพฯโดยตรง ต่อมาปี ๒๔๑๗ เมื่อเมืองมหาสารคามโตขึ้นก็อพยพคน ๒,๗๐๐ คน ไปอยู่เมืองกันทรวิชัยซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกาฬสินธุ์ (เตช บุนนาค,๒๕๔๘;๓๔-๓๕)

ต่อมามีการจัดปรับปรุงการปกครองโดยการรวมหัวเมืองเข้าด้วยกัน เรียกหัวเมือง “ลาว” ต่างๆ และคำว่า “ลาว” ก็ถูกขจัดออกไป เพราะเป็นคำที่ “ให้โทษต่อบ้านเมือง” ดังได้กล่าวไว้แล้วอย่างละเอียดในข้อ๓.๑ นอกจากนั้น ภายหลังการตั้งเมืองใหม่ นอกจากบรรดาผู้นำท้องถิ่นนอกราชสำนักกรุงเทพฯจะได้พระราชทานนามเจ้าเมืองและกรมการเมืองแล้ว ยังมีการตั้งชื่อเมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นภาษามคธ เช่น บ้านกวางชโดเป็นเมืองพิบูลมังสาหาร บ้านโพธิ์สว่างเป็นเมืองสว่างแดนดิน บ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัยฯลฯ กล่าวได้ว่าอำนาจรัฐกรุงเทพได้สร้างความหมายและนิยามของเมือง (ดารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๖;๖๓) และถือเป็นการตัดทอนสำนึกประวัติศาสตร์และรากเหง้าของความเป็นท้องถิ่นลงอย่างสำคัญ

ระบบการปกครองหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นพระมหากษัตริย์จะมี “สัญญาบัตร” แต่งตั้งผู้นำผู้ตั้งเมืองหรือผู้สืบสกุลเป็น “เจ้าเมือง” โดยเจ้าเมืองจ่ายค่าสัญญาบัตรตามอัตราที่กำหนด เจ้าเมืองจะได้บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา เช่นเดียวกับขุนนางทั่วไป เจ้าเมืองจะสนับสนุนญาติของตนเข้ามารับตำแหน่งทางการปกครอง คือ ปลัด ยกกระบัตรและผู้ช่วย(กรณีระบบอาญาสี่ในชุมชนลาวภาคอีสานคือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ฯลฯ) บรรดาหัวเมืองได้รับอนุญาตบริหาร “การเงิน” ของตนอย่างอิสระ การปกครองเมืองของเจ้าเมืองนั้นเรียกว่า “กินเมือง” สามารถเก็บส่วย ภาษีและเกณฑ์แรงงานจากราษฎรและส่ง “ส่วย” ให้กรุงเทพฯ ตามกำหนด เช่น เมืองอุบลราชธานีเก็บภาษีแล้วส่งเป็นเงินส่วยให้กรุงเทพฯปีละ ๘,๐๐๐ บาท และรายได้ของเมืองก็แบ่งกันเองระหว่างข้าราชการด้วยกัน ส่วยสิ่งของก็ทำเช่นเดียวกัน การเกณฑ์แรงงานก็เช่นกัน เมืองอุบลแบ่งแรงงานชายฉกรรจ์ ๑,๕๐๐ คน จากทั้งหมด ๕,๕๐๐ คนไว้ใช้ส่วนตัว (เตช บุญนาค, ๒๕๔๘;๒๘,๓๓) อัตราการส่งภาษี,ส่วย,แรงงานนี้ ราชธานีจะส่งข้าหลวงไปประเมินและทำทะเบียน-สักชายฉกรรจ์ นับจำนวนต้นผลไม้ ให้ทราบจำนวนรายได้ของเมือง ข้าราชการต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ขณะที่เมืองหลวงทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองเมืองขึ้นด้านการปราบโจรและป้องกัน

ข้าศึกภายนอก สำหรับด้านศาลนั้น เจ้าเมืองยังเป็นผู้บัญชาการศาล นอกจากคดีที่ตัดสินประหารชีวิตต้องเกี่ยวข้องกับส่วนกลาง

๓.๗.๓ การตอบโต้รัฐสยามของประเทศราชเวียงจันและหัวเมืองอีสาน แม้การอพยพเข้ามายังดินแดนอีสานของกลุ่มคนลาวระลอกต่างๆ จะมีเหตุจากความแตกแยกในอาณาจักรเดิม และมีความบาดหมางอยู่ในใจระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับผู้นำเมืองกลุ่มต่างๆในอีสานอยู่อย่างยาวนาน แต่กล่าวได้ว่ามีสำนึกของความเป็นลาวด้วยกันอยู่ การย่ำยีทำลายเมืองเวียงจันโดยกองทัพสยามเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๑ นั้นยังฝังอยู่ในความทรงจำคนลาวด้วยกันไม่น้อย กรมหลวงประจักศิลปาคมทูลแด่สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗ ว่าเมืองประเทศราชและหัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้ต่างก็หวงแหนในความเป็นเอกราชทางการเมืองของตนเป็นอย่างมาก ตัวอย่างของชาวตะวันออกเฉียงเหนือนั้นเป็นที่เข้าใจกันว่า พวกเขาพร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่ (เตช บุญนาค,๒๕๔๘;๓๘) และภายใต้การปกครองของสยามยังมีการดำเนินการที่สร้างความเสียขวัญความอัปยศแก่หัวเมืองลาวหลายกรณี เช่น การเนรเทศราชวงศ์ที่ปกครองนครจำปาสักและแต่งตั้งผู้ปกครองคนใหม่ขึ้นมาแทนที่ (ประวัติจำปาสัก อ้างใน เตช บุนนาค ,๒๕๔๘) ทั้งมีการลดทอนอำนาจและศักดิ์ศรีของเวียงจันเป็นเหมือนหน่วยปกครองย่อยของสยาม เมืองจำปาสัก ยโสธร นครพนนม ภูเวียงและหนองคายที่เคย “ขึ้นต่อ” เวียงจันก็แยกมาขึ้นต่อกรุงเทพฯโดยตรง

“เอกสารพื้นเวียง” “เพลงลาวพื้นแพน” และ “กลอนลำ” ต่างๆ ที่เขียนขึ้นหลังก่อกบฏเจ้าอนุวงศ์(พ.ศ.๒๓๖๙) ได้กล่าวพรรณนาถึงทารุณกรรมต่างๆ นานาที่คนไทยกระทำต่อคนลาว กล่าวได้ว่าได้เกิดสำนึกประวัติศาสตร์ร่วมกันในหมู่ชาวลาว และเกิดความมุ่งหวังที่จะกอบกู้เวียงจันให้กลับมารุ่งเรือง ดั่งผญา “เวียงจันฮ้าง สาวเอยอย่าฟ้าวว่า ปัดสิโป้ปาดหล่า แตงค้างหน่วยปลาย” และ “เวียงจันฮ้างเป็นโพนขี้หมาจอก บางกอกฮ้างเป็นหม่องกระต่ายนอน ออนซอนเด่เวียงจันสิฮุ่ง” (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ ๒๕๔๖; ๗๐)

สำหรับคนลาวในปัจจุบันแล้ว “เจ้าอนุวงศ์” “ถือเป็นวีรบุรุษ” ผู้มุ่งกอบกู้เอกราชและปลดปล่อยชาวลาวจากการกดขี่จากไทย กลุ่มคนลาวกลุ่มต่างๆ ที่อพยพมาตั้งเมืองในอีสานอาจมีท่าทีที่ทั้งสนับสนุนและไม่สนับสนุนเจ้าอนุวงศ์ก็ตั้งอยู่บนผลประโยชน์ของเมืองตนและบาดแผลความขัดแย้งเดิมเป็นที่ตั้ง โดยเฉพาะกลุ่มพระวอ-พระตาและกลุ่มผ้าขาวโสมพะมิต ที่ขัดแย้งแตกแยกกับเจ้าสิริบุญสาร พระราชบิดาของพระเจ้าอนุวงศ์จึงไม่ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์

เหตุการณ์ก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ได้ก่อกระแสสำนึกทางประวัติศาสตร์และเป็นมูลเชื้อแห่งการต่อสู้ของชาวอีสานผู้ถูกกดขี่สืบมาจนถึงกบฏผู้มีบุญในปี ๒๔๔๔ และการต่อสู้ ตอบโต้ของคนอีสานหลายระลอก

การสถาปนาการปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยระบบมณฑลเทศาภิบาล นับจากปี ๒๔๓๕ จนมีการออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ รศ. ๑๑๖(๒๔๔๐) ทำให้โฉมหน้าชุมชนและหัวเมืองอีสานเปลี่ยนไป ผู้ปกครองที่เป็นผู้นำท้องถิ่นดั้งเดิมถูกลดทอนอำนาจและถูกกีดกันออกไป มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปปกครองหัวเมือง ระบบอาญาสี่ซึ่งเป็นวัฒนธรรมการปกครองตามจารีตดั้งเดิมถูกยกเลิก สำหรับประชาชนระดับล่างก็ได้รับผลกระทบที่สำคัญคือ มีการเก็บ “ค่าหัว” ชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทต่อปี ถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๔ พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการชายฉกรรจ์อายุ ๑๘-๖๐ ปี จ่ายคนละ ๖ บาทต่อปี และเปรียบเทียบปรับ ๘ บาท, ๑๒ บาท ถ้าจ่ายล่าช้า๑ เดือนและ ๒ เดือนตามลำดับ ถ้าค้างจ่ายข้ามปีให้จองจำ ๖ เดือน (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะอ้างใน ดารารัตน์, ๒๕๔๖;๘๗) สร้างแรงกดดันให้ราษฎรอพยพไปรับจ้างทำงานในภาคกลาง การขยายการผลิตจากเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขาย ทั้งนี้เพื่อเอาเงินตรามาจ่ายให้รัฐ

ความบีบคั้นดังกล่าวได้ก่อเกิดกระแสตอบโต้รัฐสยามด้วยขบวนการ “กบฏผู้มีบุญ” เป็นขบวนการที่มีเป้าหมายชัดเจนคือ การแยกตัวเป็นอิสระจากรัฐสยาม การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นหลายระลอกและมีหลายกลุ่มทั่วภาคอีสานในช่วง พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๔๕ ขบวนการผู้มีบุญได้อิงอุดมการณ์ “พระศรีอารย์” ในการต่อสู้ผู้นำกบฏอ้างว่าเป็นท้าวธรรมิกราชมาเกิด เพื่อล้างกลียุคปราบทุกข์เข็ญที่ชาวอีสานเผชิญอยู่อันได้แก่การกดขี่ของรัฐสยาม มีการแต่งวรรณกรรมเพื่อเป็นผญา กลอนลำในการปลุกระดม เช่น “เดือน ๓ เพ็ญ ปี ๒๔๔๔ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง เงินทองจะกลายเป็นกรวดทราย หมูจะกลายเป็นยักษ์ ท้าวธรรมิกราชจะเป็นใหญ่ในโลก ใครอยากรวยให้เก็บกรวดหินแลงรวบรวมให้ท้าวธรรมมิกราชชุบเป็นเงินทอง หญิงสาวให้รีบแต่งงานมิฉะนั้นยักษ์จะจับกิน ถ้ามีข้าวเจ้าจะมีปีกบินหนีให้เอาไปทิ้ง” เหล่านี้ล้วนเป็นสัญญลักษณ์ที่เป็นคำอธิบายการกดขี่ขูดรีดจากราชการรัฐสยามที่กระทำแก่ชาวอีสานทั้งสิ้น ทั้งยังอ้างถึงจะรบกับฝรั่งด้วย[๗]

ขบวนการผู้มีบุญถูกปราบจากกองกำลังรัฐสยามลงอย่างราบคาบ และผู้นำถูกจัดการอย่างเด็ดขาดด้วยการประจานในที่ชุมนุมชนและทรมานจนตายทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่าง ซึ่งภาพทารุณกรรมนี้ได้เป็นภาพที่ฝังในจิตสำนึกของชาวอีสาน จนก่อเกิดสำนึกสยบยอมต่ออำนาจรัฐตกทอดมาเป็นส่วนสำคัญในวิธีคิดของคนอีสานสมัยต่อมา

อย่างไรก็ดี แบบแผนการก่อกบฏของขบวนการผู้มีบุญยังเกิดขึ้นอีกหลายระลอก เช่น กบฏหนองหมากแก้ว ที่ อ.ภูกระดึง จ.เลย ใน พ.ศ.๒๔๖๗ กบฏหมอลำน้อยชาดา พ.ศ.๒๔๗๙ ที่บ้านเชียงเหียน จ.มหาสารคาม กบฏนายศิลา วงศ์สิน ที่ อ.โชคชัย นครราชสีมา

---

[๗] ในระยะเดียวกันนี้ ตั้งแต่ ๒๔๓๗ ดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส และชนชาวข่าในลาวกำลังต่อสู้กับการกดขี่ของฝรั่งเศสอย่างดุเดือด หลังจากการต่อสู้กับรัฐสยามดูรายละเอียดในจิตร ภูมิศักดิ์; ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม

๓.๗.๔ วัฒนธรรมการปกครองตนเอง แม้จะอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองแบบศักดินาสยามที่ต้องส่งส่วยและการเกณฑ์แรงงาน แต่บ้านและเมือง-หัวเมืองอีสานในยุคนั้นยังรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนภายใต้ผู้นำท้องถิ่นเดิมของตน ใช้ขนบธรรมเนียมการปกครองแบบวัฒนธรรมเดิมของตนเอง มีเอกเทศในการจัดการและปกครองตนเอง[๙]

ภาคอีสานเป็นแหล่งทรัพยากรที่เพียงพอสำหรับการตั้งถิ่นฐานและทำมาหากิน ทั้งผู้คนในชุมชนดั้งเดิมเช่น ชาวเขมรและข่ากลุ่มต่างๆ และกลุ่มวัฒนธรรมลาวและกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่เข้ามาใหม่สามารถจับจองที่ทำกินตามบริเวณลุ่มน้ำต่างๆ ได้อย่างพอเพียงและอิสระ ทั้งการทำนา การจับสัตว์น้ำสัตว์ป่า การเลี้ยงสัตว์ ต้มเกลือ ปลูกพืชผักและประกอบงานหัตถกรรมต่างๆ การเลือกทำเลทำกินและเลือก “เนิน” สำหรับอยู่อาศัย ปลูกเรือนรวมกันอยู่ในหมู่เครือญาติ-ครอบครัวขยาย เรียกว่า “บ้าน” (ภาษาเขมรเรียก “ภูมิ”) บ้านหนึ่งอาจมี ๓ หลังคาเรือน ๕ หลังคาเรือนเท่านั้น[๙] ถางป่าทำไร่ทำนาและประกอบอาชีพให้เพียงพอต่อการบริโภคและการจ่าย “ส่วย” แก่ทางการ บ้านหนึ่งๆ ล้วนมีระบบจัดการภายในตามแบบเครือญาติหรือแบบชนเผ่าที่เกิดระบบจารีตประเพณีในการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ปลอดภัย เป็นธรรม สงบสุข

เรื่องสำคัญของยุคสมัยนั้นคือ ทุกบ้านทุกเมืองต่างก็อยู่ภายใต้ระเบียบการเมืองแบบศักดินาที่มีแบบแผนการปกครองแบบเมืองขึ้น การช่วงชิงความเป็นใหญ่ของอาณาจักรต่างๆ สงครามและการกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยเป็นไพร่และเป็น “ทาส”[๑๐] เพราะทรัพยากรสำคัญก็คือ “แรงงาน” ทั้งภัยจากโจรผู้ร้ายชุกชุมทุกคนจึงต้องอยู่ภายใต้อาณัติและการคุ้มครองของผู้เหนือกว่าคือคณะผู้ปกครอง “เมือง” และ “อาณาจักร” ชายฉกรรจ์ต้องถูกขึ้นทะเบียนเพื่อการเกณฑ์แรงงานไปรับใช้เมืองและราชธานี เช่นเดียวกับทรัพย์สินเรือกสวนไร่นาที่ต้องเสียภาษีอากรในอัตราแน่นอน ที่ทุกคนจะต้อง “ส่งส่วย” ให้หน่วยเหนือ

---

[๙] แท้จริงแล้วความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกรุงเทพกับหัวเมืองเป็นไปอย่างหลวมๆ ข้อจำกัดสำคัญคือการคมนาคม จากกรุงเทพไปหนองคายใช้เวลา ๒๘ วัน กรุงเทพ-อุบล ใช้เวลา ๒๔ วัน กรุงเทพ-จำปาสัก๒๖ วัน ทั้งยังมีอุปสรรคด้านโรคภัยไข้เจ็บและโจรผู้ร้าย (เตช บุนนาค,๒๕๔๘;๑-๖) ราชธานีจึงให้คนท้องถิ่นปกครองกันเอง และมีระบบความสัมพันธ์กับส่วนกลางในระดับที่กล่าวแล้วในข้อ๘.๒

[๙] ต่อมาพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ.๒๔๔๐ กำหนดให้ ๕ บ้าน รวมเป็น ๑ หมู่บ้าน (ประมาณ ๑๐ ครัวเรือน,ราษฎร ๑๐๐ คน)

[๑๐] ชนชาว “ข่า” ในลาวและชาว “เขมรป่าดง” มักถูกท้าวพญาลาวและไทยในภาคอีสานยกทัพไปตีไพร่ข่าจับตัวมาเป็นไพร่เป็นข้าทาสและขายเป็นสินค้าเช่นเดียวกับการค้าขายทาสนิโกร(จิตร ภูมิศักดิ์,๒๕๕๐;๓๓๗)

“เมือง” คือ หน่วยปกครองที่มีความสำคัญที่สุด เมืองใหญ่คุมเมืองเล็ก (เรียกว่าเมืองขึ้น) เป็นทอดๆ การเก็บภาษี ส่วยและการเกณฑ์แรงงานก็กระทำเป็นทอดๆ คณะผู้ปกครองใช้ส่วยและแรงงานเพื่อการส่วนตัวแล้วส่งเมืองหลวงตามอัตรา

บริเวณเขมรป่าดงใช้แบบแผนการปกครองแบบสยามภาคกลาง แต่ชุมชน-เมือง ชาวลาวใช้แบบแผนการปกครองตามแบบดั้งเดิมของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันและหลวงพระบางที่เรียกว่าระบบ “อาญาสี่” หรือผู้มีอำนาจทั้ง ๔ คือ

เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมืองทั้งปวง บังคับบัญชากรมการเมืองหรือกิจการบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรในแคว้นบ้านเมืองที่ตนปกครอง แต่อำนาจบางอย่างต้องได้รับการตัดสินใจโดยเมืองใหญ่ที่ตนสังกัด เช่น การตัดสินประหารชีวิต การศึกสงคราม การแต่งตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตร

อุปฮาด เป็นรองเจ้าเมืองกระทำการแทนเมื่อเจ้าเมืองไม่สามารถปฏิบัติกิจได้ และเป็นผู้รวบรวมสรรพบัญชี ส่วย ฤชา อากรจากราษฎร รวมทั้งการออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกสงคราม

ราชวงศ์ (แปลว่าเชื้อแถวเครือญาติเจ้าเมือง) เป็นผู้แทนอุปฮาด หน้าที่ปกติแล้วเกี่ยวทางอรรถคดีตัดสินถ้อยชำระความ

ราชบุตร (แปลว่าลูกเจ้าเมือง แต่ทั้งราชวงศ์และราชบุตรก็หาใช่บุตรหลานเจ้าเมืองเสมอไปไม่) หน้าที่ปกติของราชบุตรคือ ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์แผ่นดินของเมือง นำเงิน,ส่วยส่งเมืองต้นสังกัด

นอกนั้นยังมีตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่อีกมาก[๑๑] วัฒนธรรมการปกครองของอาณาจักรล้านช้างเป็นระบบที่เรียกว่า “ธรรมราชา” ผู้เป็นกษัตริย์หรือผู้ปกครองต้องเป็นผู้ยึดหลักธรรมสำหรับราชาอันได้แก่ ประเพณีธรรม ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิธรรม ราชสังคหวัตถุ ซึ่งหลักคุณค่านี้คอยกำกับและจัดความสัมพันธ์ของผู้คนในอาณาจักรล้านช้าง ดังปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ เช่น เรื่องขุนบรมที่กล่าวถึงคุณสมบัติของเทพบุตรที่ลงมาเกิดเป็นกษัตริย์ว่าควรรอบรู้หลักทศพิธราชธรรม ตลอดจนเรื่องผญาคำกองสอนไพร่และเรื่องชนะสันทยอดคำสอนก็เช่นเดียวกัน (อภิศักดิ์ โสมอินทร์,๒๕๓๔)

หลักธรรมราชานี้มีในหมู่ชนที่ยึดมั่นในหลักการทางพุทธศาสนา เป็นผลมาจากการกลั่นและคัดกรองจากพระสูตรในพระไตรปิฎกมาส่งการปฏิบัติ พระสูตรดังกล่าวได้แก่ อัคคัญสูตร อันเป็นที่มาของแนวคิด ๒ ประการ คือ (๑) ข้อปฏิบัติอันควรสำหรับผู้ปกครอง เพื่อยังให้เกิดอำนาจบารมีและความสงบสุขของสังคมและ(๒)การพยากรณ์เกี่ยวกับความเป็นไปของมนุษยชาติในอนาคตที่จะ

---

[๑๑] ดูรายละเอียดใน เติม วิภาคย์พจนกิจ.ประวัติศาสตร์อีสาน พิมพ์ครั้งที่๔, ๒๕๔๖; หน้า ๒๘๙-๒๙๙

เสื่อมลงตามลำดับ จะกลับเจริญขึ้นในยุคพระศรีอารยเมตไตรย อันเป็นความเชื่อที่สำคัญของพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน (วีระ สมบูรณ์,๒๕๓๒;๘-๙)

ภายใต้ความรุ่งเรืองแห่งอาณาจักร ท่ามกลางความสัมพันธ์กับอาณาจักรและบ้านเมืองอื่น เช่น ล้านนา นักปราชญ์ราชบัณฑิตแห่งอาณาจักรล้านช้างโบราณได้ผลิตวรรณกรรม คำสอนต่างๆ ไว้มากมายเป็นคำสอนหลักปฏิบัติต่อคนทุกชนชั้นวรรณะและหลักประเพณีร่วมของคนใน “ชุมชน” หลักการสำคัญอันถือได้ว่าเป็นธรรมนูญชีวิตของชุมชนวัฒนธรรมลาวคือ ที่เรียกกันว่า “ฮีตสิบสองคองสิบสี่”

ระบบอาญาสี่ที่ชุมชนลาวในอีสานใช้ในการปกครองตนเองของเมืองต่างๆ ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นร้อยกว่าปี ทำให้กลุ่มบ้าน-เมืองวัฒนธรรมลาวสามารถสร้างบ้านแปงเมืองในแผ่นดินใหม่ได้อย่างเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และกอรปกับท่าทีและบุคลิกภาพที่เป็นมิตรของคนลาวได้ก่อให้เกิดทัศนคติที่ดีในหมู่ชนพื้นเมืองเดิม มีความเห็นอกเห็นใจ หลอมรวมกันทางวัฒนธรรมอย่างกลมกลืน ด้วยเหตุที่มีวัฒนธรรมอัน “แข็งแรง” และจำนวนประชากรที่หนาแน่นกว่ากลุ่มวัฒนธรรมอื่น จึงมีส่วนทำให้ชนกลุ่มอื่นๆ รับเอาวัฒนธรรมลาวเป็นวัฒนธรรมกลางของภาคอีสานจนถึงปัจจุบัน

ทางด้านการปกครองตามแบบแผนดั้งเดิมของชุมชนตามวัฒนธรรมลาวและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในดินแดนแห่งนี้ มีการจัดตั้งทางสังคมที่มีแบบแผนของชนเผ่าตนเองมาแต่โบราณ เช่น ชนชาวข่าพื้นเมืองมีระบบการเลือกผู้นำเป็นประมุขของเผ่า เป็นผู้แทนเจรจาปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ระหว่างเผ่าและการแก้ไขความขัดแย้งภายในของสมาชิก ประมุขชาวข่ามีอภิสิทธิ์บางประการแต่ก็มีภาระรับผิดชอบต่อชนเผ่าหรือต่อสังคมอย่างเหมาะสม มีการจัดสรรที่ดินกันในหมู่สมาชิกตามกำลังการผลิตหรือตามความต้องการของครอบครัว ประมุขก็เลือกที่ดินในขนาดไล่เลี่ยกับสมาชิก แต่มีอภิสิทธิ์คือ สมาชิกต้องช่วยกันเผ่าที่ไร่ ทำการเพาะปลูกเก็บเกี่ยวให้ด้วย กรณีเกิดสงครามประมุขจะต้องออกนำหน้าในการปะทะด้วยกำลังทุกครั้ง เป็นผู้วางยุทธศาสตร์ยุทธวิธีและนำปฏิบัติด้วยตนเอง ถ้าการปะทะมีชัยชนะประมุขมีสิทธิ์ในทรัพย์เชลยทั้งหมดที่ยึดได้[๑๒] ในสงครามต่อสู้ที่ชนชาวข่าก่อกบฏต่ออาณาจักรสยาม ลาวและฝรั่งเศสในช่วงประวัติศาสตร์ ระยะนี้ผู้นำข่าได้ประกาศตัวเป็น “ธรรมิกราช” แบบเดียวกับกบฏผู้มีบุญอื่นๆ

ชุมชนลาวดั้งเดิมมีสถาบันสำคัญหนึ่งที่ทำหน้าที่เป็นผู้ชำระคดีแก่ชาวบ้านคือ “สถาบันผู้เฒ่า” คือคณะเฒ่าแก่ เรียกกันว่า “คณะกรรมการหลักคำ” ชุมชนจะเลือกผู้มีคุณสมบัติ ๘ ประการ

---

[๑๒] ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม พิมพ์ครั้งที่ ๔ ,๒๕๔๐; หน้า ๓๒๙-๓๕๓

มาทำหน้าที่นี้คือ (๑) เป็นนักปราชญ์ (๒) เป็นผู้มีศีล (๓) ซื่อตรง (๔) ชอบทำทาน (๕) มีตระกูล (๖) มีสัจจะ (๗) มีลูกหลานจำนวนมาก (๘) มีชื่อเสียง เวลาเกิดคดีหรือข้อพิพาทกันในระดับบ้านมักผ่านกระบวนการไกล่เกลี่ยรอมชอมหรือที่เรียกว่า " เว่าเฒ่าเว่าแก่" (สุภณ สมจิตศรีปัญญา,๒๕๓๑; ๑๓๐ อ้างในดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๖;๘๔) ต่อมาเมื่อมีการสถาปนาระบบการปกครองท้องที่ (๒๔๔๐) มีกำนันผู้ใหญ่บ้านมาทำหน้าที่นี้แทน กำนันผู้ใหญ่บ้านยังมีอำนาจอื่นๆ ทางการปกครองอย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ดีจนถึงปัจจุบัน ชุมชนอีสานยังใช้ระบบ "เว่าเฒ่าเว่าแก่" นี้อยู่เพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งในชุมชนโดยผสมผสานกับระบบสมัยใหม่

อีกสถาบันหนึ่งที่สำคัญของชุมชนก็คือ "พระสงฆ์" หัวเมืองลาวสมัยก่อนมีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พระสงฆ์ในชุมชนและหัวเมืองต่างๆ มีอิสระจากการปกครองของคณะสงฆ์ไทย แต่มีแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมมาจากล้านช้าง ซึ่งมีธรรมเนียมการจัดชั้นสมณศักดิ์เป็น ๘ อันดับคือ สำเร็จ ซา คู ฝ่าย ด้าน หลักคำ ลูกแก้วและยอดแก้ว หัวเมืองอีสานจะมีถึงระดับ "หลักคำ" เพราะอีกสองอันดับใช้สำหรับสงฆ์ฝ่ายสูงในราชอาณาจักร ในหัวเมืองอีสานมีพระสงฆ์ระดับสมณะศักดิ์ "หลักคำ" อยู่มากมาย วัดยังเป็นแหล่งการศึกษาเล่าเรียนและเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชาวบ้านชาวเมืองเป็นอย่างดี

ทางด้านกฎหมาย เมืองต่างๆ ยังมีอิสระในการนำเอากฎหมายโคสารราษฎร์ ธรรมศาสตร์ ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเปรียบเทียบกัน กฎหมายลักษณะบ่าวสาวและกฎหมายอีสานฉบับสมุดไทดำ นอกจากนี้ยังมีกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับบ้านเหล่าหมี กฎหมายอีสานฉบับนายบาน โพธิไทย เป็นต้น (อรรถ นนทจักร,๒๕๓๑ อ้างในดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๖;๖๒)

หัวเมืองอีสานยังมีอิสระทางด้านการเก็บส่วยและภาษี และการจัดการการเงินด้วยตนเอง แต่มีพันธะที่ต้องจ่ายแก่เมืองหลวงตามข้อกำหนด ซึ่งเกิดจากการประเมินของเจ้านายส่วนกลาง ดังนั้นภาษีและส่วยจะถูกจัดการเพื่อส่งส่วยแก่เมืองต้นสังกัดทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเป็นของเจ้าเมืองและขุนนางต่างๆ และการทำนุบำรุงพัฒนากิจการของบ้านเมือง

กล่าวได้ว่า ในสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนการปฏิรูปการปกครองโดยการดึงอำนาจการปกครองสู่ศูนย์กลางนั้น ชุมชนอีสานทั้งบ้านทั้งเมืองมีระบบการปกครองตนเองและการจัดการภายในอย่างซับซ้อน โดยการใช้จารีตประเพณีดั้งเดิมของอาณาจักรล้านช้างและกลุ่มชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ ดั้งเดิมล้วนมีระบบการปกครองตนเอง สามารถจัดการชุมชนภายในให้มีความมั่นคงปลอดภัย สงบสุขและเป็นธรรมแต่ภายใต้การแย่งชิงอำนาจและความเป็นใหญ่ของอาณาจักรลาว สยามและจักรพรรดิฝรั่งเศสภายใต้การเมืองแบบศักดินาและการล่าเมืองขึ้น ชาวชุมชนอีสานอยู่ภายใต้การถูกควบคุมขูดรีดแรงงานและส่วยอย่างหนักในภาวะที่ปราศจากศึกสงคราม ชุมชน

สามารถเป็นแหล่งสะสมกำลังคน พัฒนาพลังการผลิตและสั่งสมทางวัฒนธรรม แต่มีอย่างน้อย ๒ ระลอกใหญ่ที่ชุมชนอีสานจัดตั้งขบวนการขึ้นมาตอบโต้ต่อต้านโดยมีเป้าหมายเพื่อแยกตัวอิสระจากอาณาจักรสยาม แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณจนเกิดจิตสำนึกแบบสยบยอมและขึ้นต่ออำนาจส่วนกลางเป็นแบบแผนวิธีคิดของคนอีสานต่อมาอีกยาวนาน

๓.๘. สรุป

ภูมิภาคอีสานซึ่งมีภาพพจน์เป็นเขตแห้งแล้ง แท้จริงแล้วเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานของมนุษย์หลากหลายชาติพันธุ์มาแต่โบราณ ทรัพยากรสำคัญคือ แร่ธาตุและของป่า ย่างเข้าสู่สังคมกสิกรรม บรรพบุรุษอีสานได้ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการอยู่รอด เช่น การบุกเบิกพื้นที่ปลูกข้าว, การสร้างระบบชลประทาน, การปั้นหม้อ, ถลุงเหล็ก, ต้มเกลือ มีพัฒนาการจากบ้านเป็นเมืองและเป็นรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ และมีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับคนกลุ่มอื่นมาตั้งแต่โบราณ

ชุมชนอีสานตั้งตัวอยู่อย่างต่อเนื่องภายใต้การเข้ามาของวัฒนธรรมพุทธตั้งแต่สมัยทวาราวดี วัฒนธรรมฮินดูสมัยอารยธรรมเขมรซึ่งมีอิทธิพลต่อชุมชนอีสานยาวนานถึง ๕ ศตวรรษ ก่อนจะมีการเคลื่อนตัวระลอกใหญ่เข้ามาของกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาวในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และการเคลื่อนย้ายเข้ามาระลอกใหญ่ของชาวลาวล้านช้างในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น จนภูมิภาคแห่งนี้มีประชากรและวัฒนธรรมลาวเป็นวัฒนธรรมหลัก มีสัดส่วนประชากรถึง ๗๑ % อยู่ร่วมกับกลุ่มวัฒนธรรมอื่นอย่างกลมกลืน

ภายใต้อาณัติการปกครองของรัฐสยาม ๑๐๐ กว่าปี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการส่งเสริมการขยายการตั้งเมืองใหม่ขึ้นมากมายถึง ๑๐๐ กว่าเมือง โดยเมืองและ “บ้าน” ยังเป็นชุมชนที่มีการปกครองตนเองอย่างอิสระภายใต้พันธะระเบียบการเมืองแบบศักดินาคือ การเก็บส่วยและเกณฑ์แรงงาน ความขัดแย้งหลัก ๓ ประการคือ การกดขี่และทารุณกรรมต่อชนพื้นเมืองใต้การปกครองของผู้ปกครองสยาม การลดทอนอำนาจผู้ปกครองกลุ่มเดิมและการขูดรีดส่วยภาษีอย่างหนักข้อ ชาวชุมชนอีสานได้ก่อการตอบโต้โดยมีเป้าหมายการปลดแอกเป็นอิสระจากการปกครองของสยาม สองระลอกใหญ่คือ กบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖๙) และกบฏผู้มีบุญ(๒๔๔๓-๒๔๔๕ และหลายครั้งย่อยๆ หลังจากนั้น)

ในระยะดังกล่าวชุมชนอีสาน ได้สืบประเพณีการปกครองบ้านเมืองแบบวัฒนธรรมล้านช้าง มีหลักการปกครองแบบ “ ธรรมราชา” มีหลักกฎหมายโบราณหลักการจัดการบทบาทและสมณะศักดิ์ของสงฆ์ การจัดความสำพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งปรากฏในแบบแผนการปกครองแบบ “อาญาสี่” และจารีตประเพณีแบบ “ฮีตสิบสอง คองสิบสี่” อันเป็นธรรมนูญชีวิตของคนอีสานสืบมา ทั้งหัว

เมืองยังจัดการเก็บภาษีส่วยและมีการจัดการภายในด้วยตนเอง ในระดับบ้านมีการจัดระเบียบชุมชนโดยมี “คณะหลักคำ” เป็นผู้อาวุโสเป็นผู้นำบารมี

แบบแผนการปกครองตนเองนี้ถือเป็นพลังสำคัญของชุมชนอีสาน ถึงปัจจุบันก็ยังทรงความสำคัญอยู่ แม้ในทางรูปแบบจะถูกแทนที่ด้วยระบบการปกครองสมัยใหม่ที่รัฐสยามนำพามาใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นต้นมา แต่แบบแผนการปกครองจัดการตนเองของชาวชุมชนอีสานก็ยังเป็นจารีตประเพณีที่ยังแฝงฝังอยู่กับชีวิตจริงของชาวชุมชนจนถึงปัจจุบัน ดังงานวิจัยนี้จะแสดงให้เห็นต่อไป

- ประเพณีแข่งเรือแม่น้ำมูน ช่วงเดือนพฤศจิกายน
- เครื่องไหว้ศาลปู่ตา บ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ
- งานประณีบุญอัฐฐะ บ้านเหล่าโดน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
- พิธีไหว้เจ้าพ่อดงภูดิน ป่าดงภูดิน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ
- พิธีกรรมบอกกล่าวเจ้าที่ เจ้าทาง บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ

ภาพประกอบที่ ๔ ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีที่สอดคล้องกับธรรมชาติ

บทที่ ๔

ระบบสิทธิชุมชนอีสาน

บทนี้จะกล่าวถึง “ระบบสิทธิ”ของชุมชนอีสานแต่เดิม ว่ามีเงื่อนไข องค์ประกอบ กระบวนการ และมีคุณสมบัติอย่างไร?

ดังได้อภิปรายแล้วว่า “สิทธิชุมชน” คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกของชุมชนแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมีพึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน “สิทธิ” นั้นไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้น แต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือร่วมกัน สิทธิชุมชนจึงปรากฏตัวอยู่ในรูปของ กติกา ข้อตกลงร่วมของชาวชุมชน กติกาและข้อตกลงเหล่านี้อยู่ในทุกภาคส่วนของชีวิตชุมชน ซึ่งอาจไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีความศักดิ์สิทธิ์และชาวชุมชนยึดถือร่วมกันอย่างเคร่งครัด

สิทธิชุมชนนั้นด้านหนึ่ง คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน และอีกด้านหนึ่ง คือ อำนาจอันชอบธรรมอันชุมชนพึงมีและพึงได้จากสังคมใหญ่และรัฐ สิทธิชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตายตัว ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายใน

ชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

ในบทนี้เราจะพิจารณาระบบสิทธิชุมชนแบบดั้งเดิม ซึ่งดำรงอยู่บนพื้นฐานของ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน ของภาคอีสานตั้งแต่ยุคโบราณถึงก่อนสมัยพัฒนา ทั้งนี้ภายใต้ระเบียบการเมืองแบบระบบศักดินา ที่ด้านหนึ่งมีการเก็บส่วย ภาษีและการเกณฑ์แรงงานผ่านสถาบันการปกครองที่สำคัญที่สุด คือ “เมือง” อันมีผู้นำท้องถิ่นภายใต้ความเห็นชอบของราชธานีเป็นคณะผู้ปกครอง ในระบบนี้อาจดูเหมือนราษฎรต้องอยู่อย่างไร้สิทธิเสรีภาพภายใต้สังกัดของมูลนาย และถูกขูดรีดอย่างหนักจากชนชั้นปกครอง แต่ถ้าพิจารณาอีกด้านหนึ่ง ด้วยที่ตั้งของชุมชนทั้งบ้านและเมืองในอีสานมีระยะทางห่างไกลจากเมืองหลวง การเข้ามาดูแลกำกับจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดและเข้มงวดเป็นไปได้ลำบาก แต่ละครอบครัวแต่ละชุมชนและแต่ละเมืองล้วนแต่ต้องดิ้นรนในการดำเนินชีวิตไปด้วยตนเองเพื่ออยู่รอดและมีความสงบเรียบร้อยในการอยู่รวมกัน อาจกล่าวได้ว่า ตลอดช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกือบสองร้อยปี ชุมชนอีสานดำรงอยู่ ดำเนินไปโดยค่อนข้างอิสระในการจัดการปกครองตนเองพอสมควรบนฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอันอุดมสมบูรณ์ ชุมชนได้สร้างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและพึ่งตนเอง คนหลายชาติพันธุ์ที่เป็นชนพื้นเมืองเดิมและที่เคลื่อนไหวอพยพเข้ามาสมทบใหม่ มีการรวมตัวหล่อหลอมและกลืนกลายทางวัฒนธรรมจนมีการผสมกลมกลืนภายใต้ประสบการณ์การแก้ปัญหาร่วมของชุมชนท้องถิ่น และด้วยการกล่อมเกลาโดยอุดมการณ์ทางศาสนาทั้งศาสนาพื้นบ้านคือความเชื่อเกี่ยวกับผีที่ผู้คนทุกชนเผ่ามีมาแต่เดิม ศาสนาพุทธและพราหมณ์ที่เป็นกระแสเคลื่อนไหวจัดตั้งต่อเนื่องนับแต่สมัยอารยธรรมทวาราวดี วัฒนธรรมเขมรและวัฒนธรรมล้านช้าง

จึงจะพิจารณาถึง **ระบบสิทธิชุมชนอีสาน** ตามองค์ประกอบ ดังนี้ คือ (๔.๑) องค์ความรู้ของชุมชน(๔.๒) หลักคุณค่า (๔.๓) ลักษณะกรรมสิทธิ์ (๔.๔)กฎระเบียบ (๔.๕) สถาบันและกลไก (๔.๖) กระบวนการลงโทษ และ(๔.๗)วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสานตามลำดับ คือ

๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน

สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ลองผิดลองถูกในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม องค์ความรู้นี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการ

จัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและการจัดการภายในเพื่อสันติสุขของชุมชน องค์ความรู้ของชุมชนที่จะเป็นเครื่องพยุงค้ำจุนระบบสิทธิชุมชนให้เกิดขึ้นธำรงอยู่และพัฒนาไปมี ๓ ด้าน คือ

๔.๑.๑ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ เช่น ความรู้เรื่องการพยากรณ์น้ำฝนผ่านสัญญาณทางธรรมชาติทั้งพืช สัตว์ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ เช่น การอพยพของมด สังเกตจากการออกดอกของมะม่วง มะขาม ดูกระดูกอึ่ง หางแลน การเสี่ยงทายโดยดูคางไก่ในพิธีเลี้ยงผีต่างๆ เป็นต้น ความรู้เรื่องวงจรการหลากท่วมของน้ำตามฤดูกาลต่างๆ ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูน-ชี จึงสามารถเลือกพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานและทำกินที่เหมาะสม ปลอดภัยจากการหลากท่วมของน้ำ คือการตั้งบ้านอยู่บนที่เนิน มีที่ดินทำนาเพียงพอ และเป็นที่ที่สามารถควบคุมน้ำได้ เรื่องคุณภาพและระดับสูงต่ำของดิน ดังมีชื่อเรียกภูมิสัณฐานในระบบนิเวศน์ต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ความรู้เรื่องวงจรชีวิตพืชสัตว์ ความรู้เรื่องปลาและสัตว์น้ำ ฐานความรู้เหล่านี้ทำให้คนในชุมชนสามารถออกแบบระบบการผลิตให้สอดคล้องกับวงจรของดิน ฟ้า อากาศ และคุณลักษณะของดิน น้ำ เห็นได้จากกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายในแต่ละระบบนิเวศน์ ล้วนมีองค์ความรู้ของชุมชนในลักษณะนี้ ทั้งสามารถคิดค้นประดิษฐ์เครื่องมือในการผลิตได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ เช่น ชาวลุ่มน้ำมูนมีเครื่องมือจับปลาแบบพื้นบ้าน ๔๗ ชนิดที่แสดงถึงความรู้เรื่องวงจรของน้ำ ลักษณะนิสัยและวงจรชีวิตของปลาอย่างลุ่มลึก ชาวบ้านป่าเช่นบ้านโนนป่าก่อรู้จักผลไม้ที่กินได้ ๔๖ ชนิด ผักป่าผักน้ำ ๔๓ ชนิด และเห็ด ๓๗ ชนิดที่สามารถนำมากินได้ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเป็นฐานของระบบเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชน จากงานวิจัยพบว่า ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนมีวิธีทำกินโดยอาศัยทรัพยากรในพื้นที่บุ่งทามในการผลิตถึง ๒๕ กิจกรรม ครัวเรือนหนึ่งๆ ทำเป็นหลักประมาณ ๓-๕ กิจกรรม เฉพาะการทำนามีรูปแบบการทำนาในพื้นที่ที่อยู่ในระดับแตกต่างกันถึง ๕ แบบ คือ การปลูกข้าวไร่ นาปี่หรือนาหนอง นาแซง นาปี และนาปรัง มีความรู้ในการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านสำหรับปลูกในพื้นที่ที่ต่างกันเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว ๒๓ ชนิด และพันธุ์ข้าวเจ้า ๑๔ ชนิด ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์และธรรมชาติยังเป็นฐานสำคัญของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน เป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชนและเป็นฐานของการเติบโตทางด้านศิลปะและวัฒนธรรมของชุมชนในทุกๆ ด้าน

๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ เป็นพื้นฐานของการคิดค้นระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการเรียนรู้สั่งสอนขัดเกลาให้อยู่ในครรลองของธรรมชาติ รู้ข้อจำกัดของมนุษย์ที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้หมด จึงเกิดระบบการพึ่งพาอาศัยกันในการทำงานและการดำเนินชีวิต เกิดแบบแผนการรวมกลุ่มร่วมมือกันทำงานในรูปแบบต่างๆ เช่น การลงแขกทำนาทำไร่ การรวมกลุ่มกันล่าสัตว์และจับปลา กลุ่มทำบุญ ฯลฯ มีการแลกเปลี่ยนปัจจัยดำรงชีพและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยการสร้างเครือข่ายกันทั้งในหมู่เครือญาติ เพื่อนบ้านในระดับชุมชนและท้องถิ่นที่กว้างขวางออกไป และเพื่อทรงหลักคุณค่าแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ ชุมชนจึงได้สร้างหลักคำสอน

เพื่อกำหนดและกำกับการทำหน้าที่ของแต่ละคนตามฐานะบทบาทของคนผู้นั้น เช่น หน้าที่ของความเป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นสมาชิกชุมชน เป็นหัวหน้าเป็นลูกน้อง เป็นต้น ปรากฏชัดเจนใน “คอง ๑๔” ชุมชนได้สร้างระบบกลไกการปกครองตนเอง และระบบยุติธรรมขึ้นมาเพื่อควบคุมให้สมาชิกอยู่ร่วมกันด้วยความสงบมั่นคง

๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ โดยเฉพาะการใช้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เรื่องบุญกรรมและคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนามาใช้เป็นกระบวนการในการจัดสรรจัดการทรัพยากรและควบคุมความประพฤติของสมาชิกในชุมชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบ ด้วยการสร้างตรรกะอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้สมาชิกชุมชน “เชื่อในสิ่งเดียวกัน”, “เป็นคนพวกเดียวกัน” ให้รู้จักนอบน้อมต่อธรรมชาติและกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ มีการสร้างพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ มีสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่ทุกคนยอมรับนับถือและสมัครใจเข้าร่วม การมีผู้นำพิธีกรรม มีวรรณกรรม คำสอน มีประเพณีเพื่อการผลิตซ้ำที่สำคัญ คือ “ฮีตสิบสอง”ซึ่งจัดขึ้นในทุกฤดูกาลและยังมีพิธีกรรมต่างๆ ที่จัดขึ้นในทุกช่วงความเปลี่ยนแปลงของชีวิต สิ่งนี้ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญของชุมชน เป็นแกนกลางของการสร้างระบบสิทธิชุมชนดั้งเดิม มีอิทธิพลต่อวิธีคิดและวิถีชีวิตชุมชนอยู่จนถึงปัจจุบัน

๔.๒ หลักคุณค่า

ชุมชนอีสานเป็นชุมชนที่ยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ รากฐานกำหนดขอบเขตความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคนหรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ

๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง บรรดาทรัพยากรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แหล่งน้ำหรือป่า ย่อมมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเจ้าของและคอยคุ้มครองปกปักรักษา เช่น ผีมเหศักดิ์ผีปู่ตา ผีตาแฮก แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา ผีบ้านผีเรือน ผีฟ้า ผีแถน เจ้าที่เจ้าทาง ก่อนที่คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์ต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวขออนุญาตด้วยความเคารพ ถ้ามีการละเมิดต้องมีการขอขมา หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์สะท้อนให้เห็นการเคารพและความกตัญญูรู้คุณต่อผู้มีบุญคุณแก่มนุษย์ ทั้งธรรมชาติและบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว ทำให้คนมีความระมัดระวังในการใช้ทรัพยากร มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน แบ่งปันประโยชน์ใช้สอย และมีความอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ อีกด้านหนึ่งยังเชื่อในผีที่มีความดุร้าย เช่น ผีปอบ ผีเป้า ผีเผด (เปรต) ผีพราย ผีแม่ม่าย ผีเหล่านี้จะคอยรังควาญทำร้ายคน ทำให้เกิดการเจ็บป่วย ทำให้คนเกิดความยำเกรง และใช้ชีวิตและอยู่ร่วมกันด้วยความไม่ประมาท

๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา เป็นความเชื่อใน“ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นรากฐานของหลักความเชื่อเรื่องบุญและกรรม บุญคือผลของการทำความดีโดยการประพฤติธรรมหรือปฏิบัติตามฮีตคองตายไปจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นฟ้า ส่วนกรรมเป็นผลจากการประพฤติชั่ว จะไปเกิดในนรก และยังมีความเชื่อในเรื่อง “ยุคพระศรีอาริย์” ซึ่งเป็นยุคที่มีความสมบูรณ์ ผู้คนเท่าเทียมกัน บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คนมีบุญจะได้เกิดในยุคพระศรีอาริย์

๔.๒.๓ หลักอาวุโสและบารมี ผู้อาวุโสเป็นผู้มีประสบการณ์ สั่งสมบารมีมามาก เป็นที่พึ่งพิงของลูกหลานได้ ได้รับการยอมรับให้เป็นผู้นำด้านศีลธรรม มีบทบาทชี้ถูกผิดตัดสินความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน และยังเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้นำพิธีกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม ชุมชนอีสานมีหลักยึดร่วมที่สำคัญคือ หลักผลประโยชน์ส่วนรวมและชีวิตรวมหมู่ ตั้งแต่การตั้งหมู่บ้านจะมีการจัดสรรทรัพยากรเป็นทรัพย์สินส่วนรวมไว้ให้ทุกคนใช้ร่วมกันเสมอ เช่น ป่าปู่ตา ป่าช้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของชุมชน ถนน วัด ศาลากลางบ้าน เครื่องใช้ไม้สอยของกลางของหมู่บ้าน การดำเนินชีวิตส่วนตัวของแต่ละคนเป็นไปพร้อมกับการรักษาประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน และมีการแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้อยู่รอดร่วมกันดังคำพูดที่ว่า “อยู่นำกัน เฮ็ดนำกัน กินนำกัน

๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน ทรัพยากรที่จำเป็นแก่การดำรงชีพจะมีการใช้สอยโดยไม่ทำลาย และคาดหวังว่าจะมีกินมีใช้ตลอดไปถึงลูกถึงหลาน การเก็บเกี่ยวผลผลิตจากธรรมชาติจะเหลือหน่อเหลือพันธุ์ไว้เสมอ เช่น การขุดมันต้องถมเหง้าไว้ให้เกิดใหม่ในปีต่อไป การเก็บเกี่ยวสมุนไพรต้องทำอย่างพิถีพิถัน ไม่ทำลายต้นตอพืช การตัมเกลือจะมีพิธีกรรม “ปลูกเกลือ” แบ่งให้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเชื่อว่าเป็นการเพาะเชื้อเกลือให้เกิดในปีต่อไป เป็นต้น

๔.๒.๖ หลักยุติธรรม ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมอย่างเท่าเทียมกัน และมีสิทธิส่วนบุคคลที่วางอยู่บนพื้นฐานสิทธิของผู้มาก่อนและสิทธิ์ของผู้ลงแรงถากถางก่นสร้างโดยไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น

๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์

"กรรมสิทธิ์" หรือ "ความเป็นเจ้าของทรัพย์" ถือเป็นกฎเกณฑ์หนึ่งแห่งจารีตประเพณีของชุมชน เกิดลักษณะของสิทธิ์ทั้งสิทธิการครอบครอง สิทธิการเข้าถึงการใช้ประโยชน์ และสิทธิการดูแลจัดการที่หลากหลาย ระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนอีสานแยกตามสิทธิการครอบครองออกเป็น ๕ ลักษณะกรรมสิทธิ์ คือ

๔.๓.๑ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิ์ในการครอบครองที่ดินทำกินของบุคคลเกิดจากการเป็น "สมาชิกชุมชน" เป็นสิทธิของ "ผู้มาก่อน" และมีการจับจอง บุกเบิก ทำประโยชน์ในพื้นที่หนึ่งอย่างต่อเนื่อง เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนโดยไม่อาจละเมิดกัน

ในพื้นที่ทุ่งนาและที่ดินทำกินทั่วไปซึ่งต่อมารัฐออกเอกสารสิทธิ์ให้ในรูปแบบต่างๆ เช่น โฉนด นส.๓ นั้น ก็คือการรับรองสิทธิโดยรัฐตาม "ระบบกรรมสิทธิ์เดิม"ของชุมชนนั่นเอง แต่ในพื้นที่ที่รัฐยังมิได้ออกเอกสารสิทธิ์ให้ เช่น พื้นที่บุ่งทามและพื้นที่ครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าซึ่งยังไม่มีการออกเอกสารสิทธิ์ จะมีแบบแผนการยอมรับสิทธิกันเองระหว่างสมาชิกชุมชนและสืบทอดเป็นมรดกได้ การยอมรับกันเองโดยจารีตประเพณีของชุมชนเช่นนี้ยังเป็นอยู่อย่างเข้มข้น พื้นที่เหล่านี้เมื่อรัฐได้ประกาศกรรมสิทธิ์ของรัฐทับซ้อนลงไปเป็นหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) เป็นป่าสงวนแห่งชาติ, พื้นที่ป่าอนุรักษ์,ที่ทำเลสาธารณะ, พื้นที่อ่างเก็บน้ำ เป็นต้น มักก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง เป็นความขัดแย้งระหว่างระบบสิทธิสมัยใหม่และระบบสิทธิของชุมชน นั่นเอง

สิทธิส่วนบุคคลในพื้นที่หนึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์ร่วมได้ เช่น ที่นา ในฤดูทำนา สิทธิการปลูกข้าวเป็นของเจ้าของนา แต่ผู้อื่นสามารถใช้สิทธิร่วมในการจับปู ปลา เกี่ยวหญ้า ในฤดูแล้งก็เป็นพื้นที่เลี้ยงวัว – ควายของสมาชิกอื่นๆ ทั้งชุมชน ปัจจุบันแรงกดดันทางเศรษฐกิจทำให้เกิดระบบการผลิตในที่ดินแปลงกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเข้มข้นต่อเนื่องมากขึ้น มีการกีดกันสิทธิ์การใช้ประโยชน์ร่วมของสมาชิกอื่นมากขึ้น เช่น การห้ามจับปลา เกี่ยวหญ้าตามคันนา แต่ก็ยังมีจำนวนน้อย

๔.๓.๒ สิทธิครอบครัวและเครือญาติ เช่น สิทธิในการทำประโยชน์ในการจับปลาในฮอง(ร่องน้ำ) ในลุ่มน้ำมูนตอนกลางเพื่อ "ตีปลาฮอง" ในฤดูน้ำหลาก และ "ลงต้อน" ในฤดูแล้ง ในร่องน้ำหนึ่งๆ จะเป็นพื้นที่ทำประโยชน์ในการหาปลาด้วยวิธีดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง จนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นของชุมชน เป็นวิธีหาปลาที่ต้องใช้กำลังคนมาก มีการระดมแรงงานกันในหมู่ญาติและเพื่อนบ้านที่สนิทสนม จนเกิดแบบแผนของกรรมสิทธิ์ของเครือญาติหรือตระกูลขึ้นมา

๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ป่าปู่ตา ป่าช้า วัด แหล่งน้ำ ทำเลเลี้ยงสัตว์ หลุมดินปั้นหม้อ พื้นที่เหล่านี้ชาวบ้านเชื่อว่ามีผีเป็นเจ้าของคุ้มครองและดูแล จึงไม่ค่อยมีการบุกรุกหรือทำลาย ชุมชนมีกฎระเบียบในการจัดการจัดสรรกันอย่างเป็นธรรมสำหรับความจำเป็นในการใช้ประโยชน์ของสมาชิกชุมชนทุกคน พื้นที่นี้ต่อมามักมี “สิทธิรัฐ” เข้ามาประกาศทับซ้อน เช่น เป็นที่ทำเลสาธารณะขึ้นกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น, เป็นป่าสงวนแห่งชาติ เป็นเขตป่าอนุรักษ์ เป็นต้น แต่สิทธิการจัดการดูแลและใช้ประโยชน์อาจยังเป็นสิทธิของชุมชน สิทธิชุมชนประเภทนี้อาจมีความเป็นเจ้าของร่วมของคนในชุมชนใดชุมชนหนึ่งหรือหลายชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกันอย่างชัดเจน ชุมชนที่อยู่ใกล้จะมีสิทธิ์ในการใช้ประโยชน์และจัดการดูแลมากกว่าชุมชนอื่น

๔.๓.๔ สิทธิรัฐ เป็นพื้นที่ที่รัฐขึ้นทะเบียนเป็นของรัฐตามกฎหมายดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งส่วนมากก็จะประกาศซ้อนลงไปบนพื้นที่สิทธิร่วมของชุมชนและพื้นที่สิทธิบุคคลที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ ในกรณีที่รัฐมิได้มีแผนการใช้พื้นที่เพื่อการอื่นก็ไม่เกิดปัญหาขัดแย้งใด ๆ แต่ถ้ารัฐมีแผนการใช้พื้นที่นั้นเพื่อผลประโยชน์อื่นก็จะเกิดความขัดแย้งขึ้นมาทันที เช่น กรณีราษีไศล – หัวนา ซึ่งรัฐมุ่งใช้บุ่งทามซึ่งเป็นพื้นที่สิทธิชุมชนและสิทธิส่วนบุคคลตามจารีต ประเพณี สำหรับก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ จึงเกิดความขัดแย้ง เช่นเดียวกับกรณีโนนป่าก่อที่มีการประกาศเขตพื้นที่อนุรักษ์ทับที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยของชาวชุมชน

๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ เป็นพื้นที่ที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ได้ทุกคน เช่น ลำน้ำมูนและพื้นที่บุ่งทามในฤดูน้ำหลากท่วม แต่บางบริเวณที่มีการใช้เครื่องมือหาปลาบางชนิดเป็นประจำเกิดเป็นสิทธิในการใช้ประโยชน์ของบุคคลที่ผู้อื่นยอมรับ เช่น บริเวณทำเยาะดักปลาใส่สะดุ้ง (ยอ) และบางบริเวณพัฒนาเป็น “สิทธิชุมชน” เช่น การประกาศเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลา เขตอภัยทาน เป็นต้น แต่ถ้าจะมองด้วยระบบกฎหมายแล้วพื้นที่นี้เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองของ “รัฐ” นั่นเอง เพียงแต่การเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นไปอย่างเสรีไม่มีข้อจำกัด

๔.๔ กฎระเบียบ

กฎระเบียบ เป็นองค์ประกอบหลักของระบบสิทธิชุมชน กฎระเบียบจะอยู่บนฐานของหลักคุณค่าทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์, ศีลธรรมทางศาสนา, หลักอาวุโส, หลักความยั่งยืน, หลักทรัพย์สินส่วนรวมประโยชน์ส่วนรวมและหลักความเป็นธรรม กฎระเบียบเหล่านี้มักไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อาจมีรายละเอียดแตกต่างไปตามลักษณะเฉพาะของชุมชนหรือทรัพยากรที่มีการจัดการ

และใช้ประโยชน์ กฎระเบียบในจารีตประเพณีนี้จะเกี่ยวกับการบอกขอบเขตแห่งสิทธิและหน้าที่ของแต่ละคน แต่ละกลุ่มคน

กฎระเบียบซึ่งชุมชนใช้เป็นแนวปฏิบัติและควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขนั้น อาจแยกแยะได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) **ฮีตคอง** หรือแนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี (๒) **ขะลำ** คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อห้าม และ (๓) **ผญา** คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อชวนคิด คำเตือน

อนึ่ง กล่าวได้ว่า แนวปฏิบัติของชุมชนอีสานมีรากเหง้ามาจากวัฒนธรรมชุมชนและกฎหมายโบราณแห่งราชอาณาจักล้านช้าง เช่น ธรรมศาสตร์ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักร, สังคหปกรณ์, สร้อยสายคำ,กฎหมายหนองบัวลำภูฉบับวัดบ้านเหล่าหมี,กฎหมายฉบับนายบาน โพธิ์ไทร, กฎหมายอีสานฉบับสมุดไทดำ, กฎหมายโคสาราช กฎหมายเหล่านี้อยู่ในกรอบของพุทธศาสนาและผูกพันอยู่กับจารีตประเพณีอย่างลึกซึ้ง มีสาระเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ต่างๆ ในการเลือกคู่ครอง การใช้ทรัพยากรส่วนรวม เช่นการใช้น้ำ การโขมยน้ำ การสัญจรทางน้ำ สิทธิในที่ดินทำกิน ฮีตคองและความเชื่อเรื่องผี เป็นต้น (ดนุพล ไชยสินธุ์ และคณะ,๒๕๔๗; ๑๕๔-๑๕๗) สาระในกฎหมายเหล่านี้ถูกนำพาเข้ามาใช้เป็นกฎระเบียบชุมชนในแผ่นดินใหม่ แม้จะไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็แฝงอยู่ในวิธีคิด สำนึก และจารีตประเพณีของชุมชนอย่างเข้มข้น จนได้รับการยอมรับจากชนชั้นปกครองสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตราพระราชโองการเป็นกฎหมาย “หลักคำคองเมืองว่าด้วยฮีตสิบสองคองสิบสี่” ขึ้น เนื้อความยังคงเค้าจารีตประเพณีตามแบบราชสำนักล้านช้าง ตราขึ้นเพื่อใช้เป็นแนวปฏิบัติในหัวเมืองลาว แม้เนื้อความจะให้ยึดหลักการปกครองแบบล้านช้าง แต่ความหมายสำคัญของการออกพระราชโองการดังกล่าวก็คือ ราษฎรในภาคอีสานนั้นย่อมเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์สยาม(ดนุพล ไชยสินธุ์ และคณะ,๒๕๔๗;๑๕๘)

๔.๕ กลไก สถาบันและเครื่องมือ

สถาบัน/กลไกที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลระบบสิทธิของชุมชนก็คือ “สถาบันชุมชน” นั่นเอง เช่น วัด พระสงฆ์ กลุ่มผู้อาวุโส ผู้นำบารมี ผู้นำทางการ ผู้นำทางจิตวิญญาณ เช่น มรรคนายก จ้ำ เทียม หมอสูตร หมอขวัญ หมอธรรม กลุ่มกิจกรรม เช่น กลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มอาชีพ กลุ่มเครือข่ายต่างๆ กลไกและสถาบันของชุมชนถูกจัดตั้งขึ้นจากความจำเป็นของการแก้ปัญหาร่วมกันตามประสบการณ์ของชุมชน การตกลงคัดเลือกบุคคลขึ้นมาทำหน้าที่เป็นผู้นำด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นไปโดยพร้อมใจด้วยการยอมรับในความรู้ ความดี บารมีและความสามารถของคนนั้นๆ เช่น การแต่งตั้งผู้ทำหน้าที่มรรคนายก ต้องเป็นคนที่ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรม รู้หลักการและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นอย่างดี

ชุมชนยังมี “เครื่องมือ” ต่าง ๆ ที่จะตอกย้ำทางอุดมการณ์ จิตสำนึก คุณค่า ความเชื่อ และกระบวนการของสิทธิชุมชน เช่น คำสอนเรื่องฮีตสิบสองคองสิบสี่ ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกประเภทของชุมชน ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น ผญา ภาษิต กลอนลำ นิทาน ฯลฯ

๔.๖ กระบวนการลงโทษ

เมื่อเกิดการละเมิดสิทธิระดับต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน ชุมชนมีกระบวนการพิจารณาและตัดสิน –หาข้อยุติ–ลงโทษ เขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ลักษณะการละเมิด	กระบวนการพิจารณา	การลงโทษ
-บุคคลละเมิดสิทธิส่วนบุคคล เช่น (ปล่อยสัตว์เลี้ยง ทำลายพืชผล / การลักทรัพย์ / อุบัติเหตุ ฯลฯ)	- สองฝ่ายเจรจายอมความกันเอง -การเว่าความ (เจรจา) แบบเผชิญหน้า มีคนกลางเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในชุมชน หรือผู้ที่ทั้ง ๒ ฝ่ายเคารพยำเกรงเป็นผู้ดำเนินการ	-ชดใช้กันตามตกลง ขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์ของคู่กรณี -ฝ่ายละเมิดอาจต้องชดใช้แก่ผู้ถูกละเมิดตามขนาดความเสียหาย,ตามฐานะของผู้ถูกปรับไหม อาจเป็นเงิน สิ่งของ สัตว์เลี้ยง หรือแรงงาน -กรณีคดีไม่ลงตัวอาจมีการสาบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือดื่มน้ำสาบาน
-บุคคลละเมิดสิทธิชุมชน (เช่นการบุกรุกป่าช้า, ถมบ่อน้ำที่ยังมีคนใช้ประโยชน์)	-ไต่สวนสาธารณะต่อหน้าญาติพี่น้องของผู้ละเมิดและผู้มีส่วนได้เสียจากผลการละเมิดนั้นๆ - มีผู้อาวุโส และผู้ที่คนในชุมชนให้ความเคารพ,ผู้ใหญ่บ้าน,กรรมการหมู่บ้านเข้าร่วม	-ปรับไหม สินไหมตกเป็นทรัพย์สินส่วนรวม -หรืออาจว่ากล่าวตักเตือนให้โอกาสแก่ผู้ละเมิด -การนินทา/มาตรการทางสังคมอื่นๆ เช่นการลิดรอนสิทธิในชุมชนด้านต่างๆของผู้นั้น
-บุคคลละเมิดต่อระบบความเชื่อ (เช่น ลบหลู่ต่อสิ่งที่คนในชุมชนเคารพ / ผิดขะลำ)	-หมอธรรม/เทียมส่องหาสาเหตุของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น -ผู้นำธรรมชาติ / ทางการ / หรือคนในครอบครัวปรึกษาหารือหาแนวทางแก้ไขปัญหา	-ทำพิธีกรรมแต่งแก้ (ขมาลาโทษ) ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยมี “เฒ่าจ้ำ” ทำพิธี -การลิดรอนสิทธิ์ตามจารีตประเพณี - มาตรการทางสังคมต่าง ๆ

ตารางแสดงกระบวนการพิจารณา ตัดสิน หาข้อยุติ และลงโทษของการละเมิดสิทธิในชุมชน

ที่มา : สนั่น ชูสกุลและคณะ (๒๕๔๙)

๔.๗ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน

ลักษณะระบบสิทธิของชุมชนอีสานถูกจัดตั้งขึ้นบนเงื่อนไขสำคัญคือการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างยาวนานของสมาชิกชุมชน เกิดการเรียนรู้ คิดค้นระบบการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ความสงบเรียบร้อย สมาชิกชุมชนเกิดสำนึกในความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ร่วมกันอย่างชัดเจน ในที่นี้ เราจะพิจารณาถึง “คุณสมบัติ” ของระบบดังกล่าวโดยอาศัยหลักการตามแนวคิดสิทธิชุมชนและแนวคิดอื่นที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๔.๗.๑ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน แม้จะอยู่ภายใต้เงื่อนไขอำนาจรัฐแบบศักดินาในอดีต จนแม้กระทั่งรัฐชาติแบบรวมศูนย์อำนาจในปัจจุบัน ชุมชนยังมีพลังของการดูแลจัดการตนเอง-จัดการกันเองด้วยอาศัยระบบสิทธิดั้งเดิมตามจารีตประเพณีอยู่ในระดับสูง ถ้าการปกครองระบอบประชาธิปไตยอยู่บนฐานการนิยามที่ว่า “การปกครองของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน” แล้ว กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานมีระบบการปกครองตนเองแบบประชาธิปไตยมาแต่เดิม เป็นหน่วยการปกครองตนเองที่เป็น “ประชาธิปไตยทางตรง” ก่อนการปกครองแบบ “ประชาธิปไตยตัวแทน” ในปัจจุบัน ถ้าเราใช้หลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยออกเป็นอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการตามหลักประชาธิปไตยสมัยใหม่มาพิจารณากลไกการปกครองระดับชุมชนของชุมชนอีสานในอดีต จะสามารถอธิบายได้ดังนี้

ชุมชนมีระบบนิติบัญญัติ คือ การสร้างกติกา ข้อตกลง จากประสบการณ์ของการต่อสู้ต่อรองภายใน หรือจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายนอกอยู่ตลอดเวลา กติกาและข้อตกลงของชุมชนอยู่บนฐานคุณค่าที่ยอมรับนับถือร่วมกัน กติกาข้อตกลงของชุมชนเกิดใหม่อยู่เรื่อยๆ ตามความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร และความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ความเชื่อ เช่นเดียวกันกับการบัญญัติกฎหมายของรัฐสภา เพียงแต่กติกาข้อตกลงของชุมชนมักไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่แฝงฝังอยู่ในความจำและความสำนึกร่วมของชาวชุมชน

ด้านอำนาจบริหาร ความเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กของชุมชน สมาชิกล้วนรู้จักซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ว่าใครสมควรจะเป็นผู้นำของพวกเขา และผู้นำด้านต่างๆ ล้วนเกิดขึ้นด้วยการพิสูจน์ตัวเองจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นอย่างแท้จริงท่ามกลางประสบการณ์ร่วมอันยาวนานของคนทั้งชุมชน แต่ละชุมชนมีผู้นำด้านต่างๆ อยู่มากมายและจะได้รับความไว้วางใจและความคาดหวังจากสมาชิกชุมชนเมื่อมีความจำเป็น เช่นความเป็นผู้นำในการต่อสู้การคุกคามจากภายนอกเช่นโจรผู้ร้ายหรือรัฐภัย ผู้นำทางด้านพิธีกรรมความเชื่อ หมอพื้นบ้าน ช่างด้านต่างๆ ศิลปิน สัปเหร่อ ฯลฯ ในการตัดสินใจเรื่องสำคัญของชุมชนเกิดขึ้นเป็นองค์คณะตามฐานานุรูปของแต่ละเรื่อง เช่นเรื่องการพัฒนาวัด การพัฒนาแหล่งน้ำและเรื่องจัดการทรัพย์สิน

ส่วนรวมของชุมชน การแก้ปัญหาการคุกคามจากภายนอก เหล่านี้อาจมีองค์ของการตัดสินใจที่แตกต่างกันออกไป การตัดสินใจร่วมของชุมชนเกิดบนพื้นฐานของการกระจายข้อมูลข่าวสารอย่างทั่วถึง ชาวชุมชนมีรูปแบบของการ “โสเหล่” หรือการถกเถียง โต้เถียงแลกเปลี่ยนในวงพูดคุยวงเล็กๆ หรือกระทั่งการ “เว่าพื้น” หรือการซุบซิบนินทาซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการตรวจสอบอย่างใกล้ชิดและเข้มข้น

ด้านตุลาการ ชุมชนมีระบบการแก้ไขความขัดแย้งภายในที่ไม่ใช่คดีผิดต่ออาญาแผ่นดิน การตัดสินและการลงโทษตามที่ได้กล่าวในข้อ ๕.๖ ซึ่งมีทั้งการตั้งวงเจรจาโดยมีผู้ใหญ่ของคู่กรณีและผู้เฒ่าผู้มีบารมีของชุมชนเป็นผู้พิจารณาคดี ทั้งการพิจารณาแบบเผชิญหน้า และการไต่สวนสาธารณะ การลงโทษมีทั้งการตักเตือน การชดใช้ชดเชย การปรับไหม และการลงโทษทางสังคม เช่นการนินทา การไม่ยอมรับ การลิดรอนสิทธิของผู้กระทำผิดโดยคนอื่นในชุมชน และการขอขมาลาโทษในกรณีการละเมิดต่อระบบความเชื่อของชุมชน

จึงกล่าวได้ว่า ชุมชนเป็น **“สถาบัน”** สถาบันหนึ่งที่มีกลไกภายในเป็นระบบหนึ่งของตนเอง มีพลังของความเป็นอิสระ และมีศักยภาพในการจัดการปกครองตนเอง แบบแผนของการปกครองตนเองของชุมชนอีสานถือเป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดค้นพัฒนาขึ้นจากวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกันของสมาชิกชุมชน อีกด้านหนึ่ง กล่าวได้ว่าได้รับมรดกทางวัฒนธรรมการปกครองจากราชอาณาจักรต่าง ๆ ที่มีอำนาจการปกครองมาก่อนทั้งเขมร สยาม และที่มีอิทธิพลสำคัญสุด คือ แบบแผนการปกครองแบบอาญาสี่จากอาณาจักล้านช้างดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๓

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม จะเห็นได้ว่าลักษณะกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรของชุมชนอีสานมีลักษณะที่หลากหลายซับซ้อนหลายระดับ และมีการทับซ้อนกันอย่างละเอียดอ่อนและมีความยืดหยุ่น ระบบสิทธิ์เช่นนี้สามารถอำนวยความเป็นธรรมให้กับหลายฝ่ายได้อยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี ต่างจากระบบกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายที่แข็งตัว ยอมรับเฉพาะกรรมสิทธิ์ของรัฐและของเอกชน (บุคคล) เท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้เพราะชุมชนมีระบบเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตบนพื้นที่ขนาดเล็กด้วยแรงงานครอบครัว ใช้วิธีการผลิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์ของท้องถิ่นและฤดูกาล มีเป้าหมายเพื่อการอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน และร้อยรัดด้วยความเป็นญาติมิตร มีความเอื้อเฟื้อแบ่งปัน คุณสมบัติที่มีลักษณะเด่นของสิทธิชุมชนอีสานจึงเป็นลักษณะกรรมสิทธ์ร่วมของคนในชุมชน ดังคำกล่าว “อยู่นำกัน เฮ็ดนำกัน กินนำกัน” ทั้งนี้สิทธิส่วนบุคคลก็ดำรงอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนกับสิทธิส่วนรวม แม้กระทั่งสิทธิรัฐ ดังได้กล่าวแล้ว ระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อนของชุมชนนี้ เป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” ซึ่งตั้งอยู่บนหลักคุณค่าทางศีลธรรมของชุมชนอย่างเคร่งครัด

ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนแต่เดิมนั้น อยู่บนฐานของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีเพียงพอสำหรับการจัดสรรแบ่งปันให้แก่ทุกคนอย่างพอเพียง คล้ายกับว่าเปิด

โอกาสแก่การเข้าถึงทรัพยากรอย่างเสรีโดยไม่ต้องมีการจัดการ แต่เราพบว่า ในบริบทดังกล่าว ชุมชนได้มีแบบแผนในการจัดการจัดสรรทรัพยากรของตนเองคือ ในการจับจองที่ดินเพื่อเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลๆ นั้นมักต้องเป็นสมาชิกผู้หนึ่งของชุมชน ผู้นั้นต้องอยู่ภายใต้กฎอื่นๆ ของชุมชนที่จะควบคุมดูแลร่วมกันตามแบบแผนระเบียบประเพณีของชุมชนอย่างเคร่งครัด ไม่เหมือนระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในปัจจุบันซึ่งที่ดินกลายเป็นสินค้า ใครอื่นที่ไม่จำเป็นต้องเป็นสมาชิกชุมชน ไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎกติกาข้อตกลงใดๆ ของชุมชนก็สามารถใช้เงินซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ได้

และสิทธิในการครอบครองจะเกิดขึ้นได้อย่างมั่นคงก็ต้องทำประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่างต่อเนื่อง กล่าวได้ว่าสิทธิในที่ดินทำกินของชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นเป็น “สิทธิการใช้” (usefruct right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธิ์นั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่

การทำการผลิตในที่ดินทำกินของบุคคลยังมีความเชื่อเรื่อง “ผีตาแฮก” หรือผีนากำกับอยู่ ผีตาแฮกเป็นผู้ช่วยคุ้มครองรักษาที่นา ชาวนาต้องกระทำทุกอย่างด้วยความเคารพนบนอบ ไม่ทำให้ผีตาแฮกเดือดเนื้อร้อนใจหรือเกิดการ “ขะลำ” เช่น การทำคันดินกั้นทางเดินของน้ำซึ่งเป็นทางเดินของตาแฮก การถางป่าหัวไร่ปลายนามากเกินความจำเป็น เป็นต้น ชาวนาต้องทำการเซ่นไหว้ตาแฮก ๓ ครั้ง คือ ก่อนการทำนา ก่อนการเก็บเกี่ยวและหลังการเก็บเกี่ยว บอกกล่าวว่าลูกหลานได้ปันข้าวปันน้ำให้แก่ตาแฮก(ผู้เป็นเจ้าของนาที่แท้จริง)แล้ว

ส่วนในพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่มคน เช่น กลุ่มเครือญาติ หรือของคนทั้งชุมชนล้วนมีแบบแผนการควบคุมที่กระชับขึ้นอีก ป่าดอนปู่ตา แหล่งน้ำธรรมชาติ หาดทราย ทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เหล่านี้สิทธิที่จะใช้ประโยชน์ต้องเป็นคนในชุมชนนั้นๆ เท่านั้น กรณีที่มีพื้นที่คาบเกี่ยวหลายชุมชนใช้ประโยชน์ร่วม ชุมชนที่อยู่ใกล้ซึ่งเป็นผู้ดูแลใกล้ชิดจะมีสิทธิ์มากกว่าชุมชนที่อยู่ไกลออกไป พื้นที่เหล่านี้มีระบบความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยกำกับการใช้ประโยชน์ เช่น ป่าดอนปู่ตา มีระเบียบที่เข้มงวดห้ามกิจกรรมบางอย่างเช่นการตัดต้นไม้ใหญ่ ห้ามส่งเสียงดัง เป็นต้น ในแต่ละปีคนทั้งชุมชนจะต้องมาร่วมกันทำพิธีไหว้ผีปู่ตา เพื่อขอความคุ้มครองดูแลทุกข์สุขและให้กำลังใจแก่สมาชิกชุมชน ถ้ามีคนประพฤติผิดถือว่าเป็น “ขะลำ” เป็นความผิดต่อผีและเป็นที่รังเกียจของสมาชิกอื่นของชุมชน ต้องมีพิธีกรรมขอขมาลาโทษ และแน่นอนว่านี่คือมาตรการหนึ่งในการควบคุมพฤติกรรมของชาวชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืน ไม่ทำลายล้างผลาญ

ระบบสิทธิชุมชนจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืนโดยคำนึงถึงการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเพียงพอในวันนี้และมีไว้ให้ลูกหลานได้ใช้ถึงวันข้างหน้า และยังเกิดความเป็นธรรมในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ของทุกคนที่เป็นสมาชิกชุมชนภายใต้กรอบกติกาตามจารีตประเพณีของชุมชน

๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่” สิทธิ นั้น เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญคือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ผู้มีอำนาจย่อมต้องมีหน้าที่ หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ความเป็นด้านตรงข้ามกันของ “สิทธิ””และ “หน้าที่” นั้นก็คือ ในการอยู่ร่วมกันของชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งย่อมหมายถึงสิทธิของผู้อื่นที่พึงมีพึงได้จากการทำหน้าที่ของเขา และสิทธิของคนหนึ่งก็ย่อมเป็นหน้าที่ของผู้อื่นที่จะต้องเคารพหรือกระทำเพื่อเจ้าของสิทธินั้นๆ กล่าวได้ว่าการสอนให้คนรับผิดชอบต่อหน้าที่ก็เท่ากับการสอนให้ต้องเคารพสิทธิของผู้อื่นนั่นเอง

กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานสอนสิทธิโดยเน้นการสอนหน้าที่ ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

ระบบคำสอนและหน้าที่ปฏิบัติของคนอีสาน บรรพบุรุษจะสอนผ่านวิถีชีวิตจริงในการครองบ้านครองเมือง ซึ่งเป็นกฎถือปฏิบัติทั้งบุคคลธรรมดาและกษัตริย์ เรียกกฎถือครองนั้นว่า “ฮีตสิบสองคองสิบสี่” ที่ใช้หลักความถูกต้องตามทำนองศีลธรรมในการปกครองบ้านเมืองและธรรมเนียมที่พึงปฏิบัติในการครองเรือนทั้งของพ่อบ้านแม่เรือนและลูกหลาน ซึ่งแบ่งชุดคำสอนเป็นหมวดหมู่ คือ ฮีตเจ้าคองขุน ฮีตท้าวคองเมีย ฮีตไพร่คองนาย ฮีตบ้านคองเมือง ฮีตปู่คองย่า ฮีตพ่อคองแม่ ฮีตใภ้คองเขย ฮีตป้าคองลุง ฮีตลูกคองหลาน ฮีตเฒ่าคองแก่ ฮีตปีคองเดือน ฮีตไฮ่คองนา ฮีตวัดคองสงฆ์ ฮีตบ้านคองเมือง

หลักศีลธรรมที่บอกสิทธิชุมชนได้ดี เช่นตัวอย่างคำสอน คอง ๑๔ บทสอนประชาชนทั่วไป (สำลี รักสุทธิ,๒๕๔๔)

“เมื่อเข้ากล้าเป็นฮวงเป็นหมากแล้วอย่าฟ้าวกินก่อนให้เอาทำบุญให้ทานแก่ผู้มีศีลกินก่อนแล้วจึงกินภายลุน” (เมื่อข้าวออกรวงหรือเก็บเกี่ยวแล้วอย่าพึ่งนำมารับประทาน ให้นำไปทำบุญหรือนำไปถวายพระก่อนแล้วค่อยกินทีหลัง)

“ *อย่าโลภล่าย ตายอย ถอยตาซั่ง อย่าจ่ายเงินแดงแปงเงินคว้างและอย่ากล่าวคำหยาบข้ากล้าแข็งต่อกัน”* (อย่างเป็นคนละโมบโลภมาก คดโกง อย่าเห็นแก่ตัวและอย่ากล่าวคำหยาบ)

“ให้พร้อมกันเฮ็ดฮั้วต้าย และกำแพงอ้อมวัดวาอาฮามและบ้านเฮือนของตนแล้วปุกหอบูชาไว้สี่แจบ้านและเฮียน” (ให้พากันสร้างรั้วกำแพงล้อมวัดวาอาราม บ้านเรือนของตนและสร้างหอบูชาไว้สี่มุมของหมู่บ้านและเรือนของตน)

“เมื่อเถิงวันศีล ๗ – ๘ – ๑๔ –๑๕ ค่ำ ให้สมมาก้อนเส้า แม่คึงไฟ หัวขั้นไดและประตูที่ตนอาศัยอยู่ทุกค่ำคืน” (เมื่อถึงวันพระ ๗ – ๘ – ๑๔ – ๑๕ ค่ำ ให้ทำการคาระวะก้อนเส้าเตาไฟ บันไดบ้านและประตูของตน)

คำสอนที่เกี่ยวกับระบบคุณค่า ความเชื่อของชุมชน ยังปรากฏอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย โดยใช้ศิลปะประเภทต่าง ๆ บรรจุหลักคิด อุดมการณ์ของชุมชนไว้อย่างแยบยล เช่น สรภัญญะ เป็นการขับร้องเป็นหมู่คณะโดยผู้หญิง ขับร้องในงานบุญประเพณีท้องถิ่น เนื้อหาส่วนมากจะเป็นเรื่องพุทธศาสนา การทำบุญทำทาน การปรนนิบัติบุพการี เรื่องราวต่างๆ ของท้องถิ่น ทั้งยังปรากฏในรูปของนิทานพื้นบ้าน กลอนลำ ผญา เช่น ในผญาภาษิตต่อไปนี้

“คันเจ้าเป็นสาวนั้น ครองธรรมให้มั่นคล่อง ตีนผมให้หล่ำเกลี้ยง ตีนซิ่นให้หล่ำเพียง” (เมื่อโตเป็นสาวให้ยึดถือคำสอนของพ่อแม่อย่างเคร่งครัด ให้ทำตัวเรียบร้อยสมเป็นกุลสตรี)

“คันสิเป็นขุนให้ถามดูพวกไพร่ คันแม่นไพร่บ่ให้แปลงบ้านกะบ่เฮือง” (เมื่อได้เป็นผู้ปกครองคนแล้วจะพัฒนาอะไร ต้องให้ผู้ถูกปกครองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจด้วย ถ้าราษฎรไม่ร่วมมือก็ไม่สำเร็จ)

“แม่นสิมีความรู้เต็มพุงเพียงปากกะตามถ่อน คันแม่นสอนโตเองบ่ได้ ไผ่สิย่องว่าดี” (แม้มีความรู้อยู่เต็มตัวถ้านำความรู้นั้นมาใช้แก้ปัญหาของตัวเองไม่ได้ก่อน ก็ไม่มีใครเชื่อ)

ยังมีผญาปริศนาคำสอน เช่น

“นกอีเอี้ยงกินหมากโพธิ์ไฮ แซว ๆ เสียงบ่มีโตฮ้อง แซว ๆ ฮ้องโตเดียว เหมิดหมู่” (ความชั่วสุมหัวใจอยู่ แต่ปกปิดไว้ใครก็ไม่ให้รู้ แต่พอเขาจับได้ข้อหาเดียว ความชั่วอย่างอื่นโผล่ขึ้นมานับไม่ถ้วน) (สวิง บุญเจิม ,๒๕๔๗)

การสอนหน้าที่มีคุณค่าในภาวะการณ์หนึ่งๆ เมื่อทุกคนทำหน้าที่ก็จะเป็นการผดุงรักษาระบบหนึ่งๆ เอาไว้ ทำให้เกิดความสงบสันติ แต่การคิดเชิงหน้าที่ทำให้เกิดการหยุดนิ่งตายตัวและไม่เกิดการพัฒนาปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปเสมอ

ความเป็นจริงอีกอย่างหนึ่งคือ การสอนหน้าที่นั้นเป็นการกระทำของผู้มีอำนาจเหนือกว่า ในอดีต คำสอนมากมายถูกผลิตโดยชนชั้นผู้ปกครองโดยบทบาทของนักปราชญ์ราชบัณฑิตและพระสงฆ์ เพื่อให้ราษฎรทำหน้าที่ อันต้องเชื่อฟังและสวามิภักดิ์ต่อผู้มีอำนาจ ซึ่งผู้ปฏิบัติหน้าที่จะได้รับสิทธิการคุ้มครองความปลอดภัย แบบแผนการสอนหน้าที่เมื่อตกค้างมาถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคที่ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างกว้างขวาง การเข้ามาถึงของอำนาจปกครองของรัฐและอำนาจทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมที่มุ่งการควบคุมและเอาประโยชน์จากชุมชน เมื่อเกิดขึ้นบนระบบสิทธิดั้งเดิมที่เน้นการสอนหน้าที่ ทำให้ชุมชนอีสานถูกจองจำอยู่ในจิตสำนึกแบบสยบยอม ตกเป็นเบี้ยล่าง ถูกกระทำและถูกเอารัดเอาเปรียบอย่างหนักหน่วง

๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ การเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นเป็นสถานะที่มีความมั่นคงและปลอดภัย วิถีที่สำคัญของชุมชนอีสานคือการใช้ชีวิตรวมหมู่ สร้างระบบต่างๆ ขึ้นมาเพื่อรองรับและตอบสนองการมีชีวิตรอดด้วยกัน สร้างภูมิคุ้มกันภายในเพื่อเผชิญและเอาชนะการคุกคามจากภายนอก สร้างเป็นบุคลิกภาพของกลุ่มชนที่ประนีประนอม มีน้ำใจต่อกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เมื่อเกิดความขัดแย้งอาจมีการแตกหักกันภายใน แต่ที่สุดชีวิตชุมชนก็ดำเนินต่อไปด้วยความแข็งแรงของหลักคุณค่าที่สำคัญคือ “ผี”และคุณค่าตามจารีตประเพณีอื่นๆ

หลักประกันแห่งความมั่นคงของสมาชิกที่ชุมชนสร้างขึ้น คือ

- สิทธิในการมีชีวิตรอดของเด็กทุกคนที่ถือกำเนิดมาเป็นสมาชิกใหม่ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องมี “หน้าที่” ต้องเอาใจใส่ฟูมฟักดูแล เลี้ยงดูให้เติบใหญ่ ให้การศึกษา
- สิทธิของหนุ่มสาวที่จะมีคู่ครองตามแนวจารีตประเพณี
- สิทธิที่จะได้รับการรักษาดูแลยามป่วยไข้ ดูแลทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และ ขวัญ
- สิทธิการครอบครองทำประโยชน์ในที่ดินทำกิน
- สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวม
- สิทธิที่จะมีที่อยู่อาศัย/สิทธิในการตั้งถิ่นฐาน
- สิทธิในการประกอบอาชีพ การเลือกอาชีพที่ตนถนัด การเข้าถึงความรู้ในการประกอบอาชีพ
- สิทธิในการมีอาหารอย่างพอเพียง
- สิทธิในทรัพย์สิน
- สิทธิในการเข้าร่วมพิธีกรรมและประเพณีของชุมชน
- สิทธิในความเชื่อ พิธีกรรมและการนับถือศาสนาที่ต่างกัน
- สิทธิในการรับรู้ข่าวสารภายในของขุมชนอย่างทั่วถึง
- สิทธิในอัตลักษณ์ของคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนผสมผสาน
- สิทธิในการรวมกลุ่มทำกิจกรรมด้านต่างๆ

ฯลฯ

พร้อมๆกับการมีสิทธิเหล่านี้ของสมาชิกชุมชนแต่ละคน หมายถึงสมาชิกอื่นต้องมี “หน้าที่” ในการเคารพสิทธิของผู้นั้น และมีหน้าที่ในการกระทำเพื่อให้สิทธินั้นเกิดมีขึ้นมา เงื่อนไขที่สำคัญที่สุดของการมีสิทธิของบุคคลก็คือการเป็น “สมาชิก”ที่อยู่ภายใต้กฎระเบียบทางศีลธรรมและจารีตประเพณีชุดเดียวกันของชุมชน และผู้คุ้มครองสิทธิเหล่านี้ก็คือ “ชุมชน” นั่นเอง

๔.๗.๕ พลวัตรของสิทธิชุมชนอีสาน ระบบสิทธิชุมชนอีสานที่กล่าวมาทั้งหมดดูคล้ายเป็น “ภาพนิ่ง” ทั้งนี้ด้วยความตั้งใจของผู้วิจัยที่จะฉายภาพของระบบสิทธิดั้งเดิมของชุมชนอีสานในบริบทสถานการณ์ชุมชนแห่งอดีต ที่ชุมชนมีการดำรงตนอยู่อย่างต่อเนื่องเพียงพอที่จะสามารถจัดตั้งระบบสิทธิชุมชนขึ้นเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีความเด่นชัด และเข้มแข็งในระดับที่ได้นำเสนอมา แล้วนั้น แต่ดังได้กล่าวแล้วว่าสิทธิชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตายตัว ท่ามกลางสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้นก็เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่วงชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งก็เพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ในยุคประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานดำรงอยู่ท่ามกลางการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองของรัฐศักดินาเขมร สยามและลาว ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การระดมแรงงานไพร่-เชลยและส่วย-ภาษี ไปสร้างความมั่งคั่งแก่ราชธานี บรรยากาศของการศึกสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรต่างๆ และการช่วงชิงสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองต่างๆ ชุมชนซึ่งเป็นแหล่งผลิตกำลังแรงงานล้วนอยู่ในเป้าหมายของการครอบงำควบคุมกะเกณฑ์ไปเป็นแรงงานไพร่รับใช้กษัตริย์และมูลนายและการเก็บส่วยภาษี การอพยพโยกย้ายชุมชนเพื่อหนีภัยสงคราม การกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลย การขยายเครือข่ายและการตั้งเมืองขึ้นของเมืองที่สะสมอำนาจได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งการหนีภัยโจรผู้ร้าย ทุพภิกขภัย โรคระบาดและผีสางคางลาย เหตุเหล่านี้ทำให้ชุมชนในภูมิภาคแห่งนี้ต้องโยกย้ายถิ่นอยู่เสมอ จึงปรากฏชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ หลากหลายอาศัยอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ทั้ง ลาว เขมร กวย เยอ ย้อ โย้ย แสก ผู้ไท ไทโคราช เวียดนาม และคนจีนซึ่งเริ่มเข้ามาค้าขายในภาคอีสานในสมัยรัชกาลที่สาม สถานการณ์เช่นนี้ ระบบสิทธิชุมชนอีสานย่อมอยู่ในภาวะสั่นไหวคลอนแคลนไร้ระเบียบ ดิ้นรนเพื่อจัดดุลอำนาจกับเมืองและอาณาจักรที่มีอำนาจเหนือ ชาวชุมชนที่ถูกกดขี่หาทางออกโดยการหลบหนีไปอยู่ป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมูลนายสังกัด กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่งคือการซ่องสุมกำลังกันเป็นโจรเป็นกบฏ การแข็งขืนครั้งสำคัญของชาวชุมชนลาวล้านช้างและหัวเมืองอีสานต่อการปกครองของราชอาณาจักรสยาม ก็คือกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี ๒๓๖๙ ซึ่งจบลงด้วยการถูกปราบและทำลายลงอย่างราบคาบ แต่วีรกรรมของเจ้าอนุวงศ์ยังตราตรึงอยู่ในสำนึกของชนชาวชาติพันธุ์ลาวอยู่อีกยาวนาน

อย่างไรก็ดี ชุมชนอีสานที่มีฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อุดมสมบูรณ์ และในทางการเมืองเมื่อสงครามแย่งชิงกำลังคนสงบลงในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนทั้งบ้านและเมืองส่วนใหญ่สามารถรักษาดุลอำนาจกับเมืองหลวงไว้ได้ก็เกิดมีพัฒนาการการจัดตั้งตนเอง ขยายประชากรและการทำมาหากินอย่างมั่นคง ชุมชนระดับบ้านได้รับการสถาปนาเป็นเมือง ชุมชนอีสานได้มี

โอกาสพัฒนาตนเอง มีการสั่งสมทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณีต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิม และมีแบบแผนมีอัตลักษณ์ของตนอย่างเด่นชัด เป็นวัฒนธรรมชุมชนที่บ่มเพาะขึ้นบนฐานทรัพยากรที่มีอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเอง การเคารพต่อธรรมชาติ และหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

การแผ่ร่มเงาเข้ามาของเศรษฐกิจการค้าหลังสนธิสัญญาบาวริ่ง(๒๓๙๘) การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลางและการค้าซึ่งบุกเบิกโดยคนจีน ได้ชักจูงให้ชุมชนอีสานเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม นับแต่การส่งแรงงานไปรับจ้างในภาคกลาง เกิดขบวนการนายฮ้อยต้อนควายไปขายภาคกลาง นโยบายรัฐเปลี่ยนส่วยและการเกณฑ์แรงงานเป็นการเก็บเป็นเงินค่าหัว สร้างแรงกดดันแก่ชุมชน การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ห้าโดยรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและส่งเจ้านายมาปกครอง เหล่านี้ได้สั่งสมความขัดแย้งจนชาวอีสานต้องก่อกบฏผีบุญในปี ๒๔๔๔ และเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ทุกครั้งต้องพ่ายแก่กองกำลังและอาวุธที่เหนือกว่าของฝ่ายรัฐ แต่ก็สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่า ชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นมีสำนึกอิสระ ยึดถือในสิทธิอำนาจและการปกครองตนเองตามลักษณะบริบทท้องถิ่นคือชาติพันธุ์ ภาษา วัฒนธรรมและจารีตประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของตนอย่างเข้มข้นพอสมควร ดังที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนเคยทูลแด่กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๓๗ ว่า “ชาวตะวันออกเฉียงเหนือนั้นก็เป็นที่เข้าใจกันว่าพวกเขาพร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่” (เตช บุนนาค,๒๕๔๘) การปราบปราบกบฏผู้มีบุญ และทารุณกรรมต่างๆ ที่ชาวชุมชนอีสานถูกกระทำจากรัฐสยามได้ก่อเป็นจิตสำนึกแห่งความกลัว เป็นจิตสำนึกแบบสยบยอมต่ออำนาจรัฐสืบมาจนปัจจุบัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การละเมิดสิทธิชุมชนอีสานเกิดขึ้นได้โดยง่ายเสมอๆ

ระยะ ๑๐๐ ปีต่อมา รัฐสยามได้สถาปนาอำนาจการปกครองเหนือดินแดนอีสานได้อย่างเด็ดขาด พร้อมกับอำนาจครอบครองทรัพยากร จัดการให้เป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม การแย่งชิงแรงงานในรูปของการเกณฑ์แรงงานไพร่และกวาดต้อนเชลยเปลี่ยนมาเป็นการขูดรีดส่วนเกินจากสินค้าเกษตร และการจ้างแรงงานที่หนีภาคเกษตรมาสู่โรงงานด้วยราคาถูก ส่วยสาอากรและค่าหัวเปลี่ยนมาเป็นระบบเก็บภาษีอันแยบยล การมาถึงของระบอบการเมืองประชาธิปไตยแบบตัวแทนหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปีปี ๒๔๗๕ ได้เปิดช่องทางให้ผู้แทนราษฎรจากภาคอีสานเข้าไปมีปากมีเสียงเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่ชุมชนชาวอีสาน แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณด้วยน้ำมือของรัฐสมัยใหม่ เช่น กรณีการฆ่านักการเมืองอีสานในทศวรรษ๒๔๙๐ ต่อมา ระหว่างปี ๒๕๐๔–๒๕๒๖ ชาวอีสานส่วนหนึ่งเข้าร่วมการต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจรัฐกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ด้วยเหตุผลของการถูกกดขี่จากอำนาจรัฐและการถูกขูดรีดจากนายทุน

ทศวรรษต่อมา ชุมชนอีสานภายใต้นโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามค้าและการนำพาประเทศไทยไปสู่ความเป็นนิกส์ อีสานเดือดเกิดสงครามแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ชาวอีสาน

ได้รวมตัวลุกขึ้นต่อสู้ด้วยสันติวิธี ใช้สิทธิประชาธิปไตยทางตรง เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ๆ เพื่อแสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา เช่น การต่อสู้เพื่อสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและที่ดินทำกินในกรณีโครงการคจก.(๒๕๓๓–๒๕๓๕) ต่อสู้เพื่อสิทธิในอาชีพของเกษตรกรรายย่อยในกรณีคัดค้าน พ.ร.บ.สภาการ เกษตรแห่งชาติ (๒๕๓๔–๒๕๓๕) การคัดค้านการสร้างเขื่อนและการยืนยันสิทธิครอบครองและใช้ประโยชน์ตามจารีตประเพณีในที่ดินที่ได้รับผลกระทบ การคัดค้านการทำเหมืองแร่โปแตซโดยบริษัทต่างชาติ ขณะเดียวกันก็มีการจัดตั้งตนเองเพื่อสร้าง “ระบบสิทธิชุมชน” เป็นภูมิคุ้มกันภายในและจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอกในสถานการณ์ใหม่ เช่น การจัดตั้งและการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน การทำเกษตรผสมผสาน การจัดตั้งกลุ่มอาชีพ กลุ่มสวัสดิการต่างๆ การเคลื่อนไหวเฉพาะเรื่องเฉพาะพื้นที่เริ่มถักทอกันเป็นเครือข่าย และมีการหาพันธมิตรสนับสนุนอย่างกว้างขวางเพื่อต่อสู้ต่อรองกับรัฐและทุน ชุมชนอีสานได้เรียนรู้สิทธิใหม่ๆ ภายใต้ความสัมพันธ์กับรัฐ ทุน และกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในยุคการเมืองใหม่ในปัจจุบัน

“สิทธิชุมชนอีสาน” เกิดขึ้นตั้งแต่ชาวชุมชนอีสานเริ่มปักหลักไม้มงคลลงเป็น “บือบ้าน” หรือหลักบ้าน-หลักเมืองลงกลางใจบ้าน การต่อสู้กับธรรมชาติและการต่อสู้ทางสังคมมาทุกยุคสมัยได้สั่งสมประสบการณ์และบทเรียนไว้อย่างมากมาย เป็นต้นทุนสำคัญในการสร้างแปง “ระบบสิทธิชุมชนในรูปโฉมใหม่ๆ” โดยยังสามารถดำรงคุณค่าดั้งเดิมที่ดีงามไว้ได้ต่อไป.

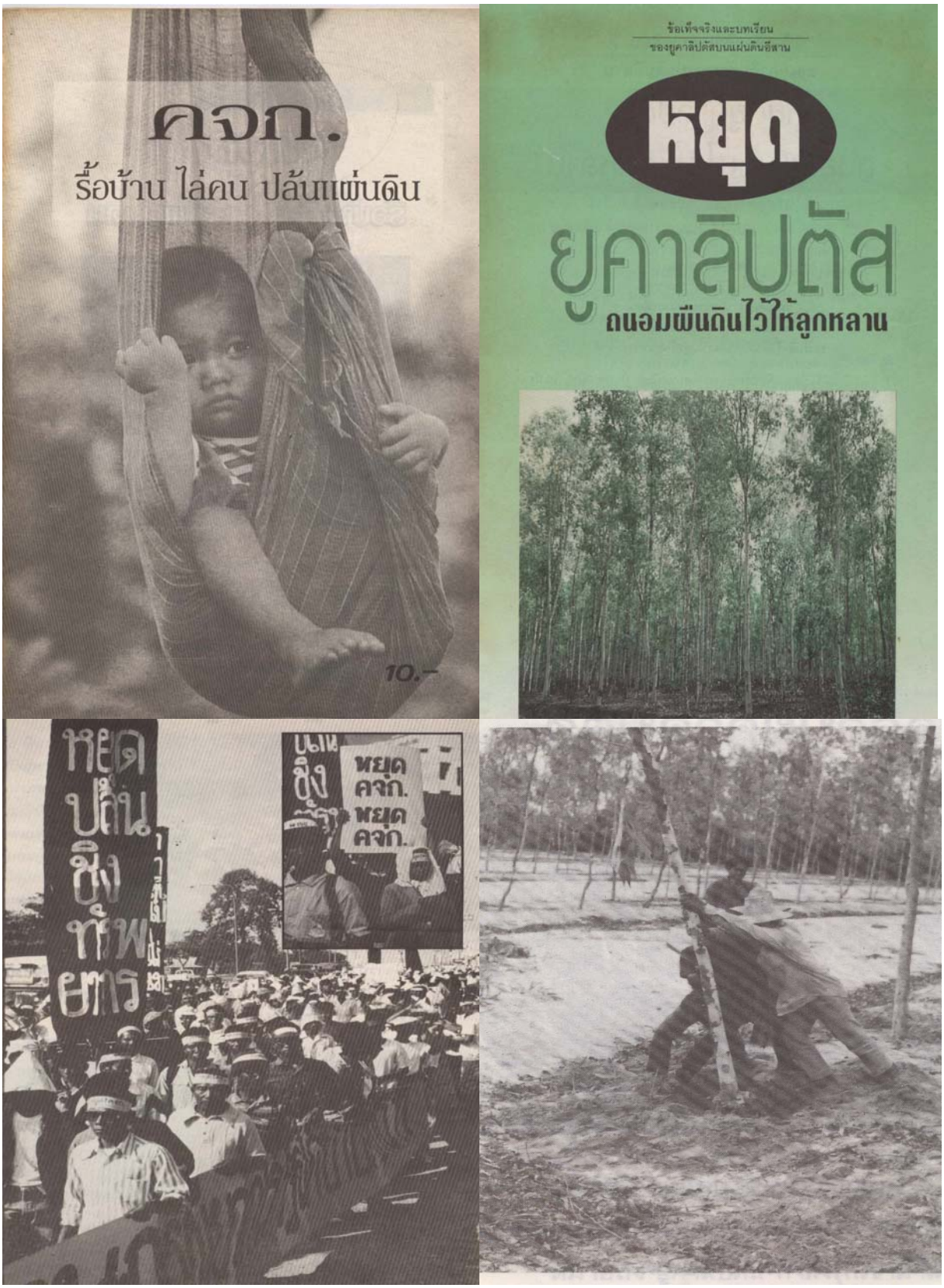

ภาพประกอบที่ ๕ สถานการณนโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต

บทที่ ๕

พัฒนาการ
การจัดการทรัพยากรธรรมชาติภาคอีสาน

บทนี้ จะได้กล่าวถึงสถานการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยคือ สถานการณ์ป่าไม้-ที่ดิน และสถานการณ์น้ำในภาค เพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการจากอดีตที่เป็นรากเหง้าของภาวะปัจจุบันของแต่ละเรื่องนำเสนอตามลำดับ คือ สถานการณ์ป่า-ที่ดินและ,สถานการณ์การจัดการน้ำในภาคอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า-ที่ดิน

๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกชนในป่า-ที่ดิน พัฒนาการจัดการป่าและที่ดินในประเทศไทย เริ่มจากรัฐศักดินาเมื่อร้อยกว่าปีก่อนเริ่มให้ความสำคัญกับเขตแดนประเทศพร้อมกับการสถาปนารัฐชาติ ด้วยถูกกดดันจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่บีบบังคับให้เปิดประเทศเพื่อดำเนินนโยบายการค้าเสรี ผลักดันให้มีการกำหนดเขตแดนประเทศให้ชัดเจนเพื่อลดความยุ่งยากในการค้าและการเมืองระหว่างประเทศ สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ.๒๔๒๔) ได้ทรงนำระบบรัฐที่มีเขตแดนชัดเจนเข้ามาแทนที่ระบบอำนาจทางการเมืองหลวมๆ เหนือแว่นแคว้นแบบเดิม โดยอาศัยเครื่องมือสำคัญ คือ “แผนที่”

นั่นเป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน จากการควบคุมแรงงานในระบบศักดินามาเป็นการอ้างอำนาจเหนือพื้นที่ และตามด้วยการอ้างสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากรในเขตแดนที่กำหนด(ศยามล ไกรยูรวงศ์ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโน; ๒๕๔๗,หน้า ๘๔) นำมาซึ่งกระบวนการอ้าง “สิทธิของรัฐ” ในทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม

ขณะเดียวกันการขยายตัวของการค้าข้าวทำให้ “ที่ดิน” เริ่มมีความสำคัญในฐานะของ “ปัจจัยการผลิต” ดังนั้น “สิทธิส่วนบุคคล” ในสังคมไทยจึงก่อเกิดเติบโตขึ้นพร้อมๆกับการ

สถาปนา “สิทธิรัฐ” ดังจะเห็นได้จากพ.ศ. ๒๔๓๙ ที่สถาปนา “กรมป่าไม้” ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เป็นปีเดียวกับการตรากฎหมายรับรองสิทธิ์ส่วนบุคคลในที่ดินทำกินขึ้นก่อนการตั้งกรมที่ดินขึ้นในปี ๒๔๔๔

เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ แต่เดิมอำนาจในการควบคุมดูแลผลประโยชน์จากป่าเป็นอำนาจของ "เมืองประเทศราช" และ "หัวเมืองขึ้น" โดยตรง โดยเฉพาะหัวเมืองภาคเหนือที่มี “ไม้สัก” เป็นสินค้าสำคัญ เมื่อบริษัททำไม้จากอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เข้ามาสัมปทานตัดไม้ก็ต้องทำสัญญากับเจ้าเมืองหัวเมืองเหนือ รัชกาลที่ ๕ จึงใช้โอกาสนี้ออกกฎหมายรวบอำนาจการตัดสินใจในการให้สัมปทานไม้มาอยู่ที่ส่วนกลาง พร้อมกับผลประโยชน์ในการทำไม้ก็ต้องตกแก่รัฐบาลกลางเป็นหลัก ทั้งยังทรงขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ ส่งนาย H.A SLADE ผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้มาสำรวจศึกษาปัญหา เป็นที่มาของการออกกฎหมายให้สิทธิในทรัพยากรป่าเป็นของรัฐและการตั้งกรมป่าไม้ ซึ่งมีอธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของประเทศสยามเป็นชาวอังกฤษคือ H.A SLADE นั่นเอง

เป็นอันว่า รากฐานของการจัดการป่าไม้ของประเทศไทยก็เพื่อดูแลผลประโยชน์ในการ “ทำไม้” เป็นสำคัญ และเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการสถาปนาอำนาจเบ็ดเสร็จของรัฐส่วนกลางเหนือทรัพยากรป่าไม้ โดยการลดทอนอำนาจของเมืองประเทศราชและหัวเมืองต่างๆ

การสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากรในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังมีขอบเขตและพลังจำกัด แม้จะมีกฎหมายบัญญัติประกาศสิทธิรัฐอย่างชัดเจน แต่ผลบังคับใช้ยังอยู่ในพื้นที่เฉพาะ เช่น ที่นาในลุ่มน้ำภาคกลางรอบเมืองหลวงและการทำไม้ในภาคเหนือ ยังไม่ส่งผลถึงการลิดรอนสิทธิอำนาจของชุมชนในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเสียทีเดียว (อนุสรณ์ อุณโน, ๒๕๔๗) ขณะเดียวกัน กฎหมายลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๔๑ ยังคงให้อำนาจแก่หมู่บ้านและตำบลในการดูแลกิจการเกี่ยวกับทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดิน ป่าและแหล่งน้ำ (บวรศักดิ์ อุวรรณโณ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโน,๒๕๔๗) แต่รากฐานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ได้เป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรของประเทศไทยที่ทวีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับในระยะต่อมา

ในปี ๒๔๗๓ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ได้จำแนกระบบกรรมสิทธิ์ไว้เป็น ๒ ระบบอย่างชัดเจน คือ "ระบบกรรมสิทธิ์รัฐ" และ "กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล" ต่อมาปี ๒๔๘๑ รัฐออกพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า ถือเป็นการให้ความสนใจการจัดการเชิงพื้นที่อาณาบริเวณอย่างสำคัญ โดยนิยาม “ป่า” หมายถึง “สาธารณสมบัติของแผ่นดินประเภทที่ดินรกร้างว่างเปล่า” ต่อมา พ.ร.บ. ดังกล่าวถูกปรับปรุงเป็น พ.ร.บ. ป่าไม้ ปี ๒๔๘๔ นิยามว่า “ป่า" ว่า "ป่าหมายถึงที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน” มีการกำหนดหลักเกณฑ์สำคัญ ห้ามมิให้มีการแผ้วถางบุกรุก มีการกำหนดกฎเกณฑ์ในการให้สิทธิสัมปทานและสิทธิ์ในการกีดกันการเข้าถึง

การใช้อำนาจรัฐในการจัดการทรัพยากรป่าไม้–ที่ดินตามทิศทางของการรวมอำนาจสู่ส่วนกลางโดยใช้กฎหมาย มีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับตามการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจใหม่ ปี ๒๔๙๗ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายที่ดิน ยิ่งทำให้ระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลขยายตัวเร็วขึ้น ปี ๒๕๐๓ เกิด พ.ร.บ. คุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืช ปี ๒๕๐๔ พ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ และปี ๒๕๐๗ พ.ร.บ. ป่าสงวนแห่งชาติ กฎหมายเหล่านี้ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบการจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งรัฐบาลได้วางแผนอย่างเป็นขั้นตอน นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ (๒๕๐๔) เป็นต้นมา

ท่ามกลางการมุ่งส่งเสริมอุตสาหกรรมและการพาณิชย์ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับธุรกิจการทำไม้ มีการบุกเบิกแผ้วถางป่าออกไปอย่างที่ระเบียบกฎหมายที่มีอยู่ไม่สามารถเข้าไปควบคุมเกี่ยวข้องได้

สำหรับภาคอีสาน ดินแดนที่มีพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศ คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ ก่อนเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจ(๒๕๐๔) ในปี ๒๔๙๕ ภาคอีสานมีพื้นที่ป่า ๖๔.๑ ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ภาค เมื่อแผนพัฒนาฯ ผ่านไป ๔๐ ปี ในปี ๒๕๓๔ พื้นที่ป่าภาคอีสานเหลือเพียง ๑๔.๐๗ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๓.๐๙ ของพื้นที่ และข้อมูลจากภาพถ่ายดาวเทียมปี ๒๕๔๑ พบว่าพื้นที่ป่าของภาคอีสาน เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาคเท่านั้น

กล่าวได้ว่าที่มาของการบุกเบิกแผ้วถางพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ จนพื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว เป็นผลจากนโยบายส่งเสริมของรัฐอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจการค้า การลงทุนและเงื่อนไขทางการเมือง ตั้งแต่ยุคปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ ๕, ยุคสงครามโลก, สงครามปราบปรามคอมมิวนิสต์และยุคพัฒนาเศรษฐกิจ

หลังเกิดเส้นทางรถไฟสายอีสานเมื่อร้อยกว่าปีก่อน พื้นที่ปลูกข้าวได้ขยายจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาสู่ลุ่มน้ำมูน–ชีอย่างกว้างขวาง และเมื่อถนนมิตรภาพถูกสร้างขึ้นเพื่อการลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์ของสหรัฐอเมริกาในสงครามอินโดจีน เมื่อปี ๒๔๙๘ – ๒๔๙๙ ก็เป็นตัวเร่งให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในอัตราสูงขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังปี ๒๕๐๐ ที่รัฐบาลส่งเสริมการบุกเบิกและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า เพื่อสกัดอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในชนบทและตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ป่า

หลังประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจปี ๒๕๐๔ ซึ่งมีเป้าหมายการขยายตัวของผลผลิตเกษตรไว้ ๔ % มีการพัฒนาถนน เขื่อน ขึ้นมามากมาย ขณะที่รัฐบาลตั้งกรมส่งเสริมการเกษตรและธนาคารเกษตรและสหกรณ์การเกษตรขึ้นเพื่อเร่งส่งเสริมการเพิ่มผลผลิต พื้นที่สำหรับปลูกพืชไร่จำพวก มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ปอ เพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด เมื่อปี ๒๕๐๔ มีพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ๘.๐๗ ล้านไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๒๐ เพิ่มเป็น ๒๓.๓๒ ล้านไร่ เฉพาะมันสำปะหลังซึ่งใช้พื้นที่ภาคอีสานเป็นหลัก ในปี ๒๕๑๐ มีพื้นที่ปลูก ๘ แสนไร่ เพียง ๑๐ ปี ในปี ๒๕๒๐ เพิ่มเป็น ๘ ล้านไร่

ท่ามกลางความเป็นไปนี้ ได้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนใหม่ๆ ขึ้นมากมายตามฐานการผลิตพืชไร่ ชุมชนที่ทำการค้าพืชเศรษฐกิจเติบโตเป็นเมือง เช่น เมืองพล ชุมแพ บ้านไผ่ เป็นต้น โดยมีชุมชนพืชไร่ต่างๆ ห้อมล้อมอยู่เป็นชุมชนบริวาร

การเติบโตของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมการค้าท่ามกลางการส่งเสริมของรัฐดังกล่าวเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าออกไปดังกับว่า รัฐไม่เคยมีระเบียบกฎหมายอะไรในการควบคุมมาก่อน ประกอบกับการให้สัมปทานป่า การสร้างถนน เขื่อนและการทำลายฐานที่มั่นของพรรคคอมมิวนิสต์ ถึงปัจจุบันสิ่งที่ปรากฏก็คือ ระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติในทุกพื้นที่ถูกทำลายลงจนเสื่อมทรุด ขณะที่เศรษฐกิจชุมชนชาวไร่ชาวนาก็เกิดความยากจน ภาวะหนี้สินและการอพยพแรงงาน เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองกับชนบท รัฐได้หยิบเอาระเบียบกฎหมายที่เคยออกไว้เดิมมาบังคับใช้พร้อมทั้งมีมาตรการ นโยบาย และโครงการใหม่ๆ เพื่อควบคุม การใช้ทรัพยากรป่า-ที่ดินอย่างเข้มงวด

“การบุกเบิก” พื้นที่เพื่อการเกษตรในอดีตเป็นต้นมา ที่รัฐถือเป็นกิจกรรมสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่ประเทศได้ค่อยๆ กลายเป็น “การบุกรุก” และทำลายชาติ และเป็นที่มาอันสำคัญของความขัดแย้งระหว่าง “รัฐ” กับ “ชุมชนท้องถิ่น”

ปี ๒๕๒๘ รัฐไทย โดยคณะกรรมการป่าไม้แห่งชาติได้กำหนด “นโยบายป่าไม้แห่งชาติ” กำหนดให้ทั่วประเทศต้องมีพื้นที่ป่าร้อยละ ๔๐ เพื่อรักษาสมดุลของดินน้ำอากาศ โดยกำหนดให้มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ โดยในประเภทป่าเศรษฐกิจเน้นการให้บริษัทเอกชนเช่าพื้นที่ปลูกไม้โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัส ต่อมาในปี ๒๕๓๒ จึงเปลี่ยนการกำหนดให้มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๒๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๑๕

เป้าหมายและทิศทางใหม่ในการจัดการป่าที่ดินนี้ รัฐเร่งประกาศเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ทั่วประเทศ เกิดการทับซ้อนกับพื้นที่ทำกินและอยู่อาศัยของชาวบ้านที่ได้บุกเบิกสร้างสรรค์มาแต่อดีต มีนโยบายอพยพชาวบ้านออกมาจากพื้นที่ทำกินเดิม จัดตั้งเป็นหมู่บ้านป่าไม้ อันนำมาซึ่งความเดือดร้อนของประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าหลายหมื่นครอบครัว เกิดปฏิกริยาต่อต้านขึ้นในทุกแห่งหน โดยเฉพาะโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.) ซึ่งดำเนินการระหว่างปี ๒๕๓๓–๒๕๓๕ ได้ถูกต่อต้านจากประชาชนอีสานอย่างกว้างขวาง จนล้มเลิกไปในกลางปี ๒๕๓๕

แม้โครงการ คจก. จะล้มเลิกไป แต่เป้าหมายและกระบวนการในการจัดการป่าที่ดินที่มุ่งการอนุรักษ์โดยการผลักดันคนออกจากพื้นที่ป่ายังคงดำเนินต่อไปในรูปแบบใหม่ๆ

๕.๑.๒ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของประเทศไทย คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ มีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในภาคอีสานมาไม่น้อยกว่า ๓,๐๐๐ ปี โดยชุมชนอีสานมีพัฒนาการเป็นบ้าน,เมือง,และรัฐมาหลายยุคสมัย อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ทั้งทางแหล่งน้ำ

ป่า เกลือ และเหล็ก มีการตั้งชุมชนหนาแน่นในเขตแอ่งที่ราบลุ่มและปรับพื้นที่ป่าเพื่อทำเกษตรกรรม เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นก็กระจายตัวไปสู่แหล่งต้นน้ำ เนินเขาและที่สูง ตลอดจนบริเวณชายของแดนของภาคซึ่งเป็นเขตป่า อันนำมาสู่ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรในเวลาต่อมา (วิยุทธ์ จำรัสพันธ์ และ ประสิทธิ์ คุณุรัตน์,๒๕๔๓)

แบบแผนดั้งเดิมของการตั้งชุมชนของชาวอีสาน จะเลือกทำเลที่ปลอดภัยจากอุทกภัย เลือกพื้นที่ “เนิน” สำหรับตั้งหมู่บ้าน มี “น้ำ” เป็นลำน้ำเล็กๆหรือบึงน้ำธรรมชาติเพื่อการใช้สอย และมีที่ดินที่เหมาะสมกับการบุกเบิกทำ “นา” จึงกล่าวได้ว่า ปัจจัยสำคัญสำหรับการตั้งชุมชนคือ นา-เนิน-น้ำ นอกจากนั้น อาจจะมีความเป็นแหล่งทรัพยากรเฉพาะด้าน เช่น เกลือและโลหะ (ธาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓) จะเห็นได้ว่า การตั้งชุมชนคำนึงถึงระบบนิเวศน์เป็นฐานคิดสำคัญ และมีการปรับปรุงดัดแปลงธรรมชาติให้รับใช้คนตามสภาพความจำเป็นแก่การยังชีพและความอยู่รอดร่วมกันของคนทั้งชุมชน ต่อมามีการจัดเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรออกเป็น ๕ เขต คือ เขตบ้าน เขตนาและแหล่งน้ำ เขตหัวไร่ปลายนาสำหรับพืชผักและไม้ใช้สอย เขตโคกเพื่อการเลี้ยงสัตว์(ต่อมาถูกรุกโดยพืชไร่) และเขตป่าดงเพื่อการใช้สอย(บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๔๙)

จากวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนเกษตรกรรม ชุมชนอีสานมีระบบความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติมาอย่างแนบแน่น จึงมีแบบแผนความสัมพันธ์ของคนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ คือมีการจัดตั้งป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ป่าในเขตวัด และมีการสงวนพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำส่วนรวม เป็นต้น ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาที่เป็นศักยภาพสำคัญของการดูแลทรัพยากรดิน น้ำ ป่าของชุมชนอีสานให้คงอยู่ถึงปัจจุบัน

ระบบเศรษฐกิจดั้งเดิมของชุมชนอีสาน เป็นการผลิตเพื่อยังชีพโดยการปลูกข้าวด้วยการทำนาในที่ลุ่มและทำข้าวไร่ในที่สูง ควบคู่ไปกับการปลูกผักสวนครัว ปลูกฝ้าย ยาสูบ ทอผ้า เลี้ยงสัตว์ การหาอาหารจากธรรมชาติ แบบแผนการผลิตของแต่ละชุมชนมีรายละเอียดแตกต่างกันไปตามความแตกต่างของฐานทรัพยากรและฐานของวัฒนธรรมของชนชาติที่หลากหลาย ทั้งชาติพันธุ์ ลาว เขมร กวย โส้ แสก กะเลิง ญ้อ ผู้ไท ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของประเทศในท่ามกลางการพัฒนาประเทศตามแนวทุนนิยมในระยะครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา นำพาความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชุมชนอีสานอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแบบแผนการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อตอบสนองการพัฒนา ได้ส่งผลให้มีการบุกเบิกพื้นที่ทำกิน การขยายตัวของชุมชนออกไปจนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน พื้นที่ป่าของภาคอีสานที่เคยมีถึง ๖๔.๑ ล้านไร่ในปี ๒๔๙๕ หรือร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ ถึงปี ๒๕๔๑ เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่เท่านั้น ส่งผลต่อการขาดแคลนฐานทรัพยากรในการดำรงชีพ เกิดความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ส่งผลกระทบต่อระบบการผลิต เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและปัญหาสังคมมากมายในปัจจุบัน

ประยงค์ เนตยารักษ์ และ บัณฑร อ่อนดำ (๒๕๓๕) ได้แบ่งยุคของการพัฒนาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ป่าภาคอีสาน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับนโยบายของรัฐ ออกเป็น ๓ ยุค คือ ยุคบ้านป่า(ก่อนปี ๒๕๐๐) ยุคเปิดป่า (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) และยุคปิดป่า (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน)[๑๓]

(๑) ยุคบ้านป่า (ก่อนปี ๒๕๐๑) เป็นยุคที่ยังมีพื้นที่ป่ามาก มีประชากรน้อย นโยบายรัฐยังเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกป่าเป็นพื้นที่ทำกินได้อย่างเสรี ชาวบ้านอีสานที่เดินทางจากชุมชนเดิมเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์เพื่อดำรงชีวิตแบบเศรษฐกิจยังชีพ บางชุมชนอพยพมาเพราะหนีภัยสงคราม ภัยจากโรคระบาดหรือความอดอยากขาดแคลน มาตั้งเป็นชุมชนขนาดเล็กหรือเป็นคุ้มบ้าน เป็นกลุ่มเครือญาติหรือเพื่อนบ้านสนิท จับจองพื้นที่ตามความจำเป็นของครอบครัวประมาณ ๔-๕ ไร่ โดยคนในชุมชนยอมรับสิทธิการครอบครองกันเอง มีการปกครองควบคุมกันเองในชุมชน โดยรัฐไม่ได้รับรองสิทธิ์หรือการควบคุมปกครองเป็นทางการ

(๒) ยุคเปิดป่า (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) เป็นยุคที่รัฐเริ่มส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลังและอ้อย ชาวอีสานมีการอพยพจากชุมชนเดิมมากขึ้น เพื่อแสวงหาที่ดินปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งในลักษณะบุกเบิกเองและซื้อที่ดินจากคนที่อยู่ก่อน ในยุคนี้มีนโยบายสำคัญคือ การให้สัมปทานตัดไม้(เริ่มเมื่อปี ๒๕๑๑) มีการตัดถนนเข้าไปในป่า จึงมีความสะดวกในการเดินทางและการขนส่งผลผลิต ประกอบกับนโยบายการปราบไข้มาลาเรียได้ผล ได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้าไปตั้งชุมชนในเขตป่ามากขึ้น เศรษฐกิจชุมชนเริ่มมีการผลิตเพื่อขายและใช้เงินซื้อสินค้าอุปโภคและบริโภคจากภายนอกมากขึ้น แต่ก็ยังอิงการเก็บผลผลิตจากป่าเพื่อการยังชีพอย่างสำคัญ ด้านการครอบครองที่ดินมีขนาดแปลงใหญ่มากขึ้น แต่เป็นลักษณะกรรมสิทธิ์ที่ชุมชนยอมรับกันเองเหมือนยุคบ้านป่า ด้านการปกครอง รัฐเริ่มเข้าไปจัดระเบียบการตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการมากขึ้น ปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งคือ การมีนโยบายด้านความมั่นคงเพราะมีการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และการดูแลผลประโยชน์จากการทำไม้ในแปลงสัมปทานของรัฐ ปัจจัยเหล่านี้มีผลให้พื้นที่ป่าภาคอีสานถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว

(๓) ยุคปิดป่า (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน) จากการเปิดสัมปทานทำไม้และการครอบครองบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระยะที่ผ่านมา ส่งผลให้ป่าไม้ถูกทำลายลงไปมาก รัฐจึงเริ่มมีมาตราการที่เข้มงวดในการ “อนุรักษ์และฟื้นฟูป่า” โดยมีแบบแผนคือ การผลักดันอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ จัดการในรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ มีการประกาศพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่ทำกินของชาวบ้านและส่งเสริมการปลูกป่า โดยให้ภาคธุรกิจเอกชนเช่าที่ดินป่าสงวนในราคาไร่ละ ๑๐ บาทต่อปี นาน ๓๐ ปี เป็นยุคที่รัฐได้ใช้อำนาจในการจัดการควบคุมอย่างเข้มงวด

---

[๑๓] ส่วนเสน่ห์ จามริก และยศ สันติสมบัติ (๒๕๓๕) ได้แบ่งช่วง ๓ ยุค แตกต่างกันคือ ยุคบ้านป่า (ก่อนปี ๒๕๑๓) ยุคบุกเบิกป่า (๒๕๑๓–๒๕๒๗) และยุคอนุรักษ์ป่า(๒๕๒๗ -ปัจจุบัน) โดยพิจารณาปัจจัยในการแบ่งอย่างเดียวกันคือ ความคลี่คลายของนโยบายรัฐ (เสน่ห์ จามริก และยศ สันติสมบัติ,ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา,๒๕๓๕)

จนเกิดภาวะขัดแย้งรุนแรงขึ้นในหลายพื้นที่ ด้านระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน รัฐไม่ยอมรับสิทธิดั้งเดิมที่ชุมชนยอมรับกันเอง เศรษฐกิจของชุมชนเริ่มคับขันมากขึ้น เพราะมีพื้นที่ทำกินน้อยลง เป็นเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับระบบตลาดและสังคมภายนอกมากขึ้น มีความสัมพันธ์กับป่าน้อยลง

จะเห็นได้ว่า ชาวชุมชนอีสานที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า จาก “ผู้บุกเบิก” ในยุคบ้านป่าและยุคเปิดป่า เมื่อถึงยุคที่ ๓ กลับกลายเป็นผู้ “บุกรุก” ทำลายป่าที่น่ารังเกียจไปทันที กลายเป็นจำเลยทางสังคม และจะต้องถูกจัดการอย่างเฉียบขาดจากอำนาจรัฐ ซึ่งต่อมามีมาตราการ นโยบาย กฎระเบียบต่างๆ จากรัฐขึ้นมา เพื่อจัดการกับผู้ที่อาศัยอยู่ใน “เขตป่า” ซึ่งรัฐประกาศทับซ้อนลงไปในพื้นที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านในภายหลัง เช่น โครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.๒๕๓๓-๒๕๓๕)

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าภาคอีสานลดลง คือ

(๑) การให้สัมปทานป่า ป่าภาคอีสานเริ่มมีการให้สัมปทานโดยมติคณะรัฐมนตรี วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๑ (ประยงค์ เนตยารักษ์และบัณฑร อ่อนดำ,๒๕๓๕) ให้สัมปทานแก่ผู้ทำไม้เป็นเวลา ๓๐ ปี แต่ละแห่งมีพื้นที่ประมาณ ๑๕๖,๒๕๐ ไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๓๐ (มีการยุติการให้สัมปทานไม้ทั่วประเทศในปี ๒๕๓๑) มีพื้นที่สัมปทานป่าภาคอีสานทั้งสิ้น ๓๘.๖ ล้านไร่ แยกเป็น ๕ โครงการ คือ โครงการตัดไม้กระยาเลย(๓๐ ล้านไร่) ป่าโครงการเพื่อการใช้สอยแบบเอนกประสงค์ ป่าโครงการรถไฟ(ไม้หมอน) ป่าโครงการฟืน-ถ่านและป่าโครงการเพื่อการอุตสาหกรรม ช่วงเวลาที่มีการให้สัมปทานมากที่สุดคือ ระหว่างปี ๒๕๑๕ - ๒๕๑๗ ผู้รับสัมปทานรายใหญ่ที่สุดคือ บริษัททำไม้ในจังหวัดต่างๆ

การให้สัมปทาน แม้มีระเบียบให้ผู้ตัดไม้ต้องปลูกไม้ทดแทนตามหลักวิชาการ แต่ในความจริงมีการปลูกทดแทนและการบำรุงรักษาป่าน้อยมาก ทั้งผู้รับสัมปทานยังลักลอบตัดไม้ที่ไม่ได้รับสัมปทานและกระบวนการตัด ลากไม้ ได้สร้างความเสียหายแก่สภาพป่า และที่สำคัญคือถนนเพื่อการขนส่งไม้ได้นำพาให้ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกจับจองพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่รัฐบาลส่งเสริมในช่วงเวลาเดียวกันได้อย่างสะดวก พื้นที่ป่าอีสานจึงลดลงอย่างรวดเร็วด้วยกระบวนการนี้

(๒) การสร้างเขื่อน การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับ ๑ - ๒ เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนจุฬาภรณ์ เขื่อนสิรินธร เขื่อนลำพระเพลิง ฯลฯ ต้องใช้พื้นที่ป่า พื้นที่ทำกินและพื้นที่อาศัยของชุมชนเป็นพื้นที่อ่างเก็บน้ำ เขื่อนขนาดใหญ่ ๙ เขื่อนในภาคอีสาน มีพื้นที่เก็บกักน้ำประมาณ ๘ แสนไร่ และมีการอพยพชาวบ้านออกจากเขตน้ำท่วมประมาณ ๑๕,๑๓๐ ครอบครัว ไปอยู่ในนิคม ซึ่งก็ต้องใช้พื้นที่ป่า คนอยู่ในนิคมไม่ได้เพราะที่ดินทำกินไม่สมบูรณ์และไม่เพียงพอ ก็ต้องหนีไปบุกเบิกป่าแห่งใหม่ การสร้างเขื่อนยังต้องมีการตัดถนนซึ่งต้องทำลายป่าและถนนก็ยิ่งเป็นสิ่งชักจูงให้คนเข้าไปบุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินเพิ่มขึ้นไปอีก

(๓) การส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งข้าว มันสำปะหลัง ปอ อ้อย ข้าวโพด จากปี ๒๕๐๔ - ๒๕๓๑ พื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเพิ่มจาก ๑๕.๔ ล้านไร่เป็น ๒๙.๑ ล้านไร่ มันสำปะหลังจาก ๓๒,๐๐๐ ไร่ เพิ่มเป็น ๕.๙ ล้านไร่ ข้าวโพด ๓๒๙,๐๐๐ ไร่ เป็น ๓ ล้านไร่ ส่วนปอและอ้อยขยายตัวไม่มากนัก ขึ้นอยู่กับราคาตลาดและโรงงาน โดยสรุปพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจขยายจาก ๑๗ ล้านไร่ในปี ๒๕๐๔ เป็น ๓๙.๖ ล้านไร่ ในปี ๒๕๓๑ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเกิดขึ้นช่วงเดียวกับการสัมปทานป่า เพราะชาวบ้านบุกเบิกป่า หลังจากมีการสัมปทานป่าดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(๔) การเพิ่มขึ้นของประชากร จาก ๙ ล้านคนในปี ๒๕๐๓ เป็น ๑๙.๓ล้านคนในปี ๒๕๒๑ ยังมีปัจจัยสำคัญคือ การคมนาคมที่สะดวกขึ้น ชาวบ้านสามารถใช้เป็นเส้นทางในการอพยพไปบุกเบิกที่ดินทำกินและตั้งถิ่นฐานใหม่ ทั้งการสามารถปราบไข้มาลาเรียได้ยิ่งเอื้อให้มีการบุกเบิกป่าได้ง่ายขึ้น

(๕) นโยบายความมั่นคง คือ นโยบายการปราบคอมมิวนิสต์ โดยที่รัฐสนับสนุนให้มีการตัดถนน การตัดไม้ทำลายป่า ทำลายที่กำบัง หลบซ่อน ของพลพรรคคอมมิวนิสต์ และบางเขตรัฐส่งเสริมราษฎรเข้าไปบุกเบิกตั้งหมู่บ้านเป็นพื้นที่กันชน

จะเห็นได้ว่า ปัจจัยหลักที่ผลักดันให้พื้นที่ป่าภาคอีสานลดลงก็คือ มาตรการและนโยบายรัฐนั่นเอง ด้วยในยุคแรกที่รัฐเร่งเพิ่มผลผลิตทางด้านการเกษตร เช่น ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ ตั้งเป้าหมายการเติบโตของผลผลิตเกษตรไว้ที่ ๔ % จึงมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสนับสนุนส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ชาวอีสานก็ตอบสนองตามการชี้นำดังกล่าวเป็นอย่างดี แต่ในที่สุดผลกระทบที่เกิดขึ้น คนที่รับชะตากรรมโดยตรงที่สุดก็คือ คนอีสานนั่นเอง

๔.๑.๓ สถานการณ์ป่า – ที่ดินภาคอีสานในปัจจุบัน ข้อมูลจากการสำรวจทรัพยากรป่าไม้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๑ ด้วยภาพถ่ายดาวเทียมของกรมป่าไม้ พบว่า ทั้งประเทศพบพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่ ๘๑,๐๗๖,๔๒๘ ไร่ หรือร้อยละ ๒๕.๒๘ ของเนื้อที่ประเทศ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อที่ป่าไม้เหลืออยู่เพียง ๑๓,๑๑๔,๙๔๘ ไร่หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค มีปริมาณน้อยกว่าภาคอื่น ๆ

สถานการณ์ด้านทรัพยากรป่าไม้ของภาคอีสาน กล่าวได้ว่าได้เข้าสู่ภาวะวิกฤตรุนแรง ดังจะเห็นได้จากอัตราการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรป่าไม้ในแต่ละช่วงเวลา โดยในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ มีพื้นที่ป่าไม้ทั้งสิ้น ๔๔,๓๑๕,๐๐๐ ไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๔ ของพื้นที่ภาค ลดลงเหลือเพียงประมาณ ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค ในปี พ.ศ. ๒๕๔๑ จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้มากที่สุดตามลำดับในภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี ชัยภูมิ เลย นครราชสีมา อุดรธานี สกลนคร มุกดาหารและขอนแก่น แต่จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้ต่อพื้นที่มากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร ร้อยละ ๓๑.๑๗ ของพื้นที่จังหวัด รองลงมาได้แก่ จังหวัดเลย ชัยภูมิ และ

อุบลราชธานี จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้น้อยที่สุด คือ มหาสารคาม เพียงร้อยละ ๐.๖๒ ของพื้นที่จังหวัด

รัฐได้กำหนดเขตป่าสงวนแห่งชาติในพื้นที่ภาคอีสานจำนวน ๓๕๓ ป่า และในพื้นที่ป่าสงวนดังกล่าว รัฐได้กำหนดเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓,๑๔๐,๑๓๗ ไร่ อุทยานแห่งชาติ ๒๔ แห่ง รวมเนื้อที่ ๖,๓๓๙,๘๖๖ ไร่ เขตห้ามล่าสัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓๘๒,๘๓๘ ไร่ จากการสำรวจการถือครองและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ของศูนย์ปฏิบัติการแก้ไขปัญหาในพื้นที่ป่าไม้ปี ๒๕๔๔ พบว่า มีการครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งสิ้น ๖๖,๓๒๖ ครัวเรือน รวมเนื้อที่ ๑,๕๘๓,๕๑๐ ไร่ เฉลี่ยเนื้อที่ถือครอง ๒๓.๘๗ ไร่ ต่อ ๑ ครอบครัว นอกจากนี้ ในอนาคตจะมีแนวโน้มเกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ภาคอีสานเพิ่มขึ้นอีก เนื่องจากการเตรียมประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายป่าไม้ในพื้นที่ต่างๆเพิ่มขึ้น ซึ่งจะนำมาสู่ปัญหาการทับซ้อนสิทธิกับที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย และสิทธิการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนโดยรอบพื้นที่ป่านั้นๆ ในที่สุด

ภายใต้นโยบายที่มุ่งส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่รัฐได้มุ่งนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่จำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์เป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ ๒๕ เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ให้ได้ร้อยละ ๔๐ ของพื้นที่ประเทศ นัยยะดังกล่าวมีเจตนาเพื่อให้เอกชนสามารถเข้าถึงสิทธิในการปลูกไม้เศรษฐกิจจำพวกยูคาลิปตัสเพื่อเป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ โดยการเช่าที่ป่าสงวนแห่งชาติในราคาถูก (อัตราไร่ละ ๑๐ บาทต่อปี ระยะเวลา ๓๐ ปี) ทั้งรัฐได้ส่งเสริมภาคเอกชนปลูกไม้โตเร็ว เช่น การจัดตั้งสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าภาคเอกชนตามคำสั่งกรมป่าไม้ที่ ๓๐๑ / ๒๕๒๙ ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙ กลุ่มทุนในประเทศไทยได้ก่อตั้งบริษัทปลูกสร้างสวนป่าและอุตสาหกรรมไม้ไทย – ญี่ปุ่นขึ้น เพื่อส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ ๙ จังหวัดของประเทศไทย และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้จัดทำแผนประสานความร่วมมือสี่ภาคเพื่อพัฒนาการเกษตร (ด้านป่าไม้) หรือที่เรียกว่าโครงการสี่ประสาน เป็นต้น

ในช่วงดังกล่าว รัฐบาล เอกชนและรัฐวิสาหกิจ ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่ง กระทั่งเกิดการลุกขึ้นต่อสู้เรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในหลายจังหวัด เช่น กรณีป่าโนนใหญ่ จ.ศรีสะเกษ ,ป่าดงใหญ่ จ.บุรีรัมย์, ป่าดงน้ำคำ จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น แต่รัฐยังคงยืนยันและส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็วอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การผลักดันของกลุ่มทุนผลิตเยื่อกระดาษ กระทั่งนำมาสู่การดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม(คจก.) โดยคณะรัฐมนตรีมีมติอนุมัติในวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๔

โครงการ คจก.ได้กำหนดแผนแม่บทให้เริ่มดำเนินการในพื้นที่ภาคอีสานก่อน มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งสิ้น ๖๔ หน่วยงาน โดยกองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) และกรมป่าไม้ เป็นหน่วยงานหลัก ดำเนินการในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติของภาคอีสาน

จำนวน ๓๕๒ ป่า ในปีงบประมาณ ๒๕๓๔ ได้กำหนดพื้นที่เป้าหมายจำนวน ๒๑ ป่า ๑๗ จังหวัด เนื้อที่ ๔๕๘,๒๕๐ ไร่ แผนงานหลัก ได้แก่ การจัดที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย การสำรวจการถือครองที่ดิน การจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์จากที่ดินป่าไม้ ซึ่งนำมาสู่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยเดิมไปทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชนอื่น และเกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง แล้วนำพื้นที่ที่ย้ายชาวบ้านออกจำนวน ๒ ใน ๓ ส่วน ไปให้เอกชนปลูกยูคาลิปตัส ซึ่งทำให้เกิดกระแสการคัดค้านของชาวบ้านภาคอีสานอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา กระทั่งยกเลิกโครงการไปในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕

ตลอดระยะเวลา ๑๐ ปีหลังโครงการ คจก. นโยบายรัฐยังมุ่งเน้นนโยบายอนุรักษ์ป่าและการปลูกเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ซึ่งก่อให้เกิดความขัดแย้ง เกิดข้อพิพาทระหว่างรัฐกับชุมชนมากและรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ

จากการวิจัยเชิงสำรวจโครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาทและความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑: ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลภิญโญ พบว่า[๑๔] มีกรณีพิพาทเรื่องที่ดินทั้งสิ้น ๑,๙๓๔ เรื่อง กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๙ จังหวัดของภาคอีสาน โดยมีกรณีพิพาทเรื่องการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณประโยชน์มากที่สุด จำนวน ๑,๕๖๘ เรื่อง มีลักษณะและประเภทปัญหาทั้งสิ้น ๙ ประเภท

(๑) การประกาศเขตป่าทับซ้อนพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิทธิในที่ดินของชาวบ้านที่เคยถือครองทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งปรากฏว่ามีหลักฐานการถือครองทำประโยชน์ อาทิ สค.๑ นส.๓,นส.๓ก,ใบเสียภาษีบำรุงท้องที่(ภบท.) หรือไม่มีเอกสารหลักฐานแต่มีสภาพการทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งหากเป็นพื้นที่อนุรักษ์จะมีความเข้มข้นในการบังคับใช้มากกว่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและป่าไม้ถาวรตามมติคณะรัฐมนตรี จึงก่อให้เกิดกรณีการจับกุมดำเนินคดีชาวบ้าน การอพยพ โยกย้าย ไล่รื้อชาวบ้านออกจากที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย รวมทั้งการทำลายพืชผลทางการเกษตร และหวงกันการเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่ พบใน ๑๘ จังหวัด คือ ชัยภูมิ มุกดาหาร อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด นครพนม สกลนคร ขอนแก่น เลย กาฬสินธุ์ หนองคาย หนองบัวลำภู ศรีสะเกษ อุดรธานี อำนาจเจริญ สุรินทร์ มหาสารคาม บุรีรัมย์ นครราชสีมา รวมพื้นที่ ๑,๗๙๐,๒๘๔ ไร่ จำนวนผู้เดือดร้อนประมาณ ๑๔,๗๒๙ ราย

(๒) การปลูกป่าและทำสวนป่าที่ส่งผลกระทบต่อประชาชน เกิดจากการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสโดยหน่วยงานรัฐคือกรมป่าไม้ รัฐวิสาหกิจ คือองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ และการอนุญาตให้เอกชนเข้าใช้ประโยชน์ปลูกป่าในเขตพื้นที่ป่าสงวน ซึ่งกระทบสิทธิการจัดการและใช้ประโยชน์ของชุมชนท้องถิ่น พบใน ๙ จังหวัด คือ ยโสธร สุรินทร์ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด สกลนคร อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ พื้นที่ ๑๖๗,๘๗๖ ไร่

---

[๑๔] โครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาท ความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลภิญโญและคณะ,มปพ.

(๓) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณะ พบใน ๑๓ จังหวัด คือ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุดรธานี อำนาจเจริญ กาฬสินธุ์ บุรีรัมย์ ชัยภูมิ มหาสารคาม มุกดาหาร หนองคาย อุบลราชธานี สกลนคร นครพนม พื้นที่ ๔๙,๗๓๗ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๒,๗๙๕ ราย

(๔) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ราชพัสดุ พบใน ๒ จังหวัดคือ สกลนคร บุรีรัมย์ พื้นที่ ๒,๒๖๕ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑๔ ราย

(๕) การให้สัมปทานทำประโยชน์ในที่ดินของรัฐและเอกชน พบใน ๒ จังหวัดคือ มหาสารคาม ชัยภูมิ พื้นที่ ๒๒๘ ไร่ ๒ งาน ๓๓ ตารางวา

(๖) ปัญหาการใช้ประโยชน์ในที่ดินทหาร พบใน ๒ จังหวัดคือ หนองบัวลำภู และอุบลราชธานี พื้นที่ ๔๔,๓๘๘ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑,๑๖๔ ราย

(๗) การออกเอกสารสิทธิ์โดยมิชอบตามกฎหมาย พบใน ๓ จังหวัดคือ นครราชสีมา อุดรธานีและสุรินทร์ มี ๖ กรณีปัญหา

(๘)การใช้ประโยชน์ในที่ดินของเอกชน พบใน ๗ จังหวัด คือ มุกดาหาร อุบลราชธานี อำนาจเจริญ บุรีรัมย์ หนองคาย สุรินทร์และสกลนครมี ๙ กรณีปัญหา

(๙) ปัญหาการจัดสรรที่ดินของรัฐ พบในจังหวัดขอนแก่นพื้นที่ ๓,๒๐๐ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑๗๘ ราย

นโยบายใหม่ที่จะส่งผลต่อการสูญเสียพื้นที่ป่าธรรมชาติในภาคอีสานและจะสร้างความขัดแย้งเรื่องที่ดินตามมาในอนาคต ก็คือ นโยบายปลูกยางพาราและนโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน นโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน ได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ๒๕๔๖ โดยให้แปลงสินทรัพย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้และที่ดินได้แก่ ที่ดินในความรับผิดชอบของ สปก. โดยเร่งจัดทำข้อมูล ตรวจสอบการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ที่ได้ สปก.ไปแล้ว ๒๑.๘๙ ล้านไร่ และเร่งออก สปก.เพิ่ม ๒๐.๙๖ ล้านไร่ และที่ดินในความรับผิดชอบของกรมป่าไม้ กรมอุทยาน, และ ออป.เพื่อการปลูกป่าเศรษฐกิจ โดยใช้พื้นที่ป่าตาม พรบ.ป่าไม้ ๒๔๘๔ ที่อยู่นอกเขตป่าถาวร ๓.๙ ล้านไร่ พื้นที่ป่าถาวร ๑๐.๕ ล้านไร่ และพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าของ ออป. ๘๐๐,๐๐๐ ไร่ นโยบายแปลงทรัพย์เป็นทุนเริ่มบังคับใช้วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๔๗

และมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๔๖ ได้ให้ความเห็นชอบการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราและอนุมัติโครงการปลูกยางพาราเพื่อยกระดับรายได้และความมั่นคงให้แก่เกษตรกรในแหล่งปลูกยางใหม่ ระยะที่ ๑ (ปี ๒๕๔๗-๒๕๔๙) เป้าหมาย ๑,๐๐๐,๐๐๐ ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๗๐๐,๐๐๐ ไร่และภาคเหนือ ๓๐๐,๐๐๐ ไร่ คุณสมบัติผู้เข้าร่วมโครงการ จะต้องมีที่ดินของตนเอง ที่ดินที่รัฐจัดสรรให้ ที่ดินเช่าจากรัฐ และมีหลักฐานแสดงการครอบครองหรือแสดงกรรมสิทธิ โดยรัฐจะสนับสนุนต้นยาง ๙๐ ต้นต่อไร่ ผ่านสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และเกษตรกรมีสิทธิกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์(ธ.ก.ส.) ในวงเงินกู้ไม่เกิน ๕,๓๖๐ บาทต่อไร่ โดยแบ่งจ่ายเป็นงวด ๆ ในระยะเวลา ๖ ปี ปัจจุบันหลายพื้นที่เริ่มมีปัญหาการทำลายป่าธรรมชาติและที่ดินหลุดมือเป็น

ของนายทุนแล้ว เช่นกรณีป่าดงขุมคำ จ.อุบลราชธานี ซึ่งมีพื้นที่กว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่ และ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่เป็นป่าหัวไร่ปลายนา หลังจากคณะรัฐมนตรีอนุมัติโครงการปลูกยางพารา ๑ ล้านไร่

ที่ป่าหัวไร่ปลายนาถูกขายต่อให้กับนายทุน ข้าราชการในพื้นที่ เพื่อปลูกยางพารา ปัจจุบันเกือบทั้งหมดของพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาถูกเปลี่ยนเป็นยางพารา

๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน ในทุกฐานปัญหาที่กล่าวถึงแล้ว มีการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้เดือดร้อนจากชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อผลักดันเรียกร้องให้รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้แก้ปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่จะมีความยืดเยื้อแก้ยากเพราะติดปัญหาเชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะทิศทางและแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์อยู่ที่หน่วยราชการโดยไม่มีการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ในที่นี้จะนำเสนอความเคลื่อนไหวที่สำคัญ คือ

๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนป่า

(๑) การคัดค้านในช่วงเริ่มโครงการปลูกสวนป่า ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้มีการคัดค้านการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในช่วงเริ่มต้นการดำเนินงานของหน่วยงานที่รับผิดชอบปลูกสร้างสวนป่านั้นๆ ซึ่งจะอยู่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ – ๖ (พ.ศ. ๒๕๒๐ – ๒๕๓๔) ทั้งนี้ พื้นที่ดำเนินการจะทับซ้อนกับพื้นที่ที่ราษฎรถือครองทำประโยชน์อยู่แล้ว หรือเป็นที่สาธารณะที่ประชาชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน การคัดค้านของชาวบ้านจะเป็นไปเพื่อให้ยุติโครงการปลูกสร้างสวนป่าโดยเด็ดขาด หรือห้ามให้มีการขยายพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าออกไปอีก ผลปรากฏว่า หน่วยงานที่รับผิดชอบจะสามารถปลูกสร้างสวนป่าได้ส่วนหนึ่ง แต่ไม่เต็มพื้นที่ที่ได้กำหนดไว้ในโครงการ พื้นที่ลักษณะดังกล่าวเช่น ป่าหนองเยาะ จ.สุรินทร์ ป่าดงนาชี - คิแลน ป่าดงขุมคำ จ.อุบลราชธานี ป่าดงเค็ง จ.ร้อยเอ็ด สวนป่าคอนสาร จ.ชัยภูมิ เป็นต้น วิธีการต่อสู้ของชาวบ้านจะเป็นการคัดค้านในพื้นที่เป็นหลัก เช่น การรวมกลุ่มขัดขวางการปลูกสวนป่า การยื่นหนังสือหรือเข้าพบตัวแทนรัฐบาล การบุกรื้อถอนต้นยูคาลิปตัส หรือแม้กระทั่งการบุกทำลายเรือนเพาะชำกล้าไม้ สำนักงานสวนป่า เป็นต้น

(๒) การคัดค้านภายหลังจากโครงการปลูกป่าได้ดำเนินการแล้ว จะสืบเนื่องมาจากการต่อสู้คัดค้านในช่วงแรกที่ไม่สามารถยุติโครงการได้ทั้งหมด ทำให้มีพื้นที่สวนป่าคงเหลืออยู่ ชาวบ้านจะเข้าร่วมติดตามปัญหาเพื่อให้รัฐบาลดำเนินการยกเลิกสวนป่าแล้วนำที่ดินมาจัดสรรให้กับประชาชนที่เคยครอบครองทำประโยชน์มาก่อนการปลูกสร้างสวนป่า การรวมกลุ่มของชาวบ้านในช่วงนี้จะเริ่มในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ เป็นต้นมา และส่วนใหญ่เข้าร่วมกับสมัชชาคนจนในปี พ.ศ. ๒๕๓๙ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีให้ความเห็นชอบเกี่ยวกับแนวทางการแก้ไขปัญหา ซึ่งมีหลายกรณีชาวบ้านสามารถยกเลิกสวนป่าและเข้าทำประโยชน์ในที่ทำกินเดิมได้ เช่น ป่าดงมะไฟ จ.ยโสธร สวนป่าโพธิ์ชัย จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

ผู้ที่มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาขององค์กรชาวบ้านในการรณรงค์แก้ปัญหาในช่วงนี้ คือ องค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งได้ให้การสนับสนุนในเรื่องข้อมูลทางนโยบาย การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างพื้นที่ การพัฒนาระบบฐานข้อมูลปัญหาและ ผลกระทบ การวางแผนการแก้ไขปัญหาและการจัดการทรัพยากรในระดับพื้นที่ เช่น โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ มูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม สมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน โดยดำเนินการในนาม “คณะทำงานศึกษาปัญหาป่าไม้ภาคอีสาน” และพัฒนามาเป็น "โครงการป่าชุมชน" ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ขณะเดียวกันองค์กรชาวบ้านในพื้นที่ต่างๆ ที่ประสบความเดือดร้อนก็มีการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าภาคอีสาน” จำนวน ๙ พื้นที่ ๖ จังหวัด โดยการต่อสู้ในช่วงดังกล่าวมีข้อเรียกร้องสำคัญ คือการยกเลิกการปลูกสร้างสวนป่าในพื้นที่ต่างๆโดยเด็ดขาด

ในหลายกรณีชาวบ้านได้จัดสรรพื้นที่บางส่วนที่สามารถยับยั้งการขยายพื้นที่ปลูกยูคาลิปตัสมาจัดการในรูปแบบ “ป่าชุมชน” ซึ่งถือเป็นรูปธรรมที่ตอบโต้วิธีคิดการจัดการฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ของรัฐไทยอย่างสำคัญ ทั้งในเชิงการกำหนดยุทธศาสตร์การจัดการฟื้นฟูทรัพยากรที่มุ่งส่งเสริมภาคธุรกิจเอกชนรายใหญ่เป็นด้านหลัก และวิธีการปลูกสร้างที่มุ่งเน้นเฉพาะไม้โตเร็ว ภายใต้รูปแบบการปลูกสร้างสวนป่าขนาดใหญ่ (Plantation) โดยไม่ให้ความสำคัญกับพันธุ์ไม้ท้องถิ่น

๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก. โครงการคจก. ได้นำมาสู่การลุกขึ้นต่อต้านของชาวบ้านในพื้นที่ภาคอีสานอย่างกว้างขวาง มีการลุกขึ้นมาต่อต้านการไล่รื้ออพยพชาวบ้านในระดับพื้นที่ มีการชุมนุมของผู้เดือดร้อนระดับจังหวัด และในที่สุดก็มีการรวมตัวกันระดับภาค ในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน ๓๖ ป่าภาคอีสาน” มีการเคลื่อนไหวใหญ่โดยการชุมนุมและเดินเท้าทางไกลในกลางปี ๒๕๓๕ ท่ามกลางรัฐบาลที่มาจากการรัฐประหาร (อานันท์ ปันยารชุน)กระทั่งโครงการถูกยกเลิกในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕ จากนั้นเครือข่ายชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้ง“สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานเพื่อรับรองสิทธิที่ดินทำกินและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ" (สดท.) ขึ้นเพื่อเป็นกลไกในการติดตามการคืนถิ่นของแต่ละพื้นที่

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๓๖ – ๒๕๓๙ ภายหลังการยกเลิกโครงการ คจก. สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานฯ ได้มีการจัดกลไกในการติดตามปัญหาร่วมกับรัฐในแต่ละจังหวัดและระดับพื้นที่ ซึ่งผลการดำเนินงานโดยส่วนมากไม่มีความก้าวหน้า เป็นเพียงการบรรเทาปัญหาความเดือดร้อน เช่น การผ่อนผันให้มีการทำประโยชน์และอยู่อาศัยในที่ดินเดิมได้เท่านั้น กระทั่งมีการชุมนุมและเจรจาร่วมกับตัวแทนรัฐบาลหลายครั้ง ในอีกด้านหนึ่งรัฐบาล นายชวน หลีกภัย ได้มีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๕๓๘ ยกเลิกมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๘ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการยกเลิกให้เอกชนเช่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติปลูกยูคาลิปตัส และมติคณะรัฐมนตรี

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการแก้ไขพระราชบัญญัติสวนป่า พ.ศ. ๒๕๓๕ โดยให้มีการปลูกป่าที่สามารถครอบคลุมไปถึงไม้โตเร็วได้ ซึ่งถือเป็นการกลับมาอีกครั้งของการส่งเสริมการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัส

ภายหลังจากการต่อต้านอย่างหนักของประชาชนและพันธมิตร นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เป็นต้นมา ในส่วนขององค์กรประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ได้ร่วมกันยกร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ พร้อมๆกับการรณรงค์เรื่องป่าชุมชนในพื้นที่ต่างๆทั่วภาคอีสาน โดยการจัดตั้งกองทุนป่าชุมชนอีสานขึ้นเพื่อสนับสนุนกิจกรรมดังกล่าวขึ้น กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ สมัชชาชาวนาชาวไร่ฯ อีสาน ได้เข้าร่วมกับสมัชชาคนจนและมีการรณรงค์ติดตามปัญหาในช่วงต้นปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ช่วงรัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยการรณรงค์ครั้งนั้นได้มีมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๓๙ เป็นกรอบแนวทางการแก้ไขปัญหาของสมัชชาคนจน ๔๗ กรณี

ต่อมาอีกหลายรัฐบาล ปัญหาป่า-ที่ดินในภาคอีสานยังเป็นปัญหาที่ดำรงอยู่อย่างยืดเยื้อ การเคลื่อนไหวของชาวบ้านผู้เดือดร้อนยังคงดำเนินไปในวงจรเดิมๆ คือการรวมตัวเคลื่อนไหว ต่อรอง มีการเจรจากับรัฐบาล ได้มติคณะรัฐมนตรี มีการแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อแก้ปัญหา แต่เจ้าหน้าที่ระดับล่างไม่ร่วมแก้ปัญหาโดยอ้างข้อระเบียบต่างๆ ที่ไม่สามารถปฏิบัติได้ กระทั่งเปลี่ยนรัฐบาล บางรัฐบาลได้เปลี่ยนมติคณะรัฐมนตรีและระเบียบที่เกี่ยวข้อง ยิ่งสร้างอุปสรรคในการแก้ไขปัญหามากขึ้น หลายกรณีที่ผู้นำชาวบ้านถูกจับกุมดำเนินคดี ขบวนการชาวบ้านหลายแห่งเริ่มอ่อนล้าท้อแท้เลิกราจากการต่อสู้ไปก็มี ปรากฏการณ์เช่นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของระบบราชการไทยที่ครอบงำและผูกขาดอำนาจการจัดการทรัพยากรและการจัดการสังคมไว้อย่างรวมศูนย์ และสะท้อนให้เห็นสถานะของสิทธิอำนาจของชุมชนท้องถิ่นที่ยังต้องบุกเบิกถากถางสร้างสรรค์กันอีกมาก

ทิศทางการจัดการป่าที่ดินยังเป็นเช่นเดิม รัฐได้พลิกแพลงการจัดทำโครงการสู่การทำทีละพื้นที่จัดการทีละส่วน ชาวบ้านผู้เดือดร้อนแต่ละที่ต้องเผชิญกับการคุกคามของอำนาจรัฐอันใหญ่โตด้วยลำพังแต่ก็มีความพยายามรวมตัวกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรอง เช่น สมัชชาคนจนซึ่งก็เป็นไปด้วยความยากลำบาก กรณีพื้นที่บ้านโนนป่าก่อซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา นี้ เป็นตัวอย่างที่สำคัญ

๕.๑.๔.๓ ความเคลื่อนไหวของชุมชน กรณี “ป่าชุมชน” ในขณะที่สถานการณ์ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งจัดการโดยภาครัฐลดจำนวนลงอย่างมาก ขณะเดียวกันพบว่าภาคชุมชนมีการจัดการป่าชุมชน ดังนี้

จากการศึกษาป่าชุมชนใน ๑๕ จังหวัดในภาคอีสาน ได้แก่ ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย ศรีสะเกษ อำนาจเจริญ อุบลราชธานี มหาสารคาม สุรินทร์ มุกดาหาร สกลนคร ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม หนองคายและเพชรบูรณ์ ภายใต้ ”โครงการศึกษาและจัดทำ

ระบบฐานข้อมูลการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" พบว่า มีทั้งป่าชุมชนที่ริเริ่มจัดตั้งโดยชุมชน จัดตั้งโดยหน่วยงานรัฐและที่เกิดจากความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐและชุมชน

จำนวนพื้นที่ป่าชุมชนภาคอีสานที่อยู่ในทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของรัฐ จากพื้นที่ ๑๕ จังหวัด กรมป่าไม้ให้การรับรองและขึ้นทะเบียนเป็นป่าชุมชน รวมทั้งให้การสนับสนุนตั้งแต่ปี ๒๕๓๐-๒๕๔๗ พบว่าจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนมากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร คิดเป็นพื้นที่ทั้งหมด ๔๔,๐๙๓ ไร่สำหรับจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนน้อยที่สุดคือจังหวัดร้อยเอ็ด คิดเป็น ๗,๑๕๑ ไร่ ขณะที่จังหวัดหนองคายมีป่าชุมชนอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์มากที่สุดคือ ๕,๒๕๐ ไร่ และจากข้อมูลทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ในพื้นที่เป้าหมายมีจำนวนหมู่บ้านที่รัฐบาลริเริ่มให้มีการจัดการป่าชุมชนทั้งสิ้น ๓,๔๓๒ หมู่บ้าน และเป็นไปตามแบบการจัดการป่าชุมชนของกรมป่าไม้ จำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งทำการสำรวจโดยส่วนส่งเสริมและจัดการป่าชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๔๗ พบว่า มีจำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์เพียง ๑๘ หมู่บ้านใน ๕ จังหวัด คือ ขอนแก่น ยโสธร หนองคาย อำนาจเจริญและอุบลราชธานี คิดเป็นพื้นที่ ๗,๕๗๙ ไร่

ส่วนป่าชุมชนที่ริเริ่มจัดตั้งและกำหนดกฎระเบียบโดยชุมชน แต่ไม่อยู่ในทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของกรมป่าไม้ ป่าชุมชนเหล่านี้ส่วนมากมีพัฒนาการและประวัติยาวนานในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรป่าไม้ที่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนในท้องถิ่นของตนเองในลักษณะต่าง ๆ ภายใต้วัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันของแต่ละชุมชน ผลการรวบรวมป่าชุมชนในพื้นที่ ๑๕ จังหวัด พบว่า จำนวนหมู่บ้านที่มีการจัดการป่าชุมชน โดยการริเริ่มของชุมชนมีทั้งสิ้น ๕๔๗ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๒๒๖,๖๙๑ ไร่ โดยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าที่ไม่ใช่พื้นที่ป่าตามกฎหมายของกรมป่าไม้ ได้แก่ ป่าหัวไร่ปลายนา ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ที่สาธารณประโยชน์ ที่ธรณีสงฆ์ เป็นต้น จังหวัดสุรินทร์มีจำนวนหมู่บ้านที่จัดการป่าชุมชนมากที่สุดคือ ๒๒๐ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๗๕,๘๗๑ ไร่ ขณะที่มุกดาหารมีการจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรชุมชนเพียง ๑ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๙๘๖ ไร่

จังหวัดขอนแก่น นครพนม มหาสารคาม หนองบัวลำภู อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ ยโสธร อำนาจเจริญ เพชรบูรณ์ มีพื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มอยู่ในพื้นที่ซ้ำซ้อนกับพื้นที่ที่ได้รับการรับรองจากกรมป่าไม้ แสดงให้เห็นว่าป่าชุมชนของชาวบ้านในบางพื้นที่กรมป่าไม้ยอมรับในด้านการจัดการป่าชุมชนขององค์กรชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกันในบางพื้นที่มีการจัดการป่าชุมชน แต่หน่วยงานของรัฐไม่จัดเป็นป่าชุมชนของจังหวัด[๑๕]

[๑๕] เอกสารประกอบการสัมมนาเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน ,๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๗ ,กองเลขานุการเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน

ภาพประกอบที่ ๖ ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ

๕.๒ สถานการณ์น้ำอีสาน

๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง ปัญหาการจัดการทรัพยากรน้ำในประเทศไทยเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนระบบการผลิตการเกษตร อาจจะนับเริ่มได้ตั้งแต่ในสมัยของสนธิสัญญาเบาริ่งในรัชกาลที่ ๔ สนธิสัญญาฉบับนี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยต้องเข้าสู่วงจรของระบบทุนนิยม และทำให้ไทยต้องเปลี่ยนแบบแผนการผลิตครั้งใหญ่ ด้วยการเร่งพัฒนาด้านกสิกรรมเพื่อรองรับการผลิตพืชเป็นสินค้าออก ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ กรมคลองหรือในปัจจุบันคือ กรมชลประทาน หน่วยงานสร้างเขื่อนที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐไทยถูกก่อตั้งขึ้นมา และโครงการชลประทานขนาดใหญ่สมัยใหม่ก็ถูกวางแผนนำเอาระบบการชลประทานแบบใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตทางการเกษตร เป็นผลให้มีการปลูกข้าวเพื่อการส่งออกมากขึ้นในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีการสร้างระบบชลประทานเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวออกไปอย่างรวดเร็ว

หลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ – อุบลราชธานี (ปี ๒๔๔๓ -๒๔๗๓) ได้ก่อให้เกิดการลำเลียงขนส่งสินค้าจากอีสานสู่ภาคกลาง เกิดการขยายตัวทางด้านการผลิตอย่างรวดเร็ว การทำนาเพื่อขายข้าวได้ผลักดันให้เกิดการพัฒนาระบบชลประทานขนาดย่อมขึ้นทั่วไปในภาคอีสาน โดยการสร้างทำนบกั้นลำน้ำสาขาต่างๆ และบุกเบิกที่ดินในการทำนา

ต่อมาภายใต้แผนพัฒนาประเทศฉบับที่ ๑ ตั้งแต่ปี ๒๕๐๔ เป็นต้นมา เพื่อวางแผนเศรษฐกิจและสังคมอย่างมีแผนและจุดเน้นที่สำคัญอย่างหนึ่งของแผนพัฒนานี้ก็คือ การจัดโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม และอัตราการขยายตัวโดยรวมของรายได้และการผลิต สหรัฐอเมริกาและธนาคารโลกได้ทุ่มเทสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐาน ถนนทาง เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตสู่ศูนย์กลางของประเทศ มีการผลิตไฟฟ้า ตั้งโรงงาน และตามมาด้วยระบบชลประทาน ซึ่งส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบชลประทานสมัยใหม่ เช่น เขื่อนขนาดใหญ่ ระบบคลองส่งน้ำ การเปลี่ยนระบบชลประทานดั้งเดิมจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต และการใช้เครื่องสูบน้ำ ในการนี้ รัฐบาลได้ทุ่มเทงบประมาณจำนวนมหาศาลเพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำ ระบุให้สร้างเขื่อน ๗ เขื่อน ภายในปี ๒๕๐๙ คือ เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพอง เขื่อนน้ำพุง เขื่อนลำโดมน้อย เขื่อนลำตะคอง และเขื่อนน้ำอูน (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์,๒๕๔๑;๕๔–๕๕) ก็ได้มีการขยายการปลูกข้าวเพื่อส่งออกและพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ปอ ข้าวโพด ยาสูบ ฝ้าย อ้อย มันสำปะหลัง ฯลฯ ครอบคลุมไปทั้งประเทศ

ในยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนชี้นำให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสั้น ป่าไม้ถูกบุกเบิกเปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว จนปัจจุบันเหลือพื้นที่ป่าสมบูรณ์เพียงร้อยละ ๑๒.๕๙ เท่านั้น เมื่อป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำและน้ำซับตามธรรมชาติถูกทำลายลง ประกอบกับลักษณะดินซึ่งส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย ซึ่งไม่สามารถเก็บกักน้ำได้ ด้านล่างเป็นดินดานที่อยู่ตื้น น้ำซึมผ่านได้ยาก ปริมาณน้ำผิวดินและน้ำใต้ดินจึงมีน้อย

จนกระทั่งภาคอีสานได้กลายเป็น ดินแดนแห่งความแห้งแล้ง หรือเกิดภาวะแล้งซ้ำซาก หรือเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก ผลประการเหล่านี้ได้กลายมาเป็นเหตุและความเป็นมาของการพัฒนาแหล่งน้ำด้วยโครงการขนาดใหญ่, ขนาดกลางและขนาดเล็กนับได้หลายพันโครงการในเวลาต่อมา

จากสภาวการณ์ที่ประเทศไทยมีพรมแดนติดต่อกับบริเวณที่เคยเป็นกลุ่มประเทศอินโดจีนของฝรั่งเศส ได้แก่ ลาว เวียดนาม และเขมร ซึ่งมีการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงทำให้ประเทศไทยกลายเป็นดินแดนที่มีความสำคัญอย่างยิ่งทางยุทธศาสตร์ในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ เหตุดังกล่าวทำให้สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจผู้ทรงอิทธิพลในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้แผ่อิทธิพลเข้ามายังภูมิภาคเขตนี้ และไทยก็เป็นเป้าหมายสำคัญ ส่งผลให้ประเทศไทยร่วมมือกับสหรัฐอเมริกาในหลาย ๆ ด้าน ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และการทหารในเวลาต่อมา

ความร่วมมือดังกล่าวสหรัฐอเมริกาได้ส่งคณะทำงานมาสำรวจความต้องการทางด้านเศรษฐกิจและวิทยาการของไทย และการให้ความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจแก่ไทย เช่น การสร้างถนนหนทางและปรับปรุงด้านชลประทาน การลงนามในความตกลง ๓ ฉบับ เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนทางการศึกษาและวัฒนธรรม ความร่วมมือทางเศรษฐกิจและวิทยาการ และความช่วยเหลือด้านการป้องกันประเทศในปี๒๔๙๓ และการทำสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) เมื่อปี ๒๔๙๗ เป็นต้นฆ

ความร่วมมือและข้อตกลงทั้งหมดมีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างเสถียรภาพความมั่นคงและความมั่นใจให้แก่สหรัฐอเมริกาและไทยเอง ในการจะหยุดยั้งการเจริญเติบโตของลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง[๑๖] เป็นข้อตกลงที่สำคัญชิ้นหนึ่ง ที่เกิดขึ้น

---

[๑๖] แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง เป็นแผนการภายใต้ “คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๒๕๐๐ โดยความร่วมมือของรัฐบาล ๔ ประเทศ คือ ไทย ลาว เขมรและเวียดนาม ภายใต้การผลักดันและการสนับสนุนของคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียและแปซิฟิก (ESCAP) ของสหประชาชาติ โดยมีธรรมนูญ (STATUTE) กำหนดอำนาจหน้าที่ร่วมกัน มีตัวแทนของแต่ละประเทศเป็นองค์คณะกรรมการ สหประชาชาติเสนอแนะให้คณะกรรมการมี “ที่ปรึกษา” เพื่อช่วยพิจารณาให้คำปรึกษาในเรื่อง “เทคนิคระดับสูง” เป็นวิศวกรที่มีชื่อเสียงระดับนานาชาติ จากประเทศผู้เป็นสปอนเซอร์สำคัญ เช่น อังกฤษ อเมริกา ญี่ปุ่น สวิสเซอร์แลนด์ ฝรั่งเศส ฯลฯ ที่ปรึกษาช่วยเหลือทั้งด้านเทคนิค สังคม รวมทั้งการเงินด้วย ต่อมามีความเคลื่อนไหวสำคัญ คือ เกิด “ปฏิญญาร่วมว่าด้วยหลักการใช้น้ำในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” และ “แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง” ฉบับแรกเมื่อปี ๒๕๑๓ จนถึงปี ๒๕๑๘ เกิดความไม่สงบทางการเมืองในอินโดจีน แผนการต่าง ๆ ถูกระงับไปชั่วคราว เริ่มมีการรื้อฟื้นความสำคัญของคณะกรรมการแม่น้ำโขงขึ้นมาใหม่หลังปี ๒๕๓๐ (เดือนเมษายน ๒๕๓๘ ได้จัดทำความตกลงใหม่ว่าด้วยความร่วมมือในการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงอย่างยั่งยืน โดยความตกลงดังกล่าวกำหนดหลักการเพื่อการใช้ทรัพยากรน้ำจากระบบของแม่น้ำโขง รูปแบบองค์กร การบริหารซึ่งเกี่ยวกับการประสานงานระหว่างประเทศสมาชิก แผนงานหลักเพื่อดำเนินงานใน ๓ เรื่อง คือ แผนงานการพัฒนาลุ่มน้ำโขง แผนงานการใช้น้ำในลุ่มน้ำโขง และแผนงานด้านสิ่งแวดล้อม) และมี

จากมูลเหตุจูงใจดังกล่าว เป็นข้อตกลงด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ ด้านโครงการสาธารณูปโภคพื้นฐาน เป็นข้อตกลงเพื่อผลประโยชน์ทางด้านการเมืองและการทหาร ได้ทำให้มีการสร้างถนนยุทธศาสตร์ตลอดจนเขื่อนผลิตไฟฟ้า ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญทางเศรษฐกิจหลายโครงการ

การสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงในประเทศลุ่มน้ำโขงตอนล่างเป็นแผนงานหนึ่งตามแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ที่รับเอาแนวคิดการจัดการน้ำจากประเทศผู้ให้ความช่วยเหลือทางการเงิน และเทคนิควิชาการที่มีบทบาทอยู่ในคณะกรรมการแม่น้ำโขง จึงทำให้แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขงตอนล่างฝั่งไทยถูกสร้างเขื่อนขึ้น ตามแผนงานพัฒนาลุ่มน้ำโขงมากกว่าประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ โครงการเหล่านี้ คือ โครงการเขื่อนห้วยโมง,ห้วยหลวงตอนบน,น้ำอูน,น้ำพุง, อุบลรัตน์ (น้ำพอง), ลำปาว, จุฬาภรณ์ (น้ำพรม), ลำตะคอง, ลำพระเพลิง, สิรินธร (ลำโดมน้อย), ทุ่งสัมฤทธิ์ (ฝายพิมาย), มูลบน , ลำแซะ, ลำนางรอง, น้ำก่ำ และปากมูล เป็นต้น

บทสรุปที่สำคัญอันหนึ่งที่กำลังย่างก้าวเข้าสู่กึ่งศตวรรษของแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขงนั้น คือนโยบายการจัดการน้ำในประเทศในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงล้วนเกาะติดอยู่กับความช่วยเหลือและรูปแบบแนวคิดจากต่างประเทศทั้งสิ้น ทั้งความช่วยเหลือในรูปเงินและเทคนิควิชาการต่าง ๆ ล้วนถูกครอบงำเบ็ดเสร็จทุกขั้นตอน

๕.๒.๒ โครงการ โขง ชี มูล โครงการโขง ชี มูล ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาจากความต่อเนื่องกับแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ด้วยความหวังจะได้น้ำจากการผันน้ำโขงเข้ามาขยายพื้นที่ชลประทานในภาคอีสานนั้น ก็เป็นอีกโครงการหนึ่งที่รับเอารูปแบบการจัดการน้ำมาจากประเทศที่ให้ความช่วยเหลือทางด้านการเงินและเทคนิควิชาการ อย่างประเทศออสเตรเลียและสหรัฐอเมริกาที่มีประสบการณ์การจัดการน้ำจากลุ่มน้ำเมอร์เลย์ – ดาร์ลิง และแม่น้ำโคโลราโด

โครงการโขง ชี มูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝาย สถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า คลองผันน้ำ คันดินกั้นน้ำและคลองส่งน้ำ ประกอบด้วยโครงการย่อยหลายโครงการ สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ ๔.๙๘ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัด ยกเว้นจังหวัดนครพนม สกลนคร และหนองบัวลำภู กำหนดแผนการพัฒนา ๓ ระยะ รวม ๔๒ ปี (๒๕๓๕ - ๒๕๗๖)ระยะที่ ๑ (๙ ปี) ๒๕๓๕ - ๒๕๔๔ ระยะที่ ๒ (๑๖ ปี) ๒๕๔๕ - ๒๕๖๐ ระยะที่ ๓ (๑๗ ปี) ๒๕๖๑ – ๒๕๗๖ ใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท วัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานบนลุ่มน้ำมูน ชี และลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการสร้าง

บทบาทในการชี้นำการพัฒนาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอยู่ในปัจจุบัน ภายใต้การชี้นำอย่างเข้มข้นจากประเทศมหาอำนาจและองค์กรการเงิน เช่น ธนาคารโลก และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (ADB) (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ, ๒๕๓๒)

เขื่อนกั้นการผันน้ำโขงข้ามลุ่มน้ำเข้ามายังลุ่มน้ำชีมูน โดยส่วนประกอบทั้ง ๓ ระยะ จะใช้น้ำภายในประเทศเพียง ๗๓๔,๕๔๐ ไร่(รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ ด้วย) ที่เหลือนอกจากนั้นจะใช้น้ำโขงถึง ๔,๒๗๒,๐๕๐ ไร่

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ได้เสนอโครงการโขง ชี มูล ต่อคณะรัฐมนตรีในคราวประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจร ที่จังหวัดขอนแก่น สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัน เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ดำเนินโครงการโขง ชี มูล โดยให้ดำเนินการให้บรรลุผลสำเร็จเป็นรูปธรรมภายใน ๓ ปี (๒๕๓๓ - ๒๕๓๕) ในวงเงินประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท และให้เริ่มงานสำรวจและศึกษาความเหมาะสมโครงการทันที

ต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๗ ให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ทำตามแผนพัฒนาระยะที่ ๑ เฉพาะขั้นตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นการพัฒนาโดยใช้น้ำภายในประเทศก่อน ซึ่งประกอบด้วยการก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและระบบชลประทานในลุ่มน้ำมูนและชี รวม ๑๓ ตัว วงเงิน ๙,๙๙๖ ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง ๓๕๐ ล้านบาท รวมเป็น ๑๔ โครงการย่อย วงเงินทั้งสิ้น ๑๐,๓๔๖ ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ ๕๒๕,๕๙๒ ไร่ ในระยะเวลา ๙ ปี ตั้งแต่ปี ๒๕๓๕ - ๒๕๔๓ ซึ่งปัจจุบันยังไม่แล้วเสร็จ (เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอีสาน, ๒๕๔๔)

การดำเนินงานของโครงการตั้งแต่เริ่มต้น ได้รับการทักท้วงจากนักวิชาการมาตลอดว่าจะเกิดผลกระทบมากมาย ทั้งต่อการแพร่กระจายของดินเค็ม ความเสียหายต่อระบบนิเวศน์ของแม่น้ำที่จะถูกแบ่งออกเป็นตอน ๆ การสูญพันธุ์ของสัตว์น้ำ การแพร่กระจายของหอยบางชนิดที่เป็นพาหะโรคพยาธิใบไม้ตับ การอพยพราษฎร ฯลฯ แต่ด้วยโครงการโขง ชี มูล ถูกผลักดันจากนักการเมือง ซึ่งมุ่งหวังการหาเสียงเป็นเป้าหมายใหญ่ ไม่ได้รับฟังความคิดเห็นทางวิชาการดังกล่าว โครงการจึงได้รับการอนุมัติให้ดำเนินการมาเป็นลำดับ ตั้งแต่รัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัน อนุมัติงบประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท โดยไม่มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) เมื่อปี ๒๕๓๒ สมัยที่ นายประจวบ ไชยสาส์น ส.ส.พรรคประชาธิปัตย์ เป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและพลังงาน

เมื่อมีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมในปี ๒๕๓๕ ตามเงื่อนไข พ.ร.บ. สิ่งแวดล้อม ๒๕๓๕ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน จึงได้ว่าจ้าง บริษัทเอเชียน คอนซัลแต้นท์,บริษัทพอล คอนซัลแต้นท์, บริษัท SWHF LIMMITTED และ บริษัท NIPPON KOEI CO Ltd. ทำการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการ

รายงานการศึกษาได้ถูกนำเสนอต่อคณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบด้านพัฒนาแหล่งน้ำ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการ ฯ มีความเห็นว่า EIA โครงการโขง ชี มูล มีความไม่สมบูรณ์ตามเงื่อนไข พ.ร.บ.สิ่งแวดล้อม ทั้งยังทำรายงานด้วยการปรับเอาแผนแม่บทมาเป็น EIA คณะกรรมการผู้ชำนาญการ ฯ ตั้งข้อสังเกตไว้ ๓๐ กว่า

ประเด็น และเสนอให้มีการชะลอโครงการไว้ก่อน จนกว่าการทำ EIA จะสมบูรณ์ แต่ด้วยการผลักดันของนักการเมือง คือ นายพิศาล มูลศาสตร์สาธร พรรคความหวังใหม่ ซึ่งเป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ขณะนั้น EIA โครงการโขง ชี มูล จึงผ่านการเห็นชอบของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ เมื่อ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๓๖ แต่มีการตั้งเงื่อนไขให้มีการศึกษาเพิ่มเติม เรื่องผลกระทบการแพร่กระจายของดินเค็ม และให้มีการศึกษา EIA เฉพาะเขื่อนแต่ละแห่งด้วย เพราะผลการศึกษาชุดแรกเป็นการศึกษาภาพรวมเท่านั้น

ตัวแทนองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสานหลายองค์กร ได้มีการติดตามการดำเนินโครงการโขง ชี มูล ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๖ จากการติดตามผลและรับทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ จนกระทั่งได้จัดตั้ง "โครงการทามมูล" เมื่อปี ๒๕๓๗ เพื่อทำงานส่งเสริมองค์กรชุมชนในการติดตามผลการดำเนินงานโครงการโขง ชี มูล โดยริเริ่มดำเนินการในปี ๒๕๓๗ ในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูนตอนกลางซึ่งมี "ป่าทาม" ผืนใหญ่ที่สุดในภาคอีสานและเป็นพื้นที่ที่จะได้รับผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล–หัวนา ในโครงการโขง ชี มูล

ต่อมาในปี ๒๕๔๔ ได้มีการติดตามผลการดำเนินโครงการโขง ชี มูลระดับพื้นที่ โดยมีพื้นที่เป้าหมาย ๑๔ เขื่อน ตามพื้นที่เป้าหมายของโครงการ ซึ่งระยะเวลา ๑ ปี ที่ทำการศึกษาพบว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่และเห็นชัดเจนที่สุด คือ เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารในด้านข้อมูล ผลประโยชน์, ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการดำเนินโครงการฯ และเกิดผลกระทบที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน คือ

(๑) การแพร่กระจายของดินเค็ม ใต้แผ่นดินอีสานมีโดมเกลือขนาดใหญ่อยู่ถึง ๔,๗๐๐ ล้านตัน กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๗.๘ ล้านไร่ จาก EIA โครงการโขง ชี มูล โครงการจะสร้างอยู่บนพื้นที่ดินเค็ม ๖๖๐,๘๘๐ ไร่ การแพร่กระจายในพื้นที่โครงการที่ชัดเจน คือ เขื่อนหนองหาน กุมภวาปี เขื่อนวังยาง เขื่อนบ้านเขว้า เขื่อนราษีไศล เป็นต้น สถานการณ์ในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันไป แต่ลักษณะที่คล้ายกัน คือ การกระจายตัวของดินเค็มจะกระจายหรือผุดขึ้นเหนือพื้นผิวดินบริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง เช่น ที่เขื่อนวังยาง ชาวบ้านบอกว่าเมื่อ ๑๐ ปีก่อนพื้นที่ดินเค็มถึงเค็มจัดที่สามารถนำมาต้มเป็นเกลือได้ ประมาณ ๓ ไร่ ปัจจุบันได้กระจายพื้นที่กว่า ๓๐ ไร่ ที่เขื่อนบ้านเขว้า พื้นที่นาชาวบ้านมีความเค็ม แต่ก็ไม่เค็มจัดที่ทำให้ต้นข้าวตายในกรณีที่ทำนาหน้าฝน แต่เกิดปัญหาในกรณีที่นำน้ำจากมูนมาทำนาปรังในฤดูแล้ง ข้าว และต้นไม้ในนาจะยืนต้นตาย ผลผลิตข้าวที่ได้ไม่คุ้มทุนและปัญหาที่หนักที่สุด คือ ที่เขื่อนราษีไศลมีการกระจายตัวของดินเค็ม น้ำเค็มอย่างกว้างขวาง

(๒) ผลกระทบต่อระบบนิเวศน์แม่น้ำ ภูมิสัณฐานของแม่น้ำอีสานมีทั้งเป็นแก่งหิน วังน้ำลึก หรือบริเวณบุ่งทาม ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นระบบธรรมชาติที่มีความเชื่อมโยงกันและกัน มีระบบหมุนเวียนธาตุอาหารตามวงจรธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล วิธีคิดของ

โครงการโขง ชี มูล ไม่ได้มองเห็นความสัมพันธ์เหล่านี้แต่อย่างใด ดังนั้นจึงมีการตัดสายน้ำออกเป็นตอนๆ นอกจากทำลายระบบหมุนเวียนตามธรรมชาติ ยังทำลายแหล่งทำมาหากินของคนและสัตว์อีกมหาศาลนั่นคือ ป่าทามสองฝั่งลำน้ำถูกทำลาย ปลาไม่มีที่เพาะพันธุ์ รูปธรรมชัดเจน คือ เขื่อนชนบท ,หนองหานกุมภวาปี, ราษีไศล, หัวนา, ธาตุน้อย, ฝายพนมไพร – ยโสธร, ลำโดมและเซบก

(๓) ผลกระทบต่อชุมชน จากการสร้างเขื่อนในพื้นที่ต่าง ๆ ได้ละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งบางพื้นที่มีการทำกินมานานและมีการสืบทอดจากบรรพบุรุษหลายชั่วคนถึงแม้จะไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ ก็ตาม แต่โครงการไม่ได้เคารพสิทธิตามจารีตประเพณีของชุมชนนี้แต่อย่างใด ทุกพื้นที่ของโครงการได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน เช่น การสูญเสียที่ทำกิน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าชุมชน ได้รับค่าชดเชยที่ไม่เป็นธรรม ถูกเวนคืนที่ดิน นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการทำมาหากิน บางครอบครัวถึงกับเปลี่ยนอาชีพ ดิ้นรนมากขึ้น หรือมีการอพยพแรงงาน ส่งผลกระทบต่อครอบครัวหลายอย่าง ตามมา

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ประชาชนรอบ ๆ เขื่อนราษีไศลในเขตอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ได้มีการรวมกลุ่มเพื่อใช้สิทธิ์ขอข้อมูลโครงการจากทางราชการ และขอมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ และเสนอให้มีการกักเก็บน้ำในระดับ ๑๑๔ ม.รทก. ซึ่งเป็นระดับการกักเก็บระดับตลิ่งแม่น้ำและไม่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทามมากนัก

แต่ทางราชการมีกระบวนการในการแก้ไขปัญหากลับมีการเมินเฉยหรือกีดกันโต้ตอบโดยการจัดตั้งมวลชนเพื่อต่อต้านการเรียกร้องของกลุ่มชาวบ้าน เกิดเป็นความขัดแย้งในระดับพื้นที่ตามมาอย่างหนักหน่วง

ประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๘ เกิดองค์กรชุมชนชื่อว่า "คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน" (คอปม.) ซึ่งมีพัฒนาการการรวมกลุ่มจากคนอาวุโสในระดับชุมชนออกมาเรียกร้องสิทธิ การมีส่วนร่วมและให้ทางราชการรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการป่าทาม แต่ต่อมามีการเปลี่ยนกลุ่มผู้นำเป็นคนรุ่นใหม่ และประเด็นการเรียกร้องเกิดการเรียกร้องคลี่คลายพัฒนามาเป็น “ค่าชดเชย” อันเป็นการเรียกร้องสิทธิระดับปัจเจกมากขึ้น

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ - ๒๕๔๐ คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูนร่วมกับสมัชชาคนจน มีการเรียกร้องค่าชดเชยจากการถูกน้ำท่วมพื้นที่ทำกินจนบรรลุผลสำเร็จ หลังจากนั้นราษฎรในพื้นที่กลุ่มอื่นๆ ได้รวมตัวกันเพื่อเรียกร้องค่าชดเชยมากถึง ๙ กลุ่มด้วยกัน สถานการณ์ในพื้นที่มีขบวนการแก้ไขปัญหาโดยการแบ่งแยกมวลชนให้ต่อสู้กันเอง และผู้นำภาคประชาชนเกิดการแย่งชิงการนำ ก่อให้เกิดความแตกแยกหลายกลุ่ม

ขณะที่ “เขื่อนหัวนา” ซึ่งเป็นเขื่อนตัวที่ใหญ่ที่สุดของโครงการโขง ชี มูล สร้างกั้นลำน้ำมูนที่อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ อยู่ห่างจากเขื่อนราษีไศลลงไปทางท้ายน้ำเป็นระยะทาง ๙๐ กิโลเมตรมีการก่อสร้างเสร็จในระยะไล่เลี่ยกับเขื่อนราษีไศล แต่ยังไม่ได้เก็บกัก

น้ำ ผลกระทบและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากเขื่อนราษีไศลทำให้ชาวบ้านในพื้นที่คาดว่าจะได้รับผลกระทบจากเขื่อนหัวนา ได้รวมตัวกันตั้งแต่ปี ๒๕๔๑ เป็นต้นมา เรียกร้องให้ยุติการก่อสร้างเขื่อนหัวนาไว้ แล้วให้มีการศึกษาผลกระทบตามกฎหมายสิ่งแวดล้อม การเคลื่อนไหวของชาวบ้านเขื่อนหัวนายังดำเนินไปตามหนทางเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นที่เขื่อนราษีไศล

สรุป

ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ในประเทศไทยในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นฐานการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง เมื่อประเทศไทยรับแรงกดดันจากการคุกคามของระบบทุนนิยม – จักรพรรดินิยมจากต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้เกิดการปฏิรูปการเมืองการปกครอง และเกิดระบบการจัดการทรัพยากรแบบสมัยใหม่ภายใต้การชี้นำของมหาอำนาจตะวันตก และยิ่งเพิ่มความเข้มข้นขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ สาระสำคัญของการจัดการทรัพยากรดังกล่าวคือ การสถาปนาระบบกรรมสิทธิรัฐเหนือทรัพยากร พร้อมกับการเกิดขึ้นของระบบกรรมสิทธิ์เอกชน อันเป็นปัจจัยสำคัญของการเติบโตของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม อีกด้านหนึ่งคือทิศทางการจัดการทรัพยากรด้วยวิชาการสมัยใหม่และการจัดการนั้นยังตอบสนองการเติบโตของเมืองและภาคเศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรม

ชุมชนอีสาน ซึ่งในอดีตมีแบบแผนการตั้งถิ่นฐานอิงอยู่กับระบบนิเวษน์ทางธรรมชาติ และมีระบบการจัดการทรัพยากรแบบพื้นบ้านเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจแบบยังชีพ ได้รับผลกระทบสำคัญจากแนวทางการพัฒนาของรัฐดังกล่าว ตั้งแต่การสูญเสียพื้นที่ป่าลงอย่างรวดเร็วด้วยนโยบายการสัมปทานป่า การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ การสร้างเขื่อน นโยบายความมั่นคงยุคปราบคอมมิวนิสต์และแรงกดดันจากการเพิ่มขึ้นของประชากร นับจากปลายทศวรรษ ๒๕๕๐ เป็นต้นมา ซึ่งเกิดนโยบายป่าไม้แห่งชาติและโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐเพื่อก้าวกระโดดไปสู่การพัฒนายุคใหม่ เกิดการแย่งชิงทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เกิดผลกระทบและความขัดแย้งอย่างรุนแรง และเกิดการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมอย่างกว้างขวาง ชาวชุมชนอีสานได้ลุกขึ้นมารวมตัวต่อสู่ต่อต้านอย่างเป็นขบวนการ

ถึงปัจจุบันความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานก็มีแนวโน้มจะเกิดความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ชุมชนท้องถิ่นได้สร้างแบบแผนของการต่อสู้ ต่อรองปกป้องสิทธิ์ด้วยวิธีการต่างๆ อย่างหลากหลายเพื่อปกป้องฐานทรัพยากรธรรมชาติ ท่ามกลางความขัดแย้งและความเคลื่อนไหว ชุมชนอีสานมีส่วนสำคัญในการสร้างสถานะของคำอธิบาย “สิทธิชุมชน” ขึ้นมาในสังคมไทยซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อๆไป

ภาพประกอบที่ ๗ แผนที่พื้นที่วิจัยโนนป่าก่อ

บทที่๖

ปฏิบัติการ
สิทธิชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่
ในพื้นที่วิจัย

การเคลื่อนไหวของสังคมไทยโดยภาพรวมซึ่งอนุวัตรตามความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ได้ก่อให้เกิดภาวการณ์ใหม่ๆ ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง การพัฒนาบนรากฐานความคิดจากทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอย่างประเทศตะวันตกตั้งแต่ยุคล่าอาณานิคม ยุคสงครามเย็นจนถึงปัจจุบัน รัฐไทยได้ชี้นำ ส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจภาคทุนนิยมที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก สร้างความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจระดับประเทศ ซึ่งเป็นทิศทางในการพัฒนาตั้งแต่ยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นแนวทางในการพัฒนาที่ต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล โครงการพัฒนาเพื่อตอบสนองแนวทางดังกล่าว เช่น โครงการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและพลังงาน นโยบายเกษตรแผนใหม่เพื่อการส่งออก การให้สัมปทานไม้จากผืนป่าที่ชุมชนท้องถิ่นเคยอาศัยอยู่ในการดำรงชีพ การส่งเสริมภาคการลงทุนเพื่ออุตสาหกรรม การค้าและการบริการ การสนับสนุนการเติบโตของเมือง เหล่านี้ล้วนต้องดูดซับทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานจากชนบทเข้ามาสนับสนุนทั้งสิ้น ผลกระทบที่สำคัญที่ปรากฏอยู่ในยุคสมัยของเราก็คือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ และอากาศ เกิดช่องว่างของรายได้ มาตรฐานชีวิตระหว่างคนรวย–คนจน ช่องว่างระหว่างเมือง–ชนบท วิถีชีวิตวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอนและคุกคาม

ความขัดแย้งในการจัดการและการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับภาครัฐ-ทุน เกิดขึ้นอย่างรุนแรง เกิดความเคลื่อนไหวเพื่อคัดค้าน ต่อต้านของผู้ได้รับผลกระทบ

ในชุมชนท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง กล่าวได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้น คือการปะทะกันของระบบสิทธิชุมชนที่ดำรงอยู่กับระบบสิทธิของสังคมสมัยใหม่ที่มากระทบ นำพาให้เกิดการเคลื่อนไหวของชาวชุมชนท้องถิ่นที่จะปกป้องฐานทรัพยากร วิถีชีวิตและระบบศีลธรรมของพวกเขา

เศรษฐกิจทุนนิยมเกิดขึ้นได้ก็โดยการสร้างระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การแข่งขันและลัทธิบริโภคนิยมซึ่งขัดแย้งกับระบบกรรมสิทธิ์แบบชุมชน ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองและระบบศีลธรรมอันดีของชุมชนโดยตรง ทั้งยังต้องดึงฐานทรัพยากรและแรงงานจากชนบทเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

ขณะที่การปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบตัวแทนเป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจและกำหนดแผนพัฒนาอยู่ที่ระบบราชการที่แข็งแกร่ง และถูกครอบงำโดยอำนาจทุน เป็นระบบที่อำนาจร่วมของกลุ่มคนในแต่ละชุมชนถูกทำลายลงไป เหลือแต่ความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ที่ไร้อำนาจ

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนตัวไปของสังคมใหญ่ภายใต้รัฐชาติและสังคมโลก ได้เกิดกติกา ข้อตกลงและสิทธิใหม่ๆ ของประชาชนขึ้นมากมาย โดยเฉพาะที่ได้รับการบัญญัติในรัฐธรรมนูญ เช่น สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการประกอบอาชีพ สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม และสิทธิของบุคคลด้านต่างๆ เช่น สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน สิทธิในการเดินทาง ฯลฯ แต่ที่สุดแล้ว สำหรับชาวชุมชน คนยากจน คนชายขอบมักถูกละเลย และสิทธิเหล่านี้ถูกละเมิดอย่างง่ายดายเสมอ พวกเขามักถูกสะกดให้อยู่ภายใต้ความกลัวที่จะเข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ และกลไกรัฐก็ไม่เคยแยแสที่จะปกป้องคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือ กลไกรัฐนั่นเองที่เป็นผู้ละเมิดสิทธิเหล่านี้เสียเอง

อีกด้านหนึ่ง เขาได้เรียนรู้และตระหนักว่า แท้จริงแล้วชุมชนท้องถิ่นคือผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ ดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เขาได้ใช้เป็นฐานการดำรงชีวิตในฐานะ “ผู้มาก่อน” ท่ามกลางภาวะขัดแย้งต่อภัยคุกคามจากภายนอก สำนึกแห่ง "สิทธิชุมชน" ที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนปรากฏตัวออกมาอย่างเด่นชัดและถูกใช้เป็นเครื่องต่อสู้กับสิ่งคุกคามจากภายนอก การเรียนรู้ค้นพบปัญหาและศักยภาพของตนเองของชาวชุมชนเป็นไปบนวิถีของการเผชิญหน้ากับปัญหาคุกคาม เกิดขึ้นบนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เรียนรู้จากประสบการณ์ที่อื่น เรียนรู้จากการคบหาพันธมิตรต่างๆ และเป็นการเรียนรู้แบบรวมหมู่

บนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เขาพบว่าระบบการเมืองปกติซึ่งเขาใช้วิธีร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการตามลำดับขั้นนั้น ถึงที่สุด ไม่สามารถตอบสนองการแก้ไขปัญหาของพวกเขาได้ พวกเขาต้องสร้างรูปแบบการเคลื่อนไหวนอกระบบเพื่อสร้างช่องทางใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน เขาก็ได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้ต่อรองกับการคุกคามภายนอกอย่างได้ผล ก็ต้องสร้างความเข้มแข็งภายในด้วย ทั้งด้านคน ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม การ

สร้างเครือข่าย และการสร้างทางเลือกในการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

ต่อไปนี้ เป็นการนำเสนอปรากฏการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ ซึ่งจะอธิบายบริบทของพื้นที่ สถานการณ์สำคัญ ผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น จากนั้นจะชี้ให้เห็นว่า ในสถานการณ์ใหม่ที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธิ์นี้ ชุมชนมีวิธีการตั้งรับต่อสู้ ต่อรองอย่างไร ที่จะปกป้อง “สิทธิชุมชน” โดยเสนอตามลำดับพื้นที่ คือ พื้นที่วิจัยบ้านโนนป่าก่อ (ป่าภูสีฐาน) พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน และพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี

๖.๑ พื้นที่วิจัย:บ้านโนนป่าก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร

บ้านโนนป่าก่อ มีประวัติก่อตั้งเป็นหมู่บ้านมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๖ ผ่านประวัติศาสตร์แห่งการบุกเบิกถากถาง สร้างสรรค์ชุมชนขึ้นมาจาก“ยุคบ้านป่า”ซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ โดยการเลี้ยงสัตว์ หาของป่า มาสู่ยุค “เปิดป่า”ที่มีการทำไม้โดยภาคธุรกิจและการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น มันสำปะหลัง ผ่านยุคสมัยแห่งการสู้รบในสงครามคอมมิวนิสต์ หมู่บ้านขนาด ๖๓ หลังคาเรือนที่มีระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและแบบแผนการจัดการตนเองตามวิถีชุมชนท้องถิ่น เมื่อถึง “ยุคปิดป่า”มีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานในปี ๒๕๓๓ บ้านโนนป่าก่อจึงกลายเป็นชุมชนที่ผิดกฎหมายอยู่ใจกลางป่าอนุรักษ์แห่งนี้ ทางราชการใช้ “กฎหมาย” เข้ามาจัดการเพื่อที่จะผลักดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่อาศัยและทำมาหากิน พร้อมๆกับชาวบ้านอื่นอีกหลายบ้านรอบป่าภูสีฐาน

จึงเกิดการรวมตัวต่อต้านนโยบายของรัฐขึ้น โดยการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องของชาวบ้าน ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๕ ผ่านช่วงการบริหารของรัฐบาลมาแล้ว ๗ รัฐบาล ซึ่งมีความเข้มงวดในการใช้อำนาจต่างกัน ถึงปี ๒๕๔๕ ได้เกิดข้อตกลงในการผ่อนผันของรัฐให้ชาวบ้านอยู่ในที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยเดิม โดยชาวบ้านจะไม่บุกรุกพื้นที่ทำกินเพิ่ม และให้มีการศึกษารูปแบบการอยู่ร่วมกันของคนกับป่าโดยมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยสถาบันวิชาการ แผนการศึกษาดังกล่าวมิได้มีการปฏิบัติใดๆ

ชุมชนบ้านโนนป่าก่อจึงได้ร่วมกับโครงการสิทธิชุมชนในการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับ “สิทธิชุมชน” ในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า พัฒนาองค์ความรู้และค้นหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและส่งเสริมองค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งในการใช้สิทธิ์ของตนอย่างชอบธรรม

ชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ที่ปรากฏโฉมหน้าอยู่ในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าภูสีฐาน มี

พัฒนาการของตนเองมานับ ๕๐ กว่าปี แต่ละครอบครัวถือครองที่ดิน ๕–๒๕ ไร่ รวม ๖๙๒ ไร่ เป็นที่นา ๒๐๕ ไร่ เป็นที่ไร่ ๔๘๗ ไร่ พื้นตั้งหมู่บ้าน ๖๘ ไร่ และพื้นที่ป่าชุมชน ๙๘๖ ไร่ ทำมาหากินในวิถีชุมชนบ้านป่า ทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์และหาของป่าเป็นอาชีพหลัก

การทยอยอพยพกันเข้ามาสมทบจนเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้นมีคนจากหลายพื้นที่ทั้งจากจังหวัดมุกดาหาร จังหวัดกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด อุดรธานี ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ผู้ไท ข่า ญ้อและเขมร ทั้งนับถือศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ แต่คนโนนป่าก่อผู้เคยดำรงชีวิตมาจากฐานวัฒน-ธรรมชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมก็สามารถอยู่ร่วมกันในชุมชนใหม่แห่งนี้ได้อย่างกลมกลืน มีการแต่งงานเกี่ยวดองเป็นสายเครือญาติกันทั้งหมู่บ้านและมีการผสมผสานทางวัฒนธรรมเป็นอย่างดี มีการจัดตั้งวัดและโบสถ์คริสต์ เป็นศูนย์รวมศรัทธาและมีโรงเรียนที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเอง มีการรวมกลุ่มเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์และกลุ่มธรรมชาติอื่นๆ ตามวิถีการทำมาหากินและความเชื่อของชุมชน

ชุมชนบ้านโนนป่าก่อมีระบบแบบแผนการจัดการปกครองตนเองตามจารีตประเพณีที่เป็นระบบความสัมพันธ์และขอบเขตอำนาจของแต่ละคน ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน มีกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นกติกาของชุมชน อันได้แก่ คุณค่าความเชื่อเรื่องผี คุณธรรมตามหลักศาสนา(พุทธ,คริสต์) คุณค่าในการยึดถือผลประโยชน์ส่วนรวมร่วมกันของชุมชน คุณค่าแห่งความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชุมชน มีกลไกและเครื่องมือในการสืบทอดความเชื่อและรักษากติกาชุมชน คือ สถาบันวัด โบสถ์ สถาบันผู้เฒ่า พระ มรรคทายก เฒ่าจ้ำ หมอสูตร หมอธรรมและกรรมการชุมชน มีพิธีกรรม มีประเพณีฮีต ๑๒ คอง ๑๔ มีการละเล่น สรภัญญะและพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น มีการกำหนดโทษและกระบวนการในการแก้ไขความขัดแย้งและการลงโทษทางสังคม เหล่านี้คือ “ระบบสิทธิ” ที่จรรโลงให้ชาวชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

“ระบบกรรมสิทธิ์” ของชุมชน แบ่งได้เป็น

(๑) สิทธิส่วนบุคคล มีการเคารพสิทธิ์ของ “ผู้มาก่อน” สิทธิในที่ดินทำกินและทรัพย์สินอื่น เป็นสิทธิ์ที่ชาวบ้านยอมรับกันเองในชุมชน สิทธิส่วนบุคคลไม่ใช่สิทธิเด็ดขาด คนอื่นในชุมชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้นได้ เช่น การเก็บหาของป่า หาปลา เก็บเห็ด และเลี้ยงสัตว์ โดยไม่เข้าไปทำลายทรัพย์สินของเจ้าของ เป็นลักษณะสิทธิเชิงซ้อน

(๒) สิทธิร่วมของคนในชุมชน ที่จะใช้และดูแลรักษาร่วมกันมีทั้งถนน วัด โรงเรียน ป่าช้า ป่าปู่ตา ป่าชุมชน สิ่งเหล่านี้มีแบบแผน กติการะบุขอบเขตของการใช้ร่วมกันอย่างแน่นอน และถือว่าทุกคนในชุมชนมี “หน้าที่” ต้องช่วยกันทะนุบำรุง รักษา

(๓) สิทธิรัฐ พื้นที่ทั้งหมดที่กล่าวมาตั้งแต่ปี ๒๕๐๖ มีฐานะเป็นพื้นที่ป่าไม้ถาวร

ของรัฐ ตามมติคณะรัฐมนตรีในปี ๒๕๒๒ ถูกประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งทั้ง ๒ ฐานะตามลำดับดังกล่าว รัฐมิได้กวดขันใดๆ และยังส่งเสริมทั้งการทำไม้และการปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและนโยบายความมั่นคง ต่อเมื่อมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในปี ๒๕๓๓ รัฐกลับใช้มาตรการที่แข็งตัว แข็งกร้าวในการประกาศสิทธิครอบครองของรัฐบดทับลงบนสิทธิส่วนบุคคลและสิทธิชุมชนอย่างขาดการคิดเชิงประนีประนอมและบูรณาการใดๆ

เหตุปัจจัยสำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนโนนป่าก่อและหมู่บ้านอื่นๆรอบภูสีฐานคือการประกาศให้พื้นที่ป่าภูสีฐานเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เมื่อเดือนมิถุนายน ๒๕๓๓ ซึ่งการประกาศเขตดังกล่าวได้ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่หมู่บ้านอยู่อาศัยและพื้นที่ครอบครองเพื่อการทำกินของราษฎรมาแต่เดิม

อนึ่ง ก่อนหน้านั้น ในพื้นที่ภูสีฐาน ถูกประกาศเป็นพื้นที่ป่าไม้ถาวร(พฤศจิกายน ๒๕๐๖) ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ (สิงหาคม ๒๕๒๒) แต่ก็ไม่มีมาตรการใดๆที่เข้มงวดต่อชุมชน ต่อเมื่อประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า รัฐได้ใช้แบบแผนการขึ้นทะเบียน การผลักดันอพยพหมู่บ้านออกจากพื้นที่ ผลักดันเจ้าของที่ดินออกจากที่ทำกินเดิม จัดสรรพื้นที่ใหม่ให้ตั้ง “หมู่บ้านป่าไม้” โดยใช้ที่ดินทำกินที่ชาวบ้านหมู่บ้านอื่นทำกินอยู่ก่อนแล้ว และสนับสนุนสาธารณูปโภคต่างๆ ในพื้นที่รองรับ

มาตรการที่เข้มงวดนี้ได้สร้างความบาดหมาง ขัดแย้งขึ้นอย่างรุนแรงระหว่างรัฐกับชุมชน ความขัดแย้งยังเกิดขึ้นระหว่างประชาชนที่ยินยอมและไม่ยินยอมการจัดการของรัฐ และยังมีประเด็นขัดแย้งระหว่างเจ้าของที่ดินเดิมที่ถูกรัฐยึดมาจัดสรรให้คนใหม่ทำกินในนามหมู่บ้านป่าไม้

ชุมชนโนนป่าก่อที่ก่อตั้งชุมชนและดำรงอยู่มาก่อนการประกาศสิทธิของรัฐทุกระยะ ขณะนี้จึงอยู่อย่างไร้ความมั่นคง การทำมาหากินตามวิถีเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชนถูกคุกคามอย่างหนักจากมาตรการของทางราชการ และสิทธิที่พึงได้รับการพัฒนาและส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐในฐานะพลเมืองและในฐานะของความเป็นชุมชนถูกก็จำกัด

ชาวโนนป่าก่อจึงถูกละเมิดสิทธิ์ด้านต่างๆ คือ **(๑) สิทธิการตั้งถิ่นฐาน (๒)สิทธิในที่ดินทำกินและการประกอบอาชีพโดยสุจริต (๓) สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน (๔) สิทธิในการเดินทาง (๕) สิทธิในการรับสวัสดิการจากรัฐ (๖) สิทธิในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (๗)สิทธิในการสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน (๘) สิทธิในการพัฒนาตนเอง และ (๙) สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลและข่าวสารทางราชการ**

เมื่อเผชิญกับภัยคุกคามและการละเมิดสิทธิ์ ชาวชุมชนโนนป่าก่อได้แสดงออกดังนี้

(๑) หลบหลีกและหนีการจับกุมจากเจ้าหน้าที่ โดยการหลบหนีจากการจับกุมในแต่ละกรณีที่ทำผิดจากระเบียบกฎหมายของรัฐ ซึ่งจะถูกจับกุมดำเนินคดีจากเจ้าหน้าที่

(๒) การยินยอมและการเรียกร้องสิ่งชดเชย มี ๙ ครอบครัวที่ยินยอมโยกย้าย ส่วน ๕๔ ครอบครัวยืนยันสิทธิ์และต่อสู้ด้วยวิธีอื่น การยินยอมเกิดจากความเห็นหนทางต่อสู้ แต่ก็ต่อสู้ในกรอบของการยอมโยกย้าย เพื่อให้ได้รับการชดเชยอย่างเหมาะสม

(๓) การพึ่งพาอำนาจที่เหนือกว่า คือ การขอขึ้นทะเบียนกับหมู่บ้านอื่น หวังให้เกิดความชอบธรรมทางกฎหมายในฐานะของความเป็น “หมู่บ้าน” การไปหวังพึ่งอำนาจ ส.ส. และการยื่นฎีกา แต่ก็ไม่สำเร็จ ลักษณะนี้ถือเป็นแบบแผนความสัมพันธ์แบบอุปภัมภ์ซึ่งก็มีอยู่ในสังคมไทยทุกระดับ

(๔) การเคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยสันติวิธี โดย

(๔.๑) การร้องเรียนต่อระบบราชการตามขั้นตอน ซึ่งไม่ได้ผล แต่ชาวบ้านก็ได้เรียนรู้ระบบราชการ ได้สะสมความกล้าของชาวบ้านและการสร้างที่ชอบธรรมในการต่อสู้ขั้นต่อไป

(๔.๒) การหาพลังสนับสนุน คือ การประสานกับองค์กรเครือข่ายชาวบ้านในภาคอีสาน เช่น สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานฯ เพื่อสนับสนุนการต่อสู้ มีบทเรียนสำคัญคือ ทำให้เพิ่มอำนาจการต่อรอง เกิดกระบวนการเจรจาเพื่อแก้ปัญหาขึ้นในระดับพื้นที่

(๔.๓) การรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย ทั้งการรวมตัวกันระดับชุมชน ระดับเครือข่ายผู้เดือดร้อนจากหลายชุมชนรอบพื้นที่ป่าภูสีฐาน เครือข่ายกลุ่มปัญหาที่ดินในภาคอีสาน และการร่วมกับเครือข่ายระดับชาติก็คือ สมัชชาคนจน สามารถสร้างอำนาจต่อรองและเกิดการผลักดันกลไกในการแก้ปัญหาทุกระดับ

(๔.๔) การดื้อแพ่ง เช่น การเผชิญหน้า ขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่ การปิดถนน การกลับเข้าไปยึดที่ดินทำกินเดิมของชาวบ้านรอบป่าภูสีฐาน เป็นการตัดสินใจแบบยอมรับชะตากรรมที่จะเกิดขึ้น เช่น การถูกจับกุม แต่เกิดผลสะเทือนต่อการเร่งรัดการแก้ปัญหาในระยะถัดมา

(๔.๕) การชุมนุม เพื่อสื่อปัญหา ความทุกข์ยากแก่สังคม และการสร้างแรงกดดันให้รัฐบาล มีการชุมนุมทั้งในพื้นที่ ศาลากลางจังหวัด และหน้าทำเนียบรัฐบาล (ร่วมกับสมัชชาคนจน) เป็นวิธีที่ต้องลงทุนสูง ใช้ความอดทนและมีวินัย ซึ่งชาวบ้านสามารถปรับเอาวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่นไปใช้เป็นอย่างดี เช่น การกินอยู่อย่างเรียบง่าย ประหยัด การใช้ชีวิตรวมหมู่

แบบชุมชนในการดูแลกลุ่มและการทำกิจกรรมร่วม การใช้ประเพณีและการละเล่นท้องถิ่นเพื่อสร้างความหมายและความเข้าใจต่อสังคมและการกระตุ้นให้กำลังใจผู้ชุมนุม

(๔.๖) การเดินเท้าทางไกล เป็นกิจกรรมรณรงค์ต่อสังคม การสร้างความเห็นใจและสร้างแรงกดดันต่อรัฐ โดยเดินเท้าและขับรถไถจากเชิงภูสีฐาน จังหวัดมุกดาหาร ไปจังหวัดขอนแก่น เพื่อเรียกร้องการแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน ปล่อยผู้ต้องหาและระงับหมายเรียกชาวบ้านโนนป่าก่อทั้งหมู่บ้าน เมื่อเดือนสิงหาคม ๒๕๔๔

(๔.๗) การสร้างข้อตกลงในระดับพื้นที่กับเจ้าหน้าที่ เป็นการปรับตัวยืดหยุ่น ประสานประโยชน์ ในการดำเนินวิถีของชุมชนกับการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน เช่น การเจรจาในกรณีขัดแย้งทั่วไปในพื้นที่ การชวนเจ้าหน้าที่มาร่วมงานประเพณีและงานพัฒนาของชุมชน และการกวดขันกันเองของชุมชน ที่จะควบคุมการล่าสัตว์และการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพิ่ม วิธีนี้เป็นการใช้วัฒนธรรมชุมชนแห่งการประนีประนอมในการอยู่ร่วมกับเจ้าหน้าที่ และเราอาจถือเป็นการ “สร้างพื้นที่” แห่งความเข้าใจซึ่งกันและกัน บนฐานคิดตามหลักการสันติวิธี

(๕) การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชน

(๕.๑) การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนข้าว กิจกรรมฌาปนกิจสงเคราะห์ ท่ามกลางการต่อสู้กับรัฐเพื่อยืนยันสิทธิของชุมชน ชาวบ้านคำนึงถึงฐานเศรษฐกิจของสมาชิกชุมชนที่ต้องอยู่รอดให้ได้ และการพัฒนาด้านเศรษฐกิจของชุมชนยังมีผลต่อการลดแรงกดดันที่จะต้องบุกเบิกและใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเข้มข้น การพัฒนาเศรษฐกิจยังคำนึงถึงรูปแบบการทำการเกษตรที่ยั่งยืนอนุรักษ์ทรัพยากร เช่น การทำวนเกษตร เป็นต้น

(๕.๒) การสร้างกติกาและกลไกการจัดการชุมชน มีการสร้างข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อสร้างความเข้มแข็งในการควบคุมดูแลซึ่งกัน ให้เป็นไปตามทิศทางของการสร้างรูปแบบการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน และความสงบเรียบร้อย ความมั่นคงปลอดภัยของชุมชน จึงเกิด “กฎกติกาชุมชน ๙ ข้อ” เช่น ห้ามตัดไม้ทำลายป่า ล่าสัตว์ ห้ามยิงปืน ห้ามขโมย ทะเลาะวิวาท ฯลฯ มีอัตรากำหนดโทษชัดเจน ชุมชนได้กำหนดแผนพัฒนาของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ด้านเศรษฐกิจ ด้านการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันด้วย และสร้างกลไกสำคัญในการติดตามตรวจสอบกันเองคือ “เวทีประชุมประจำเดือน”

(๕.๓) การสร้างสรรค์แบบแผนทางวัฒนธรรม คือ การตอกย้ำเรื่องคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ การตัดสินใจรวมหมู่ การเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน ใช้การขับร้องสรภัญญะเป็นสื่อด้านคุณธรรม จิตใจและการสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ การสร้างประเพณีปลูกป่า บวชป่าให้คนสำนึกบุญคุณของธรรมชาติ การใช้พิธีกรรมต่างๆ เพื่อเสริมความเข้มแข็ง

ของกระบวนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น พิธีเซ่นผีโรงหออารักษ์ เป็นต้น

(๕.๔) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น กระบวนการวิจัยไทบ้าน สร้างความตระหนักในศักยภาพและปัญหาภายในชุมชนร่วมกัน การเข้าร่วมประชุมสัมมนาร่วมกับหน่วยงานอื่น การศึกษาดูงานเพื่อเปิดขยายการรับรู้เท่าทันสถานการณ์ภายนอก เรียนรู้กฎหมาย นโยบายและความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ และการแลกเปลี่ยนกันอย่างจริงจังในการประชุมประจำเดือน

(๖) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ด้วยคำนึงว่าความชอบธรรมของการอยู่และทำกินในเขตป่า ชุมชนจะต้องสามารถสร้างแบบแผนของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน เพื่อสร้างการยอมรับต่อสังคมและรัฐ เป็นภาวะท้าทายของการดำรงอยู่ของชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ชาวบ้านโนนป่าก่อจึงเรียนรู้อย่างจริงจังโดยการศึกษาดูงาน กลับมาสรุปวางแผนและมีการจัดการที่ดิน มีการจัดสรรที่ดินทำกินใหม่ ไม่เกินครอบครัวละ ๑๕ ไร่ ผู้มีน้อยกว่านั้นไม่กำหนดขั้นต่ำ และมีการจัดการป่าชุมชนโดยทำขอบเขตพื้นที่ชัดเจน ๙๘๖ ไร่ มีกฎกติกาในการใช้ประโยชน์ จำแนกเขตอนุรักษ์และเขตใช้สอย ตั้งคณะกรรมการดูแล และมีแผนการจัดการป่า

ในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการใช้และจัดการป่าที่ดิน โดยตั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร และการตั้งคณะกรรมการ มีแผนการจัดการอันเป็นแบบแผนสมัยใหม่ ในระยะแรกยังเป็นสิ่งแปลกแยกและขัดแย้งกับวิถีจารีตดั้งเดิมของชุมชน แต่ภาวะขัดแย้งก็ถูกจัดการโดยการตอบโต้ ต่อรองภายใน นำมาสู่การตั้งกติกาใหม่ เช่น การจัดสรรที่ดิน ที่ชาวบ้านหวงแหนที่ดินที่ตนบุกเบิกมาหรือเป็นที่ดินมรดก และผู้ที่จะได้เพิ่มก็รู้สึกผิดศีลธรรม จึงปรับข้อตกลงกันใหม่ เป็นแบบไม่กำหนดกฎเกณฑ์เรื่องจำนวนพื้นที่ถือครองขั้นต่ำ หรือกรณีห้ามล่าสัตว์ป่าซึ่งสร้างความไม่พอใจกับคนที่ล่าสัตว์ เกิดโต้เถียงและเรียนรู้เชื่อมโยงไปตอกย้ำเรื่องความจำเป็นที่จะต้องเข้มงวดจริงจัง เพราะกระทบกับหลักการข้อใหญ่ของชุมชนที่ว่า จะอยู่ที่นี่ได้อย่างชอบธรรม ต้องมีการจัดการใหม่

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชาวบ้านโนนป่าก่อยังได้ประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนาและพลังของความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างได้ผล โดยค้นพบว่า “กฎหมายรัฐหรือแม้แต่กติกาของชาวบ้านที่ได้ร่วมวางกันไว้เอง ก็ไม่สามารถรักษาป่าได้ สิ่งที่รักษาป่าไว้ได้คือ การเชื่อมกฎกติกาของพี่น้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือ"

ภาพประกอบที่ ๘ พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสีฐานและการสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนป่าก่อ

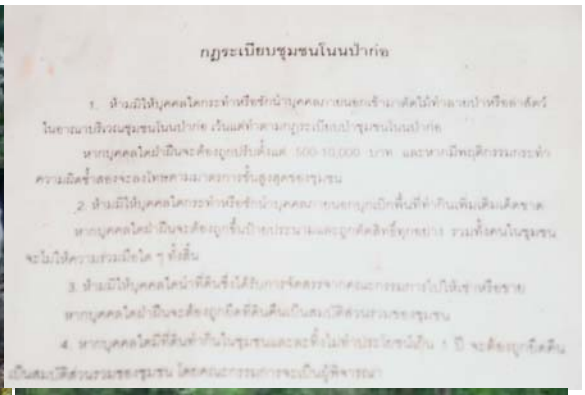

๖.๒ พื้นที่วิจัย: ชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

๖.๒.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูนตอนกลาง อาณาบริเวณที่เรียกกันว่า “ลุ่มน้ำมูน” คือ บริเวณพื้นที่ทั้งหมดที่น้ำไหลลงสู่แม่น้ำมูน ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ ๑๐ จังหวัดในภาคอีสานตอนล่างและบางส่วนของภาคอีสานตอนกลาง โดยมี ๒ จังหวัดที่มีพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดอยู่ในลุ่มน้ำมูน คือ จังหวัดบุรีรัมย์และสุรินทร์ อีก ๘ จังหวัดมีพื้นที่บางส่วนอยู่ในลุ่มน้ำ คือ นครราชสีมา ศรีสะเกษ อุบลราชธานี มหาสารคาม ยโสธร ขอนแก่น ร้อยเอ็ด และอำนาจเจริญ มีพื้นที่ทั้งสิ้น ๖๙,๗๐๑ ตารางกิโลเมตร หรือ ๔๓,๕๖๓,๑๓๕ ล้านไร่ (สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๗) ถือเป็นลุ่มน้ำกว้างใหญ่ที่สุดในบรรดา ๒๕ ลุ่มน้ำในประเทศไทย

"ลุ่มน้ำมูนตอนกลาง" ในงานวิจัยนี้เป็นระบบนิเวศน์แม่น้ำที่มี “บุ่งทาม” เป็นองค์ประกอบสำคัญเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงอันกว้างใหญ่สองฝั่งลำน้ำมูน เป็นความยาวประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตร อยู่ในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ดและศรีสะเกษ มีชุมชนสองฝั่งแม่น้ำมูนประมาณ ๘๐ ชุมชน ความกว้างของพื้นที่บุ่งทามสองฝั่งแม่น้ำมูน ๓ - ๘ กิโลเมตร เป็นผืนดินที่อุดมไปด้วยปุ๋ยธรรมชาติอันเกิดจากการสั่งสมของตะกอนแม่น้ำ อิทธิพลของกระแสน้ำทำให้เกิดมีภูมิสัณฐานที่หลากหลาย เรียกตามภาษาท้องถิ่นได้ ๑๙ ลักษณะ เช่น กุด หนอง ฮอง ฮอม เลิง วัง คุย คู ฯลฯ เป็นที่เกิดของสังคมพืชสัตว์ คือ ป่า ๓ ประเภท คือ ป่าดิบแล้ง – ดิบชื้น, ป่าโคกและป่าบุ่งป่าทาม หรือป่าทาม ทางนิเวศวิทยา บุ่งทามเป็นเขตที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง คือ เป็นแหล่งรักษาความสมดุลระหว่างผิวดินและผิวน้ำ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติเก็บกักน้ำฝนและผันน้ำท่าในฤดูน้ำท่วม ป้องกันภาวะน้ำหลากท่วมเฉียบพลัน ช่วยเก็บกักตะกอนแม่น้ำ ปกป้องรักษาชายฝั่ง เป็นแหล่งหลบภัยและเพาะฟักตัวอ่อนของสัตว์น้ำ เป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ

ด้านคุณค่าต่อชีวิตชุมชน ชุมชนใช้พื้นที่ทำเกษตรกรรม ประมง เลี้ยงสัตว์ แหล่งเชื้อเพลิง เก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า แหล่งต้มเกลือสินเธาว์ แหล่งน้ำการเกษตรและบริโภคอุปโภค แหล่งนันทนาการและท่องเที่ยว ทั้งเป็นที่ประกอบพิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน

ด้วยความหลากหลายทั้งทางกายภาพและชีวภาพดังกล่าว จึงเป็นฐานทรัพยากรสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการสร้างระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและระบบสิทธิของชุมชนอย่างมีลักษณะเฉพาะและมีความมั่นคง อย่างไรก็ดีในยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมสารบบวิชาการและนโยบายสาธารณะต่าง ๆ ก็ไม่เล็งแลให้ความสำคัญกับพื้นที่นี้ เพราะเป็นภาคเศรษฐกิจที่ไม่ตอบสนองการพัฒนากระแสหลัก แต่ท่ามกลางกระแสการพัฒนา พื้นที่บุ่ง

ทามในบริเวณซึ่งมีประมาณ ๔ แสนกว่าไร่ ก็ถูกคุกคามทำลายให้เสื่อมโทรมลงเรื่อย ๆ และเกิดความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วรุนแรงที่สุดเมื่อรัฐตัดสินใจใช้พื้นที่นี้พัฒนาเป็นอ่างเก็บน้ำในโครงการโขง ชี มูล

๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน จากร่องรอยทางโบราณคดี พบว่ามีการตั้งชุมชนในบริเวณบุ่งทามแม่น้ำมูนตอนกลางมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หลักฐานสำคัญ คือ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องมือหินขัด แหล่งทำเกลือและถลุงเหล็ก ในหลายชุมชนมีคูน้ำล้อมรอบสองชั้น สมัยทวาราวดี ที่บ้านหลุบโมก อ.ราษีไศล และปราสาทแบบขอมสมัยพระนคร เช่น กู่พระโกนา จ.ร้อยเอ็ด

โฉมหน้าชุมชนหมู่บ้านในลุ่มน้ำมูนตอนกลางที่ปรากฏตัวในปัจจุบันตั้งขึ้นในยุค ๑๐๐ - ๒๕๐ ปีที่ผ่านมา ท่ามกลางการช่วงชิงอำนาจของราชธานีสยามและลาว โดยการอพยพหนีภัยสงครามและการปกครองของกลุ่มชาติพันธุ์กวยและเยอจากภาคใต้ของลาว มาตั้งชุมชนอยู่ในเขตลุ่มน้ำมูนตอนกลางตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย การขยายอำนาจการปกครองของราชอาณาจักรลาวจำปาศักดิ์มาทางเมืองสุวรรณภูมิแล้วกลุ่มชาติพันธุ์ลาวค่อยๆ เคลื่อนลงมาตั้งชุมชนแถบลุ่มน้ำมูนแห่งนี้ อีกสายหนึ่ง คือ การอพยพของกลุ่มพระวอพระตาทางสายเมืองอุบลแล้วอพยพมาทางสายน้ำมูนและกลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มชาติพันธุ์ไทโคราชที่หนีการเกณฑ์แรงงานของเมืองนครราชสีมามาตามสายน้ำมูนตั้งชุมชนและหากินด้วยการใช้ดินทามปั้นหม้อ เป็นเอกลักษณ์ถึงปัจจุบัน การขยายตัวของประชากรและการแสวงหาแหล่งทำกินใหม่ๆแทนที่เดิมซึ่งเกิดความแห้งแล้งหรือโรคระบาด ทำให้มีการขยายชุมชนเข้ามาในแถบนี้จนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน โดยฐานเศรษฐกิจสำคัญอยู่กับการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ “บุ่งทาม”

คนหลากหลายวัฒนธรรมที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่บนฐานทรัพยากรแห่งลุ่มน้ำมูนตอนกลางมีสิ่งร่วมกันคือ ความเชื่อเรื่องผีและการนับถือพุทธศาสนา จึงมีการอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน มีแบบแผนการทำกินและแบบแผนชีวิตที่คล้ายกัน แต่คงไว้ซึ่งบุคลิกภาพและวิธีคิดย่อยๆ ที่แตกต่างกันไปตามความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ วิถีของการทำกินของชุมชนขึ้นอยู่กับการ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน เฮ็ดไฮ่ เฮ็ดนา” วิถีเกษตรขึ้นอยู่กับน้ำฝนและแหล่งน้ำธรรมชาติในบุ่งทาม เลือกพื้นที่เนินที่ปลอดภัยจากน้ำท่วมเป็นที่ตั้งชุมชน ชุมชนถูกสถาปนาขึ้นจากกลุ่มเครือญาติและกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีพิธีกรรมการเสี่ยงทายในการตั้งหมู่บ้าน เรียกชื่อหมู่บ้านตามลักษณะเด่นของระบบนิเวศน์ เช่น นำหน้าด้วย หนอง กุด ร่อง ห้วย โนน โพน หรือตามชื่อต้นไม้ เช่น เปือย ม่วง ยาง กอก ตามชื่อสัตว์ เช่น ผึ้ง ปลาคูณ และตามวัฒนธรรม เช่นตั้งตามชื่อบ้านเดิมที่อพยพมา ตามกู่หรือธาตุที่มีอยู่ก่อน เป็นต้น เมื่อมีหมู่บ้านต้องมีศาลปู่ตา หลักบ้าน มีวัดในการประกอบพิธีกรรมศาสนา และต้องกันพื้นที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมใช้ประโยชน์

ร่วมกันเสมอ เช่น ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของหมู่บ้าน เช่น หนองน้ำ บ่อน้ำ เป็นต้น

การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนหมู่บ้าน เกิดกระบวนการหล่อหลอมให้เป็น “คนบ้านเดียวกัน” เกิดแบบแผนของความร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูล การรวมกลุ่ม เช่น กลุ่มเครือญาติ กลุ่มล่าสัตว์ กลุ่มเลี้ยงวัว – ควาย ลงต้อน ล้อมเยาะ ลงแขก กลุ่มทำบุญ กลุ่มอาชีพสมัยใหม่ กลุ่มออมทรัพย์ ทั้งยังมีเครือข่ายการช่วยเหลือพึ่งพากันระหว่างบ้านทุ่ง – บ้านโคก เป็นเครือข่ายเสี่ยว เครือข่ายลูกฮัก การเกี่ยวดองด้วยการแต่งงาน เครือข่ายผู้นับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วมกัน เครือข่ายผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ขณะเดียวกันก็เกิดระบบแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเป็นระบบยุติธรรมของชุมชน เกิดกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่อยู่ในความจำและความตระหนักเคารพร่วมกันของสมาชิกชุมชน ทั้งคุณค่าจากความเชื่อเรื่องผีร่วมกัน ความยึดมั่นตัวบทคำสอนทางศาสนา และความเชื่อในศักดิ์ศรีของมนุษย์ตามความสัมพันธ์ มีผู้อาวุโส ญาติผู้ใหญ่ ผู้นำบารมีและผู้นำทางการเป็นกลไกแก้ความขัดแย้งและดูแลความสงบเรียบร้อย สิ่งเหล่านี้ได้ถูกผลิตซ้ำผ่านคำสอน พิธีกรรม ประเพณีของชุมชนและบัญญัติไว้อย่างเป็นระบบที่เรียกว่า “ฮีตสิบสอง คองสิบสี่” และปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ผญา บทกลอนต่าง ๆ มากมาย ซึ่งชุมชนก็ยังยึดถือปฏิบัติกันอย่างเหนียวแน่น และบรรดากลไกการสืบทอดทางวัฒนธรรมก็ยังทำหน้าที่ของตนในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ทั้งพระสงฆ์ มรรคทายก เทียม จ้ำ หมอธรรม หมอสูตร หมอดู และสัปเหร่อ

จะเห็นได้ว่าชุมชนหมู่บ้านที่ดำรงอยู่อย่างยาวนานมีลักษณะเป็นสถาบันหนึ่งที่มีการจัดการภายใน หรือการปกครองตนเอง พร้อม ๆ กับมีระบบเศรษฐกิจ สังคม ระบบสุขภาพ การศึกษา ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเหล่านี้เป็นรากฐานอันแน่นหนาของระบบ “สิทธิ” ของชุมชน แต่ระบบต่าง ๆ ของสถาบันชุมชนก็มีการปะทะสังสรรค์กับภายนอก คือ รัฐและตลาดตลอดเวลา ระบบและกลไกต่างๆ ภายในชุมชนจึงปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา เช่นกันด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์กับรัฐและตลาดเพื่อความอยู่รอดของชุมชน

๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจของชุมชน ระบบเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางอยู่บนพื้นฐานของการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในพื้นที่บุ่งทามอย่างแท้จริง โดยมีกิจกรรมการผลิตที่อิงฐานทรัพยากรธรรมชาติในบุ่งทามนับได้ ๒๕ กิจกรรม การผลิตเหล่านี้เกิดขึ้นตลอดปี หมุนเวียนตามช่วงฤดูกาล เป็นระบบการผลิตที่อยู่บนฐานการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติ มีรูปแบบการทำนา ๔ แบบ คือ นาทุ่งหรือนาปีในฤดูปกติ ในพื้นที่บุ่งทามมีการทำนาข้าวไร่ทาม นาหนองหรือนาปี่ และนาแซงซึ่งต่อมาพัฒนามาเป็นนาปรัง และมีการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น

ปอ ปลูกพืชสวนครัว ปลูกผักน้ำ เช่น ผักกะเฉด ปลูกพริก หอม กระเทียม การเก็บเกี่ยวหาของป่า เช่น เห็ด ผักธรรมชาติ ผลไม้ หน่อไม้ มัน แมลง ไข่มดแดง ประเภทเชื้อเพลิง คือ ฟืน ถ่านและขี้ไต้ วัตถุดิบสำหรับงานหัตถกรรม คือ หวาย เครือไม้และกก ผือ การทำการประมงด้วยเครื่องมือประมงพื้นบ้าน ๔๗ ชนิด การต้มเกลือสินเธาว์ในหน้าแล้ง เศรษฐกิจสำคัญของครอบครัว คือ การเลี้ยงวัว – ควาย ซึ่งมีเกือบทุกหลังคาเรือน และมี ๒ หมู่บ้านที่ยึดอาชีพปั้นหม้อเป็นเศรษฐกิจหลักของครอบครัว – ชุมชน

กิจกรรมการผลิตทั้ง ๒๕ กิจกรรมนี้ ครัวเรือนหนึ่ง ๆ ทำเป็นหลัก ๓ - ๕ กิจกรรม และทำอย่างอื่นเป็นลำดับรองลงไปหลายกิจกรรม จะเห็นได้ว่ากิจกรรมส่วนใหญ่ใช้ทรัพยากร “ส่วนรวม” เป็นหลัก มีกิจกรรมที่ใช้ที่ดินตนเองก็คือ การทำนาและปลูกพืชผักเท่านั้น มีระบบสิทธิที่ผู้อื่นสามารถใช้ร่วมบนพื้นที่เดียวกันได้ในต่างฤดูกันออกไป

ระบบเศรษฐกิจชุมชนมี “ครอบครัว” เป็นหน่วยการผลิตหลักโดยเน้นการใช้แรงงานในครอบครัว แม้ในปัจจุบันจะมีแรงงานรับจ้างก็ยังถือว่าแรงงานครอบครัวเป็นหลักอยู่ เป้าหมายหลักของการผลิตก็เพื่อยังชีพ บริโภค อุปโภคในครอบครัวอย่างพอเพียง และขายเพื่อแลกเปลี่ยนภาคราย่ายอื่นที่จำเป็นจากกิจกรรมการผลิตที่กล่าวมา เห็นได้ว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำมูนตอนกลางเป็นเขตที่มีความมั่นคงทางอาหาร มีรายได้สม่ำเสมอและมีศักยภาพของการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจสูง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรบุ่งทามที่อุดมสมบูรณ์และการใช้อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

๖.๒.๔ ปัญหาและผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน เหตุปัจจัยจากภายนอกที่สำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางในงานวิจัยนี้ คือ การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ “โขง ชี มูล” ซึ่งมีโครงการเขื่อนราษีไศลและเขื่อนหัวนาสร้างปิดกั้นลำน้ำมูน เพื่อสูบน้ำไปใช้ในการเกษตรและอุปโภคบริโภค เขื่อนราษีไศลมีพื้นที่ชลประทาน ๓๔,๔๒๐ ไร่ และเขื่อนหัวนา ๑๕๔,๐๐๐ ไร่ นับแต่ปี ๒๕๓๔ จนถึงปัจจุบันยังไม่เกิดการใช้ประโยชน์ แต่ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเขื่อนราษีไศลที่เก็บกักน้ำมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ ส่วนเขื่อนหัวนาที่ยังไม่เก็บกักน้ำ ชาวบ้านในพื้นที่เกิดความกังวลว่าจะเกิดผลกระทบเช่นเดียวกันกับเขื่อนราษีไศล

ผลกระทบที่สำคัญจากการสร้างเขื่อนราษีไศล คือ การสูญเสียที่ดินทำกินในพื้นที่บุ่งทามของราษฎรราว ๗,๘๕๖ ครัวเรือน เป็นพื้นที่ประมาณ ๔๖,๙๓๗ ไร่, การแพร่กระจายของดินเค็มน้ำเค็มรอบอ่างเก็บน้ำ, การสูญเสียทำเลเลี้ยงสัตว์, ปัญหาพื้นที่นานอกอ่างเก็บน้ำถูกน้ำท่วม, การสูญเสียแหล่งชลประทานเดิม ๑๒ โครงการ และปัญหาการสูญเสียพื้นที่ทางวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน ส่วนพื้นที่เขื่อนหัวนา ชาวบ้านบางส่วนสูญเสียที่ดินไปจากการก่อสร้าง

ได้รับค่าชดเชยไม่เป็นธรรม นอกนั้นเป็นผลกระทบทางด้านจิตใจที่กังวลว่าจะเกิดปัญหาเช่นเดียวกันเขื่อนราษีไศล และมีปัญหาเฉพาะที่แตกต่างกับพื้นที่ราษีไศล ๒ ด้าน คือ จะมีการอพยพชาวบ้านหนองโอง ออกจากพื้นที่และอ่างเก็บน้ำจะท่วมแหล่งดินปั้นหม้อของชาวบ้านโพนทราย

กระบวนการสร้างเขื่อนทั้งสองดำเนินไปโดยไม่มีการเปิดเผยข้อมูลและให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมใด ๆ เมื่อเกิดปัญหาและมีการรวมกลุ่มแสดงสิทธิของชุมชน ก็มีการกีดกัน ขู่ปราม เตะถ่วง จับกุม โดยเฉพาะกรณีราษีไศลได้เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ และระหว่างชุมชนกันเอง ความขัดแย้งขยายขอบเขตสู่ทุกปริมณฑลในสังคมไทย เกิดคดีฟ้องร้องกันขึ้นหลายคดี

ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูนตอนกลางมี ๕ ลักษณะ **คือ (๑) การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิ์การครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิ์การดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน และ (๕) การละเมิดสิทธิ์การรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ**

๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวลุ่มน้ำมูนตอนกลาง แยกได้ดังนี้

๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างดุลอำนาจกับรัฐ

(๑) การเรียนรู้ปัญหา โดยการเผชิญกับปัญหาจริงของชาวบ้าน การสนับสนุนส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน เช่น การให้ข้อมูล การเชื่อมโยงให้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกับกลุ่มปัญหาอื่น ๆ การลงไปสำรวจพื้นที่ การศึกษารวบรวมผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้น นำมาสู่ความรู้ความตระหนักของแกนนำรุ่นบุกเบิกจำนวนหนึ่ง เป็นผู้อาวุโสและปัญญาชนท้องถิ่น เช่น กลุ่มครู แล้วนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ร่วมเป็นกลุ่ม เรียนรู้จากการปฏิบัติ สรุปบทเรียน ปฏิบัติซ้ำ มีกระบวนการฝึกอบรมสัมมนาเพื่อเสริมความรู้ ความมั่นใจ ต่อมาเกิดกระบวนการเรียนรู้โดยการตั้งกลุ่มศึกษาวิจัยปัญหาและศักยภาพของตนเอง และเกิดการยกระดับสร้างแบบแผนใหม่ ๆ ของกระบวนการเรียนรู้ขึ้นมา

(๒) การรวมกลุ่มและการสร้างเครือข่าย กรณีราษีไศลเกิดการขยายกลุ่มของผู้เดือดร้อนจากผู้นำกลุ่มเล็ก ๆ ด้วยการตั้งวงแลกเปลี่ยน ขยายสมาชิกไปตามสายเครือญาติ เพื่อนบ้าน กลุ่มที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรด้วยกัน สู่หมู่บ้านข้างเคียง แต่ละบ้านเกิดผู้นำขึ้นตามธรรมชาติของการเคลื่อนไหว จากนั้นจึงประกาศจัดตั้งกลุ่ม “กลุ่มชาวบ้าน

อนุรักษ์ป่าทามราษีไศล” และเริ่มสร้างเป้าหมายการเคลื่อนไหวแล้วยื่นข้อเรียกร้องให้ทางราชการแก้ปัญหา เครือข่ายผู้เดือดร้อนยังขยายไปอย่างกว้างขวางด้วยการใช้การสร้างเวทีแลกเปลี่ยนประชุมหมุนเวียนกันไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วยกระดับการจัดตั้งจากกลุ่มเป็นเครือข่าย “คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน” การขยายเครือข่ายทำไปขณะอีกด้านหนึ่งก็คือการติดตามยื่นข้อเสนอต่อทางราชการระดับต่าง ๆ และการสร้างกิจกรรมกลุ่มอาชีพเพื่อสร้างฐานเศรษฐกิจของสมาชิก ต่อมาได้เข้าร่วมเป็นกลุ่มปัญหาทั่วประเทศเคลื่อนไหวร่วมกันในนาม “สมัชชาคนจน” ส่วนเครือข่ายชาวบ้านหัวนารวมกลุ่มโดยการรวมคนครั้งใหญ่โดยใช้บทเรียนจากราษีไศลแล้วค่อยสร้างความเข้มข้นในระดับฐานในระยะต่อ ๆ มา

(๓) การร้องเรียนการแก้ไขปัญหาตามระบบการเมืองปกติ ทุกระดับตั้งแต่ระดับอำเภอ จังหวัด กรม กระทรวง ทำเนียบรัฐบาล สภาผู้แทนราษฎร ในที่สุดก็พบความจริงว่าระบบราชการไม่สามารถแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นได้ แต่เกิดกระบวนการเรียนรู้สำคัญแก่องค์กรชาวบ้านในการรู้จักวัฒนธรรมระบบราชการ และเป็นการสะสมความกล้าของแกนนำและสมาชิก

(๔) ใช้สันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง เป็นการสร้างความเคลื่อนไหวโดยวิธีท้าทายระบบการเมืองปกติ ด้วยยุทธวิธีอันหลากหลาย เพื่อสร้างดุลอำนาจใหม่และเกิดช่องทางใหม่ในการแก้ไขปัญหา หลักสำคัญของสันติวิธี คือ การยึดมั่นในสัจจะการไม่ใช้ความรุนแรง และความอดทนและยอมรับความยากลำบาก เป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจแก่สังคมและคู่กรณี ยุทธวิธีที่ใช้ได้แก่ การชุมนุม การเดินขบวน การดื้อแพ่งโดยการชุมนุมในอ่างเก็บน้ำ หัวงานเขื่อนและการปิดล้อมหน่วยงานที่รับผิดชอบ เกิดการตอบโต้กลับโดยฟ้องร้องเป็นคดีกันหลายคดี การปฏิบัติการสันติวิธีทำให้มีพันธมิตรที่กว้างขวางสนับสนุนการเคลื่อนไหวและเกิดช่องทางการแก้ปัญหา เช่น เวทีการเจรจา การตั้งคณะกรรมการร่วมรัฐ – ราษฎรในการแก้ไขปัญหาจนมีความคืบหน้าเป็นลำดับ แต่เป็นปฏิบัติการที่ต้องใช้วินัยและความอดทนใช้เวลาและลงทุนสูง

(๕) การพัฒนาองค์ความรู้ โดยการรวบรวมข้อมูลปัญหา ผลกระทบเพื่อนำเสนอต่อสังคมและเพื่อการเจรจา ต่อมายกระดับเป็นการวิจัยโดยชาวบ้าน ทั้งพื้นที่ราษีไศล – หัวนา นอกจากเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ของชุมชนอย่างเป็นระบบแล้วกระบวนการวิจัยยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลังของชุมชนอีกด้วย

(๖) การสร้างพื้นที่ทางสังคม การเคลื่อนไหวและรณรงค์อย่างต่อเนื่องของเครือข่ายชาวบ้านราษีไศล – หัวนา กระเพื่อมให้เกิดความรู้ความเข้าใจขึ้นในสังคมในเรื่องป่าทาม เกิดกระบวนการผลักดันอย่างเป็นระบบในเวลาต่อมาด้วยการร่วมสร้างองค์ความรู้โดยหน่วยงานรัฐ วิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชน ด้วยการวิจัย การประชุมสัมมนา

การเผยแพร่ เรื่องป่าทามถูกบรรจุไว้ในแผนพัฒนา ๓ จังหวัด และอยู่ในสารบบวิชาการและข้อกำหนดในประเด็นศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม

(๗) การสร้างช่องทางในการแก้ปัญหา เป็นการสร้างแบบแผนและกระบวนการในการแก้ปัญหาแบบใหม่ ๆ ที่ก้าวหน้า เช่น เวทีเจรจาอย่างเสมอหน้าระหว่างรัฐ – ชาวบ้าน การตั้งคณะกรรมการร่วม การใช้กระบวนการทางวิชาการ คณะกรรมการไตรภาคี (รัฐ ชาวบ้าน คนกลาง) และการเปิดเวทีสาธารณะ เป็นต้น

(๘) การใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นในการต่อสู้ เช่น การดูฤกษ์ยาม พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในการรวมคน การสร้างกำลังใจหรือเพื่อการระดมทุน ใช้ระบบศีลธรรมของชุมชนในการดูแลขบวนการเคลื่อนไหวให้เกิดความสงบเรียบร้อย การใช้ศิลปะพื้นบ้าน เช่น กลอนลำ หนังปะโมทัย ผญา สรภัญญะ เพื่อเล่าเรื่องและปลุกเร้า เป็นต้น

๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้านและเครือข่าย

(๑) การจัดการองค์กร แบบแผนหลัก คือ เวทีประชุมเครือข่ายตัวแทนของแต่ละพื้นที่ (หมู่บ้าน) ในการวิเคราะห์ปัญหา กำหนดแผนและการตัดสินใจ ต่าง ๆ อย่างมีส่วนร่วม มีวาระการประชุมที่แน่นอน มีการสร้างกลุ่มกิจกรรมย่อยเพื่อรองรับการแก้ไขปัญหาของสมาชิก เช่น กลุ่มกองทุน ออมทรัพย์ กลุ่มอาชีพ และกลุ่มอนุรักษ์ป่าทาม ทั้งระดับหมู่บ้าน และระดับเครือข่ายและมีแบบแผนย่อย ๆ เช่น แผนการวิจัย แผนการติดตามแก้ปัญหาผลกระทบโดยมีคณะทำงานย่อยรับผิดชอบ เปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมได้มากและมีกระบวนการแก้ปัญหาระยะยาว มีกิจกรรมเกาะเกี่ยวสมาชิกให้รวมกลุ่มและดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง

(๒) การสร้างทางเลือกการพัฒนาตนเอง เช่น ป่าชุมชน กลุ่มเกษตรทามมูน กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มหัตถกรรมกก ผือทาม กลุ่มออมทรัพย์ เป็นกิจกรรมที่เป็นทางออกทางเศรษฐกิจ สังคม และการเกาะเกี่ยวรวมกลุ่มสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่าย และเป็นฐานความเข้มแข็งของการปฏิบัติการสันติวิธีต่อสังคม – รัฐ

(๓) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม / ชุมชน มีการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น พัฒนาเทคนิคการประชุมอย่างมีประสิทธิภาพ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการทุกครั้ง การใช้การวิจัยเสริมกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้วยสันติวิธี และกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกโดยการส่งเสริมของพันธมิตรต่าง ๆ

(๔) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูนตอนกลางมีกรณีศึกษาพื้นที่รูปธรรมที่ชุมชนได้มีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ๓ รูปแบบ ประกอบไปด้วย การจัดการป่าทามชุมชน(กุดเป่ง), การจัดการชลประทานชุมชน(หนองแค-สวนสวรรค์) และการจัดการแหล่งดินตีหม้อส่วนรวม (บ้านโก,บ้านโพนทราย) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑) ป่าทามชุมชนกุดเป่ง ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

ป่าทามชุมชนกุดเป่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือป่าทามริมฝั่งแม่น้ำมูนมีพื้นที่ประมาณ ๓,๐๐๐ ไร่ เป็นเขตติดต่อระหว่างอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์,อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษและอำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด ชาวบ้านเรียกชื่อว่า กุดเป่ง เนื่องจากมีกุดธรรมชาติขนาดใหญ่อยู่กลางพื้นที่ป่าทามและระบายน้ำลงแม่น้ำมูน เดิมป่าทามกุดเป่งเป็นที่ทำเลพักสัตว์ช่วงฤดูน้ำหลากของชาวบ้านใน ๔ หมู่บ้านคือ บ้านเหล่าข้าว ท่างาม ดอนจิก ดอนสำราญ โดยขึ้นทะเบียนเป็นที่พักสัตว์ของอำเภอสุวรรณภูมิเมื่อปี ๒๕๑๙ จำนวน ๑,๕๐๐ ไร่ มีชาวบ้านเหล่าข้าว ๔ ครอบครัวทำมาหากินอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว แต่ชุมชนทั้ง๔หมู่บ้านก็ยังเข้าไปใช้ประโยชน์ได้

ต่อมาในยุคส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ ทำให้พื้นที่ป่าทามสองฝั่งของแม่น้ำมูนถูกบุกเบิกเพื่อปลูกปอมากขึ้น เหลือเพียงป่ากุดเป่งแห่งเดียวที่ยังอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับคนหมู่บ้านอื่นเข้ามาใช้ประโยชน์แบบล้างผลาญกว่าคนในท้องถิ่น ผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั้ง ๔ หมู่บ้านจึงมีแนวคิดการอนุรักษ์พื้นที่ดังกล่าว ต่อมาจึงได้ร้องขอให้ชาวบ้านเหล่าข้าว ๔ ครอบครัว ที่มีที่ทำกินอยู่ในพื้นที่ป่าได้เสียสละพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นพื้นที่อนุรักษ์สำหรับ ๔ หมู่บ้าน มีการจัดตั้งเป็น “ป่าอนุรักษ์ของ ๔ หมู่บ้าน” ตั้งแต่ปี ๒๕๓๒ เป็นต้นมา ชุมชนทั้ง ๔ หมู่บ้านได้มีการจัดตั้งกติกาในการใช้ประโยชน์ของชุมชน เช่น ห้ามตัดไม้ถางป่าด้วยรถไถเพื่อทำไร่ทำนาโดยเด็ดขาด, ห้ามตัดไม้เผาถ่านทำฟืนโดยเด็ดขาดยกเว้นไม้ตายและห้ามล่าสัตว์ป่า เช่น ไก่ป่าหรือกระต่าย เป็นต้น

นอกจากนี้ยังได้แต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนมาแล้ว ๒ ชุด ชุดแรกคือ ผู้ใหญ่บ้าน,ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านและกรรมการหมู่บ้าน ๔ หมู่บ้านพร้อมทั้งเชิญตัวแทนครอบครัวที่ยินยอมออกมาจากป่าทามกุดเป่งมาเป็นกรรมกาารร่วมด้วย ชุดที่สองเป็นแกนนำชาวบ้านรุ่นใหม่และตัวแทนสมาชิกอบต.เป็นกรรมการ มีการแบ่งเขตเป็นพื้นที่อนุรักษ์จำนวน ๑,๙๐๐ ไร่ และเขตพื้นที่ใช้สอย ๑,๑๐๐ ไร่ ชุมชนทั้ง ๔ หมู่บ้านได้เคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้กับการสัมปทานทรายของนายทุนมาแล้ว ๒ ครั้งเมื่อปี ๒๕๓๕และ๒๕๔๗ และการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิ์กรณีเขื่อนราษีไศลมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ จนถึงปัจจุบัน ป่าทามชุมชนกุดเป่งจึงเป็นพื้นที่ส่วนรวมของชาวบ้าน ๔ หมู่บ้านที่เข้าไปใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น เก็บผัก เก็บเห็ด ฟืน

ปลา เลี้ยงสัตว์ หาไม้ใช้สอย แหล่งสมุนไพร เป็นต้น

ขณะนี้ป่าทามชุมชนกุดเป่งได้มีการพัฒนาให้เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้การจัดการป่าทามโดยชุมชนโดยการสนับสนุนหน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนคือ มูลนิธิเพื่อการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้(กริด)และโครงการทามมูล จ.สุรินทร์ และส่วนราชการคือ กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม เข้ามาสนับสนุนและเสริมสร้างศักยภาพของคณะกรรมการป่า เช่น จัดศึกษาดูงาน ฝึกอบรม ประเมินทรัพยากร จัดทำแผนที่ เป็นต้น ทำให้ป่าทามชุมชนกุดเป่งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีผู้คน นักวิชาการ องค์กรชาวบ้าน สถาบันการศึกษาทั้งในและต่างประเทศเข้ามาเรียนรู้กระบวนการจัดการป่าทามชุมชนของชาวบ้านอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี ๒๕๔๔ -ปัจจุบัน และนำไปสู่การพัฒนาด้านการศึกษาวิจัยโดยชาวบ้านซึ่งมีสำนักงานสนับสนุนการวิจัยท้องถิ่นเข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านได้ทำวิจัยในพื้นที่ในประเด็นเรื่อง องค์ความรู้การจัดการป่าทามชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางและโครงการผักพื้นบ้านอาหารพื้นเมือง ซึ่งเป็นกระบวนการวิจัยโดยชาวบ้าน ปัจจุบันป่าทามชุมชนกุดเป่งเป็นฐานทรัพยากรธรรมชาติชุมชนได้มีระบบการจัดการมาเป็นระยะเวลากว่า ๑๗ ปีแล้ว บทเรียนสำคัญของการจัดการป่าทามชุมชนกุดเป่งคือ การสร้างการมีส่วนร่วมขององค์กรภายนอกให้เข้ามาหนุนเสริมและทำให้องค์กรเกิดศักยภาพและสร้างการยอมรับได้ทั้งในท้องถิ่นและสังคมได้

๒) ชลประทานชุมชนบ้านหนองแค – สวนสวรรค์ ต.หนองแค อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ ชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์ ตั้งห่างจากอำเภอราษีไศลเพียง ๑ ก.ม. เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกันคือ บ้านหนองแค เมื่อประชากรในหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ชาวบ้านจึงได้ย้ายออกมาตั้งหมู่บ้านอยู่ติดกับพื้นที่ป่าทาม และตั้งชื่อบ้านใหม่ว่า บ้านสวนสวรรค์, ชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อต้นไม้ที่อยู่ริมหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ คือ ต้นแคดำ ชาวบ้านจึงตั้งชื่อว่าบ้านหนองแค ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมีฐานทรัพยากรเดียวกันคือ พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามริมแม่น้ำมูนขนาดใหญ่อยู่ติดกับหมู่บ้านทางทิศตะวันออกที่มีความกว้าง ๓-๔ ก.ม. และ ป่าพิธีกรรม ๒ แห่ง,แหล่งน้ำธรรมชาติ ๒๙ แห่ง ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมีอาชีพทำนา ๒ พื้นที่คือ นาโคกและนาทาม เลี้ยงสัตว์ มีประเพณีและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับคนอีสานทั่วไปคือ ฮีต ๑๒ คอง ๑๔

การริเริ่มทำนาปรังของชาวบ้าน เป็นการเรียนรู้มาจากการทำนาในพื้นที่ทามของชาวบ้านที่เคยมีการทำนา ๓ ครั้งในรอบปี คือ นาข้าวไร่ นาปี่ นาแซง นาปี่(นาหนอง) เมื่อปี ๒๕๑๒ ชาวบ้านหนองแคและบ้านร่องอโศก จำนวน ๓ คน ได้ทดลองทำนาปรังโดยใช้คันโซ่วิดน้ำจากกุดและหนอง ระบายตามคลองที่ช่วยกันขุดเข้านาแต่ไม่ค่อยได้ผลเพราะต้องเผชิญกับปัญหานก หนู แมลง จึงหยุดไประยะหนึ่ง ต่อมาเมื่อปี ๒๔๒๑ เกิดอุทกภัยน้ำท่วมหนักทำให้ชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์และร่องอโศกเกิดภาวะขาดแคลนข้าวอย่าง

รุนแรง ทางราชการจึงได้เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านทำนาปรังในช่วงฤดูแล้งเพื่อชดเชยภัยน้ำท่วมแก่ชาวบ้าน ด้วยการส่งเสริมการสูบน้ำให้ชาวบ้านทำนาและทำให้ชาวบ้านเกิดการรวมกลุ่มเพื่อทำนาปรังขึ้นมา โดยชาวบ้านจะเริ่มทำนาช่วงเดือนมกราคม – พฤษภาคม ทำต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ระบบการจัดการน้ำของชุมชน ชาวบ้านมีการจัดตั้งกลุ่มตามฐานสภาพพื้นที่กลุ่มคนมีที่นาติดกันและคัดเลือกคณะกรรมการกลุ่มโดยมีโครงสร้างการบริหารงานเช่นเดียวกับการจัดตั้งองค์กรชาวบ้านทั่วไป การคัดเลือกผู้นำส่วนใหญ่เป็น “ระบบยกให้เป็น” เพราะเป็นผู้พาชาวบ้านริเริ่มทำมาแต่ก่อน ในบ้านหนองแค-สวนสวรรค์มีกลุ่มทำนาปรังทั้งหมด ๘ กลุ่ม เช่น กลุ่มท่าวังแคน กลุ่มหนองแค กลุ่มท่าหินลาด แต่ละกลุ่มมีสมาชิกประมาณ ๒๐ - ๓๐ คน ส่วนบ้านร่องอโศกมีทั้งหมด ๙ กลุ่ม

การจัดการภายในกลุ่ม สมาชิกกลุ่มจะมีการระดมเงินจำนวน ๕๐ บาท/ไร่ เพื่อเป็นค่าซ่อมบำรุงคลองสายหลัก ส่วนคลองซอยในนาก็จะเป็นการลงแขกของชาวบ้านที่มีนาติดกันช่วยกันทำเอง แต่ละกลุ่มจะออกแรงหรือออกเงินจ้างรถไถเพื่อทำคลองดินส่งน้ำเลียบไปตามเนิน เพื่อทดน้ำที่สูบให้ไหลไปตามคลองหลัก ทดน้ำส่งไปคลองซอยระบายเข้าสู่ที่นาของสมาชิกแต่ละกลุ่ม ต้นทุนในการจัดทำคลองซอยในนาของชาวบ้านแต่ละคนตกคนละ ๕๐๐ - ๑,๐๐๐ บาท(ขึ้นอยู่กับจำนวนพื้นที่) โดยการสูบน้ำจะต้องทำท่าน้ำที่ห่างกันออกไปในแต่ละช่วงของความยาวตามแนวขอบของลำน้ำมูนและตามแหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่ทาม เช่น กุดอีเฒ่า หนองแค เป็นต้น ส่วนพื้นที่การใช้เครื่องสูบน้ำ ๑ เครื่องจะต้องมีที่นาที่จะใช้น้ำไม่ต่ำกว่า ๖๐๐ ไร่ เครื่องสูบน้ำขนาดท่อ ๘ นิ้วครึ่ง ๑ เครื่อง ท่าน้ำ ๑ ท่า ประโยชน์การใช้สอยประมาณ ๒๐-๓๐ หลังคาเรือน แล้วแต่จำนวนมากน้อยของที่นาชาวบ้าน นอกจากนี้ชาวบ้านยังต้องออกเงินเองเพื่อเป็นค่าน้ำมันสบทบการสนับสนุนจากรัฐ เช่น ปี๒๕๔๘ อบต.หนองแคได้สนับสนุนงบประมาณเป็นค่าน้ำมันสูบน้ำให้ชาวบ้านในบ้านหนองแค จำนวน ๑๕๐,๐๐๐ บาท เฉลี่ยได้น้ำมันครอบครัวละ ๒๕ ลิตร แต่ไม่เพียงพอชาวบ้านจึงต้องจัดหาน้ำมันสมทบให้เพียงพอในฤดูการผลิต

กระบวนการการประสานกับภายนอก ในแต่ละปีคณะกรรมการของแต่ละกลุ่มจะต้องทำหนังสือไปติดต่อประสานงานกับหน่วยงานของภาครัฐ คือ กรมชลประทาน, องค์การบริหารส่วนจังหวัดศรีสะเกษ ในปัจจุบันได้โอนความรับผิดชอบมาให้อบต.หนองแคแทน เพื่อแจ้งขอเครื่องสูบน้ำและน้ำมันสำหรับการทำนาในแต่ละปีให้เพียงพอต่อความต้องการของสมาชิกในกลุ่ม สิ่งที่รัฐสนับสนุนชาวบ้านในการทำนาทุกปีคือ เครื่องสูบน้ำ น้ำมัน และช่างเทคนิคจากกรมชลประทานสำหรับการดูแลรักษาและติดตั้งเครื่องสูบน้ำ

ด้านพันธุ์ข้าวที่ใช้ในอดีตเป็นพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเช่น ป้องแอ้ว น้ำผึ้ง ดอลาว ปัจจุบันเกษตรอำเภอได้ส่งเสริมให้ปลูกพันธุ์ปทุมธานีและกข.๑๕ เป็นต้น ต้นทุนการทำนาปรังของชาวบ้านประมาณ ๘๑๒ บาทต่อไร่ ผลผลิตข้าวนาปรังที่ชาวบ้านไร่ละ ๑๕ กระสอบปุ๋ย มีน้ำหนัก ๓๘ ก.ก ราคาข้าวกิโลกรัมละ ๖ บาท สามารถขายได้ไร่ละ ๓,๔๒๐ บาทต่อไร่ เฉลี่ยกำไรไร่ละ ๒,๖๐๘ บาท

ชาวบ้านได้ใช้ความรู้ในด้านต่างๆ เพื่อจัดระบบการจัดการน้ำของในพื้นที่ของตน เช่น ความรู้เกี่ยวกับการพยากรณ์น้ำ ทำนายฝนจากการสังเกตธรรมชาติรอบๆตัว เช่น ดอกมะขาม, ต้นไผ่, ดอกมะม่วง, ดอกผักกระโดนน้ำ, มดดำ เป็นต้น ความรู้ด้านระบบการไหลหลากของน้ำทั้งในสายน้ำหลักและแหล่งน้ำธรรมชาติในป่าทาม, ความรู้เรื่องดินทามผสมผสานกับความรู้เรื่องพันธุกรรมซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ด้านการทำนาทามที่มีหลายรูปแบบเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเศรษฐกิจของครอบครัว เป็นองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ทดลองทำหลายปีถ่ายทอดมาเป็นรุ่นต่อรุ่นของชาวบ้าน เมื่อเกิดการปฏิสัมพันธ์กับภายนอกชาวบ้านก็เกิดการเรียนรู้กันเองภายในชุมชน เพื่อรวมกลุ่มในการประสานกับรัฐ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการของชาวบ้านมากขึ้น ความรู้ที่เกิดจากการประสานกับภายนอก คือ การรวม“กลุ่ม” เพื่อประสานและสร้งอำนาจต่อรองกับหน่วยงานราชการท้องถิ่นให้เกิดการสนับสนุนอุปกรณ์ งบประมาณและผู้ชำนาญการเข้ามาช่วยเหลือชาวบ้านในทุกๆปี

คุณค่าที่เกิดขึ้นจากระบบการจัดการน้ำของชุมชน คือ เกิดคุณค่าด้านเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ เป็นการทำนาทดแทนหน้าฝนที่ชาวบ้านไม่สามารถทำนาได้ คุณค่าด้านภูมิปัญญาในการจัดการน้ำและการใช้ประโยชน์ของชุมชน เป็นการถ่ายทอดจากประสบการณ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนและสมาชิกในชุมชน ที่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ระบบดินน้ำฟ้า อากาศและเทคโนโลยีสมัยใหม่, ด้านสังคม ชาวบ้านเกิดการพบปะแลกเปลี่ยน ปะทะสังสรรค์กับคนในพื้นที่เพื่อวางแผนการทำนาร่วมกันจากการรวมกลุ่มเชิงพื้นที่, ด้านทรัพยากรธรรมชาติ การดัดแปลงธรรมชาติที่ไม่ทำลายธรรมชาติแต่ยึดตามสภาพพื้นที่เดิมผสมผสานกับความรู้ดั้งเดิมของชุมชน, ด้านสิทธิชุมชนในการจัดการน้ำและการเปลี่ยนแปลงเป็นระบบการจัดการที่ตอกย้ำสิทธิชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรโดยชุมชนอยู่บน “สิทธิการครอบครองของรัฐ”

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านประสบปัญหาคือ เขื่อนราษีไศลที่อยู่เหนือขึ้นประมาณ ๔ กิโลเมตร ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถคำนวณระบบการไหลหลากของน้ำได้เช่นเดิม และเขื่อนหัวนาที่อยู่ห่างจากเขื่อนราษีไศลไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๙๐ ก.ม. เนื่องจากเขื่อนไม่สามารถบอกระดับการกักเก็บน้ำได้ชัดเจนทำให้ชาวบ้านเกิดความกังวลใจและเข้าร่วมกับเครือข่ายฮักแม่มูนเมืองศรีสะเกษเพื่อผลักดันให้มีการตรวจสอบทรัพย์สินและ

การศึกษาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน

๓) การจัดการแหล่งดินตีหม้อของชาวบ้านโก ต.ส้มป่อย อ.ราษีไศล – บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ บ้านโก ตั้งอยู่ที่ตำบลส้มป่อย อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ บรรพบุรุษดั้งเดิมเป็นชาวโคราชที่อพยพหนีภัยการเกณฑ์แรงงาน การขูดรีดค่าภาษีรัชชูปการเดินทางมาตามลุ่มน้ำมูนตั้งแต่ปี ๒๔๐๙ โดยพกพาทักษะและเครื่องมือการผลิตหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผามาด้วย มาพบแหล่งดินริมฝั่งแม่น้ำมูนที่บ้านโกจึงได้ลงปักฐานสร้างบ้าน ตีหม้อแลกข้าว แลกพริกหาเลี้ยงชีพและมีประชากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย มีชาติพันธุ์เป็นชาวไท-โคราชและไม่นิยมจับจองที่ดินเพื่อทำนาเพราะมีความคิดที่ว่า “ตีหม้อแลกอะไรก็ได้” จึงใช้วิธีการตีหม้อเพื่อแลกข้าวกินแทนการทำนา มีเพียงการจับจองที่ตั้งบ้านเรือนเท่านั้น ต่อมาชาวบ้านจากบ้านโกได้ออกเดินทางเพื่อนำหม้อไปขาย ไปแลกข้าวตามเมืองต่าง ชาวบ้านบางคนได้นำหม้อล่องตามลำน้ำมูน ขนใส่เกวียนไปขายและไปพบบ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์มีแหล่งดินทามที่สามารถตีหม้อได้ และมีคนชาติพันธุ์ลาวมาตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อน จึงได้อพยพมาขออยู่ร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว โดยได้นำวิชาการตีหม้อมาเผยแพร่และฝึกสอนให้คนในบ้านโพนทรายเดิมได้หัดตีหม้อและมีอาชีพเสริมเพิ่มขึ้น ทั้งสองหมู่บ้านจึงเป็นหมู่บ้านที่มีอาชีพหัตถกรรมหม้อดินเป็นอาชีพหลักเพียง ๒ หมู่บ้านที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำมูนตอนกลางแห่งนี้

การจัดการแหล่งดินตีหม้อของทั้งสองหมู่บ้าน สภาพที่ตั้งของทั้งสองหมู่บ้านอยู่ในเขตพื้นที่ติดกับป่าทามแม่น้ำมูน มีแหล่งน้ำธรรมชาติมากมาย ทำให้ทั้งสองหมู่บ้านมีแหล่งดินทามที่อุดมสมบูรณ์สามารถใช้ตีหม้อได้ เช่น บ้านโกมีแหล่งดินตีหม้อประมาณ ๕ แห่ง พื้นที่ ๔๗ ไร่ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติและฮ่อมน้ำ(ที่ราบลุ่ม) เช่น หนองจับ หนองปลาโด เป็นต้น เป็นที่ส่วนรวมของหมู่บ้าน ส่วนที่บ้านโพนทรายมีพื้นที่แหล่งดินตีหม้อเป็นพื้นที่ส่วนรวมประมาณ ๓๐ ไร่ คือ หนองผักแป้น และตามที่ส่วนบุคคลอีก ๑๐ ไร่ เมื่อปี ๒๕๑๑ แหล่งดินในพื้นที่ส่วนรวมของชาวบ้านถูกน้ำท่วมขังถาวรจากการสร้างฝายทดน้ำ ๓ แห่งในพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งดินไม่พอในการตีหม้อ ชาวบ้านจึงได้ระดมเงินกันภายในหมู่บ้านจำนวน ๘,๐๐๐ บาท ขอซื้อที่ดินจากคนในหมู่บ้านเพื่อจัดสรรให้เป็นที่ดินส่วนรวมของชุมชน ต่อมาฝายทดน้ำเกิดขาดทำให้แหล่งดินของชาวบ้านกลับคืนมา ชาวบ้านโพนทรายจึงได้ทำบุญหลุมดินทั้งหมู่บ้านเพื่อขอบคุณแม่ธรณีและแม่คงคาพร้อมกับรับขวัญแหล่งดินใหม่ โดยได้เชิญนายอำเภอมาเป็นสักขีพยาน

การขุดดินทามนั้น ชาวบ้านจะเข้าไปขุดดินมาเก็บไว้ตีหม้อช่วงฤดูฝน ส่วนใหญ่จะเป็นหน้าที่ของผู้ชายในครอบครัว วิธีการขุดหลุมดินคือ ชาวบ้านจะย้ายที่ขุดหลุมดินที่เป็นดินเหนียวไปเรื่อยๆ หลุมดินเก่าหมดก็ย้ายไปขุดหลุมใหม่ โดยพักหลุมเก่าไว้ ๓-๕ ปี เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก น้ำจะพัดพาดินตะกอนมาทับถมไว้ จนชาวบ้านพูดว่า “ดินทามมัน

งอกใหม่ ไม่มีวันหมด”

ส่วนด้านการใช้เชื้อเพลิงในการเผาหม้อชาวบ้านต้องหาฟืนและฟางเพื่อใช้ในการเผาหม้อที่ตีเสร็จแล้ว หน้าที่หลักเป็นของผู้ชาย ฟืนทีชาวบ้านใช้เป็นส่วนของกิ่ง ก้าน ของต้นไม้ไม่ใหญ่มาก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะไปหาฟืนจากหัวไร่ปลายนาของตนเอง , ป่าทามริมฝั่งแม่น้ำมูน ซึ่งเป็นที่ส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่น ป่าโนนน้ำอ้อมของบ้านโพนทราย ป่าทามริมฝั่งน้ำมูนของบ้านโก การหาฟืนของคนตีหม้อสามารถหาได้ตามความต้องการแต่ต้องอยู่บนกติกาของการใช้ประโยชน์จากป่าเช่นเดียวกับคนในหมู่บ้าน เช่น ห้ามตัดไม้เป็น ห้ามตัดไม้ใหญ่ ปัจจุบันชาวบ้านโกต้องซื้อฟืนจากชาวบ้านด้วยกันเอง รถละ ๑๕๐ บาท

การตีหม้อ ส่วนใหญ่จะเป็นบทบาทของผู้หญิง เพราะมีความอดทนสูง ใจเย็น เพราะเป็นงานที่ละเอียดอ่อน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากพ่อแม่ตั้งแต่เด็ก ฝึกทำจนชำนาญและถ่ายทอดให้รุ่นต่อรุ่นต่อไป รูปแบบการตีหม้อของชาวบ้านมีหลายลักษณะ เช่น โอ่งใส่น้ำ หม้อหุงข้าว หม้อแกง หม้อสาวหลอก(สาวไหม) ชาวบ้านจะเริ่มตีหม้อช่วงเดือนพฤศจิกายน – เมษายนของทุกปี ต้นทุนในการผลิต เช่น ฟืน แกลบ ฟางข้าว ประมาณ ๘,๖๔๐ บาท(๖ เดือนต่อปี) รายได้ที่เกิดขึ้นจากการตีหม้อนั้นปีละประมาณ ๔๘,๐๐๐ - ๖๐,๐๐๐ บาทต่อครอบครัว(๖เดือน)นอกจากนี้ที่ไม่ได้คิดเป็นตัวเงินที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนของชาวบ้านเช่น ข้าว พริก กระเทียม เป็นต้น การตีหม้อของชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านจึงเป็นการผลิตซ้ำทางภูมิปัญญาและตอกย้ำอัตลักษณ์ของคนชาติพันธุ์ไท-โคราชที่เป็นช่างฝีมือทางด้านหัตถกรรมนั่นเอง

ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้อาชีพตีหม้อของชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านสามารถดำรงอยู่ได้คือ ระบบการไหลหลากของน้ำที่ท่วมป่าทามทุกๆ ปี หากมีการกักเก็บน้ำด้วยเขื่อนหรือฝายก็จะทำให้ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านสูญเสียอาชีพและภูมิปัญญาที่สั่งสมมาเป็นร้อย ๆปีก็จะสูญหายไปด้วย ปัจจุบันชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านได้เข้าร่วมกับเครือข่ายฮักแม่มูนเมืองศรีสะเกษเพื่อต่อสู้เคลื่อนไหวกรณีเขื่อนหัวนา

ภาพประกอบที่ ๙ วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

ปลาจากแม่น้ำมูน

ทอเสื่อผือจากป่าทาม

นาทาม ตำบลหนองแค อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

ชาวบ้านหาของป่า มาขายตลาดอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

ปลาจากแม่น้ำมูน

ปั้นหม้อบ้านโพนทราย ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสระเกษ

ภาพประกอบที่ ๑๐ แผนที่การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน

๖.๓ พื้นที่วิจัย : ชุมชนลุ่มน้ำซี

๖.๓.๑ ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำซี แม่น้ำชี ภาษาถิ่นเรียกว่า “น้ำซี” เพราะเรียกตามลักษณะของสายน้ำที่ไหลมาจากป่าภูเขียว โดยคำว่า “ซี” ก็คือการเจาะการชอนไชให้ทะลุ ต่อมาทางราชการก็เรียกเพี้ยนเป็นคำว่า ชี หรือ “แม่น้ำชี” แม่น้ำซีเกิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี บรรจบกับแม่น้ำมูนระหว่างอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี กับอำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ มีความยาวประมาณ ๗๖๕ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่ยาวที่สุดในภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด ๔๙,๔๗๗ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๓,๑๒๕ ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ ๓๐% ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ ๑๒ จังหวัด ที่มีลุ่มน้ำซีครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดกาฬสินธุ์ คลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร คลุมพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุดรธานีและศรีสะเกษ อุบลราชธานี

พื้นที่ลุ่มน้ำซีมีความหลากหลายของระบบนิเวศ มีลักษณะภูมิสัณฐาน ที่เป็นที่ราบสูง ที่ราบลุ่มระหว่างทิวเขา ที่ราบลุ่มน้ำและที่ราบบุ่งทามปากน้ำ ลักษณะที่เป็นภูเขาและทิวเขา มีป่าหลายประเภท ทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าทาม ป่าดงดิบมีในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ ได้แก่ ภูอีเฒ่า ภูเขียว ภูแลนคา ส่วนที่ราบบุ่งทามคือ ทามปากน้ำปาว ทามปากน้ำยัง เป็นต้น และทั่วไปพื้นที่เป็นที่ราบลูกคลื่น พื้นที่บางส่วนเป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้ บางแห่งมีลักษณะเป็นแอ่งรูปรีทำให้สัณฐานแม่น้ำคดโค้งเกิดเป็นกุดต่างๆ มากมายนับร้อยแห่ง เช่น กุดเค็ง กุดเซียม กุดอีช่วย กุดหมากเก็บ เป็นต้น

ลักษณะภูมิสัณฐานเด่นๆ คือ บุ่งและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิสัณฐานของที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดน้ำท่วมหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียก “น้ำแก่ง” ความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามเกิดจากระบบธรรมชาติที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน ในพื้นที่บุ่งทามประกอบไปด้วยพืชพรรณ สัตว์ป่าและสัตว์น้ำที่มีความหลากหลายเข้ามาอาศัยพึ่งพิงและเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน

ความสำคัญของป่าทามในระบบนิเวศน์โดยรวม ป่าทามช่วยรักษาความสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน ช่วยเก็บกักน้ำฝนและผันน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม ช่วยเก็บกักตะกอนและธาตุอาหารที่พัดพามากับน้ำ ปรับปรุงคุณภาพน้ำ ช่วยยึดเกาะชายตลิ่งไม่ให้พังทลายและสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์

ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชุมชน เป็นองค์ประกอบของวิถีชีวิตในชุมชนมาตั้งแต่อดีตจนก่อกำเนิดเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นแหล่งน้ำจืดที่คนและสัตว์เข้าไปใช้ประโยชน์ เช่น การ

ทำเกษตร เลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยแหล่งแพร่พันธุ์และอนุบาลสัตว์น้ำนานาชนิด ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในป่าทามสามารถทำลายปลาธรรมชาติทั้งวงจร เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยที่หากินของสัตว์ป่าอีกหลายชนิดไม่ว่าจะเป็นสัตว์บก สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ปีกและแมลงต่างๆ เป็นแหล่งทำการเกษตรของชาวบ้าน เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของมนุษย์ เป็นแหล่งให้เชื้อเพลิงคือฟืน เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งวัตถุดิบทำเครื่องใช้ต่างๆ และอุตสหกรรมในครัวเรือน เช่น คอกสัตว์ เครื่องมือจับปลา และเครื่องมือต่าง ๆ เป็นแหล่งสมุนไพร เป็นแหล่งนันทนาการและท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์

๖.๓.๒ ชุมชนลุ่มน้ำซีในประวัติศาสตร์ แม่น้ำซีเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดของประเทศและเป็นแหล่งน้ำอันเป็นคุณลักษณะที่ดึงดูดให้ผู้คนต่างเข้ามาอยู่อาศัย แหล่งน้ำซียังให้ความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ลุ่มน้ำ นี่คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งรกราก ตั้งหลักปักฐานจากรุ่นสู่รุ่น ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน มีชนชาติต่างๆ เช่น ชาวลาว ชาวข่า ชาวจีน เป็นต้น ผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรกรากในลุ่มน้ำซีไม่ขาดสาย นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็มีเมืองโบราณปรากฏร่องรอยสิ่งก่อสร้างและเครื่องมือเครื่องใช้มากมาย

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำซี ในรอบ ๑๔๗ ปีจาก พ.ศ. ๒๒๖๑ (สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระแห่งกรุงศรีอยุธยา) ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๘) มีการตั้งชุมชนระดับเมือง ซึ่งถือเป็นเมืองหลักๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำซีอยู่ ๙ เมือง เรียงตามลำดับ ดังนี้ เมืองสุวรรณภูมิ (พ.ศ. ๒๒๖๑) ร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘) เมืองชนบท (พ.ศ. ๒๓๓๔) เมืองกาฬสินธุ์ (พ.ศ. ๒๓๓๖) เมืองขอนแก่น (พ.ศ. ๒๓๔๐) เมืองพุทไธสง (พ.ศ. ๒๓๔๒) ยโสธร (พ.ศ. ๒๓๕๗) เมืองชัยภูมิ (พ.ศ. ๒๓๖๒) เมืองมหาสารคาม (พ.ศ. ๒๔๐๘) ทั้ง ๙ เมืองนี้ ๗ เมืองตั้งใกล้แม่น้ำซี หรือสาขาของแม่น้ำซี เมืองที่ตั้งห่างจากแม่น้ำซี (๒๐ กิโลเมตร) มีเมืองเดียวคือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองต่างๆ เหล่านี้ก่อตั้งโดยกลุ่มคนชาติพันธุ์-วัฒนธรรมลาว ทั้งจากเวียงจันและจำปาสักเข้ามาครองพื้นที่และมีการขยายเมืองออกไปตามลำดับ จากนั้นก็มีการขยายบ้านขยายเมืองจนเต็มพื้นที่ ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของอาณาจักรสยามสู่ความเป็นภูมิภาคหนึ่งของประเทศไทยในปัจจุบัน

๖.๓.๓ ปฏิบัติการสิทธิของชุมชนลุ่มน้ำซี ๓ กรณีศึกษา

๖.๓.๓.๑ บ้านหนองดู่: การจัดการน้ำของชุมชน กรณีศึกษาฝายหินทิ้ง

บ้านหนองดู่ หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำซีตอนบน ตั้งอยู่ที่ตำบลระหานนา อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น ชื่อหมู่บ้านว่า บ้านหนองดู่ ตามสภาพหนองน้ำที่มี

ต้นดู่ ประกอบด้วย ๒๓๓ หลังคาเรือน ประชากรจำนวน ๑,๓๐๐ คน บริเวณที่ตั้งบ้านหนองดู่ในปัจจุบัน เป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพแวดล้อมของพื้นที่เหมาะที่จะเป็นทำเลที่อยู่อาศัย บริเวณรอบ ๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว มีแหล่งน้ำที่ใช้สำหรับบริโภคและทำการเกษตรอย่างเพียงพอ ตั้งแต่ ห้วยหินลาด ซึ่งไหลลงมาจาก โคกบะใหญ่ ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านแล้วไหลลง ลำน้ำซี ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้าน ๔๐๐ เมตร มี หนองดู่ หนองหิน และถัดออกไป ๑ กิโลเมตร มี บึงละหานนา แหล่งน้ำขนาด ๘,๐๐๐ ไร่ ซึ่งเป็นแหล่งน้ำองค์ประกอบหนึ่งของลำน้ำซี ที่บริเวณ หนองดู่ ชาวบ้านได้สร้าง ศาลปู่ตา สัญญลักษณ์ของการนับถือผีบรรพบุรุษขึ้น หมู่บ้านตั้งขึ้นเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ ๒๔๔๒

นับว่าบ้านหนองดู่ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม อุดมไปด้วยแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งแหล่งน้ำ ที่ดินทำนาและป่าไม้ เป็นฐานของการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง ชุมชนตั้งอยู่อย่างมั่นคง ต่อเนื่อง เกิดวิถีวัฒนธรรมชุมชนที่เหนียวแน่น ทั้งระบบเครือญาติ การรวมกลุ่ม การเชื่อและยึดถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศีลธรรมทางศาสนา จารีตประเพณี การสร้างแบบแผนในการจัดการทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้าน เช่นการทดน้ำด้วย ขาแค-คลองไส้ไก่จากลำห้วยเข้านา การร่วมกันของหลายหมู่บ้านในการอนุรักษ์และจัดตั้งป่าชุมชนที่ป่า ภูถ้ำ-ภูกระแต

มีโครงการพัฒนาของภาครัฐและเอกชนมากมายมาดำเนินการในพื้นที่ที่เกี่ยวเนื่องกับบ้านหนองดู่และบ้านอื่นในบริเวณเดียวกัน เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ให้บทเรียนสำคัญแก่ชาวบ้าน เช่น โครงการขุดลอกบึงละหานเพื่อเพิ่มพื้นที่เก็บกักน้ำ เมื่อปี ๒๕๔๑ ได้น้ำเพื่อการชลประทาน ๒,๐๐๐ ไร่ แต่ส่งผลให้น้ำท่วมที่ดินทำกินของบ้านโนนทองหลาง ๔,๐๐๐ ไร่ เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ได้น้ำกับคนเดือดร้อน นอกนั้นยังทำให้ระบบน้ำไม่ถ่ายเท วัชพืชระบาดและน้ำเน่าเสียและปัญหาการแพร่กระจายของดินและน้ำเค็ม ยังมีโครงการจัดการน้ำอีกหลายโครงการที่เป็นการสูญเปล่าและส่งผลกระทบ เช่น การการสร้างคลองส่งน้ำเป็นคลองปูนสูบน้ำจากลำน้ำซีเข้าสู่ไร่นา ๓ สายแต่ใช้การไม่ได้ เพราะคลองพัง ชาวบ้านไม่มีปัญญาซ่อมเอง

โครงการที่เกิดผลกระทบกับชาวหนองดู่มาก คือ การสร้าง "ฝายยางแก้งสนามนาง" กั้นลำน้ำซีทางต้นน้ำ ห่างจากบ้านหนองดู่ ๑๐ กิโลเมตร ก่อสร้างเมื่อปี ๒๕๔๑ เมื่อเก็บกักน้ำทำให้น้ำซีตอนล่างแห้งแล้ง ชาวบ้านที่โครงการอ้างว่าจะได้ใช้น้ำกลับไม่ได้ใช้ ทั้งแผนการสูบมาใส่บึงละหานนาก็ทำไม่ได้เพราะต้องใช้ค่าสูบแพง ผู้ที่ได้ใช้น้ำแท้จริงแล้วคือโรงงานน้ำตาลของกลุ่มวังขนาย ที่มาในนาม "โครงการแก่นราชภูมิ" ที่กว้านซื้อที่ดินในพื้นที่บุ่งทามริมฝั่งน้ำซีประมาณ ๓๐,๐๐๐ ไร่เพื่อปลูกอ้อย ทั้งบางคราวก็มีการปล่อยน้ำเสียลงสู่ลำน้ำซีตอนล่างอีกด้วย การกว้านซื้อที่ดินของโรงงานน้ำตาลแล้วมีการไถเกรดปรับพื้นที่เพื่อปลูกอ้อย

ยังผลถึงการกีดกันการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ทามซึ่งชาวบ้านเคยใช้มาก่อน หนองน้ำที่ชาวบ้านเคยใช้ร่วมกันมาก่อนกลายเป็นหนองน้ำอยู่ในที่ดินของบริษัท ผลกระทบที่สำคัญก็คือสารตกค้างจากปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชจากแปลงปลูกอ้อยตกค้างปนเปื้อนลงสู่ลำน้ำชี

ชาวชุมชนหนองคู่ได้จัดกระบวนการเรียนรู้โดยการตั้ง"ทีมวิจัยไทบ้าน" ศึกษาชุมชนและฐานทรัพยากร ศึกษาทบทวนประวัติศาสตร์ชุมชนและการพัฒนาที่ผ่านมา สรุปร่วมกันว่าชาวบ้านหนองคู่กำลังถูกละเมิดสิทธิ **ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชนมี ๕ ลักษณะคือ (๑)การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน (๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมในการพัฒนา**

ชุมชนได้ปฏิบัติการใช้สิทธิในการตรวจสอบโครงการของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและระบบนิเวศน์ และใช้สิทธิพลเมืองที่พึงได้รับการสนับสนุนการพัฒนาจากรัฐ ผ่านกระบวนการศึกษาชุมชน ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การร่วมเวทีเครือข่ายคัดค้านการออกกฎหมายทรัพยากรน้ำ และ หรือ การเรียกร้องให้แก้ปัญหาความแห้งแล้ง – น้ำท่วม จากกรณีโครงการโขง ชี มูล อีกด้านหนึ่งก็จัดตั้งกลุ่มเกษตรอินทรีย์เพื่อริเริ่มในการฟื้นฟูเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม การขยายเครือข่ายการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนอื่นๆ ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนต้น

การเคลื่อนไหวครั้งสำคัญของชาวบ้านหนองคู่ คือ การใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ ด้วยการสร้าง "ฝายหินทิ้ง" โดยเกิดจากกลุ่มวิจัยได้รวบรวมข้อมูลปัญหา และศึกษาทางเลือกในการจัดการน้ำที่เหมาะสม โดยการศึกษาดูงาน ปรึกษาแลกเปลี่ยนและการประสานงานกับองค์กรต่างๆ ในแผนงานการสร้างฝายหินทิ้ง ชาวบ้านหนองคู่ได้ใช้ประเพณีพื้นบ้าน คือการทอดผ้าป่าฝายหินทิ้ง ด้วยการชูคุณค่าแห่งการทำบุญร่วมกัน ทำนอง "อานิสงส์ของการขุดน้ำบ่อก่อศาลา" จึงได้เกิดความร่วมมืออย่างกว้างขวางจากคนภายในและองค์กรภายนอก ทั้งฝ่ายรัฐและเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรเอกชน นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักวิชาการ และได้งบประมาณสนับสนุนด้านวัสดุจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด การสร้างฝายหินทิ้งเป็นการจัดการน้ำที่ที่สอดคล้องกับสภาพภูมินิเวศน์ท้องถิ่น ไม่มีผลกระทบ และที่สำคัญคือการมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนจากทุกฝ่าย นับเป็นบทเรียนสำคัญของ "สิทธิชุมชน" และต้นทุนในการแก้ปัญหาในอนาคตของชาวหนองคู่และผู้สนใจร่วมเรียนรู้

อย่างไรก็ดี มีภัยคุกคามอีกมากมายที่ชาวชุมชนหนองดูยังต้องเผชิญและขยายการใช้ "สิทธิชุมชน"ต่อไป

ภาพประกอบที่ ๑๑ แผนที่พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชีและการสร้างฝายหินทิ้งของชาวบ้านหนองดู่

ภาพประกอบที่ ๑๒ แสดงแผนที่ระบบนิเวศน์น้ำชีตอนปลาย

๖.๓.๓.๒ ชุมชนท่าลาด: ปฏิบัติการสิทธิชุมชนปกป้องลุ่มน้ำชี บทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง และกรณีสัมปทานดูดทราย

บ้านท่าลาดตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำชี ในเขตพื้นที่ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ตรงข้ามอำเภอเมืองยโสธร อยู่ห่างจากเมืองร้อยเอ็ด ประมาณ ๘๒ กิโลเมตร แต่อยู่ห่างจากตัวจังหวัดยโสธรเพียงประมาณ ๙ กิโลเมตรเท่านั้น บ้านท่าลาดเป็นหมู่บ้านขนาดกลาง ประมาณ ๒๐๗ ครัวเรือน ตั้งหมู่บ้านเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยคนรุ่นแรกมาปักหลักตั้งท่าเรือรับจ้างข้ามฝั่งและหากินอยู่กับแม่น้ำ แล้วมีชาวบ้านจากเขตอื่นอพยพเข้ามาสมทบ เนื่องจากเขตนี้หากินง่าย น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ลักษณะของลุ่มน้ำชีในแถบนี้มีระบบนิเวศน์ย่อย เช่น บุ่งทาม กุด พื้นที่หาดทราย และพื้นที่ริมตลิ่ง ป่าโคก เช่นป่าดงเค็ง เป็นต้น มีความอุดมสมบูรณ์ที่เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน เป็นแหล่งทรัพยากรหลักของชุมชนใน

การดำเนินชีวิตประจำวัน แต่ก็เป็นเขตที่น้ำมักจะหลากท่วมจนเกิดความเสียหายเช่นกัน ชาวท่าลาดปรับตัวเข้ากับธรรมชาติโดยการยกเรือนสูง และพัฒนาอาชีพของตนบนฐานทรัพยากรที่มีอยู่ คือการทำนาทาม การจับสัตว์น้ำ การปลูกพืชผักในหน้าแล้งบนริมตลิ่งแม่น้ำ การเลี้ยงสัตว์ การหาของป่าจากป่าดงเค็ง

ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนของชุมชนบ้านท่าลาด เริ่มจากกรณีความขัดแย้ง**กรณีการใช้ประโยชน์จากป่าดงเค็ง** ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าโคก พื้นที่ ๒,๘๕๗ ไร่ ซึ่งชาวบ้านจาก ๙ หมู่บ้านใน ๒ ตำบล เคยใช้ประโยชน์เป็นแหล่งอาหาร เชื้อเพลิง ไม้ใช้สอย สมุนไพร เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่ปลูกผักและแหล่งพักสัตว์ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไผ่ตง สบู่ดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมด แต่ชาวบ้านได้คัดค้านเรื่องจึงยุติลงปี พ.ศ. ๒๕๒๘ บริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เข้ามาเสนอขอใช้พื้นที่ปลูกมะม่วงหิมพานต์ โดยมีเจ้าหน้าที่รัฐมาแนะนำให้สนับสนุนโครงการดังกล่าว แต่ชาวบ้านไม่ยินยอม กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมป่าไม้ โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้เข้ามาปลูกไม้ยูคาลิปตัส เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่ ภายใต้โครงการพัฒนาป่าไม้ทุ่งกุลาร้องไห้ ชาวบ้านได้รับการชี้แจงจากเจ้าหน้าที่ว่า จะปลูกต้นไม้พื้นบ้านเพื่อช่วยฟื้นฟูป่าดงเค็ง และจะเป็นประโยชน์ต่อการบำรุงรักษาป่าให้มีความอุดมสมบูรณ์ทำให้ชาวบ้านเห็นด้วย จากนั้นได้ขอความเห็นชอบจากสภาตำบลทั้ง ๒ แห่ง แล้วก็เริ่มปลูกตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ จนถึงเดือนกันยายน ๒๕๓๕ ได้มีการสร้างเรือนเพาะชำกล้าไม้ขึ้นในพื้นที่ และได้มีการเพาะพันธุ์ต้นกล้ายูคาลิปตัสเป็นจำนวนมาก ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้ดำเนินการปลูกยูคาลิปตัสเพิ่มอีก ๑,๗๐๐ ไร่ และ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ปลูกเพิ่มอีก ๗๐๐ ไร่ ก่อนที่จะปลูกเจ้าหน้าที่สวนป่าได้ทำการไถป่าธรรมชาติออกจนโล่งเตียน แล้วจึงนำต้นยูคาลิปตัสมาปลูกแทน ผลกระทบรุนแรงต่อชุมชนรอบป่า คือ ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าดงเค็งได้ อีกทั้งสภาพธรรมชาติที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกทำลายลงด้วยการไถกวาดหน้าดินในขั้นตอนการเตรียมแปลงปลูกไม้ยูคาลิปตัส แหล่งน้ำแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีในป่าดงเค็ง ๖ แห่ง เป็นแหล่งสำหรับกลุ่มชาวบ้านที่เข้าไปเลี้ยงวัว และหาปลา แห้งขอดเกือบหมดชาวบ้านไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เหมือนเดิม เจ้าหน้าที่สวนป่ายังออกระเบียบห้ามนำสัตว์เลี้ยงเข้าไปในบริเวณปลูกสร้างสวนโดยเด็ดขาด

ชาวบ้านได้รวมตัวกันร้องเรียนต่อทางราชการ เมื่อไม่ได้รับการตอบสนองจึงชุมนุมคัดค้านในกลางปี ๒๕๓๖ เรียกร้องให้รื้อถอนยูคาลิปตัสและยกเลิกโครงการ แต่ไม่ได้รับตอบสนองจากทางราชการ ในเดือนกันยายนปีเดียวกันชาวบ้าน ๒,๐๐๐ คนจึงลงมือ

เข้ารื้อถอนยูคาลิปตัสเสียเอง เป็นที่มาของการจับกุมผู้นำ ๖ คนในเวลาต่อมา แต่ก็มีผลให้ในปี ๒๕๓๗ มีการรื้อถอนยูคาลิปตัสจากป่าดงเค็ง ชาวบ้านเรียกร้องต่อเนื่องมาถึงปี ๒๕๔๐ (ร่วมกับสมัชชาคนจน) รัฐบาลตัดสินใจสนับสนุนงบประมาณ ๘.๕ ล้านบาทเพื่อฟื้นฟูป่าดงเค็ง แต่ถึงปัจจุบัน งบประมาณส่วนนี้ก็ยังไม่สามารถใช้ได้เพราะมีอุปสรรคเกี่ยวกับระเบียบราชการ การต่อสู้ครั้งนี้ ได้เกิดแบบแผนการจัดการป่าโดยองค์กรชุมชนขึ้น ตั้งป่าดงเค็งเป็นป่าชุมชน มีการตั้งระเบียบในการจัดการป่า มีการตั้งกองทุนสู้คดีของผู้นำ และการพัฒนาด้านอื่นๆ ของชุมชนรอบป่าดงเค็ง เช่น การเกษตรทางเลือก การพัฒนากลุ่มพัฒนาตนเองด้านต่างๆ

การละเมิดสิทธิที่สำคัญอีกกรณีหนึ่งคือ**กรณีการดูดทรายในลำน้ำชี** ซึ่งมีผลเกี่ยวเนื่องกับการทำธุรกิจดูดทรายจากเมืองยโสธรที่กำลังขยายตัว ประกอบกับโครงการโขง ชี มูล ได้สร้าง “เขื่อนยโสธร” กั้นลำน้ำชีและมีการเก็บกักน้ำไว้ สะดวกต่อการใช้เรือดูดทรายในลำน้ำ แล้วขนส่งทรายจากท่าดูดไปยังจุดประกอบการทรายของบริษัท ก่อให้เกิดผลกระทบต่าง ๆ ตามมา เช่น ทำให้ตลิ่งพัง ดินทรุด น้ำขุ่นข้น รบกวนการหาปลาของชาวประมง ทำลายระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำ กล่าวคือ ท้องน้ำมีความลึกตลอดลุ่ม ปลาขาดแหล่งอยู่อาศัย เพราะลุ่มน้ำตลอดแนวถูกจับจองด้วยเครื่องยนต์ดูดทราย และ เรือขนส่ง เสียงดังรบกวนตลอดเวลา คนหาปลาต้องขาดรายได้

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยบ้านท่าลาดเป็นการละเมิด **“สิทธิการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ”** ของชุมชนเกษตรในเขตลุ่มน้ำ ทั้งด้านการใช้ประโยชน์และการจัดการป่า ที่ดินและแหล่งน้ำ อันมีทรัพยากรที่หลากหลายและอุดมสมบูรณ์ เป็นฐานการดำรงชีวิต สร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนที่พึ่งตนเอง และเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเกิดระบบสิทธิของชุมชนที่มีความสมดุลและลงตัวมาอย่างยาวนาน

ชาวบ้านท่าลาดและบ้านอื่นที่ได้รับผลกระทบได้ปรึกษาแลกเปลี่ยนปัญหา การประสานเชื่อมโยงกับสายญาติในพื้นที่ใกล้เคียงเพื่อร่วมกันแก้ปัญหา ประสานกับข้าราชการกรมชลประทานและนักการเมือง หาพันธมิตรภายนอกเช่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคอีสาน การเผยแพร่ปัญหาผ่าสื่อเช่น โทรทัศน์ จากนั้นก็ร้องเรียนหน่วยราชการในจังหวัดยโสธร แต่มีปัญหาทางราชการอ้างว่าไม่ได้เป็นพื้นที่เขตปกครองของตน เพราะชาวบ้านผู้เดือดร้อนอยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด ชาวชุมชนบ้านท่าลาดจึงพยายามประสานความร่วมมือกับชาวบ้านผู้เดือดร้อนในพื้นที่ฝั่งจังหวัดยโสธรหลายหมู่บ้าน และมีการร่วมร้องเรียนปัญหาพร้อมกับจัดการชุมนุมผู้เดือดร้อน ๓๐๐ คนในกลางปี ๒๔๔๖ มีผลให้มีการตั้งคณะทำงานขึ้นมาตรวจสอบข้อเท็จจริง แต่ทางราชการช่วงชิงบทบาทในการตรวจสอบและสรุปผลว่า ผลกระทบที่ชาวบ้าน

เรียกร้องไม่ได้เกิดจากการดูดทราย ไม่พบว่ามีชาวบ้านทำประมงเป็นอาชีพหลักและไม่พบคนทำการเกษตรริมตลิ่งลำน้ำซี ซึ่งหมายถึงไม่มีผู้เดือดร้อน

จากนั้นชาวบ้านจึงได้ร้องเรียนต่อองค์กรอิสระ คือ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติและคณะกรรมาธิการสิ่งแวดล้อม วุฒิสภา จึงมีการนำทุกฝ่ายลงสำรวจพื้นที่และเกิดเวทีการประชุมร่วมกับผู้มีส่วนได้เสียหนึ่งครั้งที่ศาลากลางจังหวัดยโสธร ครั้งนี้ได้ให้บทเรียนแก่ชาวบ้านผู้เดือดร้อนอย่างสำคัญ คือชาวบ้านผู้เดือดร้อนไม่สามารถนำเสนอข้อมูลผลกระทบหรือข้อมูลแวดล้อมที่น่าเชื่อถือต่อที่ประชุมได้ หลังจากการสรุปบทเรียนครั้งนี้ ได้เกิดความตระหนักว่าต้องมีการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรและผลกระทบที่เกิดขึ้นกันอย่างเป็นระบบ และต่อจากนั้น มีกระบวนการข่มขู่คุกคามผู้นำและชาวบ้าน ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องให้แก้ปัญหาผลกระทบจากการดูดทรายในลำน้ำซีของชาวท่าลาดและเครือข่ายในท้องถิ่นจึงค่อยๆ เงียบลงไป รอการก่อตัวกันใหม่

บทสรุปสำหรับ"ปฏิบัติการสิทธิชุมชน" บทนี้ คือ ขณะที่การจัดตั้งภายในของชาวบ้านยังไม่เข้มแข็ง เหนียวแน่นและเป็นเอกภาพพอ แต่มีการเคลื่อนไหวออกไปอย่างแหลมคม ทั้งการแพร่กระจายข่าวทางสื่อส่วนกลางและการชุมนุม ทำให้คู่กรณีตั้งรับรุกคืนบ่อนเซาะทำลายได้ง่าย โดยเฉพาะความไม่พร้อมด้านข้อมูลของฝ่ายชาวบ้าน ทำให้ไม่สามารถสร้างความเข้าใจแก่ฝ่ายต่างๆ ในการเจรจาและตัดสินใจได้ ทั้งๆ ที่การประสานพันธมิตรภายนอกและองค์กรอิสระสามารถเปิดพื้นที่การเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหาได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการเปิดเวทีเจรจาอย่างเท่าเทียม ได้เรียนรู้ว่าเงื่อนไขความสำเร็จคือความพร้อมภายใน ทั้งยังเรียนรู้ว่าถ้าคู่กรณีเป็นนายทุนการใช้สิทธิชุมชนต้องคำนึงถึงความเสี่ยงต่อการคุกคามมากกว่าคู่กรณีเป็นหน่วยงานรัฐ ผลที่เกิดขึ้นคือไม่สามารถระงับการสัมปทานดูดทรายได้ ชุมชนต้องนำบทเรียนยกระดับการแก้ปัญหาในขั้นต่อไป ทั้งนี้ ชุมชนยังต้องเอาชนะศึกภายในอีกหลายประการ เช่น ปัญหาเศรษฐกิจและคดีของผู้นำจากคดีป่าดงเค็ง ความขัดแย้งแตกแยกภายในที่เกิดจากการเลือกตั้ง อบต. เป็นต้น

๖.๓.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำซี: แก้ปัญหาน้ำท่วม

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำซี เป็นการรวมตัวของชาวบ้านที่ประสบปัญหาน้ำท่วมที่ดินทำกินซึ่งเกิดจากการสร้างเขื่อนหลายตัวในลุ่มน้ำซี เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนลำปาว และเขื่อนในโครงการ โขง ชี มูล หลายตัวที่สร้างกั้นลำน้ำซี ได้แก่ เขื่อนชนบท เขื่อนวังยาง เขื่อนคุยเชือก เขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย

ภาวะน้ำท่วมเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ ความแนบ

แน่นกับธรรมชาติและการเรียนรู้จนเกิดภูมิปัญญา “จับชีพจรน้ำ” ทำให้ชุมชนลุ่มน้ำซีมีทัศนคติต่อภาวะน้ำท่วมเป็นบวก น้ำท่วมมิได้เป็น “อุทกภัย” มิใช่ภยันตราย หากแต่เป็นฤดูกาลตามปกติ เป็นระบบปกติของพื้นที่ลุ่มน้ำ น้ำท่วม-น้ำหลากจึงหมายถึงความสมบูรณ์ที่ธรรมชาติบรรณาการแก่มนุษย์ ถือว่าได้น้ำมา “สระหัวข้าว” กล่าวคือ น้ำที่หลากท่วมจะช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้มลายหายไป ขณะเดียวกัน น้ำท่วมก็นำปุ๋ยธรรมชาติมาสู่พื้นที่เกษตร ทำให้ข้าวและพืชพรรณอื่นๆ เจริญงอกงาม ในอดีต การบ่าท่วมของน้ำจะค่อยๆ เอ่อขึ้นตามแหล่งน้ำธรรมชาติ แล้วค่อยๆ หลากไปยังพื้นที่เกษตรกรรม และท่วมอยู่ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็จะลด

แต่ปัจจุบัน น้ำจะท่วมขังกินเวลากว่า ๑ - ๓ เดือน หรือท่วมตั้งแต่หน้าฝนจนถึงช่วงลอยกระทง จากข้อมูลปี ๒๕๔๗ พบว่าพื้นที่ได้รับความเสียหายตั้งแต่จังหวัดขอนแก่นถึงจังหวัดยโสธรประมาณ ๗๓๑,๐๙๓.๗๕ ไร่ (ข้อมูลประเมินจากเกษตรจังหวัด ณ วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๔๗) จำแนกเป็นรายจังหวัดได้ดังนี้ พื้นที่ร้อยเอ็ด ๓๕๔,๖๙๐ ไร่ ขอนแก่น ๑๘,๖๐๙ ไร่ มหาสารคาม ๑๓,๗๐๐ ไร่ กาฬสินธุ์ ๑๓๗,๔๔๓.๗๕ ไร ยโสธร ๒๐๖,๖๕๑ ไร่

จากการลงสำรวจพื้นที่และการสัมภาษณ์พบว่า ชาวบ้านในพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมเริ่มเปลี่ยนทัศนคติต่อน้ำท่วมที่เคยมีมาแต่อดีตตั้งแต่ปี ๒๕๒๐-๒๑ ซึ่งเป็นช่วงที่การก่อสร้าง “เขื่อนพองหนีบ” (เขื่อนอุบลรัตน์) เพิ่งแล้วเสร็จ ช่วงนั้นมีฝนตกหนักและกรมชลประทานยังไม่เข้าใจระบบน้ำ ทำให้เกิดความผิดพลาดในการคำนวณ ได้ปล่อยน้ำออกจากเขื่อนจนท่วมพื้นที่ของชาวบ้าน ต่อมา ทางเขื่อนเริ่มปรับตัวได้ ทำให้สถานการณ์ดีขึ้น

และเมื่อปี ๒๕๔๒ การก่อสร้างโครงการ-โขง-ชี-มูล ในพื้นที่ลุ่มน้ำซีแล้วเสร็จ แล้วเหตุการณ์น้ำท่วมอย่างรุนแรงก็ตามมา ในปี ๒๕๔๓ ชาวบ้านเริ่มตั้งข้อสังเกตว่าทำไมน้ำจึงท่วมขังนานผิดปกติ ขณะที่ผลิตผลทางการเกษตรของชาวบ้านเสียหายโดยสิ้นเชิง ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สิน แต่ยังไม่มีปฏิบัติการใดๆ ปีต่อมา (๒๕๔๔) เหตุการณ์น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มน้ำซี และท่วมขังเป็นเวลานานไม่ต่างจากปีที่แล้ว ขณะที่หนี้สินของชาวบ้านเพิ่มสูงขึ้นและเกิดผลกระทบหลายด้านตามมา ชาวบ้านเริ่มตั้งสมมติฐานว่า เขื่อนน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดน้ำท่วม แต่ชาวบ้านยังไม่ได้เคลื่อนไหวใดๆ

ปีที่ ๓ (๒๕๔๕) น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นเหมือนปีที่ผ่านมา ชาวบ้านประสบภาวะหนี้สินท่วมทัน ชาวบ้านเริ่มมั่นใจในสมมติฐานที่ตั้งกันขึ้น ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถแบกภาระหนี้สินที่เพิ่มขึ้นทุกปีได้ จึงพากันลงพื้นที่ เข้าสำรวจฝายเพื่อศึกษาข้อเท็จจริง แล้วชาวบ้านก็เชื่อว่า "น้ำท่วมเกิดจากการสร้างฝายขวางกั้นลำน้ำซีอย่างแน่นอน"เริ่มมี

ปฏิบัติการ โดยรวมตัวกันเรียกร้องให้ภาครัฐแก้ไขปัญหาน้ำท่วม เช่น การรวมตัวกันของชาวบ้านหลายพื้นที่จากจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ชุมนุมเรียกร้องให้หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องตรวจสอบและแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น และรวมตัวกันเป็น "สหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม" และมีชาวบ้านพื้นที่อื่นอีกหลายกลุ่มรวมตัวกันในช่วงเดียวกัน

ต่อมาปี ๒๕๔๗ มีการรวมตัวกันของกลุ่มชาวบ้านจากฐานชุมชน ๑๕ พื้นที่ใน ๗ จังหวัด โดยการสนับสนุนของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน และองค์กรพัฒนาเอกชนหลายองค์กร เป็น "กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี" ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ.๒๕๔๘ จึงได้มีการรวมตัวกันตั้งเป็น **"เครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี"** ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

(๑) เพื่อเป็นกลไกในการประสานความร่วมมือในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลำน้ำชี (๒)เพื่อผลักดันสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในลำน้ำชี (๓) เพื่อร่วมกันจัดทำข้อเสนอในการแก้ปัญหาลำน้ำชี ตั้งแต่ระดับพื้นที่จนถึงระดับนโยบาย

ในการเคลื่อนไหวเพื่อให้มีการแก้ปัญหาน้ำท่วม เครือข่ายฯได้ใช้วิธีจัดเวทีเรียนรู้ขึ้นในพื้นที่ต่างๆ มีการร้องเรียนต่อหน่วยงานรัฐ การร้องเรียนต่อองค์กรอิสระให้ลงมาช่วยจัดเวทีเจรจากับหน่วยงานราชการ เช่น ได้มีการเจรจากับหน่วยงานราชการ ผู้ว่าราชการจังหวัด กรมชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร คณะทำงานแก้ปัญหาน้ำท่วมลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผลที่บรรลุคือ ทางราชการยอมรับปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้น มีการจัดตั้งคณะทำงานโดยให้ชาวบ้านร่วมเป็นคณะทำงานในแต่ละจังหวัดเพื่อพิจารณาแก้ปัญหาโดยการปิด – เปิดเขื่อนให้เหมาะสมต่อไป

เครือข่ายยังมีบทบาทในการรณรงค์สาธารณะเพื่อการอนุรักษ์ฟื้นฟูลุ่มน้ำและสนับสนุนชุมชนในการรวมกลุ่มแก้ไขปัญหาในพื้นที่ เช่น การจัดงานเดินทางไกลเพื่อสายน้ำ **ธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี** ระหว่างวันที่ ๑๓-๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ ได้มีการเผยแพร่ข้อมูลสู่สาธารณะได้เกิดผลสะเทือนทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย และเกิดกิจกรรมต่อเนื่องในการฟื้นฟูทรัพยากรในพื้นที่ต่างๆ

การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำ(ภาคประชาชน) ในพื้นที่ลุ่มน้ำชี ถือเป็นนวัตกรรมการเคลื่อนไหวหนึ่งที่ยังตั้งอยู่บนข้อจำกัดมากมาย ขาดบุคลากรที่จะทำหน้าที่ประสานงานอย่างทั่วถึง ขาดงบประมาณ ที่สำคัญคือในพื้นที่เคลื่อนไหวที่กว้างขวางในลุ่มน้ำขนาดใหญ่ เครือข่ายที่เกิดขึ้นเป็นไปได้อย่างหลวม ๆ เงื่อนไขสำคัญที่ภารกิจนี้จะเป็นไปได้และเกิดประโยชน์ได้จริงก็คือการสนับสนุนโดยองค์กรรัฐหรือองค์กรอิสระที่มีวิสัยทัศน์ยาวไกลให้มีการทำงานได้อย่างต่อเนื่อง

บทที่ ๗

วิเคราะห์กระบวนการและเงื่อนไข การละเมิดสิทธิชุมชน

จากการศึกษาพบว่าชุมชนอีสานได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน แต่ละชุมชนมีการจัดตั้งทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ระบบเศรษฐกิจ สังคม การปกครองตนเอง มีการคิดค้นและสืบทอดจารีตประเพณีมาอย่างต่อเนื่อง สิทธิชุมชนเกิดขึ้นบนพื้นฐานเหล่านี้ มีองค์ความรู้และระบบคุณค่า ระเบียบกฎเกณฑ์ มีกลไกและเครื่องมือในการธำรงรักษาและผลิตซ้ำของตนเอง ในการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ มีระบบกรรมสิทธิ์เชิงซ้อนที่ยืดหยุ่น สามารถอำนวยความเป็นธรรมให้แก่สมาชิกชุมชนได้เป็นอย่างดี มีภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนเพื่อเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง

แต่ในยุคการพัฒนาที่รัฐมุ่งใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยมเสรี ซึ่งต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติและแรงงาน จึงเกิดกระบวนการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างภาคอุตสาหกรรมและเมืองกับภาคชนบทขึ้น ในนามของรัฐซึ่งรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจการใช้ทรัพยากรอยู่ในมือได้ออกกฎหมายและนโยบายเพื่อตอบสนองทิศทางการพัฒนาดังกล่าว นำมาซึ่งการละเมิดสิทธิชุมชนอยู่ทั่วไปดังความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัย

ในบทนี้จะอธิบายถึง

(๑) ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น

(๒) เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน

๗.๑ ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน

๗.๑.๑ การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

ชุมชนอีสานแต่เดิมทั้งชุมชนลุ่มน้ำและชุมชนบ้านป่าเป็นชุมชนที่มีการจัดตั้งมายาวนาน บนฐานทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ มีระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีกิจกรรมการผลิต

หลากหลายตามฤดูกาล เป็นระบบเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองเป็นด้านหลัก วิถีของชุมชนได้สร้างระบบความรู้ ระบบความเชื่อ และจารีตประเพณีในการจัดการทรัพยากร การทำมาหากินและการจัดการภายในของชุมชน มีกฎระเบียบภายในหรือระบบสิทธิของชุมชนอันมีลักษณะเฉพาะของตนเอง เงื่อนไขสำคัญของสิทธิชุมชนดังกล่าวก็คือ การคงอยู่ของฐานทรัพยากรหรือระบบนิเวศน์อันมีความหลากหลายทางกายภาพและชีวภาพเป็นฐานของระบบเศรษฐกิจดังกล่าว และเป็นเงื่อนไขของการคงอยู่ของระบบอื่น ๆ ของชุมชน สิทธิของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวเป็น "สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์" จากทรัพยากร เป็นระบบสิทธิ์ที่มีความซับซ้อนอันเกิดจากการเรียนรู้ ดัดแปลงสร้างสรรค์มาเป็นเวลายาวนาน จนกลายเป็นกฎจารีตประเพณี เป็นระบบสิทธิที่คำนึงถึงการกระจายประโยชน์เพื่อการอยู่รอดร่วมกันของทุกคนในชุมชน เกิดกติกาในการควบคุมมิให้ใช้ประโยชน์อย่างล้างผลาญ และระบบสิทธิ์นี้ดำรงอยู่หรือปรับเปลี่ยนไปตามเจตนารมณ์ร่วมของชุมชนที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการและเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์ในการใช้ทรัพยากร เช่น ระบบนิเวศน์บุ่งทามของลุ่มน้ำถูกเปลี่ยนเป็นอ่างเก็บน้ำ มีการใช้เรือดูดทรายในลำน้ำ มีการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ทับที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน หรือมีการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสแทนป่าธรรมชาติ การใช้ประโยชน์อันหลากหลายแต่เดิมก็เป็นไปไม่ได้อีกต่อไป เหล่านี้เกิดผลกระทบต่อชาวบ้านที่อาศัยฐานทรัพยากรนั้นในการดำรงชีวิต ซึ่งบนฐานทรัพยากรเดิมเขามีองค์ความรู้ในการทำมาหากิน เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน ชาวบ้านก็ไม่สามารถมีองค์ความรู้ใหม่ที่จะควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ดั่งเดิม เช่นนี้ กล่าวได้ว่าวงจรชีวิตมนุษย์และวิถีวัฒนธรรมของชุมชนก็ถูก “ตัดตอน” ไปพร้อมกัน

ระบบกรรมสิทธิ์แบบเชิงซ้อนที่ยืดหยุ่นของชุมชนก็กลายเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐตามกฎหมายซึ่งมีความแข็งตัว สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ก็ถูกกีดกันจำกัดลงไป ชาวบ้านไม่สามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ และไม่มีการกระจายประโยชน์แบบดั้งเดิมอีกต่อไป เช่น น้ำในอ่างเก็บน้ำถ้าจะใช้ก็ต้องซื้อ เป็นต้น

กรณีการสร้างเขื่อนทั้งในลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชีขึ้นมาเก็บกักน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้งโดยการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าขึ้นไปใช้ในพื้นที่นาดอนที่สูงนั้น เท่ากับเป็นการตัดสินใจแทนชาวนาว่าต้องมีการทำนาปรังในฤดูแล้ง โดยไม่คำนึงว่าบทเรียนในการทำนาปรังในทุ่งนาสูงสองฝั่งลำน้ำนั้นล้มเหลวมาก่อน เพราะสาเหตุน้ำเค็มและการลงทุนสูงไม่คุ้มค่า ดั้งนี้ถือว่าเป็นการคิดแทนและยัดเยียดวิธีการทำมาหากินที่ไม่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กับชาวบ้าน เป็นการ “ละเมิดสิทธิในการเลือกวิถีการเกษตร” ของชาวบ้านนั่นเอง

“สิทธิชุมชน” ในการทำมาหากินอย่างพอเพียงตามวิถีดั้งเดิมบนฐานทรัพยากรจึงถูกละเมิดด้วยกระบวนดังกล่าว

๗.๑.๒ การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณีของชุมชน

สิทธิการครอบครองที่ดินทำกินของชาวชุมชนเกิดขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งชุมชน บุคคลผู้มีสิทธิ์จับจองที่ดินทำกินต้องเป็นสมาชิกชุมชนเสมอ และสิทธิ์นั้นจะดำเนินต่อไปก็ด้วยการใช้ประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่างต่อเนื่อง สมาชิกอื่นของชุมชนก็มีความเข้าใจและยอมรับสิทธิ์นั้น ๆ สิทธิส่วนบุคคลนี้ไม่มีความเด็ดขาดในตัวเอง สมาชิกอื่นของชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมได้ในพื้นที่เดียวกัน ในชุมชนลุ่มน้ำมูน-ซี สิทธิครอบครองยังสามารถสืบทอดเป็นมรดกถึงลูกหลานมาสองสามชั่วอายุคน และยังมีลักษณะเฉพาะ คือ การถือครองโดยกลุ่มเครือญาติ เช่น ในรวงต้อนสำหรับหาปลา เป็นต้น นี่ถือเป็นสิทธิ์ครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณีของชุมชนที่ยึดถือปฏิบัติมาเป็นเวลานาน โดยส่วนใหญ่ไม่เคยมีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ของทางราชการรับรอง (นอกจากเป็นของคนรวยบางรายเท่านั้น)

ในทางกฎหมาย ที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ของบุคคลย่อมเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ดังนั้นเมื่อรัฐต้องใช้ที่ดินในการจัดทำโครงการหรือการจัดการทรัพยากรตามนโยบายของรัฐ จึงไม่ต้องมีความรับผิดชอบใดๆ ต่อผลประโยชน์ที่ชาวชุมชนมีอยู่ในที่นั้น มักมีการส่งมอบสิทธิครอบครองกันเองระหว่างหน่วยงานรัฐที่ครอบครองเดิมกับเจ้าของโครงการใหม่ กรณีโครงการโขง ชี มูล ทุกพื้นที่ เช่นที่ ราษีไศล โครงการไม่มีแผนการชดเชยหรือทดแทนใดๆ แก่ชาวบ้านที่ครอบครองที่ดินในพื้นที่บุ่งทามเกือบแสนไร่ที่ใช้เป็นอ่างเก็บน้ำ โดยโครงการถือว่าเป็นที่สาธารณะประโยชน์ซึ่งโครงการขออนุมัติแล้วจากสภาตำบล นี่เป็นที่มาของความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนอย่างรุนแรง

๗.๑.๓ การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

ตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานในจารีตประเพณีของชุมชนอีสานทั่วไป จะต้องมีพื้นที่หรือทรัพย์สินส่วนรวมเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เป็น “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิชุมชน” เช่น พื้นที่ป่าปู่ตา ป่าช้า แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ที่พักสัตว์ในฤดูน้ำท่วม วัด ศาลากลางบ้าน โรงเรียน หรือต่อมามีถนน บ่อน้ำ ฉางข้าว เต็นท์ โต๊ะ ฯลฯ ซึ่งเป็นของส่วนรวม เหล่านี้สะท้อนให้เห็นการยึดถือร่วมในคุณค่าของการอยู่รอด ความมั่นคงร่วมกัน การแบ่งปันบนฐานคุณธรรมทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์

จากกรณีศึกษาตามงานวิจัยนี้ พื้นที่ส่วนรวม เช่น ที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งดินปั้นหม้อส่วนรวม การทำชลประทานชุมชนในพื้นที่ทามหลายบริเวณ การทำป่าชุมชนและแหล่งน้ำของชุมชนในหลายชุมชนล้วนมีระบบกฎกติกา ข้อตกลงของชุมชนกำกับการใช้ร่วมกันอยู่ แม้ไม่ใช่กฎที่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีข้อห้ามที่ชัดเจนและมีกลไกที่จะแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เห็นได้ว่าการมีมาตรการของชุมชนในการจัดการดูแลทรัพยากร เป็นความตระหนักร่วมของชุมชนที่จะใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาดและยั่งยืน พร้อมกับสำนึกถึงคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างแบ่งปันและเอื้ออาทร

แต่เมื่อพื้นที่เหล่านี้ถูกเปลี่ยนเป็น “อ่างเก็บน้ำ” หรือการใช้ประโยชน์อื่น ก็กลายเป็นสิทธิครอบครองของรัฐ อำนาจการตัดสินใจ สิทธิในการจัดการดูแลและใช้ประโยชน์มิได้เป็นของชุมชนอีกต่อไป จะมีแผนการจัดการทรัพยากรอย่างใดอย่างหนึ่งก็ขึ้นอยู่กับอำนาจรัฐส่วนกลางที่จะอนุมัติหรือเห็นชอบหรือไม่ เช่น การกำหนดระดับการเก็บกักน้ำของเขื่อนก็ต้องเป็นอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรี การดูแลห้ามปรามการใช้เครื่องมือประมงที่ไม่เหมาะสมก็เป็นหน้าที่ของกรมประมง ความเห็นชอบที่จะอนุมัติการดูดทรายหรือการแก้ผลกระทบจากการดูดทรายก็เป็นอำนาจของกรมเจ้าท่าและคณะกรรมการระดับจังหวัด หรือการจัดการป่าทามที่หลงเหลืออยู่ในเขตอ่างเก็บน้ำก็คงต้องเกี่ยวกับอำนาจรัฐเจ้าของโครงการเขื่อนทั้งสิ้น

๗.๑.๔ การละเมิดสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีด้วยความสงบสุขของชุมชน

การมาถึงของนโยบายและโครงการพัฒนา เป็นสิทธิตามกฎหมายของรัฐในพื้นที่วิจัย ล้วนนำความขัดแย้งมาสู่พื้นที่นั้นๆ อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ ความขัดแย้งระหว่างผู้เดือดร้อนกับผู้ได้ประโยชน์หรือความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนกันเอง ความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนชนบทกับเมืองที่มีทัศนคติและจุดยืนที่ต่างกัน เฉพาะที่ราษีไศลเกิดความขัดแย้งขึ้นทุกระดับนับได้ ๑๐ คู่ขัดแย้ง ขับเคี่ยวกันอยู่อย่างไม่เลิกรา จนชาวชุมชนหาความสงบสุขไม่ได้ ชาวชุมชนที่ลุกขึ้นมารวมตัวใช้สิทธิ์ถูกตราหน้าว่าเป็นพวกขัดขวางความเจริญ ไม่พัฒนาและเป็นคนกลุ่มน้อยที่พาลเกเร เมื่อชาวบ้านสู้จนสำเร็จไปยกหนึ่งก็ยังถูกนักการเมืองใช้เหตุการณ์นี้เป็นประเด็นทางการเมือง โดยกล่าวหาว่าชาวบ้านทุจริต โกงเงินหลวง ได้ลาภอันมิควรได้มีการฟ้องร้องจนผู้นำมีคดีติดตัวหลายคน ชาวบ้านจึงออกมาชุมนุมอีกหลายครั้งเพียงเพื่อตอบโต้ข่าวและเพื่อยืนยันใน “ศักดิ์ศรี” ของตนและสิทธิ์อันชอบธรรมของชุมชนในทรัพยากรที่เสียหายไปกับการสร้างเขื่อน

กรณีการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นกับชุมชนบ้านป่าเช่นบ้านโนนป่าก่อและชุมชนบ้านป่าอื่นๆ หลายพันหมู่บ้านในภาคอีสานที่ตามกฎหมายของรัฐเรียกพวกเขาว่า “ผู้บุกรุก” นั้น ถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนขั้นสูงสุด คือนอกจากละเมิดสิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การประกอบอาชีพ และสิทธิต่างๆ ที่ต่อเนื่องจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นแล้ว ยังเป็นการละเมิดสิทธิการตั้งถิ่นฐาน เท่ากับว่าตามกฎหมายแห่งรัฐแล้วชุมชนแห่งนี้ไม่มีตัวตนอยู่เลย เด็กๆ ก็กลายเป็นผู้ทำผิดกฎหมายตั้งแต่ลืมตาออกมาดูโลก

๗.๑.๕ การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสารและสิทธิการมีส่วนร่วม

หลักในการพิจารณาประเด็นนี้ใช้หลักการตามข้อบัญญัติรัฐธรรมนูญ (๒๕๔๐) มาตรา ๔๖, ๕๖, ๕๘, ๕๙ และมาตรา ๗๖ ซึ่งมีสาระเกี่ยวแก่สิทธิการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจกำหนดนโยบาย โครงการพัฒนา และการทราบข้อมูลข่าวสารจากทางราชการ

การดำเนินนโยบายของรัฐ เช่น โครงการโขง ชี มูล ทั้งในลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชี เป็นไปท่ามกลางการไม่เปิดเผยข้อมูลต่อสาธารณะและชุมชนในพื้นที่ เหตุผลด้านหนึ่ง คือ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการเคลื่อนไหวของชาวบ้านซึ่งขณะนั้นมีปัญหาที่เขื่อนปากมูล ทั้งโครงการโขง ชี มูล ต้องระวังการเกิดข้อพิพาทในการใช้น้ำจากแม่น้ำโขงตามข้อตกลงกับประเทศเพื่อนบ้าน

แต่เหตุผลด้านหนึ่งก็คือ เขื่อนทั้งหลายของโครงการโขง ชี มูล สร้างไปโดยยังไม่มีข้อมูลที่แน่ชัด เพียงแต่มีการศึกษาความเป็นไปได้ทางด้านเทคนิค (Desktop Study) เท่านั้น และมีการตัดสินใจอนุมัติโดยคณะรัฐมนตรีคราวประชุม ครม.สัญจรที่ จ.ขอนแก่น เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ แล้วเริ่มก่อสร้างเลยด้วยยอดงบประมาณอนุมัติวงเงิน ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท ระหว่างปี ๒๕๓๕ – ๒๕๓๗ จึงมีการว่าจ้างบริษัทเนชั่นแนล เอ็นจิเนียริ่ง คอนซัลแตนทส์ จำกัดและคณะ จัดทำรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการโขง ชี มูล ซึ่งขณะนั้นเขื่อนต่าง ๆ ในโครงการหลายเขื่อนสร้างเสร็จไปแล้ว เฉพาะที่เขื่อนราษีไศลมีการก่อสร้างเสร็จแล้ว เก็บกักน้ำในเดือนตุลาคม ๒๕๓๖ แล้ว จึงมีการจัดจ้างบริษัท รีซอสส์เอนจิเนียริ่ง คอนซัลแตนทส์จำกัดเพื่อศึกษา“ความเหมาะสมเพื่อนำเสนอแผนเผื่อเลือกของระบบชลประทานของโครงการและการวางระบบคลองส่งน้ำ” ศึกษาเสร็จเมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๕๓๗ (บริษัท รีซอสส์ เอนจิเนียริ่ง คอนซัลแตนทส์ , ๒๕๓๗)

ดังนั้นข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับพื้นที่อ่างเก็บน้ำ พื้นที่ชลประทาน แผนงาน งบประมาณของโครงการล้วนไม่ชัดเจนทั้งสิ้น

ในที่นี้อาจสรุปได้ว่าการปกปิดข่าวสารข้อมูลของโครงการโขง ชี มูล นั้น เกิดแต่ความไร้ธรรมาภิบาลในหน่วยงานเองเป็นสำคัญ และการดำเนินการในลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นการละเมิดสิทธิการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยตรง

ส่วนด้านการมีส่วนร่วมมิได้มีกระบวนการใดๆ ที่จะเปิดรับฟังความคิดเห็นหรือการสอบถามข้อมูล ข้อเสนอจากชุมชน

นอกจากนี้แล้ว สิทธิในการรวมกลุ่มและสิทธิในการชุมนุมอย่างสงบของชาวบ้านก็ถูกละเมิดเสมอในลักษณะที่มีการกีดกัน ขู่ปราม การฟ้องร้องแกนนำให้มีคดีติดตัว

เราสามารถอธิบายได้ว่าสิทธิชุมชนที่ถูกละเมิดจากกระบวนการนี้มีทั้งสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิในอาชีพ สิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งเป็นสิทธิทางเศรษฐกิจ การละเมิดสิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิในจารีตประเพณีของท้องถิ่นและสิทธิที่จะดำรงความเป็นชุมชนที่คนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขอันเป็นสิทธิทางวัฒนธรรม ต่อเนื่องถึงการละเมิดสิทธิ

ทางด้านการรับรู้ข่าวสารของทางราชการ สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการรวมกลุ่มและการชุมนุม อันเป็นสิทธิทางการเมือง

๗.๒ เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน

เงื่อนไขที่เป็นรากเหง้าของสังคมไทยที่เอื้ออำนวยให้มีการละเมิดสิทธิชุมชนนั้น มีทั้งเงื่อนไขทางกฎหมาย นโยบายรัฐ เงื่อนไขทางสังคม และเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน กล่าวคือ

๗.๒.๑ เงื่อนไขทางกฎหมาย ในระยะ ๑๐๐ กว่าปีที่รัฐไทยเริ่มสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินโดยจัดให้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เพื่อตอบสนองการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเพราะที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ สำหรับการผลิตเพื่อการค้า พัฒนาการของระบบกฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวแก่สิทธิที่ดินทำกินตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ที่เริ่มมีกฎหมายรับรองสิทธิส่วนบุคคลในที่ดิน จัดตั้งกรมที่ดินขึ้นในปี พ.ศ.๒๔๔๔ เกิดระบบการสำรวจรังวัดและการออกเอกสารสิทธิ์ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ปี พ.ศ. ๒๔๗๓ พระราชบัญญัติโฉนดที่ดิน พ.ศ. ๒๔๗๙ พระราชบัญญัติที่ดินเพื่อการครองชีพ พ.ศ. ๒๔๘๕ และประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. ๒๔๙๗ พร้อมกับการพัฒนาเติบโตของระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลก็คือระบอบกรรมสิทธิ์ของรัฐ และที่ดินทุกตารางนิ้วในประเทศไทยก็ถูกจำแนกอย่างชัดเจนในประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. ๒๔๙๗ นั่นเอง ว่าที่ดินที่มิได้ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของบุคคลหนึ่งบุคคลใดให้ถือเป็นของรัฐ และเครื่องแสดงว่าที่ดินตกเป็นสิทธิของบุคคลก็คือ ที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ที่ออกให้โดยรัฐเท่านั้น

ฉะนั้น ที่ดินทำกินที่ประชาชนครอบครองอยู่อย่างชอบธรรมในจารีตประเพณีของชุมชน หรือที่ดินที่ชุมชนร่วมกันครอบครองเป็น “สิทธิชุมชน” สองสิ่งนี้ไม่มีสิทธิตามกฎหมาย บนเงื่อนไขเช่นนี้เอง โครงการพัฒนาของรัฐเช่นโครงการโขง ชี มูล จึงถือสิทธิ์ว่าที่ดินที่ใช้ในการก่อสร้างและอ่างเก็บน้ำแม้ประชาชนจะถือครองอยู่ตามแบบแผนจารีตประเพณีของชุมชนนั้นเป็นที่ดินทรัพย์สินของรัฐ มีพิธีกรรมสำคัญก็คือการโอนมอบที่ดินกันระหว่างหน่วยงานรัฐเพื่อใช้ในการจัดทำโครงการ แล้วถือเป็นความชอบธรรมด้วยกฎหมายที่จะครอบครองพื้นที่สำหรับทำโครงการนั้น

ขณะที่ “ที่ดินในเขตป่า” หรือที่ถูกเรียกว่า “ป่าไม้” รัฐได้สร้างข้อบัญญัติเพื่อการหวงห้ามไว้ใน “พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองป่า พ.ศ.๒๔๘๑“ เป็นครั้งแรก ปี ๒๔๘๔ กรมป่าไม้ได้ตรา “พระราชบัญญัติป่าไม้” ซึ่งเป็นประมวลกฎหมายว่าด้วยการป่าไม้ โดยยกเลิกกฎเกณฑ์ฉบับเก่าทั้งหมด และได้ให้นิยามคำว่า “ป่า” คือ ”ที่ดินที่มิได้มีบุคคลใดได้กรรมสิทธิ์” ต่อมาก็มี

กฎหมาย “พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.๒๕๐๓”, “พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔” และ“พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ” ในปี พ.ศ.๒๕๐๗ กล่าวได้ว่าการบังคับใช้กฎหมายเหล่านี้ และข้อระเบียบทางการปฏิบัติที่ตามมาเป็นการประกาศสิทธิรัฐซึ่งมีพื้นที่มากมายที่ประชาชนได้ครอบครองและทำประโยชน์มาแต่เดิม เมื่อมีกฎหมายเหล่านี้ประชาชนชาวชุมชนท้องถิ่นเหล่านั้นก็กลายเป็นผู้กระทำผิดกฎหมายไปทันที

กรณีบ้านโนนป่าก่อซึ่งถูกประกาศทับด้วยเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ตาม พ.ร.บ.สงวนและคุ้มครองพันธุ์สัตว์ป่า ๒๕๐๓ ทำให้ชาวบ้านตกอยู่ในฐานะ “ผิดกฎหมาย” แม้แต่เด็กที่ลืมตาดูโลกวันแรกก็มีความผิด ทำให้ถูกจำกัดสิทธิด้านอื่น ๆ ทั้งสิทธิในการพัฒนา สิทธิทางวัฒนธรรม และสิทธิทางการเมือง ขยายไปสู่การละเมิดสิทธิด้านอื่นๆ ตามมาอีกมากมายดังกล่าวมาแล้ว

เงื่อนไขทางกฎหมายที่กำหนดอำนาจการจัดการทรัพยากรธรรมชาติรวมศูนย์ผูกขาดอยู่ที่รัฐ ไร้ความเป็นธรรมต่อชุมชนท้องถิ่นที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมาอย่างยาวนาน แม้ปัจจุบันรัฐธรรมนูญจะมีเนื้อหาให้มีความก้าวหน้ามากขึ้นโดยเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วม โดยการบัญญัติไว้หลายมาตรา แต่กฎหมายป่าไม้หลายฉบับก็ยังไม่ถูกแก้ไขให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญ เงื่อนไขทางกฎหมายจึงยังเป็นเหตุสำคัญที่มีผลต่อการละเมิดสิทธิชุมชนอยู่ต่อไป

๗.๒.๒ เงื่อนไขจากนโยบายแห่งรัฐ รัฐไม่ยอมรับความเป็นจริงที่คนกับป่าสามารถอาศัยอยู่ร่วมกันได้ เป็นความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันที่ประชากรถึง ๑๐ ล้านคนอาศัยอยู่ในเขตป่า ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นจากนโยบายการส่งเสริมของรัฐในอดีตให้มีการสัมปทานทำไม้ตามด้วยมีการบุกเบิกพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อสร้างการเติบโตให้แก่เศรษฐกิจของชาติ นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์โดยให้ชุมชนในเขตป่าเป็นแนวกันชน การสร้างเขื่อนสร้างถนน และจากนโยบายการขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าเศรษฐกิจ ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติตั้งแต่ปี ๒๕๒๘ เป็นต้นมา ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนและระหว่างภาคธุรกิจเอกชนกับประชาชนในพื้นที่ กรมป่าไม้และภาคธุรกิจเอกชนได้ปลูกสร้างสวนป่าในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม ซึ่งทับซ้อนลงบนพื้นที่ทำกิน พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่สิทธิร่วมของชุมชน จนเกิดความขัดแย้งขึ้นอย่างรุนแรงต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน และในปัจจุบันมีนโยบายส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัส ยางพารา และนโยบายการแปลงสินทรัพย์เป็นทุนก็มีส่วนในการทำลายป่าและสร้างปัญหาการทำลายระบบนิเวศน์ท้องถิ่นอย่างหนักหน่วง

นโยบายเหล่านี้ นำพาคนอีสานให้เคลื่อนย้ายขยายตัวเข้าไปอยู่ในเขตป่าเกือบเต็มพื้นที่ และ “ร่วมมือกับรัฐ” ในการสร้างสรรค์เศรษฐกิจ รัฐนำพืชชนิดไหนมาส่งเสริม ชาวอีสานก็ตอบสนอง ทำด้วยได้หมด แต่เมื่อรัฐจะเปลี่ยนทิศทางและนโยบายการจัดการทรัพยากรจากเปิดป่ามาเป็นปิดป่า อนุรักษ์และฟื้นฟู ซึ่งกระทำด้วยมาตรการที่แข็งตัว ไม่คำนึงถึงสิทธิดั้งเดิมของชุมชน ไม่คำนึงถึงเหตุอันมาจากนโยบายรัฐในอดีตที่ส่งเสริมให้ประชาชนบุกเบิกพื้นที่ทำกินเพื่อ

สร้างสรรค์เศรษฐกิจของประเทศ ชาวชุมชนอีสานในเขตป่าจึงกลับกลายเป็นจำเลยที่โดนข้อหาบุกรุกและโดนกระทำด้วยการละเมิดสิทธินานาประการ โดยรัฐไม่เคยคิดค้นที่จะเปลี่ยนวิธีการส่งเสริมการทำกินของชาวบ้านให้สอดคล้องกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูหรือการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทั้งที่มีองค์ความรู้ท้องถิ่นอยู่มากมายที่จะนำมาเป็นทางเลือกในการพัฒนา เช่น การจัดการป่าชุมชน การทำวนเกษตร การเกษตรแบบผสมผสาน รัฐกลับใช้วิชาการจัดการป่าแบบตะวันตกที่มุ่งแยกคนออกจากป่า รัฐกลับใช้วิธีหักหาญและอำมหิต ไล่พวกเขาออกจากที่อยู่อาศัยและที่ทำกินโดยไร้ความเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

ด้านนโยบายการจัดการน้ำ ชุมชนอีสานซึ่งมีภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนคลื่น ตั้งแต่อดีตชาวอีสานมีภูมิปัญญาในการจัดการน้ำเพื่อการบริโภคและเพื่อการเกษตรอยู่มากมาย เช่น การสร้างบาราย คูน้ำคันดินรอบชุมชน การสร้างคันนา เหมืองนา ระหัดวิดน้ำและการทดน้ำด้วยฝายทำนบ เป็นต้น ทั้งนี้ทั้งนั้น วิธีการทำมาหากินที่ชาวอีสานเลือกทำยังมีอาชีพอื่นอีกมากมายที่ไม่ต้องพึ่งพาการชลประทาน แต่นโยบายรัฐไทยที่มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรมอย่างหัวปักหัวป่ำก็ไม่ได้ให้ความสำคัญถึงประเด็นที่ว่าชุมชนอีสานจะอยู่รอดบนฐานศักยภาพของตนเองอย่างไร นโยบายรัฐคิดขึ้นบนสมมุติฐานที่ว่าชาวอีสานยากจนและล้าหลัง และต้องพัฒนาตามแนวทางที่รัฐส่วนกลางคิดวางแผนให้เท่านั้น

รัฐไทยได้มีนโยบายที่จะจัดการน้ำโดยโครงการสร้างเขื่อนตามทิศทางการชี้นำของประเทศตะวันตกที่เข้ามาในนามของความร่วมมือในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ใช้องค์ความรู้สมัยใหม่ที่มองทรัพยากรอย่างแยกส่วนและเทคโนโลยี่ขนาดใหญ่ ทั้งนี้ เพื่อตอบสนองการเติบโตทางเศรษฐกิจภาคทุนนิยมอุตสาหกรรม เขื่อนต่างๆ ที่สร้างขึ้นแม้จะมีประโยชน์อยู่บ้าง แต่เป็นเหตุสำคัญของการทำลายป่าและตัดตอนระบบนิเวศน์ทางธรรมชาติ พร้อมกับการทำลายวิถีชีวิตชุมชนดั้งเดิม นโยบายการสร้างเขื่อน รวมกระทั่งแผนการผันน้ำข้ามลุ่มน้ำที่ปรากฏในแผนโครงการโขง ชี มูล และอีกหลายโครงการที่จะมีขึ้นในอนาคต เช่น โครงการผันน้ำจากประเทศลาวเข้ามาใช้ในประเทศไทย ซึ่งธนาคารโลกกำลังสนับสนุนให้มีการศึกษาอยู่ในขณะนี้ นโยบายเหล่านี้กำลังเป็นเหตุสำคัญให้มีผลกระทบที่จะก่อความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนในภาคอีสานรุนแรงขึ้นในอนาคต

๗.๒.๓ เงื่อนไขจากกระบวนการครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ เป็นกระบวนการของกลไกรัฐในการสร้างให้ประชาชนคิดและเชื่อในมโนทัศน์แห่งการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ด้วยศาสตร์แห่งการพัฒนา คือ เศรษฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ วนศาสตร์ เป็นต้น หล่อหลอมผ่านระบบการศึกษา สื่อมวลชนและกลไกรัฐ ตอกย้ำให้เกิดมายาคติขึ้นทั่วสังคม โดยเฉพาะเกี่ยวกับความแห้งแล้ง ยากจน ล้าหลังของชุมชนอีสาน

นี่เป็นเงื่อนไขที่สร้างความชอบธรรมให้แก่นโยบายเช่นโครงการโขง ชี มูล แม้การดำเนินการของโครงการจะขาดธรรมาภิบาลเป็นอย่างยิ่งกรณีโครงการโขง ชี มูล และโครงการ

จัดการน้ำอื่นๆ ในภาคอีสาน รัฐและสื่อได้สร้างชุดความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับ “ความแห้งแล้ง” ของภาคอีสานขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง และถูกนักการเมืองทุกยุค ทุกค่ายนำมาเป็นประเด็นในการหาเสียงเสมอมา

ในจินตนาการของผู้บริหารประเทศนั้น มุ่งจะผลักดันให้พื้นที่เกษตรกรรมของภาคอีสานเป็นแบบพื้นที่ชลประทานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีดินดำ น้ำชุ่ม โดยมิได้คำนึงถึงข้อจำกัดด้านภูมิศาสตร์ ธรณีวิทยาของภาคอีสานที่เป็นพื้นที่ดินทรายไม่สามารถอุ้มน้ำ และ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่มีปัญหาความเค็มไม่สามารถพัฒนาระบบชลประทานได้ ดังนั้นทางเลือกการพัฒนาของภาคอีสานจึงถูกชี้นำด้วยทิศทางการพัฒนากระแสหลักไปสู่ภาคทุนนิยมอุตสาหกรรมแทนที่จะแสวงหาทางเลือกบนฐานศักยภาพจริงของพื้นที่ พื้นที่บุ่งทามนั้นในสารบบทางนโยบายของรัฐและวงวิชาการนับเป็นพื้นที่เกษตรแบบล้าหลังเพราะมีตัวเลขการหมุนเวียนของเงินตราต่ำ (ทั้งที่งานวิจัยนี้พบว่าเป็นเขตที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงสุดในภาคอีสานและเป็นเขตที่ชุมชนมีเศรษฐกิจเลี้ยงตัวเองได้อย่างมั่นคงกว่าเขตอื่นๆ) โครงการโขง ชี มูล มองและโฆษณากับสังคมว่าพื้นที่บุ่งทามเป็น “ที่เสี่ยง” ทำกินไม่ค่อยได้ผล การสร้างเขื่อนจะทำให้มีน้ำทำนาปีละ ๒ ครั้ง (โดยไม่รู้ว่าในพื้นที่บุ่งทามชาวชุมชนใช้ทำนาอยู่ก่อนปีละ ๔ ครั้ง คือ นาหนอง นาแซง การปลูกข้าวไร่ และทำนาปี) ด้วยกระบวนการสร้างความหมายที่แยบยลและต่อเนื่อง คนทั่วไปก็เชื่อว่าพื้นที่บุ่งทามเขตนี้เป็นดินแดนชายขอบด้อยพัฒนาไปจริง ๆ

การเกิดขึ้นและความเป็นไปของโครงการโขง ชี มูล และโครงการพัฒนาแหล่งน้ำอื่นๆ ดำเนินไปบนฐานความคิด ความเชื่อ ของทิศทางการพัฒนาแบบทุนนิยม ที่ครอบงำสังคมไทยอย่างแน่นหนา เป็นฐานของความชอบธรรมอันแข็งแกร่ง ด้วยศาสตร์แห่งการพัฒนาที่รัฐไทยถ่ายทอดมาจากสังคมตะวันตก เช่น **วนศาสตร์** ที่มองมูลค่าของ “ป่า” ที่เนื้อไม้ ท่อนซุง จำแนกชื่อป่าตามชนิดของไม้เศรษฐกิจ เช่น ป่าสน ป่าสัก ป่าเบญจพรรณ ป่ากระยาเลย ป่าเต็งรัง เป็นต้น ต่างกับวิธีคิดของชุมชนอีสานที่เรียกป่าตามภูมิสัณฐานที่ป่านั้น ๆ เกิดขึ้น เช่น ป่าภู ป่าโคก ป่าบุ่งป่าทาม และเรียกตามวัฒนธรรม เช่น ป่าช้า ป่าปู่ตา ป่าวัด เป็นต้น ด้วยวิชาวนศาสตร์จึงมองไม่เห็นคุณค่าของป่าทามในฐานะระบบนิเวศน์ที่สำคัญ และคุณค่าอันหลากหลายที่ชุมชนได้พึ่งพิงพึ่งพา ขณะที่วิชา**วิศวกรรมศาสตร์** ก็ผูกขาดความจริงความรู้ที่จะควบคุมธรรมชาติด้วยการสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำ คำนวณปริมาณน้ำเป็นลูกบาศก์เมตร รู้จักการไหลของกระแสน้ำด้วยหน่วยลูกบาศก์เมตรต่อวินาที **วิชาเศรษฐศาสตร์** ที่กำหนดคุณค่าของทรัพยากรทุกอย่างอยู่ที่ความเป็นสินค้าและความสามารถคำนวณทุกอย่างเป็นเงินตรา ศาสตร์เหล่านี้เป็นเครื่องมือสำคัญที่กำหนดคุณค่าและทิศทางการพัฒนาสังคมไทยมาตลอดยุคแห่งการพัฒนาในรอบ ๕๐ ปีที่ผ่านมา และรัฐไทยทุกยุคสมัยใช้สำหรับตัดสินใจนโยบายสาธารณะในการจัดการทรัพยากรทุกประเภทตลอดมา

ขณะที่ชุมชนบ้านป่าก็จะถูกทำให้เข้าใจ “ชาวบ้านคือผู้ทำลายป่า” “ชาวบ้านทำไร่เลื่อนลอย” “มีคนที่ไหนที่นั่นโล่งเตียน” เป็นต้น ทัศนะเหล่านี้ถูกนำเสนอและผลิตซ้ำผ่านทางระบบการศึกษาและสื่อทุกชนิดในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง เป็นวาทกรรมที่กล่าวหาชุมชน ชาวบ้านให้เป็นผู้ร้าย โดยที่ไม่ได้เข้าใจถึงสาเหตุและบริบทของปัญหาที่มีพัฒนาการมาเป็นช่วง ๆ อันทำให้คนทั่วไปในสังคมที่ไม่ได้ศึกษาอย่างลึกซึ้ง มองอย่างตัดตอน ซึ่งความจริงอีกด้านหนึ่งชาวบ้านที่รักษาป่า หรือชุมชนที่มีภูมิปัญญาในการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืนก็มี หรือป่าหลายแห่งที่ชาวบ้านช่วยกันต่อสู้กับนายทุนที่บุกรุกป่าหรือได้รับสัมปทานจากรัฐ เพื่อปกป้องผืนป่าไว้ก็มีอีกมาก

การครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ดังกล่าวได้รับการผลิตซ้ำตอกย้ำอยู่ตลอดเวลาหล่อหลอมผ่านระบบการศึกษาซึ่งจัดโดยรัฐ กระบวนการโฆษณาผ่านสื่อมวลชน การควบคุมกำกับตามลำดับขั้นของโครงการสร้างการปกครองทุกระดับ

เงื่อนไขและกระบวนการเช่นนี้ ได้สร้างมายาคติขึ้นมาทั่วทั้งสังคม ระบบนิเวศน์ที่มีคุณค่าสำคัญถูกประเมินว่าไร้คุณค่า ชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงถูกประเมินว่าล้าหลังด้อยพัฒนา ภูมิปัญญาในการทำมาหากินและการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่กลายเป็นสิ่งไร้ค่า "ผู้บุกเบิกสร้างสรรค์" กลายเป็น "ผู้บุกรุกทำลาย" วัฒนธรรมจารีตประเพณีและระบบสิทธิของชุมชนกลับกลายเป็นเรื่องที่ไม่มีตัวตนอยู่จริง นี่คือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การละเมิดสิทธิชุมชนเกิดขึ้นอย่างง่ายดาย

๗.๒.๔ เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจรัฐและประวัติศาสตร์–วัฒนธรรมชุมชน

ประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสาน เป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนที่ถูกกดขี่ภายใต้การกวาดต้อนควบคุมขูดรีดแรงงานและส่วยจากเมืองและราชธานี อพยพถอยร่นหลบหนีความวุ่นวายแสวงหาที่ที่ปลอดภัยและมั่นคง อย่างไรก็ดี ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์หล่อหลอมให้คนอีสานมีบุคลิกภาพรักสงบ สงบเสงี่ยม หลีกเลี่ยงความขัดแย้ง หลบเร้นความวุ่นวายและสยบยอมต่ออำนาจรัฐ ดั่งคำพังเพย “ตีนช้างเหยียบปากนก” รัฐหรือเจ้านายนั้นมีอำนาจอิทธิพลล้นเหลือดั่งตีนอันทรงพลังของช้าง สุ้มเสียงหรืออำนาจของประชาชนเล็กเรียวดั่งปากนกอยู่ภายใต้อุ้งตีนช้าง

ขณะเดียวกันวัฒนธรรมชุมชนที่อยู่บนรากฐานความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติและความเชื่อในบาปบุญทางพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน เหล่านี้เป็นสิ่งปลูกฝังให้เกิดแบบแผนการอยู่รวมกันของผู้คนในชุมชนอย่างเอื้อเฟื้อเกื้อกูล มีความกลมกลืนสันโดษ พึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีกลไกการจัดการทางสังคมของตนเอง หรือกล่าวโดยภาพรวมก็คือชุมชนมีระบบเศรษฐกิจสังคมและระบบการปกครองตนเองอยู่ แต่ในขณะที่ชุมชนอยู่ภายใต้การกระทำของรัฐและท่ามกลางการรุกเข้ามามีอิทธิพลของระบบตลาดซึ่งเข้ามาอย่างรวดเร็วและรุนแรงในยุคการพัฒนาพลังศักยภาพภายในของชุมชนกลับมีไม่เพียงพอที่จะตั้งรับ

อีกด้านหนึ่ง พิจารณาได้ว่าบรรดาคำสอนเกี่ยวกับหน้าที่แบบ ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ซึ่งปรากฏเด่นชัดอยู่ในระบบสิทธิชุมชนอีสานนั้นถูกผลิตโดยปัญญาชนที่อิงราชสำนัก ย่อมมีวัตถุประสงค์อยู่ในตัวเองว่าเป็นคำสอนเพื่อสร้างความสงบสันติของชุมชนในบริบทหนึ่งที่แน่นอน และคนที่ได้ประโยชน์มากว่าใครในคำสอนเกี่ยวแก่หน้าที่ดังกล่าวก็คือชนชั้นผู้ปกครองนั่นเอง แบบแผนระบบสิทธิที่การสอนหน้าที่เป็นหลักจึงมีจุดอ่อนในตัวเอง คือ ส่งผลให้ชาวชุมชนอีสานมีวิธีคิดแบบยอมจำนนต่อผู้มีอำนาจเหนือและสยบยอมต่ออำนาจรัฐ เมื่อรัฐสมัยใหม่ที่กดขี่สร้างคำสอนชุดใหม่ขึ้นมาก็สามารถสร้างการยอมรับโดยปราศจากการตรวจสอบ

การถูกกำราบปราบปรามอย่างรุนแรงโดยรัฐในอดีตเช่นกรณีกบฏผีบุญและกรณีอื่นๆ สำนึกของชาวอีสานจึงเป็นสำนึกของผู้พ่ายแพ้ต่ออำนาจรัฐตลอดมา ยิ่งในการก่อสร้างเขื่อนหรือโครงการจัดการพื้นที่ซึ่งเป็น “โครงการพระราชดำริ” ยิ่งเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจให้แก่โครงการ ชาวบ้านมักเกิดความยำเกรงไม่กล้ามีปากเสียงเคลื่อนไหวใด ๆ

อีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือ อำนาจรัฐได้แผ่ขยายโครงสร้างและร่มเงาเข้าครอบคลุมทุกอณูของชุมชน ซากวัฒนธรรมแบบเจ้านายสมัยศักดินา วัฒนธรรมการ “กินเมือง” ยังแฝงอยู่ในสำนึกของชุมชนและสังคมไทยอย่างเหนียวแน่น ผู้ที่มีโอกาสได้เป็นข้าราชการจะใช้อำนาจเพื่อแสวงประโยชน์ เปลี่ยนฐานะของตนเองเป็นอีกชนชั้นหนึ่ง ผู้ที่ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน กำนันจะแสดงตนเป็นกลไกรัฐที่มีอำนาจเหนือประชาชน และต้องทำงานตอบสนองผู้มีอำนาจเหนือขึ้นไปและถูกกลไกรัฐที่มีอำนาจเหนือและจากส่วนกลางใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินนโยบาย เป็นกลไกการควบคุมพฤติกรรมของประชาชนให้สยบยอมอยู่ใต้อำนาจและตอบสนองนโยบายรัฐอย่างเคร่งครัด

เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจที่ฝ่ายรัฐมีอำนาจและกลไกในการใช้อำนาจอันแข็งแกร่ง ขณะที่ฝ่ายชุมชนอยู่ภายใต้สำนึกของความเกรงกลัวอำนาจรัฐเช่นนี้ เป็นเงื่อนไขให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนขึ้นได้เสมอๆ

บทที่ ๘

วิเคราะห์กระบวนการเคลื่อนไหว สิทธิชุมชนอีสาน

ชาวชุมชนอีสานในอดีต เมื่อถูกละเมิดสิทธิ์จากการกระทำจากรัฐศักดินาและระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็หาทางออกโดยการหลบหนี เช่น หนีเข้าป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมูลนายและสังกัดเมือง กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่ง คือ การซ่องสุมกำลังกันเป็นโจรเป็นกบฏ สมัยปัจจุบันชาวชุมชนอีสานที่ถูกละเมิดสิทธิ์มีการปรับปรนทางวัฒนธรรมและเพื่อการอยู่รอดทางด้านเศรษฐกิจ อาจมีการปรับวิถีการผลิตโดยการเปลี่ยนอาชีพ การทำงานมากชนิดขึ้นและใช้เวลามากขึ้น การออกจากชุมชนไปแสวงหาอาชีพรับจ้างภายนอก วิธีเหล่านี้เป็นวิธีที่ยอมจำนน หลีกหนี หลีกเลี่ยงความขัดแย้งและเป็นการประนีประนอม เป็นไปตามวิถีของสมาชิกชุมชนแต่ละรายหรือเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งวิธีนี้มีแต่ทำให้วิถีชีวิตชุมชนถูกบ่อนเซาะทำลายลง ท่ามกลางการคุกคามจากภายนอกและการละเมิดสิทธิชุมชนที่รุนแรงขึ้นเรื่อยๆ

ในบทนี้ จะพิจารณาถึงกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการของชาวชุมชนอีสานในการต่อสู้เพื่อยืนยันสิทธิชุมชนด้วยวิธีการที่ “ไม่ยอมจำนน” และการสร้างความเคลื่อนไหวด้วยยุทธวิธีที่หลากหลายเพื่อตอบโต้ ต่อสู้ ต่อรอง และเพื่อสร้างดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างชุมชนกับรัฐ ทุนและสังคมใหญ่ในสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งขอบเขตของปัญหาความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนมีเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันทุกระดับ ดังนั้นการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนจึงเกิดขึ้นในปริมณฑลที่กว้างขวาง ชุมชนต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้และแสวงหาองค์ความรู้ใหม่ๆเพื่อคิดค้นทางเลือกที่เหมาะสมในการสร้างความเข้มแข็งภายใน และต้องปฏิสัมพันธ์กับผู้เกี่ยวข้องที่หลากหลายกว้างขวางออกไปเพื่อแก้ปัญหา

ชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนเองอย่างไรในการใช้สิทธิ์ ตามโจทย์ที่เราตั้งไว้ว่า**“ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชนในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?”**

ในที่นี้ เราได้แบ่งหัวข้อในการพิจารณาและอภิปรายปฏิบัติการสิทธิชุมชนอีสานออกเป็น ๒ ด้าน คือ

(๑) การเคลื่อนไหวภายนอก เป็นการเคลื่อนไหวต่อสู้ต่อรองในการแก้ปัญหา ซึ่งมองด้วยแนวคิดสิทธิชุมชน ก็คือ การเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอกนั่นเอง

(๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ การจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่าย การสร้างเศรษฐกิจชุมชน การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน และการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน ทั้งนี้เพื่อสร้างขีดความสามารถหรือสมรรถนะของชุมชนในการใช้สิทธิ์

๘.๑ การเคลื่อนไหวภายนอก

ชาวชุมชนอีสานเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้ต่อรองกับรัฐและระดมการสนับสนุนจากสังคมในการแก้ปัญหาของชุมชนโดยใช้ยุทธวิธีที่จะสามารถสร้างกระบวนการแก้ปัญหาในระดับต่างๆ ตามสถานการณ์อย่างหลากหลาย

กรอบแนวคิดที่เหมาะสมซึ่งเราใช้ในการวิเคราะห์ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในหัวข้อนี้ คือ แนวคิดสันติวิธี และ แนวคิดของสำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร (Resource mobilization theory) ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์และผสมผสานในการอธิบายกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสานในงานวิจัยนี้

สันติวิธี คือ วิธีแก้ไขความขัดแย้ง หรือการตอบโต้ในสถานการณ์หนึ่ง ๆ โดยไม่ใช้ความรุนแรงต่อคู่กรณีโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นการประทุษร้ายต่อร่างกายและชีวิต (ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์, ๒๕๓๓) สันติวิธีนั้นเป็นการ “กระทำ” และการ “เผชิญหน้า” กับปัญหาความขัดแย้ง มิใช่การหลีกเลี่ยง หลีกหนีหรือยอมจำนน แต่ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา หลักสำคัญ ๓ ประการของสันติวิธี คือ ๑.อหิงสธรรม หรือการไม่เบียดเบียนมุ่งร้าย ๒.ความใฝ่สัจจะ ตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อสู้ด้วยความจริง และ ๓.กล้ายอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนหยัดในสัจจะของตน กระบวนการในการแก้ไขปัญหาตามหลักสันติวิธี จำแนกได้เป็น การไกล่เกลี่ย เจรจา, การใช้กระบวนการทางสถาบัน, การปฏิบัติการเคลื่อนไหวสังคมโดยยุทธวิธีไร้ความรุนแรง, และด้วยงานสร้างสรรค์ทางเลือกหรืองานพัฒนา

ส่วน **สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร** ได้เจาะจงอธิบายถึงกระบวนการ “การสร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อยู่นอกวงขอบของระบบการเมืองปกติ เป็นผู้

ขาดสิทธิทางการเมืองและไม่สามารถใช้ช่องทางหรือกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ในการผลักดันการแก้ไขปัญหาของตนได้ กลุ่มผู้ไร้อำนาจจึงต้องสร้างช่องทางของตนเองในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคิดค้นนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม

ขบวนการทางสังคมของผู้ไร้อำนาจจึงมีการคิดค้นยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวขึ้นอย่างหลากหลาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การ “ข้ามผ่าน” ช่องทางการเมืองปกติ สร้างสิ่งท้าทายและดึงดูดความสนใจเชิงลบต่อระบบปกติเพื่อตนจะสามารถเข้าไปต่อรองทางอำนาจได้ เข้าไป “ขัดขวางท้าทาย” ระบบปกติของสังคม เป็นการแสดงออกทาง “สัญลักษณ์” มากกว่าจะมุ่งให้เกิดความรุนแรง แต่ความรุนแรงก็อาจเกิดขึ้นได้ถ้าขบวนการถูกผลักไปอยู่ในบริบทที่ไม่มีทางเลือก เช่น โดนปราบปรามจากรัฐ เรียกการแสดงออกทางการเมืองตามแนวทางนี้กันว่า “การเคลื่อนไหวประท้วง” จำแนกออกเป็น ๓ แบบใหญ่ ๆ คือ ๑. ยุทธวิธีการขัดขวางท้าทายระบบการเมืองปกติ(เพื่อสร้างช่องทางใหม่-ผู้วิจัย) ๒. ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง และ ๓. ยุทธวิธีตามช่องทางระบบการเมืองปกติ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, ๒๕๔๖)

ปฏิบัติการสิทธิของชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยนี้เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อ “สร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” อย่างแท้จริง พวกเขาเป็นประชาชนชายขอบของการพัฒนาผู้ขาดสิทธิ์เสียงทางการเมือง แม้ในรัฐธรรมนูญจะบัญญัติให้พลเมืองมีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคเท่าเทียม และให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิอำนาจมากพอสมควร แต่ในความจริงอำนาจตัดสินใจในการวางแผนพัฒนา การจัดการทรัพยากรของประเทศยังรวมศูนย์อยู่ที่อำนาจรัฐส่วนกลางอย่างเหนียวแน่น แผนและโครงการพัฒนาที่มาถึงชุมชนท้องถิ่นกลับเป็นการนำผลกระทบมาให้ แย่งชิงสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรไปจากมือพวกเขา พร้อมการกระทำที่ละเมิดสิทธิชุมชนนานาประการ

เมื่อชาวชุมชนเกิดการเรียนรู้ใหม่อย่างรู้เท่าทัน พวกเขาได้รวมกลุ่มจัดตั้งตัวเองเคลื่อนไหว เผชิญหน้าและต่อสู้ต่อรองกับคู่กรณีด้วยยุทธวิธีที่หลากหลาย โดยตั้งอยู่บนปัญหาความเดือดร้อนจริงที่เกิดขึ้น กระทำโดยไม่ใช้ความรุนแรงและด้วยความอดทน มุ่งทำให้ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นปรากฏตัวต่อสังคม โน้มน้าวให้สังคมเข้าใจเห็นใจและสนับสนุนการต่อสู้ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองต่อคู่กรณีและ สร้าง “ช่องทาง” ในการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิภาพ เช่นการเจรจาอย่างเสมอหน้าและเปิดเผย การตั้งคณะกรรมการ คณะทำงานแก้ไขปัญหาที่ชาวชุมชนมีส่วนร่วมและมีที่ปรึกษาเช่น นักวิชาการ นักพัฒนา นักกฎหมาย ซึ่งช่องทางเหล่านี้มักจะไม่เคยมีอยู่หรือเกิดขึ้นในระบบการเมืองแบบปกติ

ปฏิบัติการสิทธิชุมชนอีสานจึงเป็นปฏิบัติการของผู้ไร้อำนาจ เพื่อสร้างอำนาจด้วยความจริง(สัจจะ) ความดีงาม(ความไม่มุ่งร้ายเบียดเบียน) และด้วยการพิสูจน์ทางจิตใจ(ความอดทน

และการยอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนยันสัจจะ) เพื่อโน้มน้าวให้สังคมเข้าใจและสนับสนุนการต่อสู้และให้คู่กรณีเข้าใจ ยอมรับในปัญหาที่เกิดขึ้น น้อมรับและแก้ไขด้วยความเต็มใจ ซึ่งเราจะเห็นได้จากการเลือกใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวอย่างหลากหลาย ดังจะกล่าวถึงต่อไป

ชาวชุมชนอีสานใช้ยุทธวิธีในการเคลื่อนไหวต่อสังคมภายนอกและรัฐอย่างไร?

เราอาจพิจารณาแยกแยะขั้นตอนและยุทธวิธีที่ชาวชุมชนอีสานใช้ในการปฏิบัติการสิทธิชุมชนตามหลักสันติวิธี เป็น ๒ ลักษณะ ในที่นี้จะนำเสนอตามด้วยบทวิเคราะห์ตามลำดับ คือ

(๑) ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ และ

(๒) ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีเพื่อสร้างช่องทางทางการเมืองใหม่

(๓) วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

๘.๑.๑ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ คือการร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการและนักการเมือง ซึ่งทุกพื้นที่ที่เกิดการละเมิดสิทธิ์ชาวบ้านจะเริ่มต้นโดยใช้วิธีนี้ แต่ก็จะได้บทเรียนซ้ำแล้วซ้ำเล่าว่าปัญหาที่เกิดขึ้นต่อพวกเขาซึ่งเกิดจากการกระทำขององค์กรรัฐ ๆ จะปกป้องกันเองและมักจะเกิดการเตะถ่วงหน่วงเหนี่ยวการแก้ปัญหาเสมอ ด้วยปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนมีรากเหง้าที่มีเงื่อนไขมาจากกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมและนโยบายรัฐเป็นเหตุสำคัญอยู่แล้ว การร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการหรือการใช้สิทธิตามช่องการเมืองปกติจึงมักจะล้มเหลว

เมื่อพิจารณาถึงกลไก “นักการเมือง” ทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายค้าน ในกรณีปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกรณีการสร้างเขื่อนหรือการประกาศเขตอนุรักษ์ทับพื้นที่สิทธิชุมชน หรือแม้กระทั่งกรณีผลกระทบจากการดูดทรายในลำน้ำพบว่า พวกเขามักจะเป็นผู้ยืนอยู่กับฝ่ายผู้ละเมิดสิทธิชุมชนเสียเป็นส่วนใหญ่ และในบางกรณี เช่นกรณีราษีไศล นักการเมืองเป็นผู้เข้ามามีบทบาทขยายให้ความขัดแย้งบานปลายเข้าไปใหญ่ โดยใช้ประเด็นที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านไปเป็นเครื่องมือในเกมหักโค่นทางการเมืองระหว่างฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายค้าน

แต่ถ้านับ “องค์กรอิสระ” เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติหรือคณะกรรมาธิการแห่งวุฒิสภาบางคณะเป็นระบบการเมืองปกติ ก็นับว่าองค์กรเหล่านี้ได้ทำหน้าที่อำนวยความเป็นธรรมแก่ชุมชนได้ระดับหนึ่ง โดยเปิดเงื่อนไขให้เกิดการเจรจาไกล่เกลี่ยกันแบบเสมอหน้า แต่ไม่สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ลุล่วงได้อย่างเสร็จสิ้นกระบวนการ เพราะองค์กรมีอำนาจหน้าที่เพียงจำกัด

แม้ปฏิบัติการสิทธิชุมชนตามช่องการเมืองปกติมักจะประสบกับความล้มเหลวในเชิงการบรรลุเป้าหมาย แต่พบว่าสิ่งที่ได้ก็คือการเรียนรู้ด้วยตัวเองและด้วยประสบการณ์จริงของชาวบ้านเกี่ยวกับ “การไม่ทำงาน” ของระบบราชการที่จะแก้ปัญหาให้พวกเขา สร้างความตระหนักขึ้นมาว่าถ้าจะแก้ปัญหาของตนให้ได้จริง ๆ ก็ต้องพากันสร้างช่องทางอื่นหรือหา

มาตรการที่จะกระตุ้นให้ระบบราชการทำงานให้ได้ อีกด้านหนึ่งที่จะเกิดขึ้นจากปฏิบัติการระดับนี้ คือ การสะสมความกล้าหาญให้แก่ชาวบ้านที่เคยถูกตรึงด้วยความกลัว กลัวเจ้านาย กลัวทำไม่สำเร็จ และกลัวคนอื่นได้ดี ที่คนอีสานเรียกว่า “สามย่าน”(ความกลัวสามอย่าง)

สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร จัดจำแนกกิจกรรมการเคลื่อนไหว เช่น การชุมนุม การเดินขบวนรณรงค์ การนัดหยุดงาน เหล่านี้ไว้เป็นยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ เพราะถือเป็นสิทธิที่กฎหมายรับรองอยู่แล้ว แต่สำหรับวัฒนธรรมทางการเมืองของสังคมไทย แม้จะมีกฎหมายรับรอง แต่การเคลื่อนไหวด้วยยุทธิวิธีเหล่านี้เป็นเรื่องที่ “ไม่ปกติ” ทั้งในสายตาของรัฐและทัศนคติของสังคมส่วนรวม วิธีเคลื่อนไหวดังกล่าว จึงควรถูกจัดไว้ในชุดยุทธวิธีท้าทายระบบการเมืองปกติ หรืออาจอิงตามแนวสันติวิธี เรียกว่า ปฏิบัติการสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง

๘.๑.๒ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีเพื่อสร้างช่องทางทางการเมืองใหม่ เป็นการเคลื่อนไหวที่ข้ามผ่านช่องการเมืองปกติที่ชาวชุมชนผ่านการเรียนรู้มาแล้วว่ามักใช้ไม่ได้ผล จึงสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้าง “ช่องทางใหม่” ในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคิดค้นนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม ชาวชุมชนอีสานที่ถูกละเมิดสิทธิ์ได้เลือกใช้ยุทธวิธีที่หลากหลายโดยตามเงื่อนไขสถานการณ์และระดับของการแก้ปัญหา ยุทธวิธีเคลื่อนไหวที่นำเสนอต่อไปนี้ เป็นการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยสิทธิชุมชนอีสาน ในที่นี้จะกล่าวถึงรูปแบบการเคลื่อนไหวแต่ละรูปแบบ วัตถุประสงค์ของการเคลื่อนไหวนั้นๆ และบทเรียนสำคัญที่ชาวบ้านได้รับ

๘.๑.๒.๑ การสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การใช้สื่อเพื่อแจ้งข่าวแก่สังคมเพื่อทำให้ประเด็นปัญหาของตนเป็นประเด็นสาธารณะ สร้างความเข้าใจเห็นใจจากคนทั่วไป ให้สังคมเป็นพยานในเรื่องที่เกิดขึ้น ระดมความสนับสนุนจากสังคม ความร่วมมือและความช่วยเหลือจากพันธมิตร ในการสื่อสารต่อสังคมโดยปกติชาวบ้านจะไม่ค่อยสามารถเข้าถึงสื่อมวลชน แต่ก็อาจขอความช่วยเหลือจากพันธมิตร เช่น นักวิชาการ และปัญญาชนท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานราชการที่ก้าวหน้า หรือบุคคลที่มีชื่อเสียงและบารมีในสังคม อาจมีการเชิญสื่อมวลชนลงพื้นที่ การส่งข่าวด้วยตนเอง กระนั้น เรื่องราวของชาวบ้านก็ไม่ใคร่จะ “เป็นข่าว” ถ้าเรื่องนั้นไม่มีการเคลื่อนไหวที่แหลมคม จึงจะเห็นบ่อยๆว่า การเคลื่อนไหวในรูปแบบต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไปล้วนเป็นการคิดค้นสร้างสรรค์ยุทธวิธีซึ่งมีจุดประสงค์สำคัญหนึ่งอยู่ที่ความเป็นข่าวเพื่อสร้างความเข้าใจเห็นใจจากสาธารณะเช่นกัน

๘.๑.๒.๒ การชุมนุมประท้วง เกิดขึ้นในทุกพื้นที่วิจัย เป็นการรวมตัวประท้วงโดยมีข้อเสนอการแก้ปัญหาและเงื่อนไขในการชุมนุมอย่างชัดเจน เช่น เพื่อการเจรจากับผู้รับผิดชอบหรือผู้มีอำนาจในการแก้ปัญหา อาจเกิดขึ้นในพื้นที่ สำนักงานของหน่วยงานที่รับผิดชอบต่อปัญหานั้น สำนักปกครองระดับอำเภอ จังหวัด หรือส่วนกลางเช่น กรมกองกระทรวง ทำเนียบรัฐบาล หน่วยงานปกครองในพื้นที่มักทำตัวเป็นไปรษณีย์ รับปาก ฝากเบอร์ซื้อเวลา เพื่อให้การชุมนุมยุติลงไป และมักจะมีรอบชุมนุมเพื่อทวงสัญญาเสมอ เมื่อหน่วยงานไม่สามารถแก้ปัญหาได้ตามสัญญาหรือที่สมควรแก่เวลามักสร้างความไม่พอใจ เร่งให้มีการใช้มาตรการที่แหลมคมขึ้นของผู้เรียกร้อง เช่นการชุมนุมแบบยืดเยื้อข้ามวันข้ามคืน การชุมนุมที่ยาวนานที่สุดคือการชุมนุมปิดล้อมทำเนียบรัฐบาล ๙๙ วันของสมัชชาคนจน (๒๕๔๐) การชุมนุมเป็นเหตุการณ์ที่เกิดกลางแจ้งเป็นที่จับจ้องของสังคมและมีจุดประสงค์ในการสื่อข่าวอยู่ในตัว ผู้ใช้สันติวิธีต้องบริหารให้เกิดความสงบเรียบร้อย อดทน และนำเสนอความจริงและข้อเรียกร้องและเงื่อนไขการชุมนุมออกไปอย่างแจ่มแจ้ง มีเหตุมีผลและรู้ประมาณ

ดังได้กล่าวแล้วว่า การชุมนุมเป็นสิทธิตามช่องทางปกติของระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยที่กฎหมายรับรอง แต่เมื่อมีการชุมนุม โดยเฉพาะการชุมนุมของกลุ่มคนยากคนจนในสังคมไทยกลายเป็นเรื่องไม่ปกติ เต็มไปด้วยความหวาดระแวงในสายตาของรัฐและคนทั่วไปในสังคม คำเรียกการชุมนุมว่า “ม็อบ” จนกลายเป็น “ภาษาไทย”คำหนึ่งที่เป็นที่เข้าใจของคนทั่วไปแล้วนั้นเป็นสิ่งสะท้อนได้ดี สำหรับชาวบ้านผู้เดือดร้อนเอง ก่อนมีประสบการณ์การใช้สิทธิ์โดยการชุมนุม มักถูกครอบงำด้วยความกลัว แต่เมื่อใช้วิธีการนี้แล้วเขาเริ่มเรียนรู้ไปท่ามกลางการปฏิบัติว่า การชุมนุมเป็นการใช้สิทธิ์ที่สร้างสิทธิอำนาจให้กับคนจนได้เป็นอย่างดี เพราะการชุมนุมทำให้เขาค่อยๆ สลายความกลัวออกไป สร้างความเชื่อมั่นในตนเองขึ้นมา ปัญหาที่เขาเผชิญอยู่ได้ปรากฏตัวต่อสังคมและหน่วยงานรัฐอย่างเป็นระบบ เขาได้ทราบโดยตัวเขาเองเกี่ยวกับเบื้องหน้าเบื้องหลังทางนโยบายและกฎหมายที่เป็นเหตุให้เขาเดือดร้อน

ผู้ที่มีประสบการณ์ในการชุมนุมได้เรียนรู้และตระหนักเป็นอย่างดีว่า “การชุมนุมเป็นอาวุธที่สำคัญของคนจนคนด้อยโอกาส” การชุมนุมเป็นความจำเป็นเมื่อการร้องเรียนตามระบบปกติใช้ไม่ได้ผล การชุมนุมเกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาความไร้อำนาจของปัจเจกชน และการเจรจาด้วยเหตุด้วยผลอย่างเท่าเทียมเสมอหน้าไม่เคยเกิดขึ้นได้ถ้าคนจนคนด้อยโอกาสไม่ชุมนุมเคลื่อนไหว

อย่างไรก็ดี การชุมนุมเป็นยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ลงทุนสูง โดยเฉพาะในเงื่อนไขที่อำนาจการตัดสินใจของรัฐรวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลาง มีคำพูดของชาวบ้านว่า “จะกินน้ำผึ้งต้องไปให้ถึงรังผึ้ง อย่ามัวสู้อยู่กับต่อแตนแมลงหวี่แมลงวัน” หมายถึงต้นเหตุของปัญหาที่อยู่ที่เมืองหลวงต้องไปสู้กันให้ถึงที่ และการเดินทางไปชุมนุมต้องลงทุนสูง ถ้ามีการชุมนุมแบบยืดเยื้อก็ยิ่งต้องจ่ายแพง แต่การจัดการชุมนุมของชาวชุมชนอีสานนั้นมีการอยู่กินอย่างเรียบง่าย

และมีระบบการจัดการภายในอย่างมีระเบียบวินัยที่เข้มงวดโดยอาศัยวัฒนธรรมชุมชน จึงสามารถลดค่าใช้จ่ายและมีความสงบเรียบร้อย ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อๆ ไป

๘.๑.๒.๓ การเดินรณรงค์ เดินขบวน เดินเท้าทางไกล เป็นกิจกรรมที่แสดงพลังเคลื่อนไหวด้วยการเดินกลุ่มคนจากที่หนึ่งไปสู่ที่หนึ่ง อาจมีวัตถุประสงค์เพื่อกดดันหน่วยงานรับผิดชอบ กระตุ้นให้เร่งแก้ปัญหา การเผยแพร่รณรงค์ปัญหาและเรียกร้องการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น “การเดินเท้าและรถไถทางไกล” ของชาวบ้านโนนป่าก่อและบ้านแก่งนาง จากอำเภอดงหลวง จังหวัดมุกดาหาร สู่จังหวัดขอนแก่น เมื่อปี ๒๕๔๔ เพื่อประท้วงและเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหาที่ดินทำกินและปล่อยผู้ต้องหาที่โดนจับและระงับหมายเรียกชาวโนนป่าก่อทั้งหมู่บ้าน(สิงหาคม ๒๕๔๔) การเดิน “ธรรมชาติยาตรา”ของเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูน(๒๕๔๒,๒๕๔๔) และเครือข่ายลุ่มน้ำชี (๒๕๔๘) การจัดธรรมชาติยาตราของทั้งสองลุ่มน้ำมีการ “เดินทางไกลเพื่อสายน้ำ” จากต้นน้ำถึงปลายน้ำในเวลาสิบกว่าวัน การเดินดังกล่าวเป็นการแสดงความท้าทาย ทดสอบความอดทนต่อความทุกข์ทางกายที่เกิดขึ้นแก่กลุ่มผู้กระทำที่จะพิสูจน์ความจริงและความเชื่อของตน เพื่อโน้มน้าวให้เกิดความเข้าใจเห็นใจ ซึ่งสามารถจุดประกายให้เกิดการริเริ่มกิจกรรมสร้างสรรค์ในท้องถิ่นต่างๆ ขึ้นมามากมาย เช่น การเดินธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี สามารถเชื่อมโยงไปกระตุ้นให้เกิดวงประชุมเจรจาระหว่างชาวบ้านในเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชีกับทางหน่วยงานราชการเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชีจนได้ข้อยุติในบางพื้นที่ และเชื่อมโยงให้สังคมและองค์กรท้องถิ่นและหน่วยงานรัฐยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการน้ำในลำน้ำชีโดยการร่วมสนับสนุนการสร้าง “ฝายหินทิ้ง”ที่บ้านหนองคู่

๘.๑.๒.๔ การดื้อแพ่ง เป็นการจงใจฝ่าฝืนกฎหมายด้วยสันติวิธี เป็นการแสดง “สิทธิที่การไม่เชื่อฟังรัฐ” ของประชาชน เรียกร้องความเข้าใจและแสดงเหตุผลให้เห็นว่านโยบายและ ระเบียบกฎหมายที่มีอยู่ไม่มีความเป็นธรรมอย่างไร กระบวนการการดื้อแพ่งเป็นการปลุกจิตสำนึกและมโนธรรมสำนึกของคนในสังคมอย่างรุนแรง ให้ตระหนักในความอยุติธรรมของระเบียบกฎหมายหรือนโยบายของรัฐ เป็นการเรียกร้องให้เกิดการคิดทบทวนเพื่อสร้างแนวคิดสร้าง “สิทธิ” ใหม่ๆ ขณะที่ผู้กระทำการดื้อแพ่งต่างยินยอมรับการลงโทษตามกฎหมายจากการกระทำนั้นๆ ผู้ใช้วิธีการดื้อแพ่งจึงต้องมีความกล้าหาญ มีการเตรียมการทั้งทางกายและทางใจให้พร้อม สามารถคาดการณ์ผลที่จะเกิดขึ้นล่วงหน้า และเตรียมมาตรการที่จะขยายผลการเคลื่อนไหวไว้พอสมควร การใช้สิทธิ์โดยวิธีดื้อแพ่ง เช่น การปืนทำเนียบรัฐบาลของเครือข่ายสมัชชาคนจน, การยึดหัวงานและการขุดเขื่อนเพื่อระบายน้ำของชาวบ้านราษีไศล, การบุกเข้าไปตัดต้นยูคาลิปตัสในป่าดงเค็งของชาวบ้านเมื่อปี ๒๕๓๗, การปิดถนนและไม่ยอมย้ายออกจากหมู่บ้านจำนวน ๔๕ ราย ของชาวโนนป่าก่อ, การสร้างฝายหินทิ้งในแม่น้ำชี ซึ่งเป็นท้องอ่างเก็บ

น้ำของเขื่อนชนบทในโครงการโขง ชี มูล ซึ่งเป็นที่กรรมสิทธิ์รัฐก็เข้าข่ายยุทธวิธีการดื้อแพ่ง บางกรณีที่กล่าวมาตามมาด้วยคดีความซึ่งชาวชุมชนยอมรับ ขณะเดียวกันคดีก็สร้างปัญหาติดพันให้ชุมชนต้องมีภาระในการหาเงินจ้างทนายความ ค่าเดินทางไปศาล และการรอนสิทธิ์บางอย่างของผู้ต้องคดีลงไป ซึ่งเป็นบทเรียนให้คิดต่อไปสำหรับผู้ตัดสินใจใช้สิทธิ์แบบ “ดื้อแพ่ง” โดยเฉพาะชาวชุมชนคนยากคนจน

๘.๑.๒.๕ การใช้วัฒนธรรมชุมชนในการเคลื่อนไหว วัฒนธรรมชุมชน เป็นต้นทุนการดำเนินชีวิตของชาวอีสานที่ถูกนำมาใช้ในทุกสถานการณ์ ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิ์ของชุมชนอีสานในรูปแบบต่างๆ ชาวอีสานจะนำแบบแผนและพิธีกรรมของท้องถิ่นมาใช้ด้วยเสมอ ด้านหนึ่ง เพื่อการจัดระเบียบของการอยู่ร่วมกันอย่างสงบ สร้างความเป็นพวกเดียวกัน กลมเกลียวสามัคคีในการทำงานร่วมกันให้สำเร็จ การปลุกระดมจิตใจของสมาชิกให้คึกคักฮึกเหิมมีสำนึกในการต่อสู้และมีความครึกครื้นสนุกสนาน มีขวัญและกำลังใจ อีกด้านหนึ่งเพื่อนำมาสร้างพลังของกิจกรรมการเคลื่อนไหวให้เป็นที่ดึงดูดความสนใจต่อสังคม

ด้านการสร้างขวัญกำลังใจและการจัดระเบียบภายใน เช่น การกำหนดเวลาการเคลื่อนไหวแต่ละครั้ง หลังจากมีการวิเคราะห์สถานการณ์และกำหนดรูปแบบของกิจกรรมเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนแล้ว ผู้เฒ่าผู้แก่ก็จะทำหน้าที่จับยาม หาวันเวลาที่เหมาะสม หากเป็นกิจกรรมที่ต้องกำหนดช่วงเวลาตายตัวไว้แล้วแต่เป็นฤกษ์ที่ไม่ดี ชาวบ้านต้องแก้เคล็ดด้วยการขันไก่ เพื่อเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับชาวบ้านที่เข้าร่วมขบวน หากเป็นการชุมนุมที่ต้องค้างคืน ก็จะต้องมีการบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางตามความเชื่อของคนอีสาน ส่วนการจัดที่พักในที่ชุมนุมและการตั้งครัวรวมจะตั้งตามฐานหมู่บ้านของสมาชิกในที่ชุมนุม และมีการแต่งตั้งแกนนำเพื่อดูแล สื่อสารข้อมูลในที่ชุมนุม ถ้ามีการชุมนุมยืดเยื้อชาวบ้านก็จะวางแผนเพื่อการสลับกำลังผลัดกันไปทำงานของครอบครัว ถ้าเป็นฤดูทำนาหรือเกี่ยวข้าวจะมีการลงแขกแรงงานสมาชิกหมุนเวียนกันไปช่วยงานของแต่ละคน ในการชุมนุมมีการตั้งกติกาภายในที่เคร่งครัด เช่น ห้ามดื่มเหล้า ห้ามทะเลาะวิวาท ห้ามผิดประเวณี ห้ามเล่นการพนัน กรณีมีความขัดแย้งภายใน ถ้าเป็นความขัดแย้งส่วนบุคคลก็อาศัยระบบผู้อาวุโสคลี่คลายเช่นเดียวกันกับในชุมชน แต่ถ้าเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหว ก็ใช้ทีประชุมจัดการความขัดแย้ง ในที่ชุมนุมยังมีพิธีกรรมเช่น การสวดมนต์ นั่งสมาธิ การใช้ผญาคำสอนโบราณมาปลุกระดมจิตใจสมาชิก เช่น “เทียวทางบ่สุดเส้นอย่าถอยหลังให้เขาเหยียบ ตายไปตายหน้าพู่นเขาจังย่องว่าหาญ”ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีการใช้ประเพณีในการระดมทุนในการเคลื่อนไหว เช่น จัดงานบุญกุ้มข้าวใหญ่ในการระดมทุนและระดมคน การทอดผ้าป่าเพื่อสร้างฝายหินทิ้ง เป็นต้น

ส่วนการนำวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนมาสร้างพลังของกิจกรรมการเคลื่อนไหวให้เป็นที่ดึงดูดความสนใจต่อสังคม เช่น การทำพิธีบนบานศาลกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ดลใจผู้บริหารบ้านเมืองให้เข้าใจเห็นใจต่อปัญหาที่เกิดขึ้น การทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในที่ชุมนุม

การทำพิธีเผาพริกเผาเกลือสาปแช่งผู้บริหารที่เห็นผิดเป็นชอบ และพิธีกรรมอื่นๆ อีกมากมายที่จงใจสื่อทางสัญลักษณ์ต่อสาธารณะด้วยวัฒธรรมชุมชน การสื่อสารผ่านการละเล่นของท้องถิ่นก็เป็นวิธีการที่ชาวบ้านอย่างได้ผล เช่น การขับร้องสรภัญญะ หรือการบอกเล่าเรื่องราวผ่านกลอนลำ ตัวอย่างกลอนลำเกี่ยวกับการสูญเสียป่าบุ่งป่าทามของ พ่อบา บุตรวงศ์ แห่งอำเภอราษีไศล

"จั่งว่าเหลือใจเด้ อกสิเพแตกแหว่ง รัฐบาลมากลั่นแกล้งแลงเซ้าให้นั่งเหงา ลูกและเต้าของข่อยเกิดใหม่สิกินหยัง สิเอาหยังเป็นมูนต่อไปข้างหน้า ดินนากลายเป็นน้ำ นาทามกลายเป็นแก่ง สิเอาหยังแบ่งให้หลานน้อยผู้ใหญ่ลุน",

"ตั้งแต่ก่อนแต่กี้บ่ลำบากลำบน ถึงสิจนบ่อดตายเพราะว่าเฮาได้ สิหาหยังก็หาได้ในทามเฮามันหาง่าย แนวว่าน้ำบ่หลายสิหาหยังก็หาได้มีแทบทุกคุแนว น้ำส่างใสดั่งแก้วลงอาบเย็นสบาย ฝูงอาวตายายนับว่ามีสุขล้น ถึงสิจนบ่เคยง้อขอนายกินดอกน่อพ่อ" ฯ

ระบบการจัดการภายในและการแสดงออกต่อสังคมและรัฐของชาวบ้านอีสานในสถานการณ์ใหม่จะใช้ต้นทุนทางสังคมที่สั่งสมจากชุมชนเดิมเป็นหลักคิด และปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ กฎระเบียบที่นำมาบังคับใช้ก็สอดคล้องกับสิ่งที่คนในชุมชนเดิมยึดถือเป็นสิ่งถูกต้องดีงาม ส่วนการแสดงออกด้วยกิจกรรมทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะวัฒนธรรมอีสานที่มีเสน่ห์และมีพลังในตัวอยู่แล้ว จึงเป็นเครื่องมือในการเคลื่อนไหวที่ใช้ได้ผลเป็นอย่างดี ในที่นี้เราสามารถกล่าวได้อีกว่าการเคลื่อนไหวต่อภายนอกของชาวชุมชนอีสานนั้นเป็นการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม เป็นการต่อสู้ทางอัตลักษณ์ที่ขับเคลื่อนไปพร้อมกันกับการต่อสู้เพื่อสิทธิทางเศรษฐกิจการเมือง

๘.๑.๒.๖ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร ในยุคใหม่มีผู้ให้ความเห็นว่ามีเงื่อนไขข้อจำกัดมากมายต่อความสำเร็จของการใช้สันติวิธี เช่น ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นถูกพิจารณาเป็นแค่ผลกระทบกับคน "เฉพาะส่วน" หรือส่วนน้อยเท่านั้น โดยเฉพาะคนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ หรือประเด็นที่ว่ากระบวนการสันติวิธีต้องอาศัยการสื่อสารเพื่อการโน้มน้าว แต่สื่อมวลชนส่วนมากเป็นธุรกิจและมีการผูกขาด และไม่อาจเสนอความจริงบางด้านออกสู่สังคมได้ อนึ่งประเด็นสำคัญทางทฤษฎี ก็คือนักคิดสันติวิธีให้ความเห็นว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง ซึ่งกลุ่มเหล่านี้สามารถสร้างผลประโยชน์ร่วมกันได้อย่างกว้างขวาง (ยีน ชาร์ป , อ้างใน สมชาย ปรีชาศิลปะกุล, ๒๕๔๖) ส่วนกลุ่มคนที่ใช้สันติวิธีในที่นี้คือ "ชาวนา" แห่งภาคอีสานของประเทศไทยในทศวรรษ ๒๕๕๐ ที่พวกเขาพยายามใช้ปฏิบัติการสันติวิธีในการแก้ปัญหา มีความท้าทายต่อการนำไปใช้เป็นอย่างยิ่ง และทำนองเดียวกันกับความท้าทายต่อการทะลุข้อจำกัดต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นว่า

“ชาวนา” หรือ “ผู้ได้รับผลกระทบซึ่งเป็นคนจำนวนน้อย” เคลื่อนไหวโดยใช้สันติวิธีอย่างไร

กลุ่มปัญหาต่างๆ ในประเทศไทยที่เกิดขึ้นในระยะกว่าสองทศวรรษล้วนแต่เจอภาวะข้อจำกัดของการต่อสู้ คือ ความเป็นคนส่วนน้อยที่ประสบผลกระทบจากการพัฒนาถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนส่วนน้อยที่ไม่เสียสละเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมของชาติ เป็นพวกขัดขวางการพัฒนา ขัดขวางความเจริญ เพื่อทะลุทะลวงข้อจำกัดเหล่านี้ กลุ่มต่างๆ ที่แยกกันต่อสู้อย่างกระจัดกระจายมานานพยายามรวมตัวถักทอกันเป็นเครือข่ายเพื่อร่วมสร้างอำนาจต่อรองในการต่อสู้ การรวมตัวในลักษณะเครือข่าย สมัชชา สมาพันธ์ ฯลฯ มีบทเรียนทั้งด้านดีและมีจุดอ่อนมากมาย ในที่นี้จะพิจารณาเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชนอีสาน

ในปี ๒๕๓๘ องค์กรสลัมเพื่อประชาธิปไตย สภาเครือข่ายกลุ่มผู้ป่วยจากการทำงานและสิ่งแวดล้อมแห่งประเทศไทย สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน สมัชชาเขื่อนแห่งประเทศไทย สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานเพื่อรับรองสิทธิที่ดินทำกินและฟื้นฟูทรัพยากรธรรม-ชาติ เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ ร่วมกันจัดตั้ง “สมัชชาคนจน” ในวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๓๘ โดยมีองค์กรเพื่อนมิตรจากต่างชาติ เช่น กลุ่มคัดค้านเขื่อนนามาด้า จากประเทศอินเดีย กลุ่มชาวนาจากหมู่บ้านอิชิซูกะ ที่คัดค้านสนามบินนาริตะ จากประเทศญี่ปุ่น กลุ่มชาวนาเวียตนาม กลุ่มชาวนาฟิลิปปินส์ ร่วมเป็นสักขีพยาน การรวมกันในนามสมัชชาคนจน เป็นเวทีของคนจนที่รวมกันแบบเสมอหน้า ตัวแทนทุกกลุ่มปัญหาในนาม “พ่อครัวใหญ่” เป็นกลไกในการตัดสินใจโดยมีเป้าหมายเคลื่อนไหวเรียกร้องร่วมกันเพื่อกดดันให้รัฐบาลแก้ไขปัญหา โดยที่ทุกกลุ่มยังมีเอกสิทธิ์การเคลื่อนไหวเฉพาะของตนเอง

การรวมกันในนามสมัชชาคนจน ทำให้เกิดการรวมกันของคนจนทั้งในเมืองและชนบทนับหมื่นคน การชุมนุมครั้งประวัติศาสตร์ของสมัชชาคนจนในปี ๒๕๔๐ มีกรณีที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐกว่า ๑๒๕ กรณีปัญหา ผู้เดือดร้อนจริงประมาณ ๑๘๐,๕๐๐ คน เป็นการชุมนุมครั้งยิ่งใหญ่จนสามารถต่อรองและผลักดันให้รัฐเข้ามารับผิดชอบและแก้ไขปัญหาให้ได้โดยใช้งบประมาณกว่า ๔,๘๗๔,๙๒๒,๖๒๖ บาท(ประภาส ปิ่นตบแต่ง,๒๕๔๑) และสามารถยุติโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและชุมชนหลายโครงการ การรวมกันเคลื่อนไหวต่อสู้ระดับเครือข่ายนี้ เป็นการสร้างพลังอำนาจต่อรองที่สำคัญที่ทำให้ทั้งรัฐและสังคมหันมาให้ความสนใจปัญหาของชาวบ้านอย่างจริงจัง และเห็นใจในความอดทนของคนจน จนต้องออกมาเป็นพลังผลักดัน กดดันให้รัฐเข้ามาแก้ไขปัญหาให้กับชาวบ้าน

ในพื้นที่วิจัย พบว่า ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในทุกพื้นที่ ชาวชุมชนนอกจากการรวมตัวกันในระดับชุมชนแล้ว ยังมีการรวมตัวสร้างเครือข่ายกับกลุ่มที่ประสบปัญหาเดียวกันในภูมินิเวศน์เดียวกัน เช่น เครือข่ายชุมชนรอบป่าภูสีฐาน เครือข่ายลุ่มน้ำมูน เครือข่ายลุ่มน้ำชี เครือข่ายเขื่อน เครือข่ายป่าที่ดินอีสาน และพื้นที่ลุ่มน้ำมูนกับพื้นที่โนนป่าก่อ(ภูสีฐาน)เข้าร่วมกับเครือข่ายสมัชชาคนจน ซึ่งการร่วมกันเป็นสมัชชาคนจนนี้ ทำให้การต่อสู้เพื่อแก้ปัญหาในระดับพื้นที่ของแต่ละแห่งคืบหน้าไปอย่างสำคัญ

การรวมตัวกันในนามสมัชชาคนจนเป็นภาพที่สามารถสร้างความเชื่อถือและระดมความร่วมมือและความช่วยเหลือจาก “พันธมิตร” อื่นๆ ได้เป็นอย่างดี เช่น นักวิชาการ หน่วยงานภาครัฐที่ก้าวหน้า องค์กรอิสระ องค์กรพัฒนาเอกชน นักธุรกิจ ทนายความ และกลุ่มประชาสังคมต่าง ๆ กลุ่มคนดังกล่าวแม้ว่าจะไม่ได้เป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง แต่เป็นกลุ่มคนที่มีจุดร่วมกับชาวบ้านและสนับสนุนการต่อสู้เรียกร้องของขบวนชาวบ้านในบทบาทที่แตกต่างกันไป พันธมิตรซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางมีเครือข่ายตนเองและมีสถานะทางสังคม ทำให้เครือข่ายทางสังคมของสมัชชาคนจนขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง เครดิตทางสังคมของพันธมิตรที่เข้าร่วมสร้างความมั่นใจให้กับสื่อมวลชนในการนำเสนอข่าวของสมัชชาคนจน นอกจากนั้นความรู้ ความสามารถและประสบการณ์ของพันธมิตรยังทำให้การเคลื่อนไหวของสมัชชาคนจนแหลมคมขึ้น เช่น พันธมิตรนักวิชาการจะทำหน้าที่อธิบายความชอบธรรมของการเคลื่อนไหว ผ่านการเขียน บทความ เวทีวิชาการ และการให้สัมภาษณ์สื่อมวลชน และช่วยเหลือในการให้คำปรึกษาทางวิชาการ นักศึกษาและองค์กรพัฒนาเอกชนจะเป็นพันธมิตรที่ใกล้ชิดชาวบ้านมากที่สุด ทำหน้าที่เป็นกองเลขาของสมัชชาคนจน ร่วมการชุมนุมเรียกร้องและแก้ปัญหาร่วมกับชาวบ้าน พร้อมทั้งเป็นสื่อกลางในการเชื่อมให้ชาวบ้านเข้าถึงแหล่งทรัพยากร แหล่งข้อมูล และกลุ่มคนต่างๆ ในสังคม ส่วนศิลปินจะทำหน้าที่สร้างสีสันของการเคลื่อนไหวและนำเสนอปัญหาผ่าน บทเพลง บทกวี และงานศิลปะต่างๆ

กล่าวได้ว่าการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายและการสร้างพันธมิตรสามารถสร้างอำนาจต่อรองได้อย่างดี สามารถทะลุข้อจำกัดของความเป็นคนส่วนน้อยที่ขัดขวางการพัฒนาเป็นคำตอบหนึ่งของปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่โดยสันติวิธี แต่เมื่อเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่ต้องสร้างระบบการจัดการขนาดใหญ่ที่ยุ่งยากพอสมควร ทั้งด้านการร่วมตัดสินใจวางแผนการเคลื่อนไหว ระบบประสานงาน การระดมทรัพยากรภายใน สำหรับชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยทุกพื้นที่มีการสร้างเครือข่ายและการแสวงหาพันธมิตรหลากหลายระดับ เลือกใช้ในการขับเคลื่อน “สิทธิชุมชน”ในเงื่อนไขสถานการณ์ที่ต่างกันไป

๘.๑.๒.๗ การเปิดเวทีสาธารณะ ระหว่างชาวบ้าน นักวิชาการ และรัฐบาลเพื่อแสดงเหตุผลและข้อมูลของแต่ละฝ่ายต่อสาธารณะ โดยการสนับสนุนของสถาบันวิชาการ มีการจัดขึ้นหลายระดับและหลายครั้งเพื่อเสนอประเด็นของแต่ละพื้นที่ มีการแสวงหาข้อมูลที่ถูกต้องยืนยันในการแก้ปัญหาในขั้นตอนอื่นๆ ต่อไป เช่น เวทีวิเคราะห์ปัญหาผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี การจัดเวทีเรื่องกระบวนการแก้ปัญหาเรื่องเขื่อน ฯลฯ สามารถทำให้ประเด็นปัญหาของพื้นที่ยกระดับขึ้นถกเถียงกันในระดับนโยบายและเป็นประเด็นสาธารณะเพื่อกระตุ้นการแก้ไขปัญหานั้นๆ มักจัดขึ้นในสถาบันวิชาการหรือหน่วยงานราชการ ผลของการจัดเวทีสาธารณะคือทำให้ข้อมูลปัญหาของเป็นที่รับรู้ของนักวิชาการ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและได้รับการเผยแพร่สู่สังคมมากขึ้น และชาวบ้านเองก็เกิดมุมมองใหม่ๆ ในการวิเคราะห์หรือ

พิจารณาปัญหาของตนเอง รวมทั้งความรู้ความเข้าใจทางสังคมที่จะนำมาคิดค้นกระบวนการแก้ไขปัญหาภายในและการเคลื่อนไหวทางสังคมต่อไป

๘.๑.๒.๘ การสร้างข้อตกลงกับคู่กรณีในระดับพื้นที่ เป็นการจัดดุลความสัมพันธ์กับคู่กรณีเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสงบในพื้นที่ซึ่งมีความล่อแหลม เช่น ชาวบ้านโนนป่าก่ออยู่ในภาวะที่เสี่ยงต่อความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ของเขตรักษาพันธุ์สัตว์ภูสีฐานอยู่ตลอดเวลา แม้มีข้อตกลงทางนโยบายที่ให้มีการผ่อนผันให้ชาวบ้านอยู่ในพื้นที่เดิมและมีกระบวนการในการหาช่องทางช่วยเหลือหรือการแก้ไขที่เหมาะสม แต่ในระดับพื้นที่มีประเด็นที่จะก่อความขัดแย้งได้ตลอดเวลาโดยเฉพาะกิจกรรมทุกอย่างที่ชาวบ้านทำในหมู่บ้าน ถ้าเจ้าหน้าที่มองอย่างแข็งตัวก็จะมีความผิด สามารถเข้าจับกุมได้ เช่นการต่อเติมอาคารที่วัด และการทำกินบางอย่าง เช่น การล้อมคอกวัว ชาวโนนป่าก่อแก้ปัญหาโดยด้านหนึ่งการเข้มงวดผลักดันให้กติกาใหม่ของชุมชนมีความเคร่งครัด และให้แผนชุมชนได้รับการปฏิบัติรุดหน้าไป อีกด้านหนึ่ง คือ การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าหน้าที่ มีการไปมาหาสู่ ปรึกษาหารือกันสม่ำเสมอ สร้างความเข้าใจให้เห็นความพยายามของชาวบ้าน สร้างช่องทางในการร่วมกันแก้ปัญหา เช่น ถ้าชาวบ้านทำกิจกรรมที่อาจจะผิดก็ให้มีวิธีการเชิญไปปรึกษาหารือ ตักเตือนกันแทนที่จะจับกุมไปดำเนินคดี นอกจากนั้นยังใช้วิธีการเชิญเจ้าหน้าที่มาร่วมกิจกรรมประเพณีและกิจกรรมอื่นๆ ชองชุมชน เช่นการทำแนวกันไฟ การจัดค่ายเยาวชน การทำพิธีเลี้ยงเทวดาอารักษ์ในป่าชุมชน เป็นต้น ชาวบ้านมีศิลปะในการรักษาระยะห่างที่เหมาะสมกับเจ้าหน้าที่ เพราะอาจหมิ่นเหม่ต่อการพัฒนาเป็นความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทนหรือความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งอาจเกิดความเสียหายกับประเด็นข้อเรียกร้องใหญ่ที่ชาวบ้านต่อสู้อยู่

๘.๑.๒.๙ การเจรจาและแสวงหาช่องทางต่าง ๆ ในการแก้ปัญหา

(๑) การเจรจาอย่างเสมอหน้า ระหว่างตัวแทนชาวบ้านกับตัวแทนรัฐบาลจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าชาวบ้านไม่เคลื่อนไหวเพื่อสร้างอำนาจต่อรองของตัวเองขึ้นมาตามยุทธวิธีที่กล่าวมาแล้ว โดยการประชุมระหว่างหน่วยงานรัฐกับชาวบ้านในภาวะปกติ หน่วยงานรัฐมักจะเป็นฝ่ายกระทำ ครอบงำ ชี้นำการประชุม ชาวบ้านจะตกเป็นเบี้ยล่างเสมอ “การเจรจาอย่างเสมอหน้า” คือการเจรจาอย่างมีความเท่าเทียมของคู่เจรจา จะเกิดขึ้นได้ ชาวบ้านต้องสามารถปลดปล่อยความกลัว สามารถยึดกุมประเด็นปัญหา สามารถยึดกุมเป้าหมายและขั้นตอนการเจรจา มีการเตรียมข้อมูล เอกสารและสื่อที่จำเป็นในการเจรจาไว้ให้พร้อม นั่นหมายถึงตัวแทนรัฐต้องคำนึงถึงความสำคัญของปัญหาของชาวบ้านที่กำลังเจรจาอย่างจริงจัง มีความปรารถนาที่จะร่วมกันแก้ปัญหาให้ลุล่วงอย่างเต็มใจ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะถูกสร้างขึ้นมาแล้วจากการเคลื่อนไหวโดยการชุมนุม สำหรับชาวบ้านเองมักมีการ “ซักซ้อม” ในการเจรจามาเป็นอย่าง

ดีโดยมีที่ปรึกษาช่วยแนะนำ และในที่ประชุมของการเจรจาอย่างเสมอหน้าต้องมีองค์ประกอบของคู่กรณีในสัดส่วนที่เหมาะสม ซึ่งมีอำนาจตัดสินใจเพียงพอที่จะแก้ปัญหา และต้องมี “ฝ่ายที่สาม”ช่วยเป็นพยานหรือถ่วงดุลการเจรจาเสมอ การเจรจาต้องเป็นไปด้วยเหตุด้วยผลและการให้โอกาสในการนำเสนออย่างเท่าเทียมการเคารพซึ่งกันและกันและมีเวลาอย่างเพียงพอ กระบวนการสุดท้ายต้องมีบันทึกข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษรครบประเด็น ทั้งหลักการมาตรการที่ชัดเจน และมีเงื่อนเวลาซึ่งทุกฝ่ายพอใจที่จะปฏิบัติให้สำเร็จ

ที่กล่าวมานี้ คือบทเรียนเกี่ยวกับการเจรจาระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐในการแก้ปัญหาของชาวชุมชนอีสาน และบทเรียนสำคัญที่มากกว่านั้นก็คือ แม้ผลการเจรจาจะออกมาดีปานใด กระทั่งนำเข้าสู่การเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีออกมาเป็นมติคณะรัฐมนตรีซึ่งเป็นคำสั่งสูงสุดของฝ่ายบริหารแล้ว แต่เมื่อถึงภาคปฏิบัติมักมีปัญหาทางการปฏิบัติอย่างมากมาย ทำให้กระบวนการยืดเยื้อ ชาวบ้านต้องติดตามทวงสัญญาโดยการชุมนุมครั้งแล้วครั้งเล่าเสียเวลาและเสียเงินทองมากมาย ทั้งกรณีราษีไศล หัวนา โนนป่าก่อ เครือข่ายลุ่มน้ำชี ต้องเคลื่อนไหวแล้ว-เคลื่อนไหวอีกเพื่อ “เปิดโต๊ะเจรจา”

(๒) การตั้งคณะกรรมการร่วม โดยมีชาวบ้านผู้เดือดร้อนกับส่วนราชการร่วมเป็นกรรมการแก้ไขปัญหาในสัดส่วนที่เท่ากันหลังจากมีข้อตกลงจากการเจรจาอย่างชัดเจนแล้ว เป็นแบบแผนกระบวนการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการต่อรอง ถือว่าในการแก้ปัญหานั้นๆ ชาวบ้านผู้เดือดร้อนหรือเจ้าของปัญหาได้ “มีส่วนร่วม” กับรัฐในการพิจารณาแก้ไขปัญหาอย่างเทียมกัน และมีการตั้งคณะอนุกรรมการ คณะทำงาน ในลักษณะเดียวกัน เพื่อดำเนินการแก้ปัญหาทุกระดับ โดยที่คณะกรรมการหลักจะมีอำนาจวินิจฉัยชี้ขาด เริ่มแรกเป็นการตั้งขึ้นเพื่อเป็นกลไกติดตามการแก้ไขปัญหา ตามผลการเจรจา หลังการชุมนุมครั้งแรกของสมัชชาคนจน โครงสร้างกรรมการดังกล่าวถูกนำมาใช้จนกลายเป็นประเพณีปฏิบัติของการแก้ปัญหา แต่เนื้อหาเปลี่ยนไป จากกลไกการติดตามการแก้ปัญหาตามผลการเจรจา กลายเป็นกรรมการพิจารณาแก้ไขปัญหาที่ไม่มีเป้าหมายการดำเนินการที่ชัดเจน ทำให้เป็นเวทีประลองกำลังระหว่างชาวบ้านกับส่วนราชการ ที่มักจะหาข้อยุติไม่ได้ หรือมีมติแต่ไม่มีการนำไปปฏิบัติ หรืออาจไม่มีการเรียกประชุมจนรัฐบาลหมดวาระไป ที่สำคัญกรรมการดังกล่าวถูกนำขึ้นมาเป็นช่องทางการแก้ “ปัญหาของรัฐบาล” เมื่อมีการชุมนุมของชาวบ้าน รัฐบาลมักจะตั้งกรรมการให้เป็นการแก้เกมและซื้อเวลา และพบว่า กลไกดังกล่าวไม่มีความยั่งยืน ขึ้นอยู่กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน คณะกรรมการที่ตั้งขึ้นอาจหมดสภาพไปจากการเปลี่ยนรัฐบาล จากการปฏิรูประบบราชการ หรืออาจจะยุติการดำเนินการไปเฉยๆก็เป็นได้ ส่วนอำนาจการตัดสินใจของคณะกรรมการ แม้ว่าในคำสั่งแต่งตั้งจะระบุอำนาจหน้าที่ชัดเจนเพียงใด แต่อำนาจสูงสุดยังอยู่ที่คณะรัฐมนตรี ที่สำคัญแม้ว่าคณะรัฐมนตรีจะอนุมัติ แต่หากอยู่ในช่วงรัฐบาลอ่อนแอข้าราชการอาจไม่ยอมปฏิบัติ

(๓) การใช้กระบวนการทางวิชาการ เข้ามาแก้ปัญหาในรูปของคณะกรรมการศึกษาผลกระทบหรือศึกษาหาทางเลือกที่เหมาะสมในการแกปัญหา เช่น คณะกรรมการศึกษาผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการสร้างเขื่อนราษีไศล,เขื่อนหัวนา กรณีโนนป่าก่อ มีการตั้งสถาบันวิชาการที่ทั้งสองฝ่ายยอมรับในการศึกษารูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน เป็นการหาทางออกโดยการหาคนกลางคือสถาบันวิชาการมาศึกษาและใช้วิธีการวิจัย ปรากฏว่างานวิจัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นมีความยืดเยื้อยาวนานไม่เสร็จและไม่ทันการณ์ต่อการแก้ปัญหาใดๆ กรณีโนนป่าก่อมิได้มีการตั้งกรรมการศึกษาตามผลเจรจา กรณีราษีไศล แผนการศึกษาผลกระทบทางสังคมตามสัญญาปีครึ่ง ใช้เวลามา ๘ ปีแล้วยังไม่มีความคืบหน้าใดๆ อย่างไรก็ดี วิธีนี้เป็นวิธีที่ดีที่ทุกฝ่ายยอมรับ แต่ประสบการณ์ที่ผ่านมายังไม่สามารถจัดการให้มารับใช้การแก้ปัญหาของชาวบ้านได้อย่างแท้จริง

ช่องทางทั้งหมดที่สร้างขึ้นถือเป็น “นวัตกรรม”ทางยุทธวิธีของปฏิบัติการสิทธิชุมชน ซึ่งต้องอาศัยการเคลื่อนไหวเช่นชุมนุมเรียกร้องเป็นใบเบิกทาง เป้าหมายหลักของการสร้าง “ช่องทางใหม่” ก็เพื่อให้กลไกที่ชาวบ้านเข้าร่วมมีอำนาจเต็มในการแก้ปัญหาภายใต้กระบวนการตัดสินใจโปร่งใสและเป็นธรรม เหล่านี้กลายเป็นบรรทัดฐานให้กับการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ในสังคมในเวลาต่อมา แต่ก็เต็มไปด้วยปัญหาและอุปสรรคดังได้กล่าวแล้ว

๘.๑.๓ วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

“เงื่อนไข” ของการใช้สันติวิธีให้ประสบความสำเร็จ คือ การมีระเบียบวินัยที่เคร่งครัดและการอุทิศตน, ความแจ่มชัดในประเด็นปัญหาและจุดหมายที่ต้องการบรรลุ, มีการเตรียมพร้อมด้านการวางแผน การจัดขบวน การระดมคนและทรัพยากรและการเตรียมทางด้านจิตใจของผู้ปฏิบัติการ,ข้อเรียกร้องเป็นสิ่งชอบธรรม เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยอมรับได้ ตั้งอยู่บนสัจจะไม่เป็นเท็จ, การปฏิบัติการมีความแจ่มชัด สื่อความหมายให้เข้าใจง่าย เข้าถึงความรู้สึกของคนทั่วไป, ผู้ใช้มีความเข้าใจที่ถูกต้องต่อสันติวิธี ทั้งจุดเด่นและข้อจำกัด

ส่วน “เงื่อนไขภายนอก” ที่เอื้อให้การใช้สันติวิธีประสบผลสำเร็จ คือ ระดับความขัดแย้งในผลประโยชน์หรือความยอมรับได้ของคู่ขัดแย้ง, ความเข้าใจเห็นอกเห็นใจและการสนับสนุนของฝ่ายที่สาม, ช่องว่างสถานะทางสังคมและแบบแผนทางวัฒนธรรมของคู่ขัดแย้ง ถ้ามีสถานะใกล้เคียงกันมีโอกาสได้รับผลสำเร็จมากกว่า และความสามารถของคู่กรณีในการใช้ความรุนแรง พบว่าความอ่อนแอของคู่กรณีเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อความสำเร็จของผู้ปฏิบัติการสันติวิธี

ในการเคลื่อนด้วยยุทธวิธีหลากหลายของชาวชุมชนอีสานดังได้กล่าวมาแล้วย่อมอยู่บนเงื่อนไขภายในและเงื่อนไขภายนอก ดังนี้

๘.๑.๓.๑ เงื่อนไขภายในของกลุ่ม/เครือข่าย สามารถพิจารณาได้ดังนี้

(๑) เกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจสันติวิธี ชาวชุมชนอีสานเรียนรู้การต่อสู้แบบสันติวิธีจากประสบการณ์จริงของการต่อสู้ที่ฝึกฝนมาตามลำดับ ท่ามกลางบรรทัดฐานทางสังคมทั้งสังคมไทยและสังคมโลกปัจจุบันที่ไม่ยอมรับความรุนแรง และในระยะสองสามทศวรรษที่ผ่านมา เกิดประสบการณ์การต่อสู้ด้วยสันติวิธีขึ้นมากมาย การรวมตัวผู้เดือดร้อนเพื่อแสดงความจริงต่อสังคมและคู่กรณี กดดันเพื่อการเจรจาหาข้อยุติเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในสังคมการเมืองสมัยใหม่ การเรียนรู้อย่างเป็นระบบเกิดขึ้นในที่ชุมนุมและการฝึกอบรมซึ่งจัดโดยสถาบันวิชาการหรือองค์กรพัฒนาเอกชน การรักความสงบและความอดทนต่อความยากลำบากเป็นบุคลิกภาพของคนอีสานอยู่แล้ว เมื่อต้องนำมาใช้ในกระบวนการต่อสู้แบบสันติวิธีจึงเป็นเรื่องง่าย ข้อจำกัดทางความคิดที่สำคัญคือวิธีคิดแบบร้องขอซึ่งเป็นแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่ฝังหัวชาวบ้านมาอย่างยาวนาน สิ่งนี้เป็นอุปสรรคต่อกระบวนการต่อสู้ที่ต้องกดดันต่อรองและการทำความเข้าใจต่อกฎเกณฑ์ทางการเมืองที่ดำรงอยู่ อย่างไรก็ดี ถ้าการเคลื่อนไหวมีความต่อเนื่องและมีการสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในที่ดีโดยการสรุปบทเรียนที่เกิดขึ้นอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ได้ปฏิสัมพันธ์ทั้งกับข้าราชการ นักการเมือง นักวิชาการ นักพัฒนา สื่อมวลชน ความเข้าใจต่อการเมืองทั้งระบบเกิดขึ้นไม่ยาก

(๒) เกี่ยวกับการจัดการกลุ่ม/เครือข่าย/ขบวน ดังได้กล่าวแล้ว ชาวชุมชนอีสานมีกระบวนการทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง สามารถใช้สร้างวินัยในการต่อสู้ได้อย่างเคร่งครัด มีระบบการจัดการสำหรับการเคลื่อนไหวภายนอกทั้งด้านการระดมคน ระดมทรัพยากร ระบบการดูแลโดยใช้ฐานชุมชนหรือเครือญาติ และด้านของการเตรียมความคิดจิตใจของสมาชิกด้วยการใช้ผญาอันคมคาย พิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ และการละเล่นพื้นบ้านต่างๆ เพื่อความบันเทิงและผ่อนคลาย

(๓) เกี่ยวกับข้อเรียกร้องที่อยู่บนสัจจะและมีเหตุผล โดยสภาพปัญหาที่ชาวชุมชนอีสานถูกกระทำมีความชัดเจนอยู่ในตัวและตระหนักอยู่ในใจของผู้เดือดร้อนทุกคน สิ่งนี้เป็นพลังในตัวเอง พลังในสัจจะที่ชี้นำจิตใจของสมาชิกให้มีความเชื่อมั่นต่อเป้าหมายของการต่อสู้ แต่สำหรับสังคมทั่วไปที่ถูกฉาบอยู่ด้วยมายาคติ เป็นการยากที่จะสามารถพลิกความเข้าใจของสังคมได้ อย่างไรก็ดี ถ้าพิจารณาข้อเรียกร้องของแต่ละพื้นที่ซึ่งนำเสนออยู่ในข้อ ๘.๒.๒.๑ ข้อเรียกร้องของชาวบ้านบางข้ออาจยังขัดต่อทัศนคติของสังคมอยู่มาก เช่นการเพิกถอนเขตรักษาพันธ์สัตว์ป่า การเรียกร้องค่าเสียโอกาส การเปิดเขื่อน เป็นต้น จึงมักปรากฏข้อวิจารณ์อันฉาบฉวยต่อข้อเสนอของชาวบ้าน ซึ่งทางออกที่ชาวบ้านจะทำได้คือต้องสู้อย่างยืดเยื้อ ยืนยัน สร้างองค์ความรู้เพื่ออธิบายต่อสังคม โดยขอความช่วยเหลือจากพันธมิตร

๘.๑.๓.๒ เงื่อนไขภายนอก

(๑)เงื่อนไขเกี่ยวกับระดับความขัดแย้งในผลประโยชน์หรือความยอมรับได้ของคู่ขัดแย้งหรือฝ่ายรัฐต่อข้อเรียกร้องของชาวบ้าน กรณีเป็นโครงการรัฐ เช่น โครงการโขง ชี มูล แล้ว ข้อเสนอของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาโดยการชดเชยความเสียหายไม่ได้เกินวิสัยหรือเกินความชอบธรรมต่อสังคมที่รัฐจะดำเนินการแก้ ในบางเรื่องการเสนอของชาวบ้านเป็นการเพิ่มโอกาสในการตั้งงบประมาณของหน่วยงานเสียอีก เช่น ข้อเสนอให้มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม แต่ความยุ่งยากของฝ่ายหน่วยงานรัฐก็คือ การสร้างความเสียหายต่อดำเนินโครงการขนาดใหญ่ซึ่งมีงบประมาณสูงที่ค้างคาอยู่ให้สะดุดลง ข้อเท็จจริงก็คือ ข้อเสนอของชาวบ้านลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชีเป็นระดับข้อเสนอที่ฝ่ายรัฐตอบรับที่จะแก้ แต่กระนั้นยังได้สร้างกระบวนการอันยุ่งยาก เต็มไปด้วยข้ออุปสรรคทางระเบียบกฎหมายซึ่งทำให้เกิดล่าช้ายืดเยื้อ กรณีบ้านโนนป่าก่อ ถ้ารัฐยอมรับให้ชาวบ้านอยู่ในเขตป่าต่อไป จะยุ่งยากสำหรับรัฐต่อไปในการจัดการชุมชนในพื้นที่ป่าอีกหลายพันหมู่บ้าน สถานการณ์ของรัฐในกรณีโนนป่าก่อจึงเป็นไปในลักษณะ"ซื้อเวลา" ส่วนกรณีข้อเสนอของพื้นที่ท่าลาดให้ยุติการดูดทรายในลำน้ำชี นั้น เป็นเรื่องที่คู่กรณีคือนายทุนไม่อาจยินยอมที่จะเสียผลประโยชน์ ทั้งฝ่ายนายทุนมีอิทธิพลในทางการเมืองท้องถิ่นและระดับชาติ ย่อมเป็นปัจจัยที่ทำให้การต่อสู้ของชาวบ้านจะประสบความสำเร็จได้ลำบากมาก ต่างจากกรณีการสร้างฝายหินทิ้งโดยชาวบ้านหนองดู่ ได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายเพราะทุกฝ่ายได้ประโยชน์

(๒) กรณีการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนอีสาน เป็นการใช้สันติวิธีของ “ชาวนา” ซึ่งสถานะทางสังคมต้อยต่ำเสียงไม่ดังเท่าคนกลุ่มอื่นในสังคมแห่งนี้ โอกาสในการประสบความสำเร็จนั้นมีน้อย แต่ตามที่ได้กล่าวแล้ว ชาวนาสามารถหารวมเครือข่ายแและสร้างพันธมิตรทางการเมืองและสร้างความเข้าใจเห็นอกเห็นใจและการสนับสนุนของฝ่ายที่สามได้อย่างกว้างขวาง เป็นเงื่อนไขสำคัญที่เพิ่มคำตอบให้กับความเป็นไปได้ของการใช้สันติวิธีตามที่นักคิดสันติวิธีให้ความเห็นทางทฤษฎีไว้ว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง

(๓) เงื่อนไขความเข้มแข็ง-อ่อนแอของคู่กรณี พบว่ายามที่รัฐบาลอ่อนแอทางการเมืองมักมีความกระตือรือร้นในการแก้ปัญหาของคนจนเสมอ เพราะจะเอาคนจนเป็นพวก แต่เมื่อรัฐบาลใดสามารถคุมอำนาจทางการเมืองได้มากก็จะไม่เหลียวแลหรือแก้ปัญหาให้คนจน สำหรับกลุ่มองค์กรของชาวชุมชนที่มีประสบการณ์ต่อสู้มาอย่างต่อเนื่องย่อมกุมความเป็นจริงข้อนี้ได้ และใช้เวลาที่เหมาะสมในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน สำหรับชาวชุมชนในพื้นที่วิจัย ส่วนมากไม่สามารถรอเงื่อนไขข้อนี้ได้ เขาต้องเคลื่อนไหวตามจังหวะเวลาของความเดือดร้อน แต่ด้วยยุทธวิธีหรือข้อเรียกรองที่ต่างระดับออกไปให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของ

คู่กรณีแต่ก็มีบทเรียนสำคัญว่า ผลการแก้ไขปัญหาที่คืบหน้าอยู่บ้างของพวกเขานั้นเกิดขึ้นในช่วงที่รัฐบาลอ่อนแอทางการเมือง

๘.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน

การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชนในที่นี้ จะพิจารณาถึงการจัดตั้งและการเพิ่มขีดความสามารถภายในของชุมชน ทั้งเพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองในการเคลื่อนไหวภายนอกและเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาวด้วย

การสร้างความเข้มแข็งภายในเพื่อสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ของชาวชุมชนอีสานประกอบด้วย

(๑) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน
(๒) การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย
(๓) การสร้างเศรษฐกิจชุมชน
(๔) การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน
(๕) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

ในหัวข้อนี้จะนำเสนอข้อ ๑-๔ ส่วนข้อ ๕ นั้นจะนำเสนอโดยละเอียดในบทต่อไปในฐานะที่เป็นโจทย์สำคัญของการวิจัยอีกข้อหนึ่ง

๘.๒.๑ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ศักยภาพของชุมชนหรือในที่นี้คือขีดความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน จะเกิดมีขึ้นได้ หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ “คน” ซึ่งมีความรู้ความสามารถและความดีความงาม พร้อมที่จะกระทำการทั้งต่อภายในชุมชนและแสดงออกต่อภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้ลุล่วง กระบวนการที่ทำให้คนถึงพร้อมด้วยความรู้ ความสามารถ ความดีความงาม เรียกกันว่า “กระบวนการเรียนรู้”

กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ (พรพิไล เลิศวิชา, ๒๕๓๒ อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ,๒๕๔๓) หรืออาจจะกล่าวได้ว่า ผลจากการเรียนรู้ของคน ทำให้เกิด ๓ สิ่ง คือ หนึ่ง การรู้จักตนเอง สอง การเข้าใจเพื่อนมนุษย์ และ สาม เข้าใจความเป็นจริงที่ซับซ้อนและเป็นพลวัต (ประเวศ วะสี, ๒๕๔๘ : ๖๘) “การเรียนรู้” นั้นมีนัยยะของ “ความเปลี่ยนแปลง” เป็นสำคัญ เป็นความเปลี่ยนแปลงจากการไม่รู้สู่การรู้ ความเปลี่ยนแปลงจากสภาพมีปัญหาไปสู่สภาพที่จัดการได้ เป็นความเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ไปสู่ความสุข ซึ่งอาจจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจเจกบุคคลแต่ละคน เกิดขึ้นในกลุ่ม หรือระดับชุมชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน

ตามหลักในพุทธศาสนานั้น ชี้ให้เห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และสัมมาทิฏฐิหรือความเห็นชอบนั้น มี ๒ ด้าน คือ

(๑) ปัจจัยภายนอก หรือ ปรโตโฆสะ ได้แก่ การแนะนำ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถ่ายทอดจากกัลยาณมิตร เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน ญาติ สื่อมวลชน

(๒) ปัจจัยภายใน หรือ โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น คิดถูก โดยแยกแยะมองให้เห็นความแตกต่างและความเป็นองค์รวม รู้จักแยกแยะและพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ ตามหลักโยนิโสมนสิการ มีองค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ การคิดอย่างเข้าถึงความจริง, การคิดอย่างลำดับขั้นตอนไม่สับสน,การคิดอย่างมีเหตุผลและการคิดอย่างมีเป้าหมาย (พระมหาสุทิตย์, ๒๕๔๘ ; ๒๙ – ๓๑)

กล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ ก็คือ กระบวนการในการยกระดับความรู้ ความสามารถและคุณธรรมของคน ทั้งระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่มและชุมชนนั่นเอง ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหา เพื่อสร้างสรรค์ยกระดับความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ดีจะเป็นชุมชนที่มีภูมิคุ้มกันภายในที่ดี และสามารถตั้งรับ – ตอบโต้ กับการเอารัดเอาเปรียบหรือการคุกคามจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

ในการนำเสนอ ณ ที่นี้ มุ่งที่จะหาคำตอบที่ว่า ชาวชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยมีกระบวนการเรียนรู้อย่างไร? และเขาได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างไรในการเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชน?

ท่ามกลางสถานการณ์ใหม่ที่ชุมชนกำลังเผชิญหน้า เป็นสถานการณ์ที่ซับซ้อน มีความเกี่ยวข้องกับระบบกฎหมายและโครงสร้างของสังคมที่ซับซ้อน นโยบายรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ กลไกการตลาด สังคมที่มีชนชั้นและระบบคุณค่าใหม่ๆ อย่างหลากหลาย ฯลฯ เมื่อเกิดผลกระทบและการละเมิดสิทธิ์ขึ้นก็เกิดความขัดแย้งหลายระดับทั้งภายนอกและภายในชุมชน “กระบวนการเรียนรู้” แบบเดิมๆ ที่ชุมชนมีอยู่ เช่นการถ่ายทอดสั่งสอน การแลกเปลี่ยนโสเหล่กันเองไม่เพียงพอต่อความเข้าใจสถานการณ์ภายนอก และไม่เพียงพอที่จะจัดการกับปัญหาที่ซับซ้อนและรุนแรงได้

อย่างไรก็ดี ถึงวันนี้ สามารถพูดได้ว่า ชาวชุมชนอีสานทั้งหลายได้มีกระบวนการเรียนรู้ใหม่ ที่เกิดจากการเผชิญหน้ากับการแก้ปัญหาจริง และจากการจัดวางอย่างรู้เท่าทันที่จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ของตนเองให้เท่าทันสถานการณ์ใหม่ ซึ่งจะเสนอตามลำดับต่อไปนี้

๘.๒.๑.๑ พัฒนากระบวนการประชุม การประชุมเป็นกระบวนการแห่งการแลกเปลี่ยนข้อมูล ความรู้ ทั้งการวิเคราะห์แยกแยะ และเชื่อมโยงให้เห็นความจริงอย่างครบถ้วนรอบด้าน ทั้งเป็นการระดมความคิดเห็นของผู้เข้าร่วม สรุปเป็นจุดยืนร่วมกันและการวางแผน

เพื่อแก้ปัญหา กล่าวได้ว่าการประชุมเป็นทั้งเวทีแห่งการเรียนรู้และเป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ปัญหาร่วมของกลุ่ม ชุมชนและสถาบันทางสังคมทั้งหลาย

ในวิถีของชาวชุมชนอีสานมีแบบแผนของการจับกลุ่มแลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นอย่างเป็นธรรมชาติอยู่แล้ว คือการ “โสเหล่” ซึ่งเป็นวงสนทนาที่ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะหาข้อยุติหรือความเห็นร่วมอย่างจริงจังนัก ความเข้าใจต่อ “การประชุม” แต่เดิมก็คือการมาฟังคำสั่งและคำชี้แจงจากทางการ แต่เมื่อเกิดการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนตามสถานการณ์ปัญหาของแต่ละพื้นที่ การประชุมของกลุ่ม/เครือข่ายของผู้เดือดร้อนเกิดขึ้นด้วยความจำเป็นของการต้องติดตามสถานการณ์ การปรึกษาหารือ และหาจุดยืน-มติร่วมในการเคลื่อนไหว เกิดวงประชุมขึ้นทุกระดับ ทั้งการประชุมแกนนำ การประชุมสมาชิก การประชุมเครือข่าย ซึ่งองค์ประชุมจะแตกต่างกันไป การประชุมเกิดขึ้นบ่อยตามความจำเป็นของการแก้ปัญหาที่ขับเคลื่อนไป ในหลายพื้นที่มีการสร้างแบบแผนของการประชุมประจำเดือนของกลุ่ม/ชุมชนไว้เป็นวาระประจำเช่น พื้นที่บ้านโนนป่าก่อและเครือข่ายชาวบ้านราษีไศล

การประชุมอย่างเป็นทางการ มีวาระและขั้นตอนและมีกติกามารยาทเป็นเรื่องที่ชาวบ้านไม่คุ้นเคยนัก ในพื้นที่วิจัยบางแห่งในช่วงเริ่มต้น นักพัฒนาหรือนักวิจัยของโครงการมักจะทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการประชุม จดบันทึกและบริหารกระบวนการในการประชุมให้เป็นไปตามเป้าหมายชาวบ้าน บรรยากาศในการประชุมจะกระจัดกระจาย มีการปรึกษากลุ่มย่อยจอก-แจก จอแจ และไม่สามารถควบคุมการแทรกแซงจากภายนอก มีคนพูดอยู่ไม่กี่คนหรือบางคราวมีการพูดพร้อมกันหลายคน หลายประเด็น อาจเริ่มมีสมาชิกร่วมวงช่วยกันตะโกนบอกคนที่ทำลายบรรยากาศการประชุมว่า “ฟัง!ฟัง!” จึงจะสามารถกู้ความสนใจร่วมมาได้ครั้งหนึ่ง ไม่มีการบันทึกการประชุม จบประชุมแล้วก็ลืม นำไปปฏิบัติไม่ได้ ประชุมครั้งต่อไปก็ไม่สามารถปะติดปะต่อเรื่องเดิม

แต่ด้วยประสบการณ์ที่มีมากขึ้น ความเข้มข้นของการต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน ความรู้และบทเรียนและแนวความคิดที่เพิ่มพูนขึ้นและมีการทำงานต่อเนื่องมาเป็นลำดับ ชาวบ้านก็สามารถเรียนรู้ในการพัฒนายกระดับคุณภาพประสิทธิภาพของการประชุมอย่างเห็นได้ชัด ประสบการณ์ร่วมกันของกลุ่ม/ชุมชน จะคัดเลือกบุคคลที่สามารถคุมบรรยากาศและประเด็นประชุมขึ้นมาทำหน้าที่เป็นผู้นำอย่างเป็นธรรมชาติ ผู้จดบันทึกหรือเลขาในการประชุมก็เช่นกัน มีการยกมือขออนุญาตก่อนพูดกันทีละคน เมื่อจบการประชุมมีการสรุปทบทวนมติทั้งหมดที่ประชุมมา การประชุมในสถานการณ์เคลื่อนไหวที่แหลมคมจะมีการแต่งตั้งผู้ดูแลความสงบป้องกันการแทรกแซงและคุกคามจากภายนอก

การประชุมของเครือข่ายซึ่งมีคนเข้าร่วมจำนวนมากจะเริ่มต้นขึ้นด้วยการขานชื่อตัวแทนจากพื้นที่ต่างๆ ใครขาดใครเกินจะรู้กันก่อนเริ่มวาระประชุม ถือเป็นการจัดระเบียบเบื้องต้น ตามด้วยการปรึกษา ระดมวาระการประชุมก่อนดำเนินการไปตามวาระจนจบ บ่อยครั้ง

ที่มีที่ปรึกษาจากภายนอกเข้าร่วมเพื่อนำเข้าข้อมูลจากภายนอกที่จำเป็นต่อการตัดสินใจและช่วยในการให้คำปรึกษาที่เหมาะสม

การประชุมเป็นกระบวนการเรียนรู้รวมหมู่ภายในกลุ่ม ข้อมูลความรู้ที่กระจัดกระจายถูกจัดให้เป็นหมวดหมู่ แยกแยะให้เห็นเหมือนเห็นต่างเห็นเหตุปัจจัยและคาดการณ์ถึงผลที่ตามมา จัดลำดับขั้นตอนนำพาไปสู่เป้าหมายร่วม ขณะเดียวกันการประชุมก็เป็นกระบวนการเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลผู้เข้าร่วม กล่าวคือ แต่ละบุคคลต้องมีการครุ่นคิดเฉพาะตนและมีการฝึกฝนกระบวนการและเทคนิคในการสื่อสารข้อมูลความคิดเห็นต่อผู้เข้าร่วมประชุม ฝึกฝนความอดทนในการรับฟังความเห็นต่าง ฝึกฝนที่จะประนีประนอมและความอ่อนน้อมถ่อมตน เราเห็นพัฒนาการของบุคคลมากมายที่สามารถยกระดับทางวิธีคิดและการนำเสนอในการประชุมอย่างเป็นขั้นเป็นตอน มีการกล่าวหลักการ ตามด้วยการยกหลักฐานประกอบก่อนสรุปลงด้วยการแสดงความเห็น มีจังหวะจะโคน การผ่อนสั้นผ่อนยาวรักษากติกาของการประชุม

สามารถกล่าวได้ว่า การประชุมเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพร้อมสรรพทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในระดับกลุ่มและระดับบุคคล คุณภาพของการประชุมจะเป็นตัวบอกได้ดีถึงคุณภาพของการทำงานและความสำเร็จของกลุ่ม และแท้จริงแล้ว เวทีประชุมก็เป็นพื้นที่ปรากฏตัวของ “สิทธิชุมชน” ที่สำคัญแห่งหนึ่ง เพราะในเวทีประชุมย่อมมีแบบแผนกติกามารยาทที่เหมาะสม ขอบเขตของอำนาจของแต่ละคนซึ่งมีความชอบธรรมกำกับอยู่อย่างแน่นอน

ประสิทธิภาพแท้จริงของการประชุมย่อมจะต้องมองที่การนำผลไปปฏิบัติและการติดตามอย่างเป็นระบบด้วย ซึ่งเรื่องนี้ขึ้นอยู่กับการจัดโครงสร้างองค์กรและการบริหารกลุ่ม/เครือข่าย ไม่ขออภิปรายในที่นี้

๘.๒.๑.๒ การเรียนรู้จากปฏิบัติการจริงด้วยสันติวิธี กระบวนการใช้สิทธิ์ด้วยสันติวิธีที่กล่าวมาแล้วเป็นเวทีเรียนรู้ที่สำคัญที่สุดของชาวชุมชน ผู้ร่วมปฏิบัติเกิดความรู้ทักษะและสำนึกในสิทธิภายในตัวเอง และการเรียนรู้เกี่ยวกับเพื่อนมนุษย์ สังคม รัฐ และปัจจัยภายนอกอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นความรู้ที่ใช้การปฏิบัติจริงเป็นครู มิใช่จากการสังเกตหรือการค้นคว้า มิใช่การศึกษาเพื่อรู้และผ่านไปสู่เป้าหมายอื่นในชีวิต แต่เป็นการเรียนรู้เพื่อเป้าหมายของการแก้ปัญหาที่อยู่ตรงหน้า ลงทุนเรียนด้วยเลือดเนื้อ น้ำตาและความอดทน และมี “สิทธิชุมชน” เป็นประกาศนียบัตร

การเรียนรู้ด้วยปฏิบัติการสันติวิธีสามารถปลดปล่อย “ความกลัว” ที่พันธนาการชาวบ้านอีสานมาอย่างยาวนาน ด้วยการปะทะสังสรรค์กับข้าราชการทั้งฝ่ายปกครองและผู้รับผิดชอบโครงการ ชาวชุมชนทั้งบ้านป่าและชาวลุ่มน้ำได้รู้ว่า เจ้านายที่เขาเคยกลัวก็คนธรรมดา แล้วก็มีความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศน์ของป่าและแม่น้ำน้อยกว่าชาวบ้านเสียอีก เขาได้รู้

ว่าคนที่ประสบชะตากรรมแบบเขามีอยู่อีกมากมาย ทุกคนล้วนต้องการหาทางออก ต้องการต่อสู้ไม่อยากยอมแพ้ และรอบข้างตัวเขามีคนอื่นๆที่เห็นอกเห็นใจพร้อมที่จะช่วยเหลือสนับสนุนเขา

เขาได้เรียนรู้ว่าเมื่อคนคนเดียวไปหาเพื่อเรียกร้องหรือร้องเรียนต่อทางราชการจะไม่ได้รับการต้อนรับ ถ้าไปห้าคนสิบคนเจ้านายจะรับหนังสือไว้แล้วบอกให้กลับบ้าน ถ้าไปมากถึงร้อยคนเขาจะเปิดห้องคุยด้วยก่อนรับปากว่าจะประสานหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้ เมื่อทราบและตระหนักในความจริงที่ว่าข้าราชการระดับอำเภอและจังหวัดไม่มีอำนาจใดๆในการตัดสินใจแก้ปัญหาป่าที่ดินหรือปัญหาเรื่องเขื่อน เขารู้ว่าต้องไปให้ถึงหน่วยงานต้นสังกัด และไม่ยอมให้ข้าราชการระดับพื้นที่ซึ่งไม่สามารถแก้ปัญหาให้เขามาคอยขู่ปรามกวนใจอีกต่อไป กระบวนการดำเนินงานของราชการที่ชาวบ้านทุกพื้นที่ประสบเป็นไปในลักษณะนี้ จนมีคำพูดของชาวบ้านแห่งลุ่มน้ำมูนว่า **“ถูกหลอกจนรู้ ไม่สู้ไม่ได้”**

การเปลี่ยนทัศนคติดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการร้องเรียนร้องขอเป็นการเคลื่อนไหวกดดัน เพื่อต่อรองให้เกิดการแก้ปัญหาด้วยยุทธวิธีต่างๆ ตามระดับของสถานการณ์ กระบวนการที่เกิดขึ้นได้สร้างให้เกิดการเรียนรู้ต่างๆ มากมายแก่ชาวบ้าน

เขาได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้กับความไม่ชอบธรรมที่มาละเมิดสิทธิชุมชนนั้นต้องสู้ด้วยความชอบธรรม สู้ด้วยสัจจะ ยืนอยู่บนฐานของความจริง รากฐานความเป็นมาของชุมชนถูกขุดค้นขึ้นมาโดยนักวิจัยไทบ้านเพื่อยืนยันสิทธิการตั้งถิ่นฐาน พร้อมการศึกษาฐานทรัพยากรการใช้ประโยชน์ของชุมชนและบริบทอื่นๆทุกด้านที่เกี่ยวข้อง พร้อมที่จะใช้นำเสนอในวงเจรจาเพื่อแสดงความชอบธรรมในการใช้ทรัพยากร และเสนอเพื่อความเข้าใจและเห็นใจจากสังคม

เขาได้เรียนรู้ว่าการต่อสู้ต้องเป็นไปด้วยความไม่ทำร้ายก่อความเสียหายทั้งต่อคู่กรณีและสังคมส่วนรวมจึงจะชนะใจผู้คนและส่งผลดีต่อการแก้ปัญหา และความยืนหยัดอดทนต่อความยากลำบากเป็นสิ่งสำคัญ และมิใช่เป็นสิ่งยากเพราะในชีวิตชาวชุมชนเขาอยู่ด้วยความอดทนต่อความยากลำบากมาแล้วนานัปการ

กระบวนการต่อสู้ที่ดำเนินไปได้เป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาตนเองของผู้นำให้ค้นพบศักยภาพของตนเอง ฝึกฝนยกระดับความรู้ความสามารถและพิสูจน์ทดสอบคุณธรรมจริยธรรมของตนขึ้นมามากมาย ทั้งนักคิด นักพูด นักประสานงาน นักจัดการ นักเจรจา นักจัดทำข้อมูล นักวางแผน ฯลฯ และเมื่อเขาเคลื่อนไหวออกไปในระดับต่างๆ พบเจอกับเครือข่ายปัญหาเดียวกัน และพันธมิตรที่ช่วยเหลือทางด้านข้อมูลและวิชาการ ทำให้โลกทัศน์ของเขากว้างไกลออกไป สามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงปัญหาของตนเองกับปัจจัยที่เกี่ยวข้องทุกระดับ สามารถวางแผนในการแก้ปัญหาได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์

แต่บางทีก็พบว่าคนมีความรู้ความสามารถขึ้นมาใช้ความได้เปรียบในการเอาเปรียบผู้อื่นและเบียดบังผลประโยชน์ส่วนรวม เช่นนี้คือผู้นำบางคน “สอบตก”ด้านคุณธรรมจริย-ธรรม และมีการขัดแย้งต่อสู้ต่อรองภายในจนอาจถึงขั้นผู้นำนั้นต้องละจากขบวนไป ซึ่งเป็นข้อแสดงให้เราเห็นว่า กลุ่ม/ชุมชนที่ร่วมกันใช้สิทธิ์เหล่านั้น ย่อมมีกฎอันศักดิ์สิทธิ์กำกับอยู่อย่าง

แน่นหนา เป็นกฎข้อบังคับที่แข็งแรงกำกับให้มนุษย์ให้อยู่ร่วมและทำงานร่วมกันด้วยความดี ความงาม ความซื่อสัตย์และเคารพศักดิ์ศรีซึ่งกันและกัน

๘.๒.๑.๓ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการ เป็นการพัฒนากระบวนการเรียน-รู้อีกขั้นหนึ่งของชาวบ้าน หลังจากการทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การประชุมร่วมกับทางราชการ การชุมนุมและการจัดกิจกรรมร่วมกันโดยทั่วไป โดยจะจัดประชุมแกนนำทุกครั้งทันทีหลังการจัดกิจกรรม เพื่อประเมินผลและคิดวิธีแก้ไขข้อบกพร่องร่วมกัน ทั้งได้ทบทวนและย้ำสิ่งที่ได้จากการทำงานร่วมกันเพื่อขยายผลต่อไป สรุปสิ่งที่ยังไม่บรรลุและต้องแก้ไขในคราวต่อไปหรืออาจมีการวางแผนต่อเนื่องจากกิจกรรมนั้นๆ มีการเกลี่ยความเข้าใจต่อสิ่งที่เกิดขึ้นให้แกนนำซึ่งมีความสามารถในการรับรู้และการเก็บประเด็นไม่เท่ากันได้เข้าใจและได้ประโยชน์ทั่วถึงกันและจะได้นำไปประชุมชี้แจงและปรึกษาต่อสมาชิกในแต่ละพื้นที่เพื่อสร้างเอกภาพร่วมกันของกลุ่มและเครือข่าย ตามปรกติชาวบ้านจะจับกลุ่มกันวิพากษ์วิจารณ์ และประเมินผลการทำกิจกรรม เป็นวงธรรมชาติ ต่างคนต่างพูดต่างแสดงความคิดเห็นแต่ไม่มีการนำไปใช้ประโยชน์กันอย่างจริงจัง เมื่อการต่อสู้มีความเข้มข้นมากขึ้น ทำให้การสรุปบทเรียนมีความสำคัญและจำเป็นมากขึ้น และถือได้ว่าเป็นแบบแผนหรือวิถีอย่างหนึ่งของชาวบ้านไปแล้ว ที่จะต้องมีการประชุมสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการหนึ่ง ๆ

การสรุปบทเรียนยังเกิดขึ้นในลักษณะ “รอบสัมมนา”เพื่อสรุปงานและบทเรียนที่เกิดขึ้นในระยะที่ผ่านมา กระบวนการยังเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยการนำพาจากวิทยากรภายนอกหรือที่ปรึกษาเป็นผู้ช่วยเหลือด้านกระบวนการ อาศัยกระบวนการฝึกอบรมแบบมีส่วนร่วม ผู้เข้าร่วมได้ขบคิดทบทวนปฏิบัติการที่ผ่านมาเกี่ยวกับทิศทางการทำงาน ว่ามีผลดีผลเสียอย่างไร ตัวเองมีจุดอ่อนจุดแข็งอย่างไร ในอนาคตต้องขยายจุดดีและกำจัดจุดอ่อนอย่างไรบ้าง

๘.๒.๑.๔ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ:วิจัยไทบ้าน การวิจัยเป็นกระบวนการในการแสวงหาความจริงอย่างมีระเบียบแบบแผน ซึ่งในปัจจุบันมีการส่งเสริมให้ชุมชนใช้กระบวนการวิจัยในการพัฒนาองค์ความรู้ชุมชนกันอย่างกว้างขวาง และพบว่าชาวบ้านสามารถใช้เครื่องมือทางวิชาการนี้ในการสร้าง “กระบวนการเรียนรู้” ของตนเองขึ้นมาได้เป็นอย่างดี โดยปกติการดำเนินชีวิตของชาวบ้านเป็นการวิจัยแสวงหาความรู้ใหม่อยู่ตลอดเวลาอยู่แล้วเพื่อความอยู่รอดและการแก้ปัญหาใหม่ๆ ที่เขาประสบ

ต่อภาวะคุกคามและการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัย โครงการสิทธิชุมชนศึกษาได้ส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวบ้านได้ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งในบางพื้นที่เกิดกระบวนการวิจัยอย่างเป็นระบบระเบียบ เช่น ที่พื้นที่บ้านโนนป่าก่อ (ป่าภูสีฐาน) และพื้นที่บ้านหนองดู่ บริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน มีการสร้างทีม “นักวิจัยไทบ้าน” ขึ้นมาจากชาวบ้านที่มีความถนัด เป็นคนที่ชาวบ้านเชื่อถือหรือมี

ความรู้เฉพาะด้าน ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ทีมวิจัยมีการฝึกอบรมพัฒนาโจทย์วิจัย วางแผน การเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ด้านต่าง ๆ ของชุมชน การสัมภาษณ์แบบกลุ่มย่อย เรียบเรียงข้อมูลโดยการช่วยเหลือของนักวิจัยโครงการซึ่งเป็นคนภายนอก การจัดเวทีภายในและนอกชุมชนเพื่อนำเสนอผลการวิจัยเพื่อการตรวจสอบ ท่ามกลางการศึกษาข้อมูลภายในของชุมชนก็มีการศึกษาดูงานภายนอกและการไปแสวงหาความรู้ภายนอกด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น ร่วมงานฝึกอบรมสัมมนาที่สถาบันวิชาการหรือองค์กรพัฒนาเอกชนจัดขึ้น เพื่อเพิ่มเสริมความรู้และประสบการณ์ที่อื่นในการคิดวิเคราะห์ปัญหาชุมชนและการค้นหาทางเลือกการพัฒนาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมของชุมชน ในที่สุดก็เกิดการคิดค้นแนวทางในการพัฒนาโดยเฉพาะการค้นพบเทคโนโลยีการสร้างฝายหินทิ้งที่บ้านหนองดู่ และชาวโนนป่าก่อได้สร้างข้อตกลงในการจัดสรรและจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนกันใหม่ทั้งระบบ รวมทั้งทางเลือกด้านการพัฒนาอาชีพ และการฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีที่ดีงามของชุมชน

ส่วนในพื้นที่ลุ่มน้ำมูน มีการสนับสนุนงานวิจัยท้องถิ่นโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยจำนวน ๖ เรื่องอยู่ในเวลาเดียวกัน นักวิจัยโครงการได้ร่วมเป็นทีมในการทำงานร่วมกันกับโครงการวิจัยเหล่านี้ และทำการ "วิจัยซ้อนวิจัย" สามารถใช้ฐานข้อมูลเดียวกันโดยเน้นกระบวนการถอดบทเรียนในการใช้สิทธิของชุมชน/เครือข่าย

ประสบการณ์การวิจัยได้สร้างการเรียนรู้แก่ชาวบ้านอย่างมากมาย คือ

(๑) ชาวบ้านได้ฝึกฝนกระบวนการคิดอยู่บนฐานข้อมูลจริงอย่างเป็นขั้นเป็นตอน เป็นเหตุเป็นผลและคิดอย่างมีเป้าหมายชัดเจน ก็คือการทำความเข้าใจกับปัญหาทั้งภายในภายนอก

(๒) นำความรู้ไปต่อสู้ต่อรองเพื่อแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่กำลังประสบอยู

(๓)งานวิจัยสามารถใช้เป็นสื่อสร้างความร่วมมือของชุมชนด้วยความเข้าใจและสำนึกร่วม ซึ่งพบว่า บางกรณีงานวิจัยสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของคนบ้านเดียวกันและสลายความขัดแย้งสำคัญที่เป็นอยู่ให้หายไปได้ด้วย

(๔) การเรียนรู้ดังกล่าวกลุ่มนักวิจัยก็ได้ฝึกระบบการจัดการ เช่น การวางแผน การจัดการการเงิน การทำงานเป็นกลุ่ม สร้างความรู้ความสามารถแก่กลุ่มผู้นำ

(๕) งานวิจัยยังสามารถสร้างความเชื่อถือแก่องค์กรต่าง ๆ ในท้องถิ่น มีผลให้เกิดการสนับสนุนแก่ชุมชน เช่น ด้านงบประมาณและความร่วมมือในการจัดการทรัพยากร การเชิญนักวิจัยไปเป็นวิทยากร เป็นต้น

(๖) ในการดำเนินการเรื่องอื่น ๆ ของชุมชน/เครือข่ายในกาลต่อมา ชาวบ้านสามารถใช้ประสบการณ์ และบทเรียนที่ได้จากการวิจัยไปใช้ในการสร้างการเรียนรู้และการพัฒนาองค์ความรู้ในการทำงานได้อย่างดี นักวิจัยไทบ้านพื้นที่ราษีไศลสามารถขยายผลไปสู่การจัดทำ “หลักสูตรท้องถิ่น” ในโรงเรียนร่วมกับครูได้ในหลายโรงเรียน

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้งานวิจัยสามารถใช้เป็นเครื่องมือสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีของชุมชนก็คือ ความชัดเจนของปัญหาที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ โดยเฉพาะภาวะคุกคามที่ชุมชนในพื้นที่วิจัยกำลังประสบอยู่เป็นปัญหาที่แหลมคม ความต้องการร่วมของชุมชนที่จะแก้ไขปัญหาบางอย่างที่ต้องการศึกษาปัญหาภายในและภายนอกเพื่อการรู้เท่าทัน ปัจจัยสำคัญคือการสนับสนุนขององค์กรภายนอกที่สามารถเป็นที่ปรึกษา ให้คำแนะนำ กำลังใจ เชื่อมโยงความร่วมมือและทรัพยากรเท่าที่จำเป็น

๘.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้จากภายนอก กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม เป็นไปอย่างรวดเร็ว เชื่อมโยงสัมพันธ์ตั้งแต่ระดับโลก ระดับประเทศ และส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างลึกซึ้ง กรณีปัญหาละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยล้วนมีเหตุจากนโยบายรัฐซึ่งแยกไม่ออกจากกระแสความเปลี่ยนแปลงและทิศทางการพัฒนาในระดับโลก ชุมชนท้องถิ่นซึ่งมีชุดความรู้และกระบวนการเรียนรู้แบบจารีตดั้งเดิมไม่สามารถติดตามรู้เท่าทัน กลายเป็นเหยื่อของความเปลี่ยนแปลง “สิทธิชุมชน” จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไขโอกาสของชุมชนในการรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงภายนอก สื่อมวลชนกระแสหลักที่มีอยู่มีน้อยมากที่จะมีเนื้อหาส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน การสนับสนุนของหน่วยงานราชการก็มีข้อจำกัดในตัวดังที่ได้กล่าวแล้ว ชุมชนจึงต้องหาพันธมิตรอื่นในการเพิ่มพลังและขีดความสามารถของตนเอง โดยเฉพาะการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การแสวงหาแหล่งความรู้และแหล่งเรียนรู้ที่จำเป็นต่อการแก้ปัญหา การมีโอกาสออกไปพบปะแลกเปลี่ยนกับผู้นำชุมชนอื่นๆ นักวิชาการ นักพัฒนา ทำให้ชาวบ้านได้เพิ่มพูนความรู้ใหม่ๆ แล้วสะท้อนกลับมาเรียนรู้สภาวะภายในของตนเอง การสนับสนุนส่งเสริมจากองค์กรภายนอกในรูปแบบของการฝึกอบรม สัมมนา ศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ การไปมาหาสู่ การเยี่ยมเยียนระหว่างชาวบ้านกันเองระหว่างพื้นที่ การมาศึกษาดูงานของกลุ่มองค์กรอื่น ๆ นั้น เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความรู้ ความคิดซึ่งกันและกันได้เป็นอย่างดี

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากทั้งภายในที่เกิดการครุ่นคิดทบทวน การประชุมการร้อยเรียงเหตุปัจจัยต่างๆ อย่างเป็นระบบด้วยกระบวนการวิจัย และการเรียนรู้ภายนอกท่ามกลางการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอย่างเข้มข้น ชาวชุมชนท้องถิ่นเกิดการเรียนรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองสมัยใหม่ เขาได้เรียนรู้ว่าการละเมิดสิทธิชุมชนที่เข้าประสบอยู่เกิดแต่เหตุของการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมเกิดขึ้นได้ก็โดยการสร้างระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การแข่งขันและลัทธิบริโภคนิยม ซึ่งอยู่บนพื้นฐานการต้องทำลายระบบกรรมสิทธิ์แบบชุมชน ทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง และทำลายระบบศีลธรรมอันดีของชุมชนลงไป ทั้งยังต้องพึ่งพิงฐานทรัพยากรและแรงงานจากชนบทเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

เขาได้เรียนรู้ว่า ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่เราใช้อยู่เป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจและกำหนดแผนพัฒนาอยู่ที่ระบบราชการที่แข็งแกร่ง และถูกบัญชาโดยอำนาจทุนของนักการเมืองผู้เข้าสู่อำนาจด้วยการซื้อเสียง เป็นระบบที่อำนาจร่วมของกลุ่มคนในแต่ละชุมชนถูกทำลายลงไป เหลือแต่ความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ที่ไร้อำนาจ และชาวชุมชนจะถูกใช้วิธี “แบ่งแยกแล้วปกครอง” อยู่เสมอ

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนตัวไปของกับสังคมใหญ่ภายใต้รัฐชาติและสังคมโลก เขาได้เรียนรู้ว่าสังคมประเทศและสังคมโลกได้สร้างกติกา ข้อตกลงและสิทธิใหม่ๆ ของประชาชนขึ้นมากมาย โดยเฉพาะที่ได้รับการบัญญัติในรัฐธรรมนูญ เช่น สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการประกอบอาชีพ สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม และสิทธิของบุคคลด้านต่างๆ เช่น สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน สิทธิในการเดินทาง ฯลฯ แต่ที่สุดแล้วสำหรับชาวชุมชน คนยากจน คนชายขอบ มักถูกละเลย และสิทธิเหล่านี้ถูกละเมิดอย่างง่ายดายเสมอ พวกเขามักถูกสะกดให้อยู่ภายใต้ความกลัวที่จะเข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ และกลไกรัฐก็ไม่เคยแยแสที่จะปกป้องคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือ กลไกรัฐนั่นเองที่เป็นผู้ละเมิดสิทธิเหล่านี้เสียเอง

อีกด้านหนึ่ง เขาได้เรียนรู้และตระหนักว่า แท้จริงแล้ว ชุมชนท้องถิ่นคือผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ ดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เขาได้ใช้เป็นฐานการดำรงชีวิตในฐานะ “ผู้มาก่อน” ท่ามกลางภาวะขัดแย้งต่อภัยคุกคามจากภายนอก สำนึกแห่งสิทธิชุมชนที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนปรากฏตัวออกมาอย่างเด่นชัดเพื่อใช้เป็นเครื่องต่อสู้กับสิ่งคุกคามจากภายนอก การเรียนรู้ค้นพบปัญหาและศักยภาพของตนเองของชาวชุมชนเป็นไปบนวิถีของการเผชิญหน้ากับปัญหาคุกคาม เกิดขึ้นบนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เรียนรู้จากประสบการณ์ที่อื่น เรียนรู้จากการคบหาพันธมิตรต่างๆ และเป็นการเรียนรู้แบบรวมหมู่

บนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เขาพบว่าระบบการเมืองปกติซึ่งเขาใช้วิธีร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการตามลำดับขั้นนั้น ถึงที่สุด ไม่สามารถตอบสนองการแก้ไขปัญหาของพวกเขาได้ พวกเขาต้องสร้างรูปแบบการเคลื่อนไหวนอกระบบเพื่อสร้างช่องทางใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน เขาก็ได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้ต่อรองกับการคุกคามภายนอกอย่างได้ผล ก็ต้องสร้างความเข้มแข็งภายในด้วย ทั้งด้านคน ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม การสร้างเครือข่าย และการสร้างทางเลือกในการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

๘.๒.๒ การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย ในที่นี้ เราจะพิจารณาถึงความพยายามของกลุ่มชาวบ้านที่ถูกละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยในการสร้างความเข้มแข็งภายในด้วยการจัดตั้งกลุ่ม องค์กรและเครือข่ายว่ามีในลักษณะใดบ้าง อยู่บนเงื่อนไขอะไร และสามารถเอื้อต่อการเคลื่อนไหวให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างไรบ้าง โดยใช้แนวคิดสิทธิชุมชน วัฒนธรรมชุมชน และแนวคิดของสำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร มาประยุกต์ในการอธิบาย

แนวคิดสิทธิชุมชนและวัฒนธรรมชุมชน ให้ความสำคัญกับการจัดตั้งตัวเองของชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง ทั้งนี้จะเกิดอำนาจต่อรอง หรือดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับรัฐ ทุน และสังคมภายนอก “เรื่องสิทธิ์โดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกันและในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้” (เสน่ห์ จามริก,๒๕๔๗)

ในการพิจารณาปัจจัยด้านการจัดตั้งจัดองค์กร สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากรมีการกล่าวถึงปัจจัยด้านองค์กรที่จะนำไปสู่ความสำเร็จหรือล้มเหลว ที่น่าสนใจ คือ

(๑) เกี่ยวกับเป้าหมายขององค์กร กลุ่มที่มีความต้องการหรือจุดหมายเดียวประสบความสำเร็จกว่ากลุ่มที่มีจุดหมายหลากหลาย ทั้งมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญระหว่างลักษณะองค์กรที่มีจุดหมายเดียวกับองค์กรที่มีจุดหมายหลากหลาย

(๒) เกี่ยวกับฐานของสมาชิกองค์กร กลุ่มเคลื่อนไหวที่มีสมาชิกกระจัดกระจายมีแนวโน้มประสบความล้มเหลว

(๓) กลุ่มที่ประสบความสำเร็จ คือ กลุ่มที่สามารถแก้ปัญหา “ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย” โดยการสร้าง “สมานฉันท์” ในมวลสมาชิกด้วยอาศัยแรงกระตุ้นส่วนปัจเจกบุคคลและการให้คุณให้โทษอย่างเหมาะสม

(๔) มีข้อถกเถียงที่น่าสนใจเกี่ยวกับระบบการจัดตั้งองค์กร สำนักนี้เห็นว่าองค์กรที่มีลักษณะเป็นแบบระบบราชการมีลักษณะแบบวิชาชีพ และมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจมักจะประสบความสำเร็จมากกว่า เพราะสามารถระดมทรัพยากรและความร่วมมือได้มาก ระบบแบบแผนมีการบังคับบัญชาแจกแจงหน้าที่รับผิดชอบที่มีประสิทธิภาพมีระบบสื่อสารกับสมาชิกที่ดี มีเครดิตในสังคม ได้รับสิทธิหลายอย่างจากรัฐบาล โดยเฉพาะเงินอุดหนุนและการยกเว้นภาษี และสามารถดำรงขบวนการไว้ได้ยาวนาน และที่สำคัญฝ่ายนี้เห็นว่าความเป็นองค์กรเช่นนี้ยังสามารถใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวแบบขัดขวาง ดื้อแพ่งได้ แต่อีกด้านหนึ่งเห็นว่าองค์กรแบบทางการและรวมศูนย์เป็นอุปสรรค ลดพลังศักยภาพของขบวนการเคลื่อนไหวแบบขัดขวางดื้อแพ่ง ท้าทายระบบปกติ อันเป็นธรรมชาติแหล่งที่มาของอำนาจของคนไร้อำนาจ

การค้นพบของเราต่อเรื่อง “องค์กรและเครือข่ายชาวบ้านเพื่อสร้างสิทธิชุมชนบนฐานทรัพยากร” ก็คือ

๘.๒.๒.๑ เกี่ยวกับเป้าหมายการเคลื่อนไหวหรือข้อเรียกร้อง พบว่า ชาวชุมชน/เครือข่ายในพื้นที่วิจัยมีข้อเรียกร้องต่อรัฐหลายระดับตามลักษณะของความขัดแย้งและความเข้มข้นของปัญหาการละเมิดที่ชุมชน/เครือข่ายประสบอยู่

บ้านโนนป่าก่อซึ่งประสบปัญหาการประกาศพื้นที่รักษาพันธุ์สัตว์ป่าทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน มีข้อเรียกร้องให้รัฐเพิกถอนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ให้ออกเอกสารสิทธิ์ในที่ดิน

ทำกิน และมีข้อเสนอเชิงกระบวนการต่างๆ ตามลำดับขั้นของการแก้ปัญหา เช่น ให้ผ่อนผันการทำกินในที่ดินเดิม ยุติการจับกุม ข่มขู่คุกคาม ให้ย้ายข้าราชการ เป็นต้น

ชุมชนลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชี ซึ่งประสบผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและการสัมปทานดูดทรายในลำน้ำ มีข้อเรียกร้องคือ

กรณีเขื่อนราษีไศล มีข้อเสนอให้เขื่อนลดระดับน้ำเพื่อไม่ให้ท่วมป่าทาม การชดเชยความเสียหายในที่ดินทำกิน การชดเชยค่าเสียโอกาส ให้มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม และมีข้อเสนอเชิงกระบวนการอีกมากมายท่ามกลางการเคลื่อนไหวที่ยืดเยื้อ

กรณีเขื่อนหัวนา เสนอให้ยุติการก่อสร้างไว้ก่อน ให้มีการศึกษาผลกระทบและการตรวจสอบพื้นที่ที่คาดว่าจะถูกน้ำท่วม

กรณีเครือข่ายลุ่มน้ำชี เรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำ ให้สำรวจและชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้น และข้อเสนอทางกระบวนการและเทคนิคอีกหลายข้อ ขณะที่พื้นที่ **บ้านท่าลาด** ในลุ่มน้ำชี เรียกร้องให้ยุติการให้สัมปทานดูดทรายในลำน้ำชี และให้มีการศึกษาผลกระทบที่เกิดจากการดูดทรายในลำน้ำชี ส่วนพื้นที่ **บ้านหนองคู่** ไม่ได้สร้างข้อเรียกร้องต่อรัฐ แต่เป็นการเคลื่อนไหวยืนยันสิทธิชุมชน สร้างระบบจัดการน้ำในลำน้ำชีซึ่งเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์รัฐโดยชุมชนในรูปแบบฝายหินทิ้ง

และพบว่าทุกกลุ่มมีเป้าหมายทางการจัดตั้งเพื่อพัฒนาตนเองทางด้านเศรษฐกิจสังคมในระดับกลุ่มและชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการสร้างรากฐานสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาว

ข้อค้นพบที่สำคัญ คือ ข้อเรียกร้องหรือเป้าหมายของกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายที่เรียกร้องสิทธิประโยชน์ระดับปัจเจกบุคคล เช่นการเรียกร้องค่าชดเชย จะเกิดความซับซ้อนและละเอียดอ่อนทางการจัดการภายในอย่างสูง มีความยุ่งยากในการจัดการระบบสมาชิก แต่อีกด้านหนึ่งจะเกิดแรงจูงใจในการเข้าร่วมของสมาชิกอย่างสูง เช่น กรณีเครือข่ายในลุ่มน้ำมูนทั้ง ราษีไศลและหัวนาและกรณีเครือข่ายลุ่มน้ำชี

ขณะที่การเคลื่อนไหวที่มีเป้าหมายที่ประโยชน์ร่วมของชุมชน เช่น กรณีโนนป่าก่อ ที่เรียกร้องสิทธิในการอยู่ในเขตป่าของคนทั้งหมู่บ้าน และ กรณีบ้านหนองคู่ที่เคลื่อนไหวเพื่อจัดการน้ำในลำน้ำชีเพื่อประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้าน กรณีหลังนี้จะไม่มีความซับซ้อนของระบบสมาชิก เพราะถือว่ามี "ระบบสมาชิกเดิม" คือพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนที่คุณสมบัติและสิทธิหน้าที่ของสมาชิกมีกฎกติกาเดิมกำกับอยู่แล้ว

อย่างไรก็ดี ข้อเรียกร้องของกรณีแรกก็มีเป้าหมายของการแก้ปัญหาส่วนรวมอยู่ด้วย แต่ข้อเรียกร้องสิทธิประโยชน์ส่วนบุคคลมีบทบาทนำหน้า ซึ่งกลุ่มต้องสร้างระบบการจัดการที่ซับซ้อน เช่น การจัดทำรายชื่อสมาชิก ระบบการสื่อสาร ระบบการจัดเก็บค่าใช้จ่าย โดยเฉพาะเรื่องการเช็คการเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกซึ่งต้องไม่ให้เกิดความรู้สึกได้เปรียบ

เสียเปรียบกันระหว่างสมาชิกทั้งหลาย การรับสมาชิกใหม่ก็จะเกิดปัญหาในลักษณะเดียวกัน เหล่านี้ส่งผลให้การจัดการมีความยุ่งยาก เสี่ยงต่อความแตกแยกภายใน ยิ่งมีปัจจัยของการเคลื่อนไหวที่ยืดเยื้อและการแทรกแซงของฝ่ายรัฐ ทำให้การเคลื่อนไหวเช่นกรณีราษีไศลถูกแบ่งแยกออกเป็นกลุ่มย่อยๆ นับสิบกลุ่ม เป็นอุปสรรคต่อการแก้ปัญหาโดยภาพรวมเป็นอย่างยิ่ง

ความมีเป้าหมายหลายด้านและหลายระดับของกลุ่ม/เครือข่ายนี้ ทำให้เกิดภาระในการเคลื่อนไหวหลายด้านในเวลาเดียวกัน ขณะที่การรวมกลุ่มยังไม่เข้มแข็งทำให้กำลังที่เป็นจุดแข็งแตกกระจาย งานสร้างทางเลือกการพัฒนาระดับฐานชุมชน เช่นงานเกษตรทางเลือก การจัดการป่าชุมชน ที่กลุ่ม/เครือข่ายดำเนินการไปพร้อมๆ กับการเคลื่อนไหวภายนอกมักเป็นไปอย่างทุลักทุเลและเกิดแรงเสียดทานต่อการเคลื่อนไหวภายนอกบ่อยๆ โดยเฉพาะความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชนระหว่างการเคลื่อนไหวภายนอก ทำให้งานทางเลือกที่ต้องการความร่วมมือขอองคนทั้งชุมชน เช่น ป่าชุมชน เป็นไปได้ยากมาก ยกเว้นสถานการณ์ซึ่งคนทั้งชุมชนอยู่ในชะตากรรมเดียวกันอย่างบ้านโนนป่าก่อ

๘.๒.๒.๒ เกี่ยวกับฐานของสมาชิก การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นอยู่บนฐานของการพิจารณากลุ่มเป้าหมายคือ "กลุ่มคนผู้เดือดร้อนหรือผู้ได้รับผลกระทบ"เป็นฐานคิดการสร้างระบบสมาชิก กลุ่มผู้เดือดร้อนหรือผู้ถูกละเมิดสิทธิ์เกี่ยวกับการสร้างเขื่อนทั้งในลุ่มน้ำมูน-ซี จะมีฐานสมาชิกกระจัดกระจายหลายหมู่บ้าน กรณีราษีไศล ๓๖ หมู่บ้าน ใน ๓ อำเภอ ๓ จังหวัด กรณีหัวนา ๔๕ หมู่บ้าน ใน ๕ อำเภอ และกรณีลุ่มน้ำซี ๑๕ พื้นที่เครือข่ายย่อยใน ๗ จังหวัด ในแต่ละหมู่บ้านก็มีกลุ่มคนที่เดือดร้อนซึ่งมีผู้ได้รับผลกระทบหลายระดับ มีกลุ่มที่ไม่เดือดร้อน กลุ่มที่คาดว่าจะได้รับผลประโยชน์จากโครงการและกลุ่มทั่วไปหรือที่ถูกจัดตั้งจากทางราชการที่ไม่เห็นด้วยและคัดค้านการเคลื่อนไหว กลุ่มผู้เดือดร้อนมีข้อจำกัดในการรวมตัวและการสื่อสารตั้งแต่ต้น ยกเว้นเช่นบ้านโนนป่าก่อที่จะถูกทางการอพยพออกจากที่ทำกินและที่อยู่อาศัยด้วยกันทั้งหมู่บ้าน ๕๔ หลังคาเรือน และกรณีหนองคู่-ท่าลาดที่มีฐานสมาชิกคือชาวชุมชนบ้านเดียวกัน กระนั้นย่อมถูกรัฐและสังคมทั่วไปมองว่าเป็น"คนส่วนน้อย"ที่ต้องเสียสละหรือไม่ก็เป็นพวกขัดขวางความเจริญ และมักจะถูกกระบวนการแยกสลาย ยุให้ขัดแย้งกับคนที่ได้รับผลประโยชน์จากโครงการและยังขัดแย้งระหว่างผู้เดือดร้อนด้วยกันเอง ถูกขู่ปรามจากกลไกรัฐ ดังนั้นการรวมกลุ่มสร้างองค์กรให้เข้มแข็งและให้สามารถดำรงขบวนการได้ระยะยาวจึงเป็นโจทย์ที่หนักหน่วงของผู้ใช้สิทธิ์

ฐานสมาชิกที่กระจัดกระจายนี้เป็นสิ่งที่เลี่ยงไม่ได้ ความพยายามของกลุ่ม/เครือข่ายในการเอาชนะข้อจำกัดดังกล่าว คือ การสร้างระบบการนำรวมหมู่ของผู้นำซึ่งเป็นตัวแทนพื้นที่ ที่สมัชชาคนจนเรียกว่า "พ่อครัวใหญ่" มีระบบประชุมสัญจรเพื่อการกระจายข่าวสารและการสร้างความเข้าใจร่วมของสมาชิกทุกพื้นที่ การฝึกอบรมเพิ่มขีดความสามารถของผู้นำโดยการขอสนับสนุนจากพันธมิตรภายนอก การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อหล่อหลอม

สมาชิกให้เป็น "คนพวกเดียวกัน" โดยใช้กระบวนการทางวัฒนธรรม กระบวนการที่ใช้ได้ผลดีที่สุดก็คือการชุมนุมที่คนได้ใช้ชีวิตร่วมกัน มีการให้ความรู้และสรุปบทเรียนท่ามกลางการต่อสู้ มีพิธีกรรมเพื่อสร้างความกลมเกลียวทั้งการใช้พิธีกรรมตามวัฒนธรรมชุมชนและพิธีกรรมสมัยใหม่ กิจกรรมธรรมชาติยาตราก็เป็นวิธีการกระชับฐานองค์กรสมาชิกที่ได้ผล แต่ทำไม่ได้บ่อยเพราะซับซ้อนและลงทุนสูง ทั้งยังใช้งานวิจัยเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันและความเหนียวแน่นของฐานสมาชิกดังได้กล่าวแล้ว อีกความพยายามคือการสร้างทางเลือกการพัฒนาและการรวมกลุ่มของสมาชิกในแต่ละพื้นที่แต่ละหมู่บ้าน ซึ่งจะกล่าวในข้อต่อไป

ภาวะคุกคามที่กลุ่ม/เครือข่ายประสบอยู่เสมอ เช่นกระบวนการสร้างข่าวลือและการสร้างความแตกแยกในหมู่สมาชิกที่อยู่กระจัดกระจาย รวมทั้งการแทรกแซงของรัฐและคู่กรณีอื่นๆ ซึ่งถ้าระบบการนำในกลุ่มไม่เหนียวแน่นพอก็เสี่ยงต่อการแตกแยกได้เสมอ

จุดอ่อนสำคัญของความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม/เครือข่ายคือความคิดที่ "ใครไม่ยอมเสียเปรียบใคร" ของสมาชิกกันเองซึ่งมีอยู่สูงในหมู่ชาวบ้าน เรื่องนี้จะเกี่ยวกับปัญหา **"ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย"** โดยตรง ถ้าปล่อยให้ภาวะนี้เกิดขึ้นโดยไม่มีมาตรการที่เหมาะสมในการจัดการ จะทำให้สมาชิกที่กระตือรือร้นเกิดความท้อแท้ไปด้วย และเกิดขึ้นได้ง่ายเสมอถ้าฐานสมาชิกไม่เหนียวแน่น หรือผู้นำในแต่ละพื้นที่มีความหย่อนยาน กลุ่ม/เครือข่ายมักแก้ปัญหานี้โดยการตักเตือนแล้วให้โอกาสในการ "ซ่อม" และการทำความเข้าใจปลุกใจสมาชิกอื่นๆ ให้เพิ่มความพยายามในการอยู่ร่วมและช่วยกันกวดขันผู้โดยสารฟรีทั้งหลาย เพราะเหตุสำคัญประการหนึ่งของผู้ไม่จ่ายก็คือความเชื่อมั่นต่อกลุ่ม/เครือข่าย นั่นเอง อาจมีเหตุอื่นบ้างเช่นความขัดสนของสมาชิกผู้นั้น ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่ผู้นำต้องเข้าถึง เข้าใจ และมีศิลปะในการหาทางแก้ที่เหมาะสม

๘.๒.๒.๓ เกี่ยวกับโครงสร้างและระบบขององค์กร ลักษณะของการจัดตั้งของผู้ใช้สิทธิ์ทั้งหมดเป็นกลุ่มธรรมชาติ โดยมีการรวมตัวในแนวราบ มีการนำแบบรวมหมู่ มีพัฒนาของความเป็นองค์กรเข้มข้นขึ้นเมื่อมีการเคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับภายนอก เช่น การเจรจามีข้อตกลงกับหน่วยงานรัฐและความสัมพันธ์กับสื่อมวลชน ในการดำเนินการตามข้อตกลงกับรัฐทำให้เริ่มมีความจำเป็นในการต้องมีฐานสมาชิกที่แน่นอน มีตัวแทนของกลุ่มในการติดต่อ มีระบบเอกสาร ในการใช้จ่ายภายในต้องมีระบบการเงินบัญชีแสดงความโปร่งใสต่อสมาชิก มีความจำเป็นในการระดมทุนภายในเพื่อมีทุนใช้สอย เมื่อมีความเคลื่อนไหวยืดเยื้อหรือมีกิจกรรมที่ต้องดำเนินการต่อเนื่อง ความจำเป็นต่อการมีการจัดการภายในที่ดีมีมากขึ้น ซึ่งทุกพื้นที่มีบทเรียนสำคัญในเรื่องนี้

กรณีผู้นำเครือข่ายที่มีความรู้ความสามารถเป็นที่ประจักษ์ขึ้นมาท่ามกลางการเคลื่อนไหว แต่ไม่ให้ความสำคัญเรื่องการจัดการการเงิน เอาเงินของส่วนรวมไปใช้โดยไม่มี

หลักฐานและไม่ชี้แจง บ่อยครั้งเข้าเป็นเหตุให้ผู้นำนั้นถูกอัปเปหิออกจากกลุ่มไป ซึ่งมีจำนวนไม่น้อย

เกี่ยวกับ**"ลักษณะของผู้นำ"**นั้น พบว่า ในแทบทุกพื้นที่ ในช่วงแรกของการเคลื่อนไหว ผู้ที่กล้าออกมายืนแถวหน้าผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีบารมี ขณะที่คนหนุ่มสาวยังไม่มีสำนึกร่วมในการละเมิดสิทธิชุมชน แต่เมื่อกระบวนการเคลื่อนไหวมีความต่อเนื่องและมีความซับซ้อนในการประสานงานภายนอกและการจัดการภายในมากขึ้น จึงมีระลอกของผู้นำรุ่นใหม่ที่มีความคล่องแคล่วในการใช้ทักษะแบบใหม่เข้ามาผสมผสาน โดยผู้นำรุ่นแรกยังคงอยู่ร่วมเป็นกำลังใจและคอย "คุมหลัง" ทั้งเป็นแบบอย่างของความยืนหยัดได้เป็นอย่างดี ขณะที่คนรุ่นใหม่แม้มีความคล่องแคล่วแต่มีความวูบไหวโลเลและอาจมีความพร่องทางคุณธรรม ในที่นี้เราอาจกล่าวได้ว่าคนรุ่นผู้เฒ่าผู้แก่มีสำนึกอย่างลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตชุมชน สิทธิชุมชน และมีความผูกพันสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรมากกว่าคนรุ่นใหม่ แต่ขาดทักษะในการเคลื่อนไหวจึงต้องส่งทอดบทบาทให้คนรุ่นใหม่ในเวลาต่อมา

บทเรียนเรื่อง **"ความเป็นทางการ"** ของกลุ่ม/เครือข่าย คือ บางเครือข่ายมีความพยายามในการยกระดับการจัดตั้งให้มีระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษรและให้มีและให้อำนาจแก่กรรมการบริหารเครือข่ายในการตัดสินใจและดำเนินการเรื่องสำคัญ ๆ เมื่อมีกรรมการบริหาร อำนาจการตัดสินใจและการจัดการมารวมศูนย์อยู่ที่กรรมการจนขาดการรับรู้และมีส่วนร่วมของสมาชิก และพบว่าข้อระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษรมักไม่ค่อยได้นำมาใช้หรือเปิดขึ้นมาอ้างอิง แต่หลักการและระเบียบที่ใช้อยู่ตลอดเวลา แท้จริงแล้วก็คือหลักทางศีลธรรม คุณธรรมและหลักยุติธรรมที่แนบแน่นอยู่ในวิถีของชาวชุมชนนั่นเอง หลักดังกล่าวอยู่ในสำนึกร่วมมาก่อนแล้วว่าผู้นำต้องมีความซื่อสัตย์ เห็นแก่ส่วนรวม มีความเสียสละ มีความยุติธรรม มีบารมี มีความสามารถฯลฯ และมีบรรทัดฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรว่าสมาชิกที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันอยู่นั้นควรได้รับความยุติธรรมอย่างไร หลักเหล่านี้มีความศักดิ์สิทธิ์เสมอในหมู่ชาวบ้าน

ในเรื่อง **"ทุน"** ของกลุ่ม/เครือข่าย มีที่มาจากการระดมจากสมาชิกเป็นเบื้องต้น มีการระดมหลายวิธี เช่น การระดมทุนเพื่อสนับสนุนเฉพาะกิจกรรม เช่น การเดินทางไปประชุม เจรจาของผู้นำ การระดมค่าทนายความและค่าเดินทางในการสู้คดีที่เกิดขึ้น หรือการระดมทุนครั้งใหญ่เพื่อเป็นกองทุน เช่น การจัดงานบุญกุ้มข้าวใหญ่ ทอดผ้าป่า กรณีการสร้างฝายหินทิ้งบ้านหนองดู่นั้นสามารถใช้แนวประเพณีท้องถิ่นคือการทอดผ้าป่ามาระดมทุนทั้งจากชุมชนและจากองค์กรภายนอกได้อย่างกว้างขวาง ในระหว่างการเคลื่อนไหวของกลุ่ม/เครือข่ายอาจใช้วิธีของบประมาณรัฐมาดำเนินการเพื่อการเยียวยาหรือบรรเทาความเดือดร้อน เช่น กรณีสำนักงานสวัสดิการสังคมจังหวัดศรีสะเกษให้การสนับสนุนงบประมาณแก่เครือข่ายชาวบ้านราษีไศลมาเป็นทุนฝึกอาชีพจนเป็นที่มาของการสร้างกลุ่มแม่บ้านทอเสื่อเป็นการรวมตัวระยะยาวโดยอาศัย

เงื่อนไขจากงบประมาณดังกล่าว หรืออีกหลายกลุ่มในพื้นที่วิจัยสามารถเขียนโครงการขอสนับสนุนงบประมาณด้านการพัฒนาฐานชุมชนและงานวิจัยจากองค์กรภาครัฐ เหล่านี้ เป็นทุนที่สามารถหนุนเสริมกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน และการสร้างความเข้มแข็งขององค์กร/เครือข่ายได้ทั้งระยะสั้นและระยะยาว อย่างไรก็ดี ทุนของกลุ่ม/เครือข่ายที่มาจากการระดมภายในมีความสำคัญต่อกระบวนการมีส่วนร่วมภายในมากที่สุด และในระยะต่อๆ มา ทุกกลุ่ม/เครือข่ายสามารถพัฒนาระบบบัญชีและบริหารการใช้จ่ายได้ดีขึ้น มีการยกระดับโดยการสรุปบทเรียนจากประสบการณ์จริงร่วมกันมาเป็นลำดับท่ามกลางความต่อเนื่องของการเคลื่อนไหวสามารถสร้างความเชื่อถือแก่สมาชิกและองค์กรภายนอกได้มากขึ้น

๘.๒.๓ การสร้างเศรษฐกิจชุมชน พร้อมการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนต่อภายนอกชุมชนได้มีการริเริ่มใหม่ๆ ในการสร้างความเข้มแข็งภายในโดยการสร้างทางเลือกในการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน ทั้งทางด้านการปรับฐานการผลิต โดยการทำเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น การเกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ วนเกษตร เกษตรทาม การแปรรูปผลผลิต เช่น การทอเสื่อ การสานกระติบข้าว การสะสมทุนโดยการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนข้าว กองทุนสวัสดิการต่างๆ ของชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาที่ชุมชนมีอยู่แต่เดิม กิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นด้วยหลักการและกระบวนการหลายประการอย่างผสมผสานท่ามกลางการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน ในที่นี้อาจพิจารณาได้ ดังนี้

๘.๒.๓.๑ ความคำนึงถึงฐานเศรษฐกิจของสมาชิกเมื่อสูญเสียฐานทรัพยากร เช่น ที่ทำกินหรือแหล่งปัจจัยดำรงชีวิตในพื้นที่บุ่งทามลุ่มน้ำมูน จึงมีการคิดค้นรูปแบบการเกษตรที่เหมาะสมกับพื้นที่ทาม เรียกรูปแบบว่า "เกษตรทามมูน" เป็นทางรอดในสถานการณ์ใหม่ โดยการนำพันธุ์พืชทาม ๑๖ ชนิดมาปลูกผสมกับพืชเศรษฐกิจอื่นในแปลงเกษตรผสมผสาน ลักษณะนี้รวมถึงกลุ่มแม่บ้านทอเสื่อที่ราษีไศลและบ้านท่าลาด ที่ใช้ กก ผือในพื้นที่ทามมาแปรรูป เพิ่มมูลค่าของผลผลิต

๘.๒.๓.๒ การสร้างความชอบธรรมในการสร้างอาชีพทางเลือกในพื้นที่ป่าโดยไม่ทำลายธรรมชาติและสามารถตอบสนองเศรษฐกิจชุมชนได้จริง เช่นกรณีการทำ วนเกษตร ที่บ้านโนนป่าก่อ มีลักษณะเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน ปลูกไม้ยืนต้นแบบผสมผสาน มีการเลี้ยงสัตว์ ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ เป็นกิจกรรมที่มีความกลมกลืนกับระบบนิเวศน์ป่าธรรมชาติ ชาวบ้านโนนป่าก่อได้สร้างคำอธิบายนี้ว่า "การทำอยู่ทำกินให้พอกิน ลดการพึ่งพาทรัพยากรจากป่า ย้ายป่ามาไว้ในไร่" และบรรจุเรื่องนี้ไว้เป็นเรื่องสำคัญใน "แผนชุมชน" ที่จะต้องส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดขึ้นจริงในที่ดินของทุกคน

๘.๒.๓.๓ หลักของการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ทั้ง ดิน น้ำ ป่า โดยลด ละ เลิกการใช้สารเคมีเกษตร หันมาใช้ทรัพยากรท้องถิ่นและการลดค่าใช้จ่าย เช่น การทำเกษตรอินทรีย์ ของชาวบ้านหนองดู่และเครือข่ายฮักแม่มูนศรีสะเกษ ลุ่มน้ำมูน กิจกรรมนี้เกิดจากการวิเคราะห์ร่วมกันของชาวบ้านจนเกิดความตระหนักในพิษภัยของสารเคมีการเกษตรซึ่งในที่สุดแล้วก็จะถูกปนเปื้อนอยู่ในแหล่งน้ำธรรมชาติที่จะย้อนกลับมาสู่มนุษย์

๘.๒.๓.๔ การสร้างสวัสดิการและการสะสมทุนของชุมชน เช่นกองทุนข้าวและกลุ่มสานกระติบข้าวบ้านโนนป่าก่อ กลุ่มออมทรัพย์และร้านค้าหมู่บ้านในหลายพื้นที่ กลุ่มกิจกรรมเหล่านี้จะมีบทบาทในการบรรเทาความขาดแคลนปัจจัยยังชีพของสมาชิก และมีการสะสมทุนภายในเพื่อสนับสนุนกิจกรรมอื่นที่จำเป็น ลดการพึ่งพาภายนอก

๘.๒.๓.๕ กิจกรรมเหล่านี้สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาของท้องถิ่น จะเห็นได้ว่าทุกกิจกรรม เน้นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในระบบนิเวศน์นั้นๆ ใช้พันธุกรรมและวัตถุดิบที่มีอยู่ในท้องถิ่นในการผลิต และอยู่บนฐานของการมีภูมิปัญญาดั้งเดิมเป็นทุนทางความรู้และทักษะอยู่ก่อนแล้ว ในบางกระบวนการก็ใช้ความรู้สมัยใหม่เป็นส่วนเสริมในการจัดการ

๘.๒.๓.๖ กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นบนหลักของความร่วมมือแบบหลักสหกรณ์ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นหลักสำคัญของสิทธิชุมชน เป็นคุณค่าดั้งเดิมที่เน้นการอยู่ด้วยกันทำด้วยกันกินด้วยกันของชาวชุมชน มีน้ำใจและความเอื้ออาทรเป็นเครื่องยึดโยง เพียงแต่ต้องใช้หลักการจัดการสมัยใหม่เข้าไปเสริมกระบวนการจัดการที่มีความซับซ้อนขึ้น

๘.๒.๓.๗ กิจกรรมทั้งหลายเหล่านี้ อาจแย่งเวลาของชาวบ้านการเคลื่อนไหวภายนอก แต่ชาวบ้านก็ตระหนักดีว่าเขากำลังทำงานที่หนักกว่าเดิม ทั้งกิจกรรมการผลิตหลายอย่างมากขึ้น ใช้เวลาในการทำงานการผลิตมากขึ้นและต่อเนื่องกว่าเดิม อีกด้านหนึ่ง บางคราวเกิดการประสานเวลาของกิจกรรมการเคลื่อนไหวภายนอกกับกิจกรรมเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างงดงาม เช่น การทอเสื่อกก งานสานกระติบไม้ไผ่และงานจักสานกกในที่ชุมนุมและขายเป็นรายได้อยู่ที่นั่น หรือไม่ก็ขนกลับไปใช้หรือขายที่บ้านหรือในตลาดปกติที่มีอยู่ ซึ่งได้ประโยชน์ในสองทาง บทบาทสำคัญอีกอย่างหนึ่งของกิจกรรมเหล่านี้ คือ ในยามที่สถานการณ์ทางการเมืองไม่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวภายนอก กลุ่มกิจกรรมเหล่านี้ยังจะเป็นเครื่องยึดโยงฐานสมาชิกให้เกิดการพบปะแลกเปลี่ยน ทำงานร่วมกันอย่างต่อเนื่อง และหลายครั้งพบว่ากลุ่มกิจกรรมเหล่านี้ยังได้ใช้ส่วนเกินหรือกำไรที่ได้จากการดำเนินการไปสนับสนุนการเคลื่อนไหวภายนอกอีกด้วย

๘.๒.๓.๘ การงานเหล่านี้สามารถตอบสนองทางเศรษฐกิจครอบครัวของสมาชิกได้จริง โดยเฉพาะแปลงเกษตรผสมผสานที่สามารถสร้างความมั่นคงทางอาหารและสร้างรายได้เพิ่มแก่สมาชิก และการผลิตอื่นๆสามารถลดแรงกดดันของปัญหาเศรษฐกิจของ

ครอบครัวสมาชิกได้ระดับหนึ่ง แต่ความกดดันทางเศรษฐกิจของครอบครัวในภาวะค่าครองชีพที่สูงลิ่วในปัจจุบันประกอบกับความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากร การสร้างทางเลือกทางเศรษฐกิจให้เป็นทางรอดจริงๆ ของชุมชนในพื้นที่วิจัยยังเป็นโจทย์ที่หนักหน่วงอยู่มาก ภาพของการอพยพแรงงานเพื่อไปหาเงินนอกชุมชนยังมีให้เห็นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

๘.๒.๔ การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน กล่าวได้ว่า เมื่อมีปัจจัยภายนอกมากระทบ ทุกชุมชนย่อมมีการจัดปรับดุลความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชนใหม่เพื่อรับมือกับภาวะคุกคามและท้าทาย ท่ามกลางการสร้างกระบวนการเรียนรู้ใหม่ การจัดตั้งกลุ่มองค์กรใหม่เพื่อการเคลื่อนไหว รวมทั้งการสร้างเศรษฐกิจชุมชนที่กล่าวถึงมาแล้ว ย่อมหมายถึงดุลความสัมพันธ์ใหม่ของคนหรือกลุ่มคนในชุมชนได้เกิดขึ้นแล้ว ในหลายกรณี กลุ่ม/เครือข่ายที่เคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้ขึ้นมามีบทบาทท้าทายอำนาจทางการเมืองของกำนันผู้ใหญ่บ้าน สามารถระดมคนในการทำกิจกรรมในชุมชนได้มากกว่า มีอำนาจในการกำหนดทิศทางการพัฒนาในชุมชนได้อย่างเป็นด้านหลัก จนเกิดแรงต้านและความขัดแย้งภายในหลายลักษณะและเกิดการเปลี่ยนแปลง เช่น ฝ่ายกลุ่มเคลื่อนไหวได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านแทนคนเก่า บ้างเข้าไปเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล สามารถมีปากมีเสียงมากขึ้นในสังคมท้องถิ่น กระบวนการเรียนรู้และศักยภาพในการเคลื่อนไหวสังคมของกลุ่มฯ สามารถใช้ในการถ่วงดุลตรวจสอบการใช้อำนาจในชุมชนและท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

กรณีบ้านโนนป่าก่อ มีความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดที่สุด เพราะเผชิญกับการคุกคามและภาวะท้าทายสูงสุด มีเดิมพันของการต่อสู้อยู่ที่จะสามารถอยู่ในที่เดิมได้หรือไม่ เมื่อชาวโนนป่าก่อได้เรียนรู้จนถึงขั้นต้องมีการตัดสินใจสำคัญร่วมกัน จึงร่วมกันเขียนกฎกติกาของชุมชนขึ้นเป็น "ลายลักษณ์อักษร" พิมพ์และเขียนติดประกาศในชุมชน เพื่อจัดระเบียบใหม่อย่างเข้มงวด สร้างความสงบภายใน ความอยู่รอดทางเศรษฐกิจ ความยั่งยืนของทรัพยากรและเพื่อสร้างความชอบธรรมต่อภายนอก มีรายละเอียดของกฎกติกาซึ่งขอนำมาเสนอ ดังนี้

> *(๑) ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำหรือชักนำบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ทำลายป่า ล่าสัตว์ ในบริเวณชุมชนโนนป่าก่อ เว้นแต่ทำตามกฎระเบียบของชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท*
> *(๒)ห้ามมิให้ผู้ใดทำหรือชักนำบุคคลภายนอกเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ทำกิน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท*
> *(๓) ห้ามมิให้ผู้ใดนำที่ดินที่ได้รับการจัดสรรไปให้ผู้อื่นเช่าหรือขาย หากบุคคลใดฝ่าฝืนทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน*
> *(๔) หากผู้ใดที่มีที่ดินทำกินในชุมชน และละทิ้งไม่ทำประโยชน์เกิน ๑ ปี ทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน*

(๕) ห้ามมิให้ผู้ใดยิงปืนในชุมชน เว้นแต่มีเหตุจำเป็นอันควร หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับ ๕๐๐ บาท

(๖) ห้ามมิให้ลักขโมย หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับ ๕ เท่าของจำนวนทรัพย์สิน

(๗) หากบุคคลใดไม่เข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนจะต้องถูกปรับครั้งละ ๕๐ บาท

(๘) ห้ามมิให้ก่อการทะเลาะวิวาทในชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๒,๐๐๐ บาท

(๙) บุคคลภายนอกที่ได้เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชน โดยหากกระทำความผิดและไม่ปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชนจะมีมาตรการ คือ ตักเตือน ลงโทษทางสังคม เช่น การไม่ให้ความร่วมมือ ส่งดำเนินการตามกฎหมาย

จากนั้นมีการกำหนดแนวทางการพัฒนาของชุมชน คือ

(๑)ต้องมีการจัดการป่าชุมชน ดูแลรักษาใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืนและการจัดการที่ดิน

(๒)ต้องทำเกษตรแบบยั่งยืนให้มีอยู่มีกินปลูกสิ่งที่กินสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารในพื้นที่ทำกิน

(๓) ต้องศึกษาเรียนรู้สถานการณ์ให้เท่าทันสังคม

(๔) ต้องมีฐานข้อมูลชุมชน

(๕)ต้องเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิร่วมกับเครือข่ายและผลักดันให้เกิดการยอมรับสิทธิชุมชน

(๖) ต้องสร้างการช่วยเหลือกันทางเศรษฐกิจ

(๗) ต้องทำตามกฎระเบียบของชุมชนที่ร่วมกันตั้ง

จากนั้นชุมชนโนนป่าก่อได้สร้างแผนชุมชน ซึ่งกำหนดแผนและกิจกรรมการพัฒนาภายในตามแนวทางที่วางไว้ข้างต้น มีการวางเป็นแผนระยะสั้น ๓ ปี แผนระยะยาว ๑๐ ปีมีความรอบด้านทั้งด้านการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ การศึกษา การเรียนรู้สิทธิชุมชน ฯลฯ

กฎระเบียบและแผนดังกล่าวของชุมชนเกิดจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมท่ามกลางการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ์มาระยะหนึ่ง มีการร่วมกันเขียนในที่ประชุมร่วมของคนทั้งชุมชน มีการผลักดันติดตามสนับสนุนส่งเสริมโดยกรรมการชุมชนและการประสานการสนับสนุนจากภายนอก

จะเห็นได้ว่า ในสถานการณ์ใหม่ ชุมชนมีการปรับดุลความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชนเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขบนเงื่อนไขปัจจัยใหม่ที่เข้ามามีผลกระทบต่อชุมชน โดยการสร้าง

กติกาทั้งที่เป็นรูปธรรมและเป็นนามธรรม รวมทั้งการปรับดุลความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติด้วยเพื่อให้เกิดแบบแผนการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน การปรับตัวที่เกิดขึ้นอยู่บนทิศทางของการมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนในการกำหนดแนวทางและแผนพัฒนาของชุมชน การกระจายอำนาจจากศูนย์ภายในซึ่งอยู่กับผู้นำทางการจำนวนน้อยภายใต้การกำกับของราชการมาสู่กลุ่มกิจกรรมอันหลากหลายซึ่งมีผู้นำธรรมชาติ และทิศทางของการสร้างการมีส่วนร่วมขององค์กรภายนอกที่ชุมชนมีสิทธิ์เลือกเพื่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อชุมชนอย่างแท้จริง และทิศทางของการสร้างเครือข่ายตามภูมินิเวศน์ ท้องถิ่น และระดับที่กว้างขวางออกไปเพื่อเสริมเพิ่มพลังซึ่งกันและกัน รวมทั้งการแสวงหาพันธมิตรในการสนับสนุนส่งเสริมและการถ่วงดุลตรวจสอบการใช้สิทธิของชุมชน

๘.๓ สรุป

ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชนในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?

เราพบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งประสบกับปัญหาผลกระทบจากนโยบายการพัฒนาของรัฐและเอกชนจากภายนอกและถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จากการยอมจำนน หลบหลีก และการหวังพึ่งอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกดดันต่อรองต่อรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๑) การเคลื่อนไหวภายนอก มองด้วยแนวคิดสิทธิชุมชน ก็คือการเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้างอำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไร้อำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสัจจะยึดมั่นกับความจริง ไม่เบียดเบียนทำร้าย และการอดทนยอมรับความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการกระทำเพื่อยืนยันสัจจะ มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่างหลากหลาย คือ "การเคลื่อนไหวตามช่องการเมืองปกติ" หรือการร้องเรียนต่อระบบราชการ แต่มักประสบความล้มเหลว แต่สามารถสร้างการเรียนรู้และการสะสมความกล้าให้แก่ชาวบ้าน แล้วจึงมีการ "สร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา" โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าว-สาร การชุมนุม การเดินรณรงค์ เดินขบวน การดื้อแพ่งหรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสธกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธ-มิตรทางการเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหวเหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมี

ส่วนร่วมในกระบวนการแก้ปัญหาได้ ในรูปแบบของการเปิดวงเจรจาอย่างสมอหน้าและเท่าเทียม การตั้งคณะ-กรรมการร่วมระหว่างรัฐกับชาวบ้านและฝ่ายที่สาม และการใช้กระบวนการทางวิชาการในการศึกษาตรวจสอบพิสูจน์ปัญหาที่เกิดขึ้น ซึ่งส่งผลดีแก่การแก้ปัญหาของชุมชนในพื้นที่วิจัย และกลายเป็นบทเรียนและบรรทัดฐานใหม่ๆ ในการแก้ปัญหาของสังคมโดยภาพรวม

พบว่า การเคลื่อนไหวตามแนวสันติวิธีมีความเหมาะสมกับพื้นฐานทางวัฒน-ธรรมของชุมชนอีสานเป็นอย่างดี เพราะชุมชนอีสานมีฐานทางด้านศีลธรรมและระบบสิทธิชุมชนที่เข้มแข็ง และมีความอดทนต่อความยากลำบาก สามารถใช้วัฒนธรรมชุมชนในการสร้างวินัยที่เคร่งครัดในขบวนการต่อสู้ ทำให้ชาวชุมชนเรียนรู้และเชื่อมั่นแนวทางการต่อสู่แบบสันติวิธีได้โดยไม่ยาก ในขณะที่ข้อเรียกร้องหรือเป้าหมายในการต่อสู้ส่วนใหญ่อยู่ในวิสัยที่คู่กรณียอมรับได้ และการเคลื่อนไหวจะประสบความสำเร็จเมื่อเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่คู่กรณีหรือรัฐบาลมีความอ่อนแอ

คำตอบเหล่านี้ได้เพิ่มความเป็นได้ของการใช้สันติวิธีที่นักคิดสันติวิธีได้ให้ความเห็นไว้ว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง ในที่นี้พบว่า กลุ่มชุมชนชาวนาก็สามารถใช้สันติวิธีได้ในเงื่อนไขที่เหมาะสม

(๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ โดยการพัฒนากระบวนประชุมให้มีประสิทธิภาพและเป็นเวทีเรียนรู้สำคัญ การวิจัยไทบ้านที่สามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในได้เป็นอย่างดี ปฏิบัติการจริงด้วยการใช้สันติวิธีเป็นกระบวนการเรียนรู้ท่ามกลางปฏิบัติ ซึ่งจะถูกยกระดับโดยการสรุปบทเรียนทันทีหลังการทำกิจกรรมร่วมกันและการสัมมนาสรุปบทเรียนเป็นระยะๆ ทั้งยังมีการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม ซึ่งจัดขึ้นโดยองค์กรพันธมิตรภายนอก

ด้านการจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง มีการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในแบบแนวราบ เป็นกลุ่มธรรมชาติไม่เป็นทางการ มีการนำรวมหมู่ มีส่วนผสมของผู้นำรุ่นเก่าที่มีบารมีและผู้นำรุ่นใหม่ที่มีความรู้ความสามารถ การรวมกลุ่มของผู้ถูกละเมิดสิทธิ์มักมีฐานสมาชิกกระจัดกระจาย กลุ่มพยายามกระชับให้เกิดความเหนียวแน่นของสมาชิกด้วยกระบวนการทางวัฒนธรรม การร่วมทุกข์สุขในขบวนการต่อสู้และกระบวนการเรียนรู้ร่วมในการทำวิจัยระดับชุมชน ในการระดมทุน ทุนที่สำคัญที่สุดคือการระดมจากสมาชิก และกลุ่มยังมีความสามารถในการระดมทุนภายนอกโดยการขอความสนับสนุนจากรัฐได้ในหลายกรณี

การสร้างเศรษฐกิจชุมชน มีการสร้างสรรค์ทางเลือกอาชีพใหม่ๆ เพื่อตอบสนองการพึ่งตนเองของสมาชิก ลดความกดดันทางเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากรที่เสื่อม

โทรมลง เป็นทางเลือกที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่น ใช้หลักความร่วมมือแบบสหกรณ์ และหลายกิจกรรมสามารถหนุนเสริมการเคลื่อนไหวภายนอกของชุมชนทั้งทางด้านเงินทุนและทางด้านการยึดโยงฐานสมาชิกให้เกิดความเหนียวแน่น

ชุมชนมีการปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ทั้งทางด้านนามธรรมและรูปธรรมที่มีการเปลี่ยนดุลอำนาจภายใน ชุมชนที่อยู่ในภาวะท้าทายสูงอย่างบ้านโนนป่าก่อมีการสร้างกฎกติกาของชุมชนขึ้นใหม่อย่างเป็นลายลักษณ์อักษรและปรับกลไกชุมชนอย่างเป็นระบบ

การสร้างความเข้มแข็งภายในและการเคลื่อนไหวต่อภายนอกของชุมชนอีสานได้สร้างแบบแผนของสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ขึ้นมาอย่างชัดเจน ทั้งด้านการสร้างรูปธรรมเพื่อการอยู่รอดของวิถีชีวิตชุมชนบนเงื่อนไขใหม่ที่ยังสามารถคงคุณค่าดั้งเดิมที่ดีงามไว้ได้ และด้านแบบแผนของการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับรัฐ ทุน และสังคมภายนอก

บทที่ ๙

วิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อย่างยั่งยืนของชุมชนอีสาน

ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน ยึดถือ “หลักคุณค่า” “มีส่วนร่วม” “ยั่งยืน เท่าเทียมและเป็นธรรม” ซึ่งเป็นหลักของ “สิทธิชุมชน” ของอีสาน การวิจัยสิทธิชุมชนในครั้งนี้ ค้นพบว่า ในพื้นที่วิจัยมีรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนที่อยู่บนฐานทรัพยากรของชุมชนจำนวน ๖ พื้นที่ คือ (๑) การทำฝายหินทิ้ง บ.หนองดู่ ต.แวงน้อย อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น (๒) ป่าชุมชนดงเค็ง ต.ท่าลาด อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด (๓) ป่าทามชุมชนกุดเป่ง ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด (๔) การจัดการน้ำของชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์ ต.หนองแค,ต.เมืองคง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ (๕) การจัดการดินปั้นหม้อ บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และ(๖) การจัดการทรัพยากรชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ต.บ้านเหล่า อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร ส่วนข้อมูลพื้นฐานบริบทพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่งนั้นได้กล่าวอย่างละเอียดแล้วในบทที่ ๖ ในบทนี้จะนำเสนอการวิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานผ่านรูปธรรมทั้ง ๖ แห่ง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๙.๑ วิเคราะห์เงื่อนไข กระบวนการ และสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้ง ๖ พื้นที่นั้น เป็นการจัดการที่ชุมชนมีความเป็นมาและระบบการจัดการที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ทุกชุมชนที่อยู่ในฐานทรัพยากรดังกล่าวต่างประสบปัญหาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐ ปัญหาจากภัยธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาปกป้องและจัดการทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นแหล่งความมั่นคงทุกด้านของชุมชนและมีกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อตอกย้ำ “สิทธิชุมชน” ในการเป็นเจ้าของฐานทรัพยากรนั้นๆ จากการศึกษาวิจัย คณะผู้วิจัยพบว่า

๙.๑.๑. ระบบกรรมสิทธิ์ของพื้นที่ ๖ แห่งอยู่ใต้สิทธิครอบครองตามกฎหมายของรัฐ พื้นที่รูปธรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยชุมชนทั้ง ๖ พื้นที่นั้น เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า สิทธิการครอบครองตามกฎหมายของพื้นที่เหล่านั้น เป็น “สิทธิของรัฐ” ทั้งสิ้น แต่ชุมชนมีสิทธิในการจัดการดูแลและสิทธิการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ทับซ้อนอยู่ ชุมชนรอบ ๆพื้นที่ต่างยอมรับและรับรู้ร่วมกันในทางกฎหมาย บางพื้นที่มีสถานภาพเป็น “ที่ทำเลสาธารณะ” เช่น ป่าทามชุมชนกุดเป่ง,พื้นที่ระบบชลประทานราษฎร์หนองแค-สวนสวรรค์, “ที่สาธารณะประโยชน์” เช่น ป่าชุมชนดงเค็ง, “แม่น้ำชี” เป็นทรัพยากรกรรมสิทธิ์ของรัฐตามกฎหมาย และ ชุมชนบ้านโนนป่าก่อที่อยู่ใน “เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน”

ระดับการรับรู้และยอมรับ “สิทธิรัฐ” ของชุมชนมีความเข้มข้นและแตกต่างกันในทั้ง ๖ พื้นที่ เช่น กรณีบ้านหนองดู่ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้น ระยะแรกเมื่อเกิดปัญหาการแย่งชิงน้ำและขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง ชาวบ้านหาทางออกไม่ได้ และคิดว่าชุมชนไม่มีสิทธิในการจัดการน้ำ ดังที่พิชาญ ทิพวงศ์ นักวิจัยโครงการกล่าวว่า “ระยะแรกชาวบ้านกลัวและคิดว่าตัวเองไม่มีสิทธิในการจัดการลำน้ำชีได้ เพราะคิดว่า แม่น้ำเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ชุมชนเพียงสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์เท่านั้น ไม่สามารถจัดการหรือดัดแปลงสภาพในลำน้ำได้ เพราะเป็นสิ่งที่ผิดกฎหมายและกลัวถูกฟ้องร้อง เมื่อแกนนำได้เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายร่วมน้ำชี ก็พบว่าชุมชนในเขตพื้นที่ต้นน้ำชีเขตอำเภอบ้านค่าย จ.ชัยภูมิ ได้ร่วมกันทำฝายหินทิ้งเพื่อเก็บกักและชะลอน้ำในลำน้ำชีได้ เพื่อแก้ไขปัญหาขาดแคลนน้ำของชุมชนได้ ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ว่าแท้จริงแล้ว ชุมชนมีสิทธิในการจัดการแม่น้ำ เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยที่ไม่ต้องรอความช่วยเหลือจากภาครัฐและสร้างระบบการจัดการที่ทำให้ทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ องค์กรท้องถิ่น เอกชน โรงเรียน วัดและชุมชน เข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างฝายหินทิ้ง ทำให้ชุมชนได้ตระหนักในสิทธิการเป็นเจ้าของและสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมากขึ้น”[๑๗]

ขณะที่พื้นที่รูปธรรมอื่น ๆ เช่น ป่าทามชุมชนกุดเป่ง, ป่าชุมชนดงเค็ง, ระบบชลประทานราษฎร์หนองแค-สวนสวรรค์ เป็นต้น ชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆฐานทรัพยากรเหล่านั้น แม้ยอมรับว่าเป็น “สิทธิของรัฐ” แต่ชุมชนก็ยังแสดงความเป็นเจ้าของในฐานะที่พื้นที่เหล่านั้นเป็น “พื้นที่ส่วนรวม” หรือ “สิทธิร่วม” เข้าไปปกป้องเมื่อเกิดปัญหาเชิงนโยบายของรัฐหรือการรุกรานจากภายนอก เช่น กรณีการคัดค้านการส่งเสริมการปลูกป่ายูคาลิปตัสของป่าชุมชนดงเค็ง หรือ การบุกเบิกถากถางป่าด้วยรถไถขนาดใหญ่ และการสัมปทานท่าทรายที่รุกล้ำเข้าเขตป่าทามชุมชนกุดเป่ง ชุมชนก็ได้ลุกขึ้นมายืนยันและแสดง “สิทธชุมชน” ต่อภาครัฐ นอกจากนี้ชุมชนยังสร้างระบบการจัดการ หรือ “สิทธิในการดูแลรักษา” โดยจัดตั้งเป็นป่าชุมชนและมีการใช้ประโยชน์เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และยั่งยืนต่อชุมชนอีกด้วย

---

[๑๗] พิชาญ ทิพย์วงษ์, สดใส สร่างโศรกและคณะ, โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี, ๒๕๔๙.

กรณีชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์ ที่ชุมชนพยายามค้นหารูปแบบการทำนาที่เหมาะสมกับสภาพภูมิศาสตร์ ลงทุนน้อยด้วยการจัดการแหล่งน้ำและระบบชลประทานขนาดเล็ก และสร้างความเข้มแข็งภายระบบเครือญาติและระบบกลุ่มนาติดกัน รวมทั้งการต่อรองกับหน่วยงานรัฐให้เข้ามาช่วยเหลือเพื่อในการแก้ไขปัญหาได้ ถือได้ว่าชุมชนใช้ “สิทธิการใช้ประโยชน์” ในพื้นที่ “ครอบครอง” ของรัฐ และในพื้นที่นั้นยังมีระบบสิทธิ์การใช้ประโยชน์ของ “บุคคล” อย่างชัดเจน

ขณะที่ชุมชนโนนป่าก่อ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน จ.มุกดาหาร เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่มาก่อนที่จะมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์ฯ รัฐมีความพยายามที่จะย้ายชุมชนออกจากเขตรักษาพันธุ์ฯ ชุมชนบ้านโนนป่าก่อจึงได้พยายามที่สร้างระบบการจัดการภายในชุมชน เพื่อยืนยันการเกิดขึ้นของ “สิทธิชุมชน” ก่อน “สิทธิของรัฐ” ที่เข้าทับซ้อนกับสิทธิการตั้งถิ่นฐานของชุมชนดั้งเดิม นอกเหนือจากการเคลื่อนไหวต่อภายนอกเพื่อยันยืนสิทธิชุมชนโนนป่าก่อแล้ว ชุมชนก็ยังได้พยายามสร้างระบบการจัดการภายในชุมชน เช่น การจัดสรรที่ดินทำกินกันเองของชุมชนให้เกิดความเป็นธรรมภายในและการยืนยันสิทธิต่อรัฐและสังคมภายนอก ,การทำระบบเกษตรแบบผสมผสาน, การสร้างกติกาการอยู่ร่วมกันในชุมชน เพื่อสร้างความชอบธรรมของชุมชนต่อการอยู่ในถิ่นฐานเดิมโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ

๙.๑.๒. ระบบการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานยืนบนรากฐานของ “สิทธิชุมชน” ซึ่งเป็นสิทธิร่วมของคนในชุมชนอันเป็นฐานคิดคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ทั้งสิทธิในทรัพยากร เป็น “ทรัพย์สินร่วม” แม้ในพื้นที่ของบุคคลยังมีการเปิดโอกาสให้ชุมชนใช้ร่วมสามารถอำนวย “ความเป็นธรรม” ให้แก่สมาชิกได้เป็นอย่างดี และเป็นการสะท้อนอุดมการณ์แห่งคุณธรรม ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล “อยู่นำกัน เฮ็ดนำกัน กินนำกัน” ด้านสิทธิใน “องค์ความรู้” การทำอาชีพ เช่น การปั้นหม้อก็เป็น “สมบัติกลาง” ของชุมชน ไม่มีการปิดบังหรือสงวนสิทธิ์ของบุคคลเจ้าของความรู้เช่นในระบบทุนนิยม

จากการศึกษา พบว่า ชุมชนอีสานมีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถสรุปได้ดังนี้

๙.๑.๒.๑ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ “ยั่งยืน เป็นธรรม”

ชุมชนอีสานมีการสร้างหลักการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน นั่นคือ หลักแห่งความ “ยั่งยืน” คำนึงถึงการดำรงอยู่ของทรัพยากรที่มีอุดมสมบูรณ์ในอนาคต และระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานนี้ยังมีมิติของการมองทรัพยากรแบบ “องค์รวม” มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกันและกันระหว่างฐานทรัพยากรต่างๆ ทั้งดิน น้ำและป่าไม้ เช่น แหล่งดินปั้นหม้อของชุมชนบ้านโพนทราย ดินปั้นหม้อที่เกิดจากการตกตะกอนของแม่น้ำมูน ที่หลากท่วมหลุมดินในทุกปี หากไม่มีน้ำหลากท่วม หรือหากน้ำท่วมถาวร ชุมชนก็ไม่มีดินปั้นหม้อและหมดอาชีพไปในที่สุด กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง การดูแลรักษาพื้นที่ป่าทามซึ่งเป็นแหล่งเพาะ

ฟักสัตว์น้ำ ก็เป็นเงื่อนไขหนึ่งของการดูแลรักษาพันธุ์ปลาและสัตว์น้ำต่างๆในแต่ละปีอีกด้วย เป็นต้น

ด้านการใช้ประโยชน์ การจัดการ การดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนอีสานก็มีหลักแห่ง “ความเป็นธรรม”และเท่าเทียมกันภายในชุมชน เป็นเครื่องมือกำกับคนในชุมชนและบุคคลภายนอก หมายถึงว่าทุกคนในชุมชนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นที่ในพื้นที่ “สิทธิร่วม” ได้อย่างเท่าเทียมกันและยังสามารถใช้ประโยชน์ร่วมในพื้นที่ “สิทธิส่วนบุคคล” การใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรดังกล่าว ชุมชนมีข้อปฏิบัติในการใช้ประโยชน์ที่เน้นการสร้างความเป็นธรรมและเท่าเทียมกัน ทั้งในรูปของข้อห้าม ข้อขะลำ วัฒนธรรมความเชื่อ เช่น การขุดมันต้องถมเหง้า เพื่อให้มันขยายพันธุ์ในปีต่อไป หรือ การทำฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู ที่ใช้ก้อนหินก่อสร้างขวางลำน้ำแต่เพื่อให้น้ำสามารถไหลไปหาคนที่อยู่ด้านล่างและปลาสามารถเดินทางไปมาได้ในลำน้ำ กรณีพื้นที่ป่าชุมชนดงเค็งมีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ใหญ่ในป่ามาใช้ประโยชน์ส่วนตน หากมีผู้ใดทำผิดกติกาของชุมชนก็มีการตักเตือนและมีบทลงโทษที่ไม่รุนแรง เป็นรูปแบบของการจัดการการใช้ประโยชน์ที่ “เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่” ซึ่งกันและกัน ระหว่างคนในชุมชนและคนกับธรรมชาติ แนวคิดการจัดการทรัพยากรดังกล่าวเกิดจากการที่ชุมชนเรียนรู้และอยู่ร่วมกับธรรมชาติ เกิดการเรียนรู้ที่จะดูแลรักษา ถ่ายทอดมาสู่รุ่นต่อรุ่น

๙.๑.๒.๒ สร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน ในแต่ละพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่ง ชุมชนได้มีการจัดตั้งกลไกหลักในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยยึดหลักการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่อยู่รอบฐานทรัพยากรนั้น กลไกดังกล่าวหมายถึง องค์กรชาวบ้าน คณะกรรมการชาวบ้าน กองทุน กฎระเบียบ ข้อตกลง กติกา บทลงโทษ ข้อห้าม รางวัล เป็นต้น กลไกต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นจากความพยายามของชุมชนที่สร้างรูปธรรมการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่เทียบเคียงกับการจัดการของรัฐ แต่เน้นที่การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่จัดการเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง ซึ่งก็คือการใช้หลักการจัดการสมัยใหม่ผสมผสานกับภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนนั่นเอง

(๑) การสร้างกฎระเบียบ กติกา ข้อตกลง ข้อห้าม บทลงโทษ และรางวัล การควบคุมและการจัดสรรสิทธิของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรนั้น อดีตชุมชนมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อและระบบคุณค่าต่างๆตามจารีตประเพณี เป็นเครื่องมือในการควบคุมและจัดสรรการเข้าถึงทรัพยากรที่เท่าเทียมกันระหว่างคนในชุมชน หากผู้ใดที่ละเมิดกติกา ความเชื่อ ก็มักจะมีเหตุอันไม่ควรเกิดขึ้นกับชีวิตหรือเกิดการนินทากัน การไม่คบหาสมาคม ซึ่งเป็นบทลงโทษด้วยมาตรการทางสังคม หรือการใช้วงผู้อาวุโสว่ากล่าวตักเตือนคนทำผิดข้อตกลงของชุมชน ข้อตกดังกล่าวไม่มีลายลักษณ์อักษร แต่เป็นที่ยอมรับและรับรู้ร่วมกันของ

ชุมชน ต่อมาจึงกลายเป็นเครื่องมือในการควบคุมของชุมชนที่ไม่อิงกับกฎหมายของรัฐ ชุมชนได้ปรับปรุงข้อตกลง กฎระเบียบ กติกาของชุมชน มีการปรับบทลงโทษที่เกิดจากข้อเห็นร่วมของชุมชน จัดทำให้เป็นลายลักษณ์อักษรมากขึ้น เพื่อตอกย้ำให้คนในชุมชนได้จดจำและนำไปปฏิบัติควบคู่กับกติกาเดิมที่เป็นความเชื่อหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ระเบียบข้อตกลงและกติกาในการจัดการทรัพยากรมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับบริบทของทรัพยากรและความเป็นมาของพื้นที่นั้นๆ เช่น

กรณีป่าทามชุมชนดงเค็ง ชาวบ้านมีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ทุกชนิดในเขตป่า ปลูกป่าเสริมจนอุดมสมบูรณ์ อนุญาตให้เก็บหาของป่าได้แต่ห้ามนำไปขาย การขุดกลอยมันต้องถมเหง้า เป็นต้น

กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง มีการจัดทำกฎระเบียบที่เกิดจากการประชาคมระดับหมู่บ้านมากกว่า ๔๐ ข้อและจัดทำเป็นลายลักษณ์อักษรให้กับแต่ละหมู่บ้าน แต่ข้อปฏิบัติที่ชาวบ้านร่วมกันยึดถือและปฏิบัติตามเพียง ๔-๕ ข้อ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติหลักๆ ที่ครอบคลุมทั้ง ๔๐ ข้อ พร้อมกับบทลงโทษที่มีการปรับตั้งแต่ ๕๐๐ -๒๐,๐๐๐ บาท เช่น ห้ามตัดไม้ใหญ่ในเขตอนุรักษ์ ห้ามเผาป่า ห้ามตัดไม้ทำเยาะ ห้ามบุกเบิกที่ดินทำกิน เป็นต้น

กรณีการจัดการหลุมดินของบ้านโก-บ้านโพนทราย ชาวบ้านสองหมู่บ้านที่มีอาชีพปั้นหม้อและต้องใช้ฟืนมาใช้ในกระบวนการปั้นหม้อนั้น ชาวบ้านที่ปั้นหม้อต้องเข้าไปเก็บฟืนในป่าสาธารณะประโยชน์ของหมู่บ้านและต้องปฏิบัติตามกฎกติกาของการใช้ประโยชน์ในที่สาธารณะแห่งนั้นเช่นเดียวกับคนอื่นๆในชุมชน ถึงแม้ว่าอาจจะใช้ทรัพยากรมากกว่าผู้อื่นแต่ก็ไม่ได้ถูกจำกัดสิทธิ สามารถเอาไปใช้ประโยชน์ได้จนพอ แต่ต้องอยู่ในกติกาของชุมชน เช่น ห้ามตัดไม้ใหญ่ และเนื่องจากคนปั้นหม้อส่วนใหญ่ไม่มีที่นาและสามารถปั้นหม้อได้เป็นช่วง ๓ -๔ เดือนเท่านั้นในรอบปี จึงกลายเป็นความเอื้อเฟื้อระหว่างชุมชนกันเอง

กรณีระบบชลประทานราษฎร์ หนองแค – สวนสวรรค์ คณะกรรมการประจำกลุ่มและท่าสูบน้ำทั้ง ๙ แห่งนั้น มีการสร้างกฎกติกา การจัดสรรน้ำให้กับสมาชิก การบำรุงดูแลรักษาคลองส่งน้ำและเครื่องสูบน้ำในแต่ละจุด โดยสมาชิกกลุ่มเข้ามามีบทบาทช่วยดูแลและเฝ้าเครื่องสูบน้ำร่วมกับคณะกรรมการ โดยเน้นที่การจัดสรรที่เท่าเทียมเป็นธรรมและมีส่วนร่วม

กรณีชุมชนโนนป่าก่อ ชาวบ้านได้จัดตั้ง “กติกาชุมชน” ที่เป็นทั้งข้อควรปฏิบัติและบทลงโทษภายในชุมชนเพื่อจัดระบบชุมชน ในการสร้างดุลทางอำนาจของชุมชนต่อรัฐ เช่น ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำหรือชักนำบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ทำลายป่าล่าสัตว์ ในบริเวณชุมชนโนนป่าก่อ เว้นแต่ทำตามกฎระเบียบของชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท , ห้ามมิให้ผู้ใดทำหรือชักนำบุคคลภายนอกเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ทำกิน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท , ห้ามมิให้ผู้ใดนำที่ดินที่

ได้รับการจัดสรรไปให้ผู้อื่นเช่าหรือขาย หากบุคคลใดฝ่าฝืนทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน กติกาในการจัดสรรระบบที่ดินภายในชุมชนและกติกาในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมของหมู่บ้าน เช่น การใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ เป็นต้น

บทลงโทษที่กำหนดขึ้นพร้อมกับระเบียบหรือกติกาของชุมชน เป็นความรู้สมัยใหม่ที่นำมาปรับใช้กับชุมชน เป็นมาตราการหนึ่งของชุมชนแต่ในทางปฏิบัติจริงนั้นเกิดขึ้นน้อยมาก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะใช้วิธีการประณีประนอมกันเองมากกว่าการปรับเป็นเงิน เพราะชาวบ้านมีระบบการจัดการแบบชุมชนจัดการกันเอง ไม่มีหน่วยงานรัฐเข้ามาเกี่ยวข้อง

(๒) ผู้นำ, องค์กรและคณะกรรมการชาวบ้าน ในพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่งนั้น ชุมชนมีการจัดการโดยจัดตั้งเป็นองค์กรชาวบ้านในการอนุรักษ์และการแต่งตั้งคณะกรรมการที่ส่วนใหญ่ได้รับการคัดเลือกและเห็นชอบของคนในชุมชนนั้น วิธีการคัดเลือกมีทั้งการจัดประชุมย่อยระดับหมู่บ้านเพื่อคัดเลือก ได้รับแต่งตั้งจากกระบวนแก้ไขปัญหา และยกให้เป็นกรรมการในฐานะ “คนพาเฮ็ดพาทำ” มาก่อน เป็นต้น คณะกรรมการส่วนใหญ่ที่ได้รับคัดเลือกเป็นทั้ง ผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน, สมาชิกอบต., คณะกรรมการหมู่บ้าน ผู้นำธรรมชาติ ผู้นำบารมี เช่น อดีตผู้ใหญ่บ้าน อดีตกรรมการหมู่บ้าน ตัวแทนชาวบ้านคนรุ่นใหม่ที่มีคุณสมบัติทักษะและด้านคุณวุฒิผสมผสานกัน มีการจัดโครงสร้างแบบองค์กรทั่วไป ประกอบด้วย ประธาน รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิกและกรรมการและที่ปรึกษาองค์กรฯลฯ คณะกรรมการชาวบ้านเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นกลไกหลักขององค์กรชาวบ้านในการบริหารจัดการ ดูแลและจัดกิจกรรมร่วมกับชุมชน

ตัวอย่างเช่น กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง มีคณะกรรมการหมู่บ้าน ๔ หมู่บ้าน จำนวน ๔๐ คนและคณะกรรมการบริหาร ๑๒ คน เป็นตัวแทนมาจากหมู่บ้านๆ ละ ๒ คน

ป่าชุมชนดงเค็ง มีการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนจาก ๖ หมู่บ้าน และคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟูที่สาธารณะประโยชน์ป่าดงเค็ง จำนวน ๒๗ คน เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน

กรณีฝายหินทิ้งของชุมชนบ้านหนองดู่ มีคณะวิจัยชาวบ้านโครงการสิทธิชุมชนอีสานเป็นตัวกลางประสานงานกับชุมชน ผู้นำชุมชนและภาครัฐ และเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในพื้นที่ในการจัดกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์

กรณีพื้นที่ระบบชลประทานราษฎร์หนองแค-สวนสวรรค์ มีการจัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มท่าสูบน้ำต่างๆ เช่น คณะกรรมการกลุ่มท่าวังแคน มีคณะกรรมการจำนวน ๖ คนที่ได้รับแต่งตั้งทำหน้าที่ประสานกับหน่วยงานรัฐและอบต.และจัดสรรน้ำให้กับสมาชิกกลุ่มของตนอย่างทั่วถึงและเท่าเทียมกัน

กรณีชุมชนโนนป่าก่อ ชุมชนได้จัดตั้งคณะกรรรมการชุมชนและคณะกรรมการป่าชุมชน เป็นตัวแทนของชุมชนดูแลและดำเนินการภายในชุมชนตามข้อตกลงของชุมชน เพื่อสร้างความชอบธรรมของชุมชนในการอยู่ในเขตรักษาพันธุ์ฯ นั้น

อาจกล่าวได้ว่า การจัดตั้งกลไกในรูปขององค์กรหรือคณะกรรมการเป็นกระบวนการที่องค์กรชาวบ้านได้เรียนรู้ ทดลองปฏิบัติและพยายามสร้างกลไกขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรที่ใกล้เคียงกับระบบการจัดการของรัฐเพื่อสร้างดุลอำนาจระหว่างรัฐและชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั่นเอง

(๓) กองทุน การจัดตั้งกองทุนของชุมชน เป็นกลไกสำคัญหนึ่งของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กองทุนต่างๆที่เกิดขึ้นมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามเงื่อนไขของสภาพพื้นที่และการก่อตั้งของชุมชน

ลักษณะที่หนึ่ง คือ กองทุนที่เกิดขึ้นท่ามกลางการเคลื่อนไหวต่อสู้เรียกร้องเพื่อการแก้ไขปัญหาของชุมชนระดับนโยบายและกองทุนเพื่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าของชุมชน เช่น กองทุนการต่อสู้คดีของชาวบ้านป่าชุมชนดงเค็ง ชาวบ้านที่อยู่รอบป่าชุมชนดงเค็งได้ร่วมกันจัดทำผ้าป่ารวมน้ำใจสู่ป่าดงเค็งเพื่อเป็นกองทุนสู้คดีให้กับแกนนำ ๗ คนที่ถูกจับในกรณีการเข้าไปตัดไม้ยูคาลิปตัสของบริษัทเมื่อปี ๒๕๓๗ และเป็นกองทุนเพื่อการฟื้นฟูป่า จำนวน ๓ ครั้ง ครั้งแรกได้เงิน ๖๘,๐๐๐ บาท, ครั้งที่ ๒ ได้เงิน ๔๐,๐๐๐ บาท และครั้งที่ ๓ ได้เงิน ๑๖๐,๐๐๐ บาท เป็นต้น

ลักษณะที่สอง คือ กองทุนที่เกิดจากการบริจาคจากภายนอกและผสมผสานกับภายใน เช่น กองทุนเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าทามชุมชนกุดเป่ง เกิดขึ้นจากกลุ่มองค์กรบุคคลภายนอกเข้ามาศึกษาและเรียนรู้ร่วมกับองค์กรชาวบ้าน เช่น เครือข่ายองค์กรชาวบ้าน สถาบันวิชาการ นักศึกษาจากภายในและต่างประเทศ ได้บริจาคเงินเพื่อเป็นกองทุนอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากร ประมาณ ๓๑,๐๐๐ บาท เป็นต้น สมทบกับการจัดทำผ้าป่ากองทุนอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าทามชุมชนกุดเป่งเมื่อปี ๒๕๔๕ ซึ่งคณะกรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่งได้มีการจัดการกองทุน ด้วยการนำมาเป็นทุนในการจัดกิจกรรมฟื้นฟู เช่น ปลูกป่า จัดสวัสดิการให้กับกรรมการป่าและนำไปร่วมสมทบในงานบุญต่างๆ ใน ๔ หมู่บ้าน

ลักษณะที่สาม คือ การระดมทุนเฉพาะกิจ เช่น การระดมเงินของชาวบ้านโพนทราย เพื่อซื้อที่ดินซึ่งเป็นแหล่งดินปั้นหม้อของชุมชนจากคนในบ้านโพนทรายด้วยกันเอง การระดมทุนครั้งนั้นได้เงินประมาณ ๘,๐๐๐ บาทเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ชาวบ้านได้จัดการขอซื้อที่ดินจากคนในบ้านเดียวกันและจัดสรรให้เป็นที่สาธารณะของหมู่บ้านเพื่อเป็นแหล่งดินปั้นหม้อของชุมชนร่วมกันทั้งหมู่บ้าน

กองทุนผ้าป่าเพื่อการทำฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู่ เมื่อปี ๒๕๔๘ ชาวบ้านหนองดู่และคณะวิจัยชาวบ้านของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน ได้ร่วมกันจัดทำ

ผ้าป่าฝายหินทิ้งในตำบลแวงน้อยและประสานงานกับองค์กรท้องถิ่น โรงเรียน หน่วยงานราชการท้องถิ่นระดับอำเภอ และองค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น จัดทำผ้าป่าฝายหินทิ้งได้เงินจำนวน ๑๕๐,๐๐๐ บาท นอกจากจะได้งบประมาณแล้ว ยังทำให้คนในท้องถิ่นได้ทำบุญและรู้จักกันมากขึ้นดังคำกล่าวของชาวบ้านที่ว่า “ถ้าไม่มีฝายหินทิ้งเราคงไม่ได้รู้จักกัน” นั่นเอง

ลักษณะที่สี่ คือ กองทุนเพื่อค่าใช้จ่ายประจำปี เช่น การจัดตั้งกองทุนของชาวบ้านกลุ่มทำนาปรังหนองแค-สวนสวรรค์ตามท่าสูบน้ำทั้ง ๙ จุด แต่ละกลุ่มจะมีการออกเงินเป็นค่าบำรุงไร่ละ ๕๐ บาท เพื่อเป็นทุนสำรอง ดูแลรักษาเครื่องสูบน้ำ ซ่อมแซมคลองดินของชาวบ้านในกลุ่ม และเป็นค่าเดินทางสำหรับกรรมการกลุ่มเพื่อการประสานงานกับหน่วยงานของภาครัฐ นอกจากนี้แต่ละกลุ่มยังได้ประสานกับหน่วยงานรัฐ เช่น กรมชลประทาน อบจ.ศรีสะเกษและอบต.หนองแค เพื่อให้เกิดการสนับสนุนทุนจากหน่วยงานราชการและท้องถิ่นได้เข้ามาส่งเสริมและช่วยเหลือกิจกรรมของชาวบ้าน ซึ่งก็ได้รับความช่วยเหลือและสนับสนุนมาตลอด

ลักษณะที่ห้า คือ การจัดตั้งกองทุนเพื่อสร้างเศรษฐกิจของสมาชิก ด้วยเชื่อว่าถ้าชุมชนมั่นคง ทรัพยากรก็ยั่งยืน เช่น การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์กระติ๊บข้าว โดยมีการกู้เงินจากกองทุนสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจของสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสานและโครงการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนจำนวน ๓๐,๐๐๐ บาท มาจัดตั้งกองทุนรับซื้อกระติ๊บข้าวภายในหมู่บ้านและส่งขายให้กับพ่อค้าคนกลางในราคาสูงกว่ารับซื้อสมาชิก ๑-๒ บาท ซึ่งทำให้ชาวบ้านมีกองทุนหมุนเวียนภายในชุมชนเพิ่มมากขึ้นถึง ๒๓,๔๘๐ บาท นอกจากนี้ ชาวบ้านยังได้ทำ “กองทุนข้าว” โดยนำกระติ๊บข้าวของกลุ่มออมทรัพย์ไปแลกข้าวกับหมู่บ้านอื่นๆที่อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มี “พระ” เป็นผู้นำพา ได้ข้าวประมาณ ๒ ตัน คิดเป็นเงินประมาณ ๑๖,๐๐๐ บาท ชาวบ้านได้สร้างยุ้งฉางเก็บไว้ที่วัดและแต่งตั้งผู้เฒ่าผู้แก่ดูแลต่อไป เงินกองทุนของกลุ่มออมทรัพย์และกองทุนข้าวดังกล่าวได้เป็นทุนสำรองในการช่วยเหลือชาวบ้านที่ข้าวไม่พอกินและกระติ๊บข้าวยังเป็นผลิตภัณฑ์ที่ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นและลดการใช้ประโยชน์จากป่าลดลงอีกด้วย

เห็นได้ว่า การจัดตั้งกองทุนเพื่อการอนุรักษ์ของชุมชนอีสานดังตัวอย่างที่ได้ยกมานั้น เจตนาของกองทุนนั้นเพื่อการอนุรักษ์ จัดการดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชน รวมไปถึงการพยายามสร้างสวัสดิการและดูแลคณะกรรมการหรือกลุ่มคนที่ทำหน้าที่หลักในการดูแลและจัดการทรัพยากรนั้น ซึ่งกองทุนต่างๆ มีจำนวนเงินเพียงจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น การจัดตั้งกองทุนของชุมชนนี้ยังแสดงถึงระบบการจัดการและความร่วมมือร่วมใจของชุมชน การนำวัฒนธรรมของชุมชนอีสาน เช่น การทอดผ้าป่าฝายหินทิ้ง ผ้าป่าซื้อหลุมดิน กองทุนข้าว กลุ่มออมทรัพย์กระติ๊บข้าว มาใช้เป็นเครื่องมือในการจัดตั้งกองทุนที่สร้างความสามัคคีของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานทรัพยากรเดียวกันอีกด้วย

๙.๑.๒.๓ สร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรที่มีความผสมผสานทั้งสมัยใหม่และเก่า ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนในปัจจุบันนี้ ชาวบ้านได้นำกระบวนการและองค์ความรู้สมัยใหม่เข้ามาประยุกต์และเป็นเครื่องมือในการจัดการดูแลทรัพยากร สามารถแบ่งกระบวนการได้ดังนี้

(๑) กระบวนการด้านการจัดการทางภายภาพหรือภูมิศาสตร์พื้นที่ เช่น ทำแนวเขต ป้ายแนวเขต การเฝ้าระวังไฟป่า จัดทำหอดูไฟ จัดหาอุปกรณ์เฝ้าระวังไฟป่า แบ่งเขตอนุรักษ์และเขตใช้สอย ทำแผนที่ทรัพยากรชุมชน ปลูกป่าเสริม พัฒนาแหล่งศึกษาธรรมชาติ จัดสรรที่ดินภายในชุมชนใหม่ สร้างระบบเกษตรแบบผสมผสาน จัดการหลุมดิน จัดสรรท่าสูบน้ำและทำคลองดินเพื่อส่งน้ำ การทำฝายหินทิ้งของชุมชน เป็นต้น กระบวนการเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่ชุมชนใช้ในการจัดการทางกายภาพเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมและสร้างการยอมรับ รับรองการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนร่วมกัน

(๒) กระบวนการเสริมศักยภาพผู้นำและชุมชน เช่น การศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์กับพื้นที่อื่นๆ การฝึกอบรมเทคนิคต่างๆ เช่น การจัดแผนการจัดการป่าชุมชน, การทำแผนที่ทรัพยากร, การประเมินสำรวจข้อมูลฐานทรัพยากร, จัดทำข้อมูลฐานทรัพยากร, การวิจัย,การทำหลักสูตรท้องถิ่น, การสรุปบทเรียนการจัดการป่า, เข้าร่วมเวทีสัมมนาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น กระบวนการเสริมการเรียนรู้ ศักยภาพของกลุ่มผู้นำและชุมชนที่กล่าวมา เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ชุมชนได้ใช้ในกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน ซึ่งเป็นการหนุนเสริมสนับสนุนจากองค์กรภายนอกทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชน เช่น กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม ฯลฯ เพื่อให้ผู้นำและคนในชุมชนมีวิสัยทัศน์กว้างขวาง มีความรู้ มีทักษะและเทคนิค สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับพื้นที่เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและเครือข่ายร่วมกัน เช่น การจัดระบบที่ดินของชุมชนบ้านโนนป่าก่อเกิดจากการไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ของชุมชนบ้านซำผักหนาม อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ประเด็นชุมชนอยู่พื้นที่ของเขตอนุรักษ์ของรัฐเช่นเดียวกัน เป็นต้น

(๓) กระบวนการรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก เช่น ร่วมรณรงค์ พรบ.ป่าชุมชน รณรงค์เรื่องพื้นที่ชุ่มน้ำ ธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี, การสร้างองค์ความรู้เพื่อการเผยแพร่ เป็นต้น การรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก เป็นกระบวนการหนึ่งที่ชุมชนให้ความสำคัญ โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างการยอมรับ “สิทธิชุมชน” และศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทัศนคติและนโยบายของหน่วยงานของภาครัฐสาธารณะสังคมให้เกิดความเข้าใจ ยอมรับชุมชน กระบวนการที่ชุมชนใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรที่กล่าวมานี้ ถือได้ว่าเป็นกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติสมัยใหม่ เป็นการปรับประยุกต์ใช้จากแนวคิดและวิธีการที่ตะวันตกคิดค้น เช่นเดียวกับที่รัฐนำแนวคิด

ตะวันตกมาใช้ในการจัดการ แต่มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ทั้งในแนวคิด กระบวนการและการจัดการ แม้ว่าชุมชนจะนำกระบวนการจัดการสมัยใหม่เข้ามาผสมผสานกับความรู้ดั้งเดิมของชุมชนก็ตาม แต่ชุมชนก็ปรับประยุกต์ กระบวนการ เทคนิค ที่เหมาะสมกับสังคมวัฒธรรมของแต่ละชุมชน เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการจัดการทรัพยากรในชุมชน

๙.๑.๒.๔ ใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา หรือความรู้ดั้งเดิมเข้ามาใช้ในการจัดการทรัพยากร การจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบดั้งเดิมของชุมชนอีสานนั้นอิงแอบอยู่กับศาสนา, , ภูมิปัญญา เป็นสิ่งสำคัญและมีพิธีกรรมความเชื่อเป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ไขปัญหา จัดการ ดูแลและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน แม้ว่ากาลเวลาจะผ่านไป ทัศนคติและแนวคิดความทันสมัยจะเข้ามาสู่ชุมชนมากขึ้น หากแต่จะเห็นได้ว่า ในพื้นที่ทั้ง ๖ แห่งนั้น ชาวบ้านยังคงใช้หลักการดังกล่าวมาใช้เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรเดียวกัน เช่น

- กรณีชุมชนหนองดู่มีการทำผ้าป่าฝายหินทิ้ง ใช้หลักการทางความเชื่อของคนอีสานที่ว่า “ขุดน้ำบ่อ ก่อศาลา” คือ การทำบุญอันยิ่งใหญ่ เมื่อชุมชนประสบปัญหากับการขาดแคลนน้ำ ชุมชนจึงได้ร่วมกันหาทางออกโดยการทำผ้าป่า ให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาในหลักการที่ว่า “ทำบุญร่วมกัน” ผลที่เกิดขึ้นนอกเหนือจากการแก้ไขปัญหาได้แล้ว ชุมชนยังได้แสดงศักยภาพของการคิดค้นและแก้ไขปัญหาด้วยตนเองและสร้างการมีส่วนรวมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้อีกด้วย สิ่งหนึ่งที่สำคัญคือ ชุมชนเกิดความมั่นใจในสิทธิของตนและมีความเป็นเจ้าของฝายหินทิ้งและตระหนักในหน้าที่ของการดูแลรักษามากขึ้น

- กรณีของชุมชนโนนป่าก่อ เห็นได้ว่า “พระอาจารย์ยาว” ซึ่งเป็นตัวแทนของศาสนาพุทธมีบทบาทมากในกระบวนการจัดการภายในชุมชน แม้ว่าชุมชนบ้านโนนป่าก่อจะมีทั้งศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์อยู่ร่วมกัน แต่ก็ไม่เคยเกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกัน “พระ” เป็นผู้ที่สามารถสร้างความสามัคคีของคนในชุมชน เช่น การตั้งกองทุนข้าว, การฝึกร้องสรภัญญะ เป็นต้น เป็น “ตัวกลาง” ในการแก้ไขปัญหาภายในชุมชน เช่น ปัญหาเรื่องข้าวไม่พอกิน พระอาจารย์ยาวก็ชวนชาวบ้านจัดตั้ง ”กองทุนข้าว” โดยใช้ “วัฒนธรรมแลกเปลี่ยน” ของคนอีสานมาเป็นเครื่องมือในการจัดตั้งในครั้งนี้ ด้วยการนำกระติ๊บข้าวของกลุ่มออมทรัพย์ไปแลกข้าวกับชาวบ้านที่หมู่บ้านเดิมของพระอาจารย์ยาวในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ที่จะแก้ไขปัญหาด้วยการนำวัฒนธรรมมาใช้และเป็นการสร้างขยายเครือข่ายของชาวบ้านให้เพิ่มขึ้นอีกด้วย, การสร้าง “โฮงเทวดาอารักษ์” ในป่าชุมชนของบ้านโนนป่าก่อเพื่อเป็นตัวแทนทางจิตวิญญาณของชุมชนในการดูแลรักษาป่าและจัดพิธีบวชป่าชุมชนเพื่อเป็นกุศโลบายของชุมชนที่ต้องการดูแลรักษาป่า จนชาวบ้านโนนป่าก่อได้สร้างหลักการพัฒนาของชุมชนขึ้นมาว่า “ใช้ศาสนธรรมนำการพัฒนา” จึงจะสามารถอยู่ได้

- การระดมเงินซื้อหลุมดินของชาวบ้านโพนทราย เนื่องจากแหล่งดินเดิมถูกฝายทดน้ำทำให้น้ำท่วมแหล่งดินชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านต้องใช้วิธีการรวมเงินกันเพื่อขอซื้อที่ดินจากคนบ้านเดียวกัน เมื่อได้หลุมดินแห่งใหม่ประกอบกับฝายทดน้ำขาดทำให้หลุมดินกลับคืนมาเช่นเดิม ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันทำบุญหลุมดินเพื่อเป็นการขอบคุณบูชาแม่คงคาและแม่ธรณี ที่ช่วยให้ชาวบ้านได้หลุมดินกลับคืนมา เชิญนายอำเภอมาเป็นผู้ไกล่เกลี่ยและทำพิธีเพื่อเป็นการตอกย้ำและยืนยันการสร้างกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนในหลุมดินและดึงปัจจัยภายนอกเข้ามามีส่วนร่วมในการรับรองสิทธิของชุมชนให้ดำรงอยู่ต่อไป

- พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและเลี้ยงท่าน้ำของชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์ ก่อนตั้งท่อสูบน้ำและทำนาชาวบ้านต้องทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาและเลี้ยงผีเจ้าท่าก่อนและทดลองสูบน้ำเพื่อเป็นการทดสอบเครื่อง ตัวแทนแต่ละกลุ่มจะนำไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวด ทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาของหมู่บ้านและเลี้ยงผีเจ้าท่าทั้ง ๙ จุดที่เป็นจุดสูบน้ำของชาวบ้านเพื่อเป็นการบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางและขอให้ช่วยคุ้มครองดูแลรักษาเครื่องสูบน้ำ อำนวยการทำนาของชาวบ้านให้ได้ผลผลิตมาก ไม่ให้มีโรคภัยหรืออุปสรรคใดเข้ามาระหว่างการทำนา หลังจากการทำนาเสร็จแล้ว ก่อนที่จะยกเครื่องสูบน้ำออกจากท่า ก็ต้องทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาและผีเจ้าท่าอีกเช่นกัน แต่การเลี้ยงในครั้งนี้ต้องใช้หัวหมูและเหล้าขาว เพื่อเป็นการขอบคุณผีปู่ตาและผีเจ้าท่าที่ทำให้การทำนาในปีนี้ผ่านไปได้ด้วยดี ไม่มีอุปสรรรคใดๆ นอกจากการใช้พิธีกรรมความเชื่อเข้ามาสัมพันธ์กับระบบการจัดการน้ำของชาวบ้านที่นี่แล้ว ชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์ยังใช้ภูมิปัญญาหรือ “ความรู้ของชาวบ้าน” เป็นหลักการใหญ่ในการจัดการน้ำเพื่อการทำนา เช่น ความรู้ในเรื่องระบบการไหลหลากของน้ำ , ความรู้เรื่องการทำนายฝน, ความรู้เรื่องดินทาม, ความรู้เรื่องพันธุกรรมท้องถิ่น, ความรู้เรื่องการทำนาทามและความรู้เรื่องระบบสิทธิ์ของชุมชน เป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านสั่งสมมานานและผ่านการทดลอง ลองผิดลองถูก ปฏิบัติมาเป็นระยะหนึ่ง จนได้สามารถที่จะนำมาปรับประยุกต์ใช้และปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพธรรมชาติในปัจจุบันได้

เห็นได้ว่ารูปธรรมที่เกิดขึ้นที่กล่าวมาแล้วนั้น ยืนยันได้ว่า ชุมชนอีสานยังยึดถือและนำหลักหลักศาสนา ความเชื่อ ใช้พิธีกรรม หลักฮีต หลักคอง มาเป็นเครื่องมือกำกับการใช้ประโยชน์ การดูแลรักษาและการเสริมกำลังใจให้กับชุมชนที่ปกปักรักษาดูแลทรัพยากรได้อีกด้วย ซึ่งบางพื้นที่สามารถจัดการแก้ไขปัญหาและจัดระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนได้ดีมากว่าระบบความรู้สมัยใหม่

๙.๑.๒.๕ การสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอก ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานนั้น ชุมชนได้สร้างการมีส่วนร่วมภายนอกที่มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหน่วยงานราชการ เช่น กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม องค์การบริหารส่วนจังหวัด, นายอำเภอ , องค์การบริหารส่วนตำบลต่างๆในพื้นที่, องค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ เช่น สถาบัน

พัฒนาองค์กรชุมชน(พอช.),โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสาน, โครงการทามมูล,โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน, สถาบันการศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม , มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านต่างๆ เช่น เครือข่ายชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่มน้ำซี เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มน้ำมูน,เครือข่ายป่าไม้-ที่ดินภาคอีสาน เป็นต้น

บทบาทขององค์กรภายนอกที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชนมีความแตกต่างกัน ซึ่งแบ่งได้ดังนี้

(๑) บทบาทในการสนับสนุนทุนและงบประมาณ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ส่วนใหญ่เป็นบทบาทของหน่วยงานราชการ ทั้งการสนับสนุนเพื่อการแก้ไขปัญหาและการสนับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น อบจ.ขอนแก่นสนับสนุนทุนในการสร้างฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู่, กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม สนับสนุนงบประมาณให้คณะกรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่งทำกิจกรรมการอนุรักษ์, องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น(อบต.) ซึ่งเป็นองค์กรที่อยู่ในพื้นที่ของชุมชนเป็นองค์กรฐานของท้องถิ่น เช่น อบต.หนองแค สนับสนุนงบประมาณจำนวน ๑๔๐,๐๐๐ บาท เป็นค่าน้ำมันสูบน้ำ ทำนา, ส่วนกรมชลประทานได้สนับสนุนเครื่องสูบน้ำและท่อสูบน้ำให้ชาวบ้านในพื้นที่การจัดการน้ำหนองแค-สวนสวรรค์ เป็นต้น การสนับสนุนจากภาครัฐนี้ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นด้วยความพยายามของชุมชนในการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐให้เข้ามามีส่วนร่วม บางพื้นที่ชุมชนก็ใช้วิธีการที่จะสร้างความเข้มแข็งภายใน สร้างศักยภาพให้เข้มแข็งและเป็นที่ประจักษ์ ทำให้หน่วยงานรัฐเห็นความสำคัญและเข้ามาสนับสนุนเอง เช่น กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง, กรณีการทำฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู่ ,การจัดการน้ำหนองแค –สวนสวรรค์ เป็นต้น

(๒) บทบาทในการเสริมศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดการยอมรับในสังคม องค์กรพัฒนาเอกชนและสถาบันวิชาการนักพัฒนาองค์กรเอกชนและนักวิชาการมีบทบาทสำคัญในการสร้างกระบวนการเพื่อการยกระดับศักยภาพของชุมชนด้วยการมีส่วนร่วมในการจัดทำองค์ความรู้ของชุมชน, จัดกระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน, รวบรวมความรู้ของชาวบ้านจัดทำเป็นฐานข้อมูลทรัพยากร, ใช้กระบวนการวิจัยที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษา เป็นการยกระดับความรู้ของชุมชนไปสู่งานด้านวิชาการ เพื่อให้สถาบันวิชาการและหน่วยงานราชการยอมรับและรับรองศักยภาพของชุมชน เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางนโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ เช่น การศึกษาข้อมูลฐานทรัพยากรธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่ง, การวิจัยระบบการจัดการน้ำของชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์, การศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชนหนองดู่, การประเมินทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนโนนป่าก่อ, การศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชนบ้านโพนทราย เป็นต้น องค์ความรู้และข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติของชุมชนเหล่านี้

นักพัฒนาองค์กรเอกชนและนักวิชาการทำหน้าที่ในการรวบรวม สังเคราะห์และจัดทำเป็นองค์ความรู้ ชุดประสบการณ์ เพื่อการเผยแพร่ต่อสาธารณะต่อไป

(๓) บทบาทการหนุนเสริมและมีส่วนร่วมจากเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในชุมชนอีสาน เช่น เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มน้ำมูน, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ภูถ้ำ-ภูกระแต, เครือข่ายป่าไม้ – ที่ดินภาคอีสาน, เครือข่ายฮักแม่มูน จ.ศรีสะเกษ เป็นต้น พลังหนุนเสริมความเข้มแข็งองค์กรชาวบ้านที่สำคัญคือ เครือข่ายขององค์กรชาวบ้านตามฐานทรัพยากรต่างๆ ได้เข้ามาแลกเปลี่ยนเรียนรู้และแก้ไขปัญหาร่วมกัน ถ่ายทอดประสบการณ์ซึ่งกันและกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน เช่น กรณีชุมชนหนองคู่ได้เข้าร่วมกิจกรรมธรรมชาติยาตราแม่น้ำชี ทำให้ได้เรียนรู้การทำฝายหินทิ้งจากชุมชนต้นน้ำชีที่บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ, ชุมชนโนนป่าก่อไปศึกษาดูงานประเด็นการจัดการชุมชนที่อยู่ในเขตอนุรักษ์ที่บ้านซำผักหนามและบ้านตาดฟ้า-ดงสะคร่าน อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นสมาชิกในเครือข่ายป่าไม้-ที่ดินภาคอีสาน

(๔) บทบาทในการตรวจสอบและถ่วงดุล การมีส่วนร่วมจากองค์กรภายนอกมีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งต่อระบบการจัดการทรัพยากรขององค์กรชาวบ้าน ทั้งระบบการจัดการภายใน การติดตาม สร้างความโปร่งใส ด้วยการเข้าไปมีบทบาทในการร่วมติดตาม, ตรวจสอบและส่งเสริมให้เกิดการจัดการที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่,การสร้างระบบจัดการกองทุน เช่น การจัดการกองทุนของกรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง ได้มีการจัดทำระบบบัญชีและทำรายละเอียดส่งให้กับองค์การบริหารส่วนตำบลยางคำและผู้นำทั้ง ๔ หมู่บ้าน และประกาศให้ชาวบ้านทั้ง ๔ หมู่บ้านได้รับทราบ เป็นการสร้างระบบการตรวจสอบและถ่วงดุลร่วมกับชุมชนและปัจจัยสำคัญที่จะสร้างการยอมรับของทั้งคนภายในชุมชนและนอกชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีระบบการจัดการภายในที่โปร่งใส ยุติธรรม และตรวจสอบได้

๙.๒ สรุป

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ กล่าวได้ว่าคณะผู้วิจัยมีข้อค้นพบที่สำคัญคือ ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานนั้น ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรตามหลัก “สิทธิชุมชน” แม้ว่าพื้นที่ทั้ง ๖ พื้นที่นั้นจะอยู่ภายใต้ “สิทธิการครอบครองของรัฐ” ก็ตาม แต่ชุมชนก็ได้ใช้สิทธิ์ในฐานะที่เป็นผู้ใช้ประโยชน์และดูแลนั้นๆ มาเป็นเวลายาวนาน สิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิการใช้ประโยชน์และสิทธิการจัดการดูแล เข้ามาจัดการดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรโดยใช้หลักการจัดการทรัพยากรที่เน้นความยั่งยืน เป็นธรรม เท่าเทียมและมีส่วนร่วม” ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในฐานทรัพยากรนั้นตั้งแต่ระดับนโยบายจนถึงระดับฐานชุมชน กระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานมีกระบวนการที่สำคัญคือ การสร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกระดับ, สร้างกลไกการควบคุมและการจัดสรรสิทธิการใช้ประโยชน์ในแต่ละ

พื้นที่ เช่น กฎระเบียบ ข้อตกลง บทลงโทษ ฯลฯ และการจัดตั้งกองทุนเพื่อสนับสนุนกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูในแต่ละพื้นที่ สร้างกระบวนการจัดการที่มีความผสมผสานความรู้สมัยใหม่ เช่น การจัดการทางกายภาพ, การเสริมศักยภาพผู้นำและชุมชน,การรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก, การใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ดั้งเดิมของชุมชนเข้ามาควบคู่กับความรู้สมัยใหม่ และการสร้างการมีส่วนร่วมจากองค์กรภายนอกเพื่อหนุนเสริมความเข้มแข็งและยกระดับศักยภาพของชุมชนและช่วยตรวจสอบถ่วงดุล เพื่อยืนยันสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานนั่นเอง

ภาพประกอบที่ ๑๓ ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่งและการตีหม้อบ้านโกและบ้านโพนทราย

ตีนปั้นหม้อ บ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

ปั้นหม้อบ้านโก ตำบลส้มป่อย อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

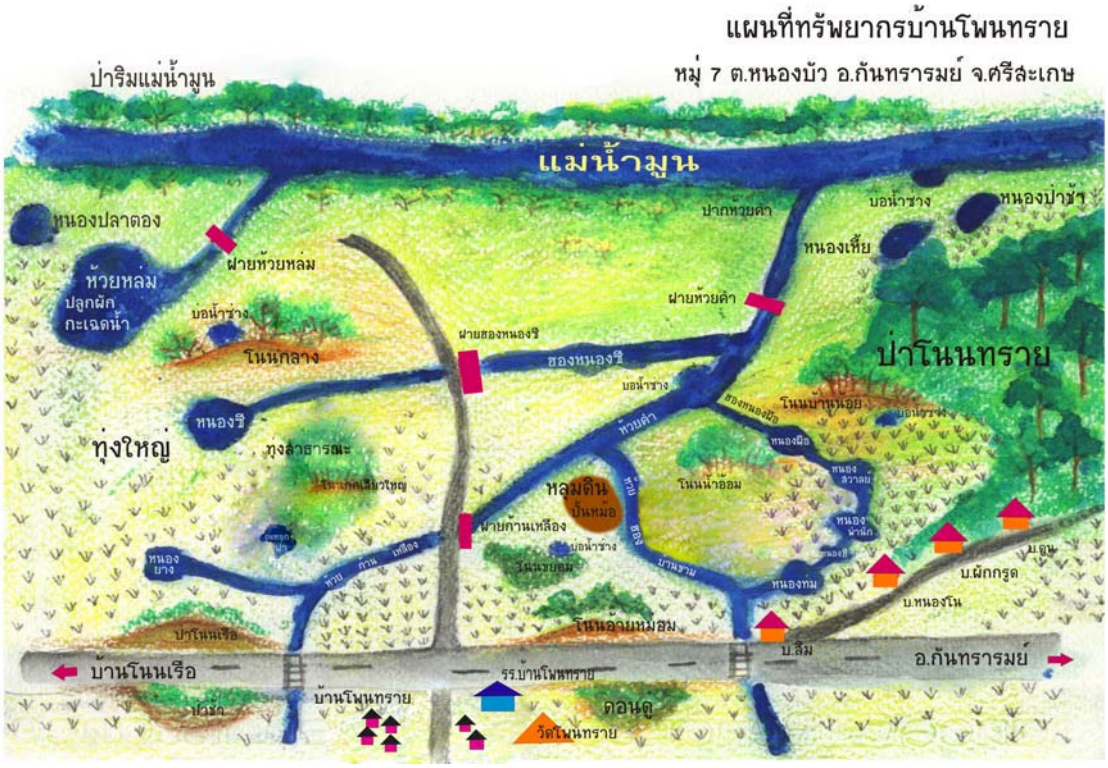

ภาพประกอบที่ ๑๔ แผนที่แสดงแหล่งดินตีหม้อบ้านโกและบ้านโพนทราย

ภาพประกอบที่ ๑๕ ระบบชลประทานชุมชนบ้านหนองแค - สวนสวรรค์

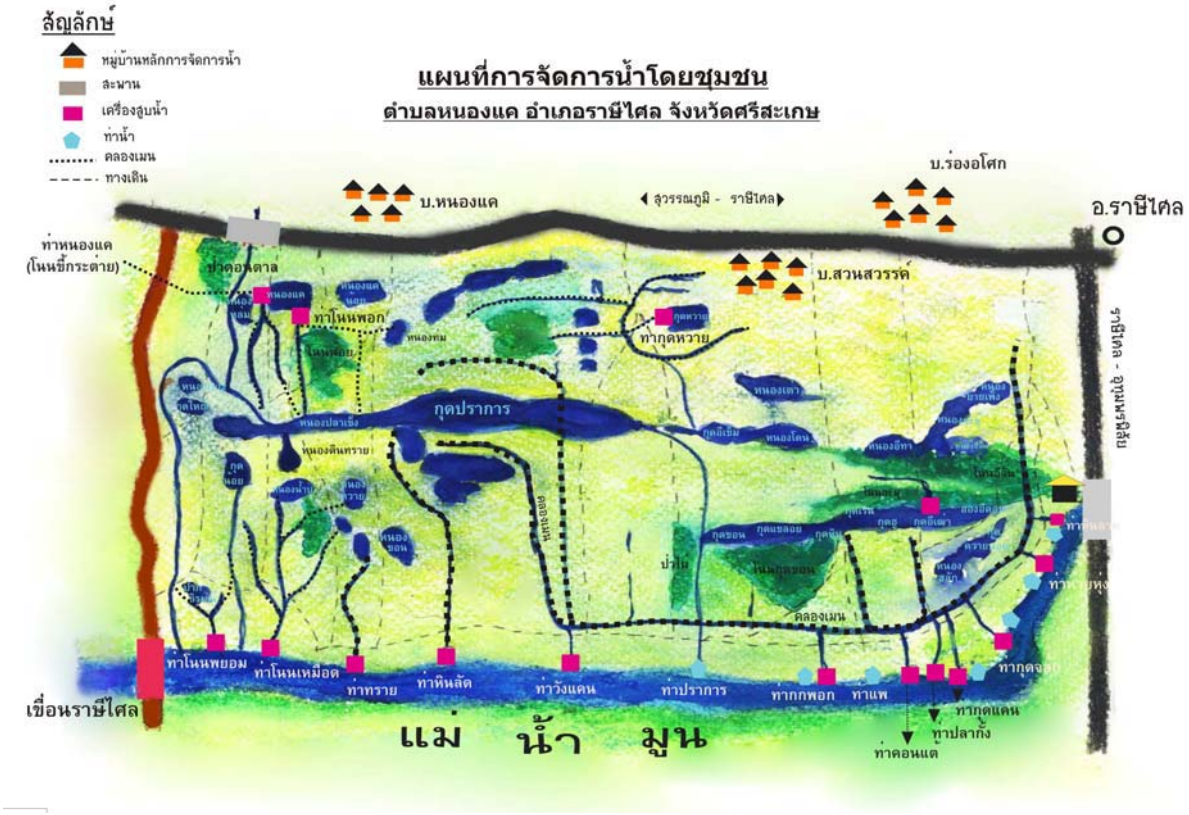

ภาพประกอบที่ ๑๖ แสดงระบบนิเวศน์แม่น้ำชีในอดีตและที่ตั้งชุมชนรอบป่าชุมชนดงเค็ง

บทที่ ๑๐

บทเรียนเกี่ยวกับ
กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนในที่นี้ คือ กระบวนการที่องค์กรภายนอกหรือองค์กร-บุคคลในท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้อง เช่น องค์กรอิสระ, องค์กรพัฒนาเอกชน, นักวิชาการ, องค์กรภาครัฐที่มีภารกิจเกี่ยวข้อง ปัญญาชนท้องถิ่น รวมทั้งองค์กรพันธมิตรอื่น ๆ จะเข้าไปสนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ แสดงออก หรือปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรมยั่งยืนในชุมชน และให้ชุมชนอยู่รอดอย่างมีศักดิ์ศรีร่วมกับสังคมภายนอก แต่เนื่องจากชุมชนเป็นหน่วยของความสัมพันธ์ที่มีตัวตนบนรากฐานความเป็นมาและวัฒนธรรมของตนเอง ตลอดจนมีการปรับตัวอย่างต่อเนื่องตามเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบ โดยต้องคำนึงว่า ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของสังคมโลกปัจจุบัน "ชุมชนท้องถิ่น" มีจุดแข็งของตนเอง และมีจุดอ่อนดำรงอยู่ในระดับที่แน่นอน

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมชาวนาทั่วโลก อธิบายความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับสังคมชาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่รัฐควบคุมและมีอำนาจเหนือชุมชนชาวนา ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ควบคุมทรัพยากรและควบคุมทางอุดมการณ์และวัฒนธรรม แต่รัฐไม่ได้มีอำนาจเหนือสังคมชาวนาทุกกรณี(สุริยา สมุทรคุปต์,๒๕๓๖)เพราะชุมชนชาวนามีระบบต่างๆ ที่อิสระและมีภูมิคุ้มกันภายใน กระนั้นแม้ชุมชนชาวนาจะมีความเข้มแข็งปานใด แต่ไม่ได้ตระเตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกัน ใช้กลไกขูดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่(พรพิไล เลิศวิชา,๒๕๔๖) ดังนั้นในทางทฤษฎีในการเคลื่อนไหวสังคมนั้น ผู้นำหรือองค์กรภายนอกมีความจำเป็นและสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของชาวนา(กนกศักดิ์ แก้วเทพ,๒๕๔๒)

เงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือ หลักการการมีส่วนร่วม หรือดึงภาคส่วนภายนอกชุมชนเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ ไม่กีดกันภายนอกแต่ต้องการให้ภายนอกสนับสนุน

ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะและรัฐ (กฤษฎา บุญชัย,๒๕๔๓) โดยเฉพาะการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อปรับดุลย์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่อรัฐและทุน มีความจำเป็นที่ชุมชนต้องจับมือกับชนชั้นกลางและภาคส่วนอื่นๆ ในการเคลื่อนไหว

ด้วยฐานคิดดังกล่าว ในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการสิทธิชุมชนภาคอีสานจึงกำหนดให้มีนักวิจัยจากองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งเป็นคนภายนอกชุมชน ลงไปทำงานร่วมกับชาวบ้านและอยู่ร่วมในกระบวนการใช้สิทธิ์ของชุมชนอย่างแนบแน่นและต่อเนื่อง ขณะเดียวกันในกระบวนการใช้สิทธิ์ของชุมชนยังมีคนนอกชุมชนจากองค์กรอื่นๆ เข้ามามีส่วนร่วมมากมาย ซึ่งมีบทบาทระดับต่างๆ แตกต่างกันไป ตามโจทย์การวิจัยที่ว่า **"กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนควรเป็นอย่างไร ?"** จึงจะได้แยกแยะให้เห็นสถานะและบทบาทที่หลากหลายขององค์กรภายนอกรวมทั้งปัญญาชนท้องถิ่นที่ส่งเสริมสนับสนุนสิทธิชุมชน ตามด้วยข้อค้นพบและบทเรียนเชิงลึกจากการวิจัยทั้งด้านคุณสมบัติผู้ส่งเสริมและกระบวนการที่ใช้ในการส่งเสริม ซึ่งจะนำเสนอตามลำดับ คือ

(๑) ความหลากหลายสถานภาพและบทบาทของผู้ส่งเสริม

(๒) คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม

(๓) กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

๑๐.๑ ความหลากหลายสถานภาพและบทบาทของผู้ส่งเสริม

ผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนอาจมาจากภาคส่วนต่างๆ ที่มีสถานภาพและบทบาทแตกต่างกันไป ซึ่งก็จะมีจุดเด่น จุดด้อยแตกต่างกันไปด้วย จำแนกได้ดังนี้

๑๐.๑.๑ นักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชน

บทบาทของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนในการส่งเสริมสิทธิชุมชน มีบทบาทที่คาบเกี่ยวกันระหว่างความเป็น “ที่ปรึกษา” หรือ "พี่เลี้ยง" ในการใช้สิทธิของชุมชน กับบทบาทความเป็น "ผู้ช่วยวิจัย" ในการศึกษาวิจัยชุมชนร่วมกับ "นักวิจัยไทบ้าน" ซึ่งโครงการสนับสนุนให้นักวิจัยไทบ้านมีบทบาทเป็นหลักมากที่สุดตามปรัชญาของโครงการ (ซึ่งนักวิจัยไทบ้านแต่ละพื้นที่จะมีบทบาทมากน้อยต่างกันไปตามเงื่อนไขปัจจัยที่แตกต่างกันไป) และโดยแท้จริง ในโครงการนี้ นักพัฒนา/นักวิจัยเป็นเจ้าหน้าที่โครงการที่มีหน้าที่ในการประสานและผลักดันแผนงานของโครงการให้ดำเนินไปตามที่วางไว้ ดังนั้นการทำหน้าที่ของเขาจึงมีลักษณะผสมผสานซึ่งบางทีก็ขัดแย้งกันระหว่างความเป็นนักพัฒนา นักเคลื่อนไหวสังคมและนักวิจัย หน้าที่ของเขามีตั้งแต่การให้ข้อมูลแก่ชาวบ้าน การกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้และจัดกิจกรรมเสริมกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชน การร่วมดำเนินกิจกรรมแก้ปัญหากับชุมชน การเชื่อมประสานกับ

เครือข่าย พันธมิตรและสื่อมวลชน การร่วมกับชาวบ้านในการปฏิบัติการณ์สิทธิชุมชนในทุกระดับ และการบันทึกข้อมูล เขียนรายงานการวิจัยตามความรับผิดชอบของของเจ้าหน้าที่วิจัย

จุดเด่นขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ มีกระบวนการทำงานที่เกาะติดชุมชน มีฐานประสบการณ์และความรู้เกี่ยวกับการทำงานร่วมกับชุมชนมาเป็นเวลานาน สามารถเข้าถึงและเข้าใจปัญหาของชุมชนได้อย่างเร็วและสามารถปรับตัวเข้ากับวิถีชุมชนได้ดี แต่มีจุดอ่อนในการทำงานด้านข้อมูลหรืองานวิจัย ถือว่าในโครงการวิจัยนี้ นักพัฒนา/นักวิจัยได้เรียนรู้การใช้งานวิจัยในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และการสร้างองค์ความรู้ชุมชนท้องถิ่น ซึ่งสามารถเสริมพลังให้แก่งานพัฒนาได้เป็นอย่างดี แต่เป็นภารกิจที่เหนื่อยและหนัก นักพัฒนา/นักวิจัยไม่ทุกคนที่สามารถผ่านด่านนี้ไปได้ บทเรียนนี้น่าจะนำสู่การประยุกต์ใช้จุดแข็งและแก้จุดอ่อนกันต่อไป

ข้อค้นพบสำคัญเกี่ยวกับความเป็น "คนนอก" ของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ความเป็นคนนอกมีสายตาและมุมมองที่ต่างออกไปจากชาวชุมชน เกิดแรงดึงดูดในการเรียนรู้ซึ่งกันและกันเป็นอย่างดีระหว่างคนนอก โดยเฉพาะคนที่มาจากต่างวัฒนธรรมกับชาวชุมชนซึ่งเป็นคนใน แม้เรากำลังให้คุณค่าของกระบวนการเรียนรู้และการสร้างองค์ความรู้โดย "คนใน" แต่ควรพิจารณาบทบาทของคนนอกที่จะช่วยเสริมพลังของการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนตามบทเรียนนี้

ยังมีบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในส่วนกลางซึ่งมีบทบาทสำคัญในการช่วยประสานงานกับพันธมิตรองค์กรต่างๆ ทั้งสถาบันวิชาการ นักวิชาการ สื่อมวลชน การประสานงานทางนโยบายกับฝ่ายรัฐบาลและสนับสนุนข้อมูลทางวิชาการให้กับองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่และเครือข่ายองค์กรชาวบ้าน รวมทั้งการจัดเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อให้ยกระดับข้อมูลและสร้างความเข้าใจแก่สาธารณะ

๑๐.๑.๒ ปัญญาชนท้องถิ่น เช่น ครูและพระสงฆ์

ครูและพระสงฆ์ ถือเป็นบุคลากรที่มีบทบาทสำคัญในชุมชน มีความรู้ความสามารถ มีบารมีเป็นที่พึ่งทางจิตใจและการแก้ไขปัญหาของชุมชนได้ ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน การเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิระยะแรก กลุ่มครูซึ่งเป็นลูกหลานชาวบ้านมีบทบาทในการส่งเสริมปฏิบัติการสิทธิเคียงคู่กับนักพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะการให้ข้อมูลและการกระตุ้นจิตสำนึก แต่ด้วยข้อจำกัดของความเป็นข้าราชการ เมื่อความขัดแย้งในพื้นที่มีความแหลมคมมากขึ้น ทำให้ครูได้รับผลกระทบถึงขั้นถูกย้ายและต้องลดบทบาทลงไป แต่ยังคงมีส่วนเกี่ยวข้องด้วยการเปลี่ยนบทบาทเป็นที่ปรึกษาหรือผู้ร่วมกิจกรรมในกระบวนการพัฒนาทางเลือกของชุมชน เช่น สมาชิกเกษตรทามมูน เป็นต้น ส่วนพื้นที่โนนป่าก่อ “พระ” มีบทบาทมากในกระบวนการสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนป่าก่อ ทั้งด้านการประยุกต์ศาสนธรรมมาสนับสนุนการจัดการทรัพยากรชุมชนและแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง การสร้างทางเลือกการพัฒนาของชุมชนโดยการใช้หลักของความเชื่อเรื่องบุญ เช่นการสร้างกองทุนข้าว การแต่ง

สรภัญญะและสร้างคณะขับร้องสรภัญญะสร้างบรรยากาศความสามัคคีและความใฝ่ธรรมะขึ้นในชุมชน ปัญญาชนท้องถิ่นมีจุดแข็งที่การร่วมวิถีชีวิตกับชาวชุมชน สามารถส่งเสริมและนำพาชาวชุมชนในการปฏิบัติการสิทธิชุมชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะปฏิบัติการสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน แต่มักไม่สามารถส่งเสริมการเคลื่อนไหวภายนอก หลายกรณีพวกเขายิ่งถูกพันธนาการด้วยกรอบอันแข็งแรงของความเป็นข้าราชการหรือวิธีคิดแบบราชการที่แข็งตัวและดูถูกชาวบ้าน รวมทั้งการดิ้นรนในระบบเศรษฐกิจที่ "ไม่พอเพียง"

๑๐.๑.๓ บทบาทของนักวิชาการ นักกฎหมาย

นักวิชาการมีบทบาทในการสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชนโดยการช่วยทำหน้าที่วิเคราะห์เชื่อมโยงให้เห็นภาพรวมของสังคม ให้ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดและความรู้เฉพาะเรื่องในบทบาทของวิทยากรฝึกอบรม เช่น ความรู้เรื่องนิเวศวิทยา ความรู้เรื่องกระบวนการวิจัย และช่วยสะท้อนบทเรียนการเคลื่อนไหวและการพัฒนาแก่ชาวชุมชน ในที่นี้รวมถึงนักกฎหมายหรือทนายความที่ช่วยอบรมความรู้ทางกฎหมาย ซึ่งเป็นกุญแจสำคัญของการ "ปลดปล่อยความกลัว" ของชาวบ้านได้เป็นอย่างดี นักวิชาการยังทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา หรือเป็นพันธมิตรที่ทำหน้าที่เยี่ยมเยียนให้กำลังใจ การช่วยเปิดเวทีสาธารณะให้ชาวบ้านได้นำเสนอปัญหาและองค์ความรู้ของชุมชน ในกรณีตั้งคณะกรรมการแก้ปัญหาร่วมระหว่างฝ่ายรัฐและชาวบ้าน จะมีนักวิชาการเป็นองค์ประกอบฝ่ายชาวบ้าน หรือเป็นกรรมการฝ่ายที่สามซึ่งที่ประชุมร่วมกันเลือก ในกรณีการใช้กระบวนการทางวิชาการสร้างช่องทางในการแก้ปัญหา นักวิชาการจะเข้ามามีบทบาทในการศึกษาผลกระทบและร่วมเป็นคณะกรรมการกำกับการศึกษา บทบาทของนักวิชาการและนักกฎหมายมีความสำคัญต่อการส่งเสริมสิทธิชุมชนเป็นอย่างมาก สามารถเสริมความมั่นใจให้แก่ชาวบ้านทางด้านกฎหมายและทางวิชาการซึ่งเป็นข้อขาดแคลนของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและชาวบ้าน แต่นักวิชาการและนักกฎหมายมักมีเวลาจำกัด จึงมีบทบาทเป็นตัวเสริมในจังหวะที่เหมาะสมดังกล่าว

๑๐.๑.๔ องค์กรอิสระ

องค์กรอิสระ เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ เป็นกลไกตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีบทบาทในการติดตามตรวจสอบการละเมิดสิทธิมนุษยชน สามารถอาศัยกฎหมายในการเรียกข้อมูลเอกสารหรือเชิญหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาให้การ การไกล่เกลี่ย และการเสนอรายงานต่อสังคมและต่อหน่วยงานรัฐเพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหา การทำบทบาทของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนสามารถเปิดเวทีให้เกิดการเจรจาอย่างเสมอหน้าโดยมีฝ่ายที่สามเข้าร่วมพิจารณา และบางกรณีก็สามารถผลักดันให้เกิดข้อตกลงระหว่างชาวชุมชนกับคู่กรณีได้ความคืบหน้าในการแก้ปัญหา แต่เงื่อนไขสำคัญคือ ฝ่ายชาวชุมชนต้องมีความพร้อมในข้อเจรจา

และหลักฐานข้อมูล บทเรียนสำคัญกรณีบ้านท่าลาดและเครือข่ายท้องถิ่นลุ่มน้ำซีตอนปลายได้ร้องเรียนคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติจนถึงขั้นสามารถเปิดวงไต่สวนพิจารณาผลกระทบจากการดูดทรายในลำน้ำซี แต่ฝ่ายชุมชนไม่สามารถแสดงข้อมูลความเดือดร้อนหรือการถูกละเมิดสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาใดๆ ได้ ขณะที่กรณีบ้านโนนป่าก่อราษีไศล หัวนาและเครือข่ายลุ่มน้ำซีสามารถใช้เวทีไต่สวนนั้นสร้างข้อตกลงในการแก้ปัญหาให้มีความคืบหน้าต่อไปได้ เช่น ได้ผ่อนผันการดำเนินการตามหมายจับชาวบ้านโนนป่าก่อ การทบทวนกระบวนการตรวจสอบสิทธิในที่ดินของชาวราษีไศลให้เกิดความเป็นธรรม ทั้งยังใช้โอกาสการลงพื้นที่ของคณะกรรมการสิทธิฯ ในการกระชับความกลมเกลียวของฐานสมาชิกได้เป็นอย่างดี

บทเรียนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน คือ บทบาทที่วางไว้ตามกฎหมายนี้จะสามารถสนับสนุนการแก้ปัญหาของชุมชนได้บางระดับและบางขั้นตอนเท่านั้น เพราะไม่มีกลไกที่จะติดตามได้อย่างใกล้ชิด เมื่อมีจุดแข็งคือการมีสถานภาพทางกฎหมายอยู่แล้ว คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติควรได้ขยายกลไกให้เพียงพอ ในรูปของอาสาสมัคร หรือการประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน สถาบันวิชาการหรือองค์กรประชาชนที่ทำงานอยู่ติดพื้นที่อยู่แล้วให้แนบแน่นและสามารถแสดงบทบาทได้ต่อเนื่องมากขึ้น

ยังมีองค์กรอิสระอื่นๆ เช่น สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน ซึ่งมีบทบาทในการสนับสนุนทุนในการพัฒนาตามแผนของชุมชน/เครือข่ายในหลายพื้นที่ สำหรับชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้หรือการสร้างแผนชุมชนและสามารถพัฒนาโครงการในการขอทุนก็สามารถนำมาสร้างเสริมการใช้สิทธิชุมชนได้เป็นอย่างดี ข้อจำกัดสำคัญของสถาบันฯ คือ ไม่มีกลไกในการติดตามและสนับสนุนชุมชนได้อย่างใกล้ชิด

๑๐.๑.๕ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับท้องถิ่น/ภาค/ประเทศ

เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับต่างๆ เกิดขึ้นจากการประสบปัญหาจากนโยบายของรัฐ ทำให้ชาวบ้านได้รวมตัวเกิดเป็นเครือข่ายองค์กร มีเป้าหมายสำคัญคือ เพื่อสร้างพลังอำนาจร่วมกันของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาของแต่ละพื้นที่ การรวมตัวเป็นองค์กรเครือข่ายมีทั้งเครือข่ายกลุ่มปัญหาเดียวกัน คือ เครือข่ายชาวบ้านที่ประสบปัญหากรณีป่าไม้ - ที่ดิน เครือข่ายเขื่อน เครือข่ายชาวบ้านกลุ่มปัญหาอื่น ๆ ที่ร่วมเรียกร้องสิทธิ เช่น กลุ่มสมัชชาคนจน สมัชชาเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายชาวบ้านดังกล่าวมีบทบาทสำคัญ เช่น ร่วมกันเคลื่อนไหวในรอบสำคัญๆ เพื่อต่อรองกับรัฐ และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการต่อสู้ รวมทั้งเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทำให้ชุมชนเกิดความรู้สึกมีเพื่อนพ้องร่วมกันมากขึ้นนั่น องค์กรเครือข่ายมีข้อดีที่สามารถสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐในเงื่อนไขที่เหมาะสม แต่มีข้อจำกัดสำคัญ คือ ทุกเครือข่ายต้องมีกองจัดการหรือแม่ข่าย ซึ่งมีภาระมากมาย การเคลื่อนไหวที่เป็นไปได้มากที่สุด

คือการเคลื่อนไหวภายนอกเพื่อกดดันต่อรองกับรัฐ แต่ไม่มีกำลังในการส่งเสริมการสร้างความเข้มแข็งระดับชุมชนพื้นฐาน หลายองค์กรกลายเป็นหน่วยร้องเรียนความเดือดร้อนของชาวบ้าน สมาชิกจ่ายค่าสมัครและค่าบำรุงกิจกรรม รอให้ผู้นำไปแก้ปัญหาให้ สร้างความสัมพันธ์แบบหวังพึ่ง ไม่เกิดความลึกซึ้งและพลังในการสร้างสิทธิชุมชนอย่างแท้จริง

๑๐.๒ คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม

คุณสมบัติของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนในที่นี้ คือ คุณสมบัติที่พึงปรารถนาซึ่งจะสร้างปัจจัยบวกต่อการส่งเสริมสิทธิชุมชน โดยถอดจากบทเรียนสำคัญของการดำเนินการโครงการสิทธิชุมชนศึกษาซึ่งมีนักพัฒนาองค์กรเอกชน เป็นนักวิจัยและเป็นผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ ซึ่งมีข้อสรุปร่วมกันว่า คุณสมบัติของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนที่ดีควรจะมีคุณลักษณะ ๑๐ ประการ ประกอบด้วย " ๖ ต้อง ๔ ไม่" ดังนี้คือ

๑๐.๒.๑ ต้องเป็นนักคิดนักค้นคว้าและนักทดลอง มีนิสัยรักการเรียนรู้ รักการอ่าน แสวงหาความรู้ใหม่ๆ เสมอ กระตือรือร้นที่จะถกเถียงแลกเปลี่ยนเพื่อเพิ่มพูนความรู้และแนวความคิด แล้วนำไปประยุกต์ทดลอง ด้วยนักพัฒนา/นักวิจัยเชิงปฏิบัติการหรือนักส่งเสริมสิทธิชุมชน เป็นผู้ต้องมีบทบาทในการกระตุ้น สร้างกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนและเป็นผู้นำพาความรู้ใหม่ๆ เพื่อการส่งเสริม จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้มีโลกทัศน์กว้างไกล มีความรู้ทางสังคมในระดับกว้างมากกว่าชาวบ้าน สำหรับความรู้ของชุมชนนั้นต้องคำนึงว่าชาวบ้านมีมากกว่านักพัฒนา/นักวิจัยต้องเรียนรู้จากชาวบ้าน ซึ่งต้องการคุณสมบัติของการเป็นนักจัดการความรู้ ที่ต้องหมั่นถามหมั่นสังเกตการณ์และร่วมกิจกรรมของชาวบ้าน หมั่นจดและบันทึกข้อมูล หมั่นคบหาและเรียนจากผู้รู้ในท้องถิ่น

๑๐.๒.๒ ต้องมีชุดความรู้และทักษะพื้นฐานในงานชุมชน ได้แก่ ทักษะในการจัดประชุม การจัดกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชน การวางแผนร่วมกับชุมชน ทักษะในการประสานงาน ประสานความร่วมมือและการประสานทรัพยากรต่างๆ เพื่อการพัฒนา ความรู้เกี่ยวกับทางเลือกงานพัฒนาระดับชุมชน ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชน ทักษะในการสรุปงาน สรุปบทเรียนเพื่อการยกระดับงาน ความรู้ทางสังคมและกระบวนความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นต้น ทักษะการพูด การเขียนและการเผยแพร่รณรงค์เป็นคุณสมบัติที่จะก่อและขยายประโยชน์ในงานได้มากขึ้น

๑๐.๒.๓ ต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ผู้ส่งเสริมกระบวนการสิทธิชุมชนต้องเชื่อมั่นต่อพลังของชุมชนว่า ชุมชนมีพลังภายในชุมชน มีปัจจัยสำคัญที่ชุมชนได้ก่อเกิด จัดการ สืบสานต่อเนื่องกันมายาวนาน ทำให้ชุมชนสามารถปรับเปลี่ยน ตั้งรับ การคุกคามจากภายนอกและสร้างความเข้มแข็งของตนขึ้นมาใหม่ได้ เป็นการสร้างความเชื่อมั่นในศักดิ์ศรีและศักยภาพของมนุษย์ และเชื่อมั่นในการทำหน้าที่ของ “ชุมชน” ที่จะเป็นฐานที่มั่นคง ที่พักพิง ที่ปลอดภัยของ “คน” ความเชื่อมั่นดังกล่าวนี้จะทำให้ผู้ทำหน้าที่ส่งเสริมสิทธิชุมชนเกิดการคิดค้นกระบวนการต่างๆ ในการแก้ไขปัญหา การวิเคราะห์ร่วมกับชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดความตระหนักในศักยภาพและ “สิทธิ” ของชุมชนเอง นำไปสู่การปฏิบัติการสิทธิชุมชนที่มีระบบและเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น

๑๐.๒.๔ ต้องศึกษาชุมชนและมองชุมชนบนฐานของความเป็นจริง เห็นชีวิตชุมชนที่มีการเคลื่อนไหว มองชุมชนเป็นหน่วยของความสัมพันธ์ ที่มีการปรับตัวอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เห็นลักษณะตัวตนที่แท้จริงของชุมชน ที่มีทั้งมิติการพึ่งพาอาศัย ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ ความขัดแย้ง การเอารัดเอาเปรียบ ระบบความเชื่อ คุณธรรม จริยธรรม และผู้นำด้านต่างๆของชุมชน รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยภายนอก กระบวนการศึกษาชุมชนนี้จะทำให้ผู้ส่งเสริมสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการค้นหาพลังของชุมชน และทำให้เห็นจุดอ่อน จุดแข็งของชุมชน เห็นประเด็นที่ชุมชนให้ความสนใจ รู้จักผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพ ซึ่งกระบวนการศึกษาชุมชนดังกล่าวนี้ต้องอาศัยระยะเวลาและกระบวนการศึกษาชุมชนอย่างละเอียดรอบด้าน ฐานข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการศึกษาชุมชนจะนำไปสู่การวางแผนปฏิบัติงานที่ดีของผู้ส่งเสริม และการวางแผนการจัดการของชุมชน

๑๐.๒.๕ ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน คุณสมบัติดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยที่ต่อเนื่องกันกับข้อที่สาม หากผู้ส่งเสริมเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ก็จะทำให้ผู้ส่งเสริมอ่อนน้อมถ่อมตน เข้ามาเรียนรู้ร่วมกับชุมชนอย่างเปิดกว้าง ไม่ทำตัวแปลกแยก ต้องปรับตัว สร้างการยอมรับและสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับคนในชุมชน ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบ ลูกฮัก อ้าย-น้อง ที่พร้อมจะเปิดใจแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

๑๐.๒.๖ ต้องอุทิศตน ต่อการทำงานส่งเสริมสิทธิชุมชน “กัดไม่ปล่อย” หมายถึงต้องมีความจริงจัง ต่อเนื่อง ทุ่มเท เสียสละ และมีอุดมคติอยู่ในใจเสมอ งานสร้างสรรค์สิ่งใหม่ขึ้นมาให้มีสถานะมีความสำคัญย่อมเกิดจากมีคนทุ่มเทอุทิศตนเสมอ

๑๐.๒.๗ ไม่รับเหมาทำแทน การส่งเสริมสิทธิชุมชนมีเป้าหมายสำคัญคือ การดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรมยั่งยืนของชาวชุมชนและทรัพยากรชุมชน และให้ชุมชนอยู่รอดอย่างมีศักดิ์ศรีร่วมกับสังคมภายนอก การจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าวได้ชุมชนต้องผ่านประสบการณ์การฝึกฝนร่วมกัน หากผู้ส่งเสริมเป็นผู้รับเหมาทำแทนจะทำให้ชุมชนขาดโอกาสในการเรียนรู้และไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้เกิดความเข้มแข็งได้ มีบทเรียนในหลายกรณีนักพัฒนา-นักวิจัยมีความหวังดี มีความอุทิศตน เอาการเอางาน แต่รับทำงานทุกอย่างให้ชาวบ้านจนชาวบ้านไม่เกิดกระบวนการเรียนรู้ฝึกฝน ขาดการริเริ่มและตัดสินใจด้วยตนเอง ต้องรอนักพัฒนาพาคุยและพาทำ นักพัฒนา/นักวิจัยต้องคำนึงว่าตนเป็นเพียงผู้ส่งเสริม ผู้เป็นเจ้าของและเจ้าภาพในการแก้ปัญหาตัวจริงเสียงจริงและเป็นผู้รับผลจากการพัฒนาคือชุมชน บทบาทหลักการในการปฏิบัติอยู่ที่ชุมชน

๑๐.๒.๘ ไม่เป็นวีรชนเอกชน นอกจากการไม่เป็นผู้รับเหมาทำแทนแล้วผู้ส่งเสริมต้องไม่เป็นวีรชนเอกชน ผูกขาดการตัดสินใจ รวบอำนาจการชี้นำสั่งการไว้ที่ตน ผู้ส่งเสริมต้องระลึกเสมอว่า ความสำเร็จและความยั่งยืนของสิทธิชุมชนอยู่ที่การทำงานและการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เป็นคณะ มิได้อยู่ที่ปัจเจกภาพของผู้นำคนใดคนหนึ่ง ดังนั้นจึงไม่ควรคิดและตัดสินใจแทนชาวบ้าน หรือเป็นผู้นำชาวบ้านเสียเอง กระทั่งต้องไม่สนับสนุนส่งเสริมให้ผู้นำชุมชนเป็นผู้นำที่เด่นและดังอยู่ผู้เดียว ต้องส่งเสริมการนำแบบหมู่คณะ และสร้างแบบแผนของการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการตัดสินใจและดำเนินการในทุกขั้นตอนของการเคลื่อนไหวให้มากที่สุด

๑๐.๒.๙ ไม่เย่อหยิ่งทะนงตน ความเย่อหยิ่งจองหองอวดดีของคนทำงานจะปิดโอกาสในเรียนรู้และเข้าใจประสบการณ์ที่แท้จริงของชุมชน เขาจะมีประโยชน์ในบางสถานการณ์ แต่จะไม่สามารถเข้าใจเรื่องซับซ้อนและละเอียดอ่อนที่ดำรงอยู่ในสถานการณ์ หรือที่แฝงอยู่ในพัฒนาการและศักยภาพของชุมชนซึ่งต้องใช้ในการทำงานอย่างลุ่มลึกได้ การวางแผนวางกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนจึงไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง และเขาจะกลายเป็นผู้ "ล้าหลังมวลชน" และ "ไร้เพื่อน" ไปในที่สุด

๑๐.๒.๑๐ อดทน ไม่ท้อแท้ ในกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน ผู้ส่งเสริมจะต้องเผชิญกับปัญหาตั้งแต่การปรับตัวเข้ากับชุมชน การประสบกับอุปสรรคและความขัดแย้งนานัปการผ่านประสบการณ์ทั้งความสำเร็จและล้มเหลวเช่นเดียวกันกับการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนของชาวบ้าน ทั้งกระบวนการแก้ไขปัญหายังต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่มหลายระดับ ทั้งข้าราชการ นักการเมือง และ นายทุน ที่สำคัญความขัดแย้งที่เกิดขึ้นสัมพันธ์กับระเบียบกฎหมาย และโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ซับซ้อน ต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนานใน

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน ยิ่งการมีภารกิจทั้งความเป็นนักพัฒนา นักเคลื่อนไหวและนักวิจัยในเวลาเดียวกันย่อมมีความยุ่งยากมากมาย ดังนั้นผู้ส่งเสริมต้องอาศัยความอดทน ใจเย็น และมุ่งมั่นในการทำงานอย่างแท้จริง

๑๐.๓ กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชนที่จะนำเสนอต่อไปนี้ วางอยู่บนพื้นฐานของการถอดบทเรียนการทำงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน ซึ่งมีวัตถุประสงค์แผนงานและกระบวนการดำเนินงานที่แน่นอน โดยเฉพาะการให้มีนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นนักวิจัยและปฏิบัติการร่วมกับนักวิจัยไทบ้านและผู้นำชุมชนในพื้นที่เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำและชุมชนบ้านป่าที่มีการละเมิดสิทธิสิทธิชุมชน กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนและบทเรียนสำคัญ เป็นดังนี้

๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน ค้นหาผู้นำ

เพราะนักพัฒนา/นักวิจัยถือว่าเป็นคนนอกที่เข้าไปในชุมชน กระบวนการที่จะชี้แจงและรับรองสถานะของนักพัฒนาก็ต้องมีการจัดการเป็นอันดับแรก การลงทำงานในระดับพื้นที่อาจอาศัยการอธิบายเชื่อมโยงกับเครือข่ายการทำงานที่ผ่านมาเพื่อเกิดความคุ้นเคย เกิดความเข้าใจและการคาดหวังระหว่างกันที่ตรงกับสถานภาพจริงที่สุด จากนั้น นักพัฒนา/นักวิจัยต้องศึกษาข้อมูลพื้นฐานและโครงสร้างด้านต่างๆของชุมชนและสถานการณ์สำคัญที่ชุมชนประสบอยู่ กระบวนการค้นหาผู้นำเป็นสิ่งที่สำคัญมากในขั้นนี้ ผู้นำทางการตามโครงสร้างการปกครองอาจจะไม่ใช่ตัวขับเคลื่อนพลังที่แท้จริงในชุมชน การที่จะรู้จักผู้นำตัวจริงของชุมชนอาจจะเกิดจากการสอบถาม การสังเกตจากกิจกรรมต่างๆของชุมชนซึ่งจะปรากฏผู้นำตามธรรมชาติของชุมชนในด้านต่างๆ เช่น ผู้นำพิธีกรรม ผู้นำด้านการจัดการ ผู้นำด้านเทคนิค นักคิด นักประชาสัมพันธ์ ฯลฯ การอยู่ร่วมในชุมชนและการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนจึงเป็นเรื่องที่นักพัฒนาต้องให้ความสำคัญ เราจะทราบว่าระหว่างกิจกรรมดำเนินไปนั้นใครมีบทบาททำอะไรและใครที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือในเรื่องนั้น ๆ มากที่สุด สุดท้ายนักพัฒนาจะเห็นผู้นำในแต่ละด้าน แต่ละบทบาทมากขึ้น เป็นกุญแจสำคัญในการทำงานในขั้นตอนต่อไป

๑๐.๓.๒ การกระตุ้นชุมชน

เป็นขั้นตอนที่พยายามให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง อาจเริ่มจากการแลกเปลี่ยนกับกลุ่มแกนนำ โดยการตั้งคำถาม การท้าทาย การแนะนำให้เห็นทางเลือกใหม่ๆ หรือแนวคิดมุมมองใหม่ๆที่ท้าทาย การสร้างปฏิบัติการตรง เช่น การรวบรวมข้อมูลชุมชนบาง

เรื่องที่ทำง่ายๆ การยื่นหนังสือร้องเรียนตามช่องทางปกติ หรือสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้แบบต่าง ๆ เช่น การอ่าน การแลกเปลี่ยนกับผู้รู้ การออกไปร่วมงานฝึกอบรม ศึกษาดูงาน สังเกตการณ์ในที่อื่นๆ เพื่อให้ชาวบ้านมีข้อมูลและความรู้ใหม่มาท้าทายหรือต่อยอดความรู้เดิม เกิดการเรียนรู้แบบเปรียบเทียบประสบการณ์ผู้อื่นและประสบการณ์ของตนเอง นำมาสู่การประเมินตนเอง ประเมินกลุ่ม ชุมชน และการวิเคราะห์ปัญหาที่ชุมชนประสบอยู่ วิเคราะห์คู่กรณี และนำไปสู่การสร้างจุดยืน สร้างเป้าหมายและกระบวนการแก้ปัญหาเป็นลำดับต่อไป

๑๐.๓.๓ การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยง

กระบวนการให้ข้อมูลหรือส่งผ่านข้อมูลสู่ชุมชนเป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้ชุมชนได้รับข้อมูลข่าวสารที่แท้จริง เพื่อให้ชุมชนมีข้อมูลเพิ่มในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายใน นำไปสู่การค้นหาข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ เพื่อให้ชาวบ้านได้เกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์และตัดสินใจด้วยตนเอง ก่อนที่จะเริ่มต้นปฏิบัติการใช้สิทธิของชุมชน ข้อมูลที่ชาวบ้านมักขาดแคลนคือข้อมูลเกี่ยวกับกฎหมาย นโยบาย และข้อมูลเกี่ยวกับกลไกการทำงานของรัฐ ซึ่งส่วนนี้นักพัฒนา/นักวิจัยอาจเป็นผู้ค้นหามาถ่ายทอดให้ชาวบ้านในรูปของการบอกเล่า เอกสาร วิดีทัศน์ การเชิญผู้รู้มาอธิบาย การเดินทางไปใช้สิทธิข่าวสารข้อมูลโดยการขอจากหน่วยงานราชการ การเดินทางไปดูโครงการในลักษณะเดียวกันในที่อื่นๆ เช่น ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชี เริ่มจากการให้ข้อมูลขององค์กรพัฒนาเอกชนเกี่ยวกับแผนงานของโครงการโขง ชี มูล ซึ่งเป็นข้อมูลที่แตกต่างไปจากที่ชาวบ้านได้รับการบอกเล่าจากทางโครงการและผู้นำทางการซึ่งจงใจให้แต่ข้อมูลด้านดี เมื่อชาวบ้านได้รับรู้ข้อมูลในอีกด้านหนึ่งก็เกิดกระบวนการคิด เกิดคำถามใหม่ๆ ที่ท้าทายให้ชาวบ้านได้ค้นหาความจริงเพื่อการเติมเต็มและนำไปสู่การตัดสินใจของชุมชนที่จะได้รับผลกระทบในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิชุมชนต่อไป

ข้อจำกัดในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านทั่วไป คือชาวบ้านจะรับรู้ปัญหาที่เกิดขึ้นกับตน แต่ไม่อาจเชื่อมโยงให้เห็นสาเหตุ ที่มาและเบื้องหน้าเบื้องหลังของผู้เกี่ยวข้องได้ ดังวาทะของ เหมาเจ๋อตง ที่ว่า “มวลชนเห็นต้นไม้ไม่เห็นป่า ปัญญาชนเห็นป่าไม่เห็นต้นไม้” การวิเคราะห์เชื่อมโยงจึงเป็นกระบวนการสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเข้าใจต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น เห็นสาเหตุของปัญหาและรับรู้ถึงสิทธิของตน การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยงสามารถกระทำได้โดยวิถีปกติที่นักพัฒนาใช้วิธีใช้ข้อมูลที่มีสู่การแลกเปลี่ยนในเวทีธรรมชาติ หรือการจัดกระบวนการเรียนรู้โดยการยกระดับขึ้นมาเป็นกิจกรรมต่างๆ เช่น การจัดฝึกอบรม, การนำพาไปแลกเปลี่ยนกับกลุ่มอื่นที่มีประสบการณ์มาก่อนแล้ว ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้การปฏิบัติจริงจากผู้ที่ได้รับผลกระทบซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับชาวบ้าน เป็นต้น

๑๐.๓.๔ การยกระดับปัญหาจากปัญหาในพื้นที่สู่ประเด็นสู่สาธารณะ

เป็นการทำให้กระบวนการใช้สิทธิของชาวบ้านมีประสิทธิภาพสูงขึ้น การยกระดับปัญหาจากพื้นที่สู่ประเด็นสาธารณะนี้เพื่อให้สังคมและสาธารณะได้เข้าใจ รู้เห็นเป็นพยาน ไม่ทำให้การเคลื่อนไหวของชาวบ้านเป็นไปอย่างโดดเดี่ยว เสี่ยงต่อการถูกป่วนทำลายจากผู้ไม่หวังดีหรือคู่กรณี ให้สังคมและสาธารณะเกิดความเห็นใจ ยอมรับและเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อกระบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน เพื่อให้เกิดการสนับสนุน ความร่วมมือ ความเข้าใจนำไปสู่การยอมรับสิทธิของชุมชนในฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ดำรงอยู่จริงในสังคมแห่งนี้ และลดช่องว่างความเข้าใจระหว่างชนบทและเมืองให้น้อยลงอีกด้วย เช่น กรณีการใช้สิทธิ์ของชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำซึ่งเผชิญหน้ากับการสูญเสียที่ดินทำกินและความเสียหายของป่าทามซึ่งเป็นฐานเศรษฐกิจของชุมชน ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนองจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและสาธารณะชน ผู้ส่งเสริมต้องช่วยสร้างกระบวนการที่จะเชื่อมโยงปัญหาท้องถิ่นสู่ประเด็นทางสังคมและเป็นประเด็นทางนโยบาย ด้วยการเชื่อมโยงประเด็นผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่สู่ประเด็นที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผลประโยชน์ร่วมของคนทั้งสังคม เช่น การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ ทรัพยากรพันธุกรรม การสูญเสียวงจรความสัมพันธ์ของระบบนิเวศน์ทั้งลุ่มน้ำ หรือผลกระทบต่อภูมิอากาศของท้องถิ่นและของโลก และชี้ให้เห็นว่าการคงอยู่ของทรัพยากรมีเงื่อนไขสำคัญอยู่ที่การรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ทั้งนี้ การยกระดับประเด็นปัญหาชุมชนท้องถิ่นเป็นประเด็นสาธารณะและประเด็นทางนโยบายทำได้โดยการประสานองค์กรวิชาการ ประสานสื่อมวลชน การจัดนำสื่อลงพื้นที่ การผลิตสื่อต่างๆ และการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีแบบต่างๆ ก็ล้วนให้ผลต่อการยกระดับประเด็นตามแนวนี้ได้ทั้งสิ้น ปัจจัยสำคัญก็คือข้อมูลและองค์ความรู้ที่ต้องสนับสนุนส่งเสริมให้มีการผลิตไว้ให้เพียงพอ

๑๐.๓.๕ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำชุมชน

จากการศึกษาพบว่า การส่งเสริมการใช้สิทธิต้องมุ่งเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำ เพื่อเป็นแกนหลักในการขยายผลการเรียนรู้สู่สมาชิกต่อไป แท้ที่จริงชุมชนมีการคัดสรรผู้นำตามธรรมชาติอยู่แล้ว เพียงแต่นักพัฒนา/นักวิจัยจะต้องสังเกตการณ์อย่างใกล้ชิดและสร้างกิจกรรมเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้นำหรือบุคคลที่มีศักยภาพในการเป็นผู้นำแสดงตัวต่อชุมชน และสร้างการยอมรับจากชุมชนต่อไป แต่เนื่องจากการใช้สิทธิของชุมชนมีความหลากหลาย ทำให้ผู้นำมีความหลากหลายตามไปด้วย หลักการสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้กับผู้นำ คือ การเสริมข้อมูลความรู้และทักษะที่จำเป็น การสร้างสำนึกความตระหนักในสิทธิของชุมชน และเชื่อมั่นในพลังของชุมชนของตนเองเพื่อนำไปสู่การคลี่คลายปัญหาต่างๆได้

การสร้างกระบวนการเรียนรู้สำหรับผู้นำมี ๒ ลักษณะ คือ การสร้างการเรียนรู้ร่วมกันระดับกลุ่มโดยรวมของแกนนำ และการเรียนรู้ระดับบุคคล กระบวนการเรียนรู้ระดับกลุ่ม

ย่อมต้องมีการออกแบบอย่างเป็นระบบภายในช่วงเวลาที่ชัดเจน เช่น การอบรม สัมมนา ศึกษาดูงาน ส่วนการสร้างการเรียนรู้ระดับบุคคลต้องใช้กระบวนการที่หลากหลายขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและความพร้อมของบุคคลนั้นๆ อาจเป็นไปโดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัว การเข้าไปเป็นร่วมส่วนในวิถีชีวิตของผู้นำ เกิดการพูดคุย แลกเปลี่ยน ถกเถียง การสนับสนุนให้ไปเรียนรู้กับผู้รู้ต่างๆ ความสัมพันธ์และความต่อเนื่องจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อความสำเร็จ การสร้างการเรียนรู้แบบนี้ เป็นการสร้างโอกาสในการแสดงบทบาทของผู้นำ สร้างโอกาสในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างลึกซึ้ง และสร้างความมั่นใจของแกนนำ

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของผู้นำ นักพัฒนา/นักวิจัยจะมีบทบาทสำคัญทั้งในด้านการกำหนดเงื่อนไข เนื้อหา กระบวนการ และการผลักดัน ประสานให้เกิด รวมทั้งเป็นผู้ทำหน้าที่ในการสร้างการเรียนรู้โดยตรง บทบาทดังกล่าวมีความสำคัญต่อองค์กรชาวบ้านเป็นอย่างยิ่งโดยเฉพาะในช่วงแรกของการรวมตัว

๑๐.๓.๖ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิก

เป็นการขยายผลการเรียนรู้ต่อจากผู้นำ เพื่อการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมอย่างมีชีวิตชีวาของสมาชิก โดยใช้วิธีการประชุมใหญ่ การประชุมย่อย การทำกิจกรรมหรือพิธีกรรมต่างๆ ร่วมกัน ที่จะให้ผลทั้งด้านความรู้ความเข้าใจร่วมกันต่อปัญหา ทิศทางและกระบวนการแก้ไขร่วมกัน เกิดเอกภาพทางความคิด เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาร่วมกันในสิ่งที่ทำหรือเกิดการซักซ้อม ฝึกฝนการทำงานร่วมกันให้มีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวรวมหมู่

ในกรณี กระบวนการเรียนรู้ที่จัดขึ้นในระดับชุมชนเดียว สามารถใช้เวทีประชุมหรือการจัดกิจกรรมระดับหมู่บ้านได้ไม่ยาก และสามารถเชิญแกนนำ ผู้รู้จากที่อื่นเข้ามาร่วมงานจะได้ประโยชน์ทั้งทางกระตุ้นความสนใจให้แก่สมาชิกกลุ่ม/ชุมชน และอาจขยายผลความคิดหรือผลสำเร็จของงานไปสู่พื้นที่อื่นได้ในขณะเดียวกัน กรณีพื้นที่เครือข่ายที่กว้างขวางออกไป กระบวนการเรียนรู้ของสมาชิกมักใช้วิธีจัดประชุมใหญ่ เวทีอภิปราย ปราศรัย จัดกิจกรรมและพิธีกรรมร่วมที่ตอกย้ำทั้งทางด้านความคิดความเชื่อร่วมกัน ซึ่งอาจจะเกิดผลต่อการเรียนรู้เชิงลึกของสมาชิกแต่ละคนได้น้อย แต่เกิดภาพทางสัญลักษณ์และเอกภาพทางการเคลื่อนไหวร่วมกัน ผู้นำเครือข่ายมักพิจารณาวางแผนสร้างกระบวนการเรียนรู้โดยการจัดประชุมสัญจรไปตามบ้านต่างๆ โดยแกนนำหมุนเวียนกันไปช่วย

สิ่งที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิกชุมชนได้อย่างเป็นกระบวนการและต่อเนื่อง คือ การสร้างกิจกรรมทางเลือก เช่น งานเกษตร งานกลุ่มหัตถกรรม การจัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ บทบาทของนักพัฒนา/นักวิจัยเป็นฝ่ายผลักดันแผนงานและปฏิบัติการร่วมกับผู้นำ หรืออาจมีกิจกรรมที่สามารถสร้างความสนใจร่วมหรือเป็นผลประโยชน์ต่อครอบครัวของสมาชิก โดยสามารถจัดขึ้นโดยไม่ยาก หรืออาจประสานงาน ประสานแผน

ประสานทรัพยากรจากหน่วยงานรัฐ เอกชนมาร่วมสนับสนุนกิจกรรมนั้นๆ เช่น กิจกรรมเผาถ่านโดยเตาเผาประสิทธิภาพสูง การสาธิตการปุ๋ยชีวภาพ ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้สามารถสร้างบรรยาศและเป็นเครื่องยึดโยงความสัมพันธ์ของฐานสมาชิกได้เป็นอย่างดี และอาจเป็นวิธีผ่อนคลายความเครียดจากเรื่องหนักๆของคนทำงานได้เป็นอย่างดี แต่ถ้าคิดอย่างจริงจังขึ้นมากิจกรรมเหล่านี้สามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงเพิ่มพลังให้กับ "สิทธิชุมชน" ได้ทั้งสิ้น

๑๐.๓.๗ การส่งเสริมให้พัฒนาองค์ความรู้ของชุมชน

เป็นการสนับสนุนให้ชาวบ้านพัฒนาองค์ความรู้ของตนเองเพื่อตอบโต้ความรู้กระแสหลัก วางรากฐานในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และการค้นหาปัญหา แนวทางแก้ไขเพื่อนำไปสู่การวางแผนการจัดการชุมชน ในกระบวนการพัฒนาข้อมูลองค์ความรู้นักพัฒนา/นักวิจัยต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ผู้ช่วยนักวิจัยชาวบ้าน” มีบทบาทในการปรึกษาหารือ ตั้งแต่การสร้างโจทย์ สร้างเครื่องมือ สร้างกระบวนการศึกษา การบันทึก การผลิตเอกสารให้กับงานวิจัยของชาวบ้าน จากประสบการณ์ในพื้นที่วิจัยทุกพื้นที่ พบว่ากระบวนการวิจัยของชาวบ้านสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในขึ้นมาอย่างสำคัญ การวิจัยสามารถสร้างกระบวนการคิดอย่างเป็นขั้นเป็นตอนและมีเป้าหมาย เกิดการ "รู้เขารู้เรา" เกิดความมั่นใจใน "สิทธิของชุมชน" เกิดความตระหนักถึงภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ที่ชุมชนมีอยู่ เกิดความเข้าใจสถานการณ์ภายนอกที่มาเกี่ยวข้องโดยสามารถเชื่อมโยงกับปรากฏการณ์ภายในอย่างอย่างเป็นระบบ ทั้งยังเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมจากคนที่เคยถูกละเลยในการพัฒนาที่ผ่านมาของชุมชน เช่น ผู้เฒ่า ผู้หญิง เด็ก และคนด้อยโอกาสในชุมชน งานวิจัยได้เปิดพื้นที่ให้พวกเขาใช้ศักยภาพที่มีอยู่ในการร่วมส่วนให้งานวิจัยเป็นไปอย่างรอบด้าน มีชีวิตชีวา

กรณีการวิจัยของชาวชุมชนบ้านหนองดู่ มีการจัดตั้งทีมวิจัย ๕ คน มีการอบรมและทำความเข้าใจกระบวนการและวางแผนร่วมกัน มีการแบ่งกันเก็บข้อมูลชุมชนแต่ละด้าน มีการไปศึกษาประสบการณ์ภายนอกมาประกอบการเรียนรู้ของชุมชน รวบรวม เขียนข้อมูลที่ศึกษา แล้วนำเสนอเพื่อการตรวจสอบร่วมกันกับสมาชิกชุมชนและผู้นำจากหมู่บ้านอื่นในท้องถิ่นเดียวกัน กระบวนการดังกล่าวทำให้ชาวบ้านค้นพบปัญหา ความเปลี่ยนแปลงและองค์ความรู้ดั้งเดิมของชุมชน นำไปสู่การวางแผนการแก้ไขปัญหาและสร้างความร่วมมือของคนในชุมชนและท้องถิ่นได้ จนมีการตัดสินใจร่วมอย่างมั่นใจที่จะใช้สิทธิชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากลำน้ำซีอันเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์ของรัฐโดยการก่อสร้างฝายหินทิ้ง และสร้างแผนชุมชนด้านอื่นๆ กรณีชุมชนบ้านโนนป่าก่อ มีการใช้กระบวนการเดียวกันในการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์และข้อมูลพื้นฐานด้านต่างๆของชุมชนเพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียว การวางแผนและจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเป็นองค์รวม และจัดการสร้างกฎกติกาชุมชนอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรร่วมกัน ส่วนกรณีลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำซี การวิจัยของชาวบ้านถือเป็นเครื่องมือ

สำคัญในการสลายความขัดแย้งภายในลงไประดับหนึ่ง และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นถือเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนของเครือข่าย

ที่สำคัญ นักพัฒนา/นักวิจัยต้องเรียนรู้กระบวนการวิจัยให้ถ่องแท้ระดับที่จะสามารถนำพาชาวบ้านในการทำวิจัยได้ หรือมีกระบวนการฝึกอบรมและมีที่ปรึกษาภายนอกคอยให้คำแนะนำอย่างใกล้ชิด กรณีทีมงานโครงการสิทธิชุมชนศึกษาที่ดำเนินเสร็จสิ้นลงไปนี้ไม่สามารถนำเป็นแบบอย่างที่ดีได้ เพราะทีมงานทุกระดับไม่มีความรู้ด้านการวิจัยเพียงพอและขาดการสนับสนุนที่เพียงพอจากผู้รู้ การทำงานวิจัยร่วมกับทีมวิจัยไทบ้านในช่วงแรกๆ จึงเป็นไปอย่างทุลักทุเลและบั้นปลายทีมโครงการต้องใช้เวลาปีกว่าๆ มานั่งจัดทำรายงานที่ควรจะทำให้เสร็จตามแผนมาแล้วในแต่ละระยะ

๑๐.๓.๘ การร่วมปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน

ในกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน นักพัฒนา/นักวิจัยในฐานะผู้ส่งเสริมจำเป็นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในปฏิบัติการใช้สิทธิ์ร่วมกับชาวบ้านในทุกระดับ จนเราเรียกกระบวนการวิจัยที่เกิดขึ้นนี้ว่า "การวิจัยปฏิบัติการเชิงลึก" คือเข้าไปมีส่วนร่วมตั้งแต่ระดับท้องถิ่นถึงระดับนโยบาย โดยเฉพาะในช่วงการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาระดับนโยบาย เมื่อชาวบ้านต้องเผชิญกับแรงกดดันจากเจ้าหน้าของรัฐ, คำถามจากสื่อมวลชน แล้วยังต้องเจรจาเพื่อแก้ปัญหาซึ่งล้วนเป็นสิ่งที่ไม่คุ้นเคย และเป็นเงื่อนไขลดทอนสมรรถภาพในการใช้สิทธิของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ในสถานการณ์เช่นนี้นักวิจัยจึงต้องเข้าไปสนับสนุนในด้านข้อมูล การประสานงานและการจดบันทึกร่วมกับชาวบ้าน แต่กระบวนการตัดสินใจต่อการแก้ไขปัญหายังเป็นบทบาทของชาวบ้าน ดังจะเห็นได้ว่า นักพัฒนา/นักวิจัยจะเข้าร่วมเป็นกรรมการแก้ไขปัญหาระดับต่างๆ ร่วมกับชาวบ้านตลอด การเข้าร่วมของนักพัฒนา/นักวิจัยนอกจากจะเป็นการช่วยเหลือทางด้านเทคนิคแล้ว ยังส่งผลทางด้านจิตใจและความเชื่อมั่นของชาวบ้าน จากการศึกษาพบว่าในช่วงแรกของการรวมตัวกัน ชาวบ้านไม่มีความมั่นใจในสิทธิของตัวเองและเกรงกลัวอำนาจของราชการ การที่มีบุคคลภายนอกเข้าร่วมในปฏิบัติการทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจมากขึ้น ด้วยความรู้สึกว่าการปฏิบัติการของตนเองมีสักขีพยาน มีพี่เลี้ยง และในบางสถานการณ์ พี่เลี้ยงสามารถแสดงบทบาทในการถ่วงดุลให้เวทีประชุมเจรจาเป็นไปอย่างมีความเท่าเทียม ชาวบ้านไม่ถูกกดบทบาทหรือครอบงำโดยข้าราชการ โดยการทักท้วง การขัดจังหวะและการให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์ต่อเงื่อนไขการประชุมเจรจา

อนึ่ง ฝ่ายรัฐและสังคมทั่วไปยังมีอคติต่อการมี "ที่ปรึกษา" ของชาวบ้านอยู่มาก โดยมองว่าเป็นผู้แทรกแซงระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน แต่กระบวนการเรียนรู้และกระบวนการใช้สิทธิ์ที่เกิดขึ้นได้สร้างบทเรียนให้แก่สังคมเป็นอย่างดีว่า เป็นความชอบธรรมอย่างยิ่งที่ชาวบ้านต้องมีที่ปรึกษา เพราะฝ่ายรัฐนั้นล้วนมีจัดจ้างที่ปรึกษาในทุกขั้นตอนของการทำงาน และมีการทำกันอย่างเป็นธุรกิจด้วยซ้ำ ในบางเวทีเจรจา เช่นกรณีเขื่อนหัวนา ผู้ที่มานั่ง

เจรจากับชาวบ้านเรื่องการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมก็คือนักวิชาการระดับดอกเตอร์ซึ่งเป็นลูกจ้างของบริษัทที่ปรึกษาที่หน่วยงานราชการจ้างด้วยราคาแพง ในการเจรจาระดับกระทรวงชาวบ้านมักต้องเจรจากับรัฐมนตรีซึ่งมีที่ปรึกษาด้านต่างๆ นั่งขนาบข้างคอยช่วยเหลือ

ในทางที่เป็นธรรม ควรมีระเบียบกฎหมายให้รัฐจ่ายงบประมาณสำหรับจ้างที่ปรึกษาให้ชาวบ้านในการดำเนินการแก้ปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาของรัฐด้วยซ้ำไป

๑๐.๓.๙ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร

ในการสร้างเครือข่ายเพื่อสร้างสิทธิชุมชน ในวิถีปกติ ชาวชุมชนมีเครือข่ายอยู่แล้ว เช่น สายเครือญาติทั้งในและต่างชุมชน เครือข่ายของการพึ่งพากันระหว่างชุมชน เช่น เครือข่ายเสี่ยว และเครือข่ายตามความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่น การสร้างเครือข่ายในระดับท้องถิ่นจะเป็นไปตามธรรมชาติ แต่การสร้างเครือข่ายความร่วมมือในระดับที่กว้างออกไปต้องอาศัยอาศัยกระบวนการอีกหลายอย่าง แม้ชาวชุมชนหลายพื้นที่จะประสบปัญหาเดียวกันอยู่ แต่ในแต่ละพื้นที่ล้วนมีระบบความสัมพันธ์ตามลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป เช่น ความสัมพันธ์กับนักการเมืองคนละฝ่าย ความใกล้ชิดและการรับผลประโยชน์ต่อโครงการพัฒนานั้นๆ ทั้งผลประโยชน์เฉพาะหน้า เช่น การเป็นลูกจ้างทำงานในโครงการ หรือผลประโยชน์ระยะยาวจากการมีโครงการนั้น การจัดตั้งของทางราชการที่ต่างกัน การมีลักษณะวัฒนธรรมทางการเมืองท้องถิ่นที่ต่างกันตามลักษณะเฉพาะของประวัติศาสตร์หรือชาติพันธุ์

ดังนั้น การสร้างเครือข่ายเพื่อเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนจึงมีความจำเป็นในการสร้างชุดการอธิบาย เป้าหมายหรือข้อเรียกร้องที่จะสามารถเป็นจุดดึงดูดความสนใจและสร้างจุดร่วมทางผลประโยชน์ของผู้ที่จะร่วมขบวนเป็นเครือข่ายอันกว้างขวางออกไปได้ เช่นการสร้างเป้าหมายของเครือข่ายลุ่มน้ำชีเพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมผิดฤดูกาล สามารถสร้างความเข้าใจร่วมของคนทั้งลุ่มน้ำ การเชื่อมโยงประเด็นความขัดแย้งหลากหลายรูปแบบที่เกิดขึ้นในชุมชนต่างๆ รอบป่าภูสีฐานให้เห็นเหตุปัจจัยร่วมว่าเกิดจากรากเหง้าของนโยบายป่าไม้เช่นเดียวกัน เป็นต้น การขยายเครือข่ายยังขึ้นอยู่กับปัจจัยความแข็งแรงของ "แม่ข่าย" เช่น ผู้นำ และระบบการจัดการต่างๆ ที่เชื่อถือได้

เครือข่ายในระดับที่กว้างออกไป นักพัฒนา/นักวิจัยอาจต้องมีบทบาทอยู่มากในการประสานหนุนช่วย และพบว่าการดำเนินงานและการขับเคลื่อนของเครือข่ายระดับสมัชชาต่างๆ ล้วนต้องอาศัยบทบาทของปัญญาชนซึ่งเป็นพันธมิตรของชาวบ้านในการหนุนช่วยทั้งสิ้น

ในการสร้างความสัมพันธ์กับพันธมิตรกลุ่มอื่นๆ ในสังคมก็เช่นกัน นักพัฒนา/นักวิจัยล้วนมีบทบาทหลักในการเชื่อมโยงในระยะแรก ต่อเมื่อชาวชุมชนมีความคุ้นเคยและสามารถเข้าถึง ติดต่อประสานได้เองแล้วจึงค่อยลดบทบาทลงไป สิ่งจำเป็นในการประสานหา

พันธมิตรนั้นก็คือข้อมูลที่เพียงพอและความตรงไปตรงมาบนจุดยืนของการแก้ไขความเดือดร้อนของชุมชน ไม่มีผลประโยชน์หรือวาระอื่นๆแอบแฝง

๑๐.๓.๑๐ กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน

การสรุปบทเรียนของชุมชน เป็นกระบวนการเพื่อการสรุปข้อคิดเพื่อการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงที่เกิดขึ้นและเพื่อยกระดับการเคลื่อนไหวในอนาคตให้ได้ผลดียิ่งขึ้น นักพัฒนา/นักวิจัยต้องไม่ละเลยที่จะสร้างเงื่อนไขให้มีการสรุปบทเรียนทุกครั้งหลังการปฏิบัติการสิ้นสุดลง ชาวบ้านจะมีบทเรียนรู้แบบ "สดๆ" ที่สามารถสร้างความตระหนักและนำเป็นข้อคิดในการพัฒนายุทธวิธีในการเคลื่อนไหวให้ดีกว่าต่อไป กระบวนการสรุปบทเรียนที่ดีต้องจัดสรรเวลาให้พอเพียง ทำร่วมกันอย่างเห็นความจำเป็นและมีสมาธิ คำถามสำคัญของการสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการก็คือ ที่คิดไว้เป็นอย่างไร ที่เกิดขึ้นเป็นอย่างไร อะไรคือจุดบกพร่อง อะไรเป็นจุดดี คราวต่อไปมีอะไรที่จะต้องพัฒนา จะเตรียมความพร้อมเพื่อการปฏิบัติการคราวต่อไปกันอย่างไร

การสรุปบทเรียนควรเกิดขึ้นในรอบการเคลื่อนไหวสำคัญ เช่น ในรอบปีหรือครึ่งปี ใช้กระบวนการฝึกอบรมอย่างมีส่วนร่วม มีผู้อำนวยความสะดวก และวิทยากรภายนอกเป็นผู้ร่วมแลกเปลี่ยนวิพากษ์วิจารณ์ มีการบันทึกบทเรียนอย่างเป็นระบบ และนำสู่การวางแผนเพื่อพัฒนาศักยภาพของกลุ่ม/เครือข่ายต่อไป

บทที่ ๑๑

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยได้ค้นพบลักษณะและคุณค่าของสิทธิชุมชน เงื่อนไขของการละเมิดสิทธิ์ ศักยภาพในการใช้สิทธิ์ และบทเรียนสำคัญในการใช้สิทธิ์ของชุมชน คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น, ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ, ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชนและข้อเสนอต่อการวิจัยในอนาคต ดังนี้

๑๑.๑ ข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น

๑๑.๑.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน

๑) ชุมชนต้องเชื่อและตระหนักว่า “ชุมชน” คือ “สถาบัน” หนึ่งที่มีโครงสร้างและกลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตนเอง มีภูมิปัญญา มีวัฒนธรรม จารีตประเพณีอันดีงามของตนเอง มีการปกครองตนเองและปรับตัวตามความเปลี่ยนแปลงภายในและจากภายนอกตลอดเวลา ชุมชนเป็นที่ที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยแก่คน และชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม เพราะเป็นผู้ออกแรงก่นสร้างมา ใช้ประโยชน์และดูแลกันมายาวนาน

๒) ชุมชนต้องเชื่อใน "สิทธิ" ของตนเองที่มีมาแต่เดิม สิทธิของชุมชนวางอยู่บนหลักศีลธรรมและจารีตประเพณี ที่ผ่านมาชุมชนสูญเสียอำนาจในการจัดการพัฒนาตนเอง ถูกละเมิดสิทธิ์มากมายจากระบอบประชาธิปไตยตัวแทนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยม บัดนี้ได้เวลาต้องทบทวน สังคมต้องจัดสรรอำนาจกันใหม่ โดยชุมชนต้องลุกขึ้นมาปฏิบัติเพื่อยืนยันและปกป้องสิทธิของตนเอง

๓) ชุมชนต้องแสดงสิทธิโดยการกำหนดอนาคตของตนเอง รื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมและจิตสำนึกที่ดีของชุมชนมาประยุกต์สร้างสรรค์ทางเลือกด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การจัดการทรัพยากรขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน และสร้างภูมิคุ้มกันการคุกคามจากภายนอก

๑๑.๑.๒ ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาของชุมชน

๑) สร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนให้รู้เท่าทันการครอบงำจากภายนอก ศึกษาทบทวนปัญหาและศักยภาพของชุมชนที่จะพัฒนาตนเอง โดยการตั้งวงแลกเปลี่ยนกันเอง เชิญวิทยากรภายนอก ศึกษาดูงาน เข้าร่วมอบรมสัมมนา ตั้งกลุ่มศึกษาวิจัย รวบรวมข้อมูลฐานทรัพยากรของชุมชน ความรู้เกี่ยวกับวิถีการทำมาหากิน วิถีชีวิตวัฒนธรรม เพื่อตระหนักในเอกลักษณ์และพลังของชุมชน ความรู้ที่เกิดขึ้นสามารถใช้ในการเผยแพร่อธิบายสิทธิชุมชนต่อสังคม ใช้ในการเจรจาต่อรอง ต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ์จากภายนอกและใช้ในการผลักดันประสานองค์กรรัฐให้มีนโยบายสนับสนุนชุมชน กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวชาวชุมชนสามารถแสวงหาผู้สนับสนุนจากภายนอก เช่น สถาบันวิชาการ องค์กรอิสระ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มครูอาจารย์ ปัญญาชนท้องถิ่นและองค์กรรัฐที่ก้าวหน้า

๒) จัดทำแผนที่และทะเบียนทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า และทรัพยากรอื่นของชุมชน อธิบายสิทธิที่ชุมชนยอมรับกันเองตามจารีตประเพณี พื้นที่ที่คนทั้งชุมชนถือสิทธิร่วมกัน หรือสิทธิของบุคคลในชุมชนที่ชุมชนยอมรับร่วมกัน พิจารณาจัดทำทะเบียนและ “โฉนดชุมชน” กำกับสิทธิ์นั้น ๆ

๓) ทำกิจกรรมดูแลจัดการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชนในรูปแบบป่าชุมชน แหล่งน้ำชุมชน ระบบชลประทานชุมชน แหล่งอนุรักษ์สัตว์น้ำชุมชน แหล่งดินปั้นหม้อของชุมชน ฯลฯ สร้างระเบียบกติกาโดยใช้วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนผสมผสานกับการจัดการสมัยใหม่ สร้างความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมของคนทุกส่วนในชุมชน และการสนับสนุนการถ่วงดุลตรวจสอบจากองค์กรภายนอก แสดงสิทธิโดยประกาศต่อท้องถิ่นและคนภายนอกให้เกิดการยอมรับ โดยการทำกิจกรรมหรือพิธีกรรมสำคัญ

๔) สร้างกิจกรรมทางเลือกการผลิตเพื่อเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ การเลี้ยงวัว – ควาย หัตถกรรมพื้นบ้าน การแปรรูปผลผลิต ผลิตเพื่อบริโภค สร้างความมั่นคงทางอาหารให้มากที่สุด และเหลือเพื่อขายเป็นรายได้ ใช้วัตถุดิบและเมล็ดพันธุ์ท้องถิ่น แรงงานในครอบครัว สร้างตลาดท้องถิ่น หัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากผลผลิตของท้องถิ่น

๕) พัฒนาการรวมกลุ่มโดยใช้หลักสหกรณ์ คือ ความร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันเอง สร้างความเข้มแข็งและอำนาจต่อรองร่วมกันและการสะสมทุนภายในเพื่อสร้างภูมคุ้มกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ สหกรณ์ร้านค้า กลุ่มสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชนและกลุ่มอาชีพต่าง ๆ

๖) สืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่ส่งเสริมศีลธรรมและอุดมการณ์ของชุมชน ทั้งฮีตสิบสองคองสิบสี่ ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น รักษาแก่นสารที่ดีงาม กำจัดกระพี้ออกไป และสร้างกระบวนการเรียนรู้สู่คนรุ่นใหม่ เช่น สร้างหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน การส่งเสริมเยาวชน เชิดชูผู้นำที่มีศีลธรรม ผู้นำบารมี

๗) สร้าง “แผนพัฒนาของชุมชน” จากฐานความรู้ของชุมชนให้องค์กรภายนอก เช่น หน่วยงานรัฐ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรแหล่งทุนสนับสนุนตามแผนของชุมชน มิใช่ให้องค์กรภายนอกคิดแผนมาให้ทำ ชุมชนต้องเป็น “เจ้าภาพ” ในการพัฒนาตนเอง มิใช่ “แขก” ที่คอย “มีส่วนร่วม” กับองค์กรภายนอก

๘) กรณีชุมชนถูกละเมิดสิทธิ์ ถูกผลกระทบเสียหายจากการพัฒนาจากภายนอก ชุมชนควรรวมกลุ่ม หาข้อมูลศึกษาปัญหาอย่างถ่องแท้ ขยายเครือข่าย สร้างจุดยืน แสวงหาพันธมิตรภายนอกสนับสนุนร้องเรียนต่อรัฐตามลำดับขั้น ถ้าไม่สำเร็จควรปฏิบัติการสิทธิชุมชนด้วยกระบวนการสันติวิธี เช่น การชุมนุมอย่างสงบ การเจรจา การรณรงค์เผยแพร่ปัญหาและข้อเสนอแนะต่อสังคม การดื้อแพ่งถ้าจำเป็น การใช้กลไกกฎหมาย เช่น ฟ้องศาลปกครอง การร้องเรียนองค์กรอิสระ กลไกกรรมาธิการรัฐสภา เป็นต้น ขณะเคลื่อนไหว ควรคิดควบคู่ไปกับการสร้างทางเลือกตามข้อเสนอ ๑ - ๗ ไปด้วยเพื่อการสร้างฐานเศรษฐกิจและการสร้างความสัมพันธ์ต่อเนื่องของสมาชิก และทางเลือกเหล่านี้ยังแสดงตัวเป็นทางเลือกคู่แข่งคู่ขนานกับโครงการที่ไม่เหมาะสมจากภายนอกด้วย

๑๑.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ

๑๑.๒.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการ

๑) รัฐและสังคมต้องเคารพสิทธิของชุมชนดั้งเดิม อันเป็นสัดส่วนพื้นที่และประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นระบบสิทธิ์ที่หลากหลายซับซ้อน เป็นสิทธิเชิงซ้อนมีความละเอียดอ่อน ซึ่งมีจุดแข็งสามารถอำนวยความเป็นธรรมให้แก่สมาชิกชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นระบบสิทธิ์ที่ตั้งอยู่บนฐานศีลธรรมจารีตประเพณี ระเบียบกฎหมายของรัฐเกี่ยวแก่การจัดสรรจัดการทรัพยากรที่รับรองเพียงสิทธิเอกชนและและสิทธิรัฐดั่งที่เป็นอยู่ขัดแย้งกับความเป็นจริงดังกล่าว

๒) ต้องคำนึงและตระหนักว่าชุมชนเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่มีการจัดการดูแลตนเองของหมู่ประชากรของประเทศ มิใช่เป็นเพียงที่อาศัยของปัจเจกชน หลักนโยบายและกฎหมายต้องเปิดโอกาสและส่งเสริมให้ชุมชนจัดระบบปกครองตนเองอย่างแท้จริง หลักกระจายอำนาจต้องคืนอำนาจการปกครองตนเองและการกำหนดอนาคตของตนเองแก่ชุมชนอย่างแท้จริง บนฐานของระบบนิเวศน์วัฒนธรรมและระบบสิทธิชุมชนอันหลากหลาย มิใช่การสร้างหน่วยราชการย่อยแบบรวมศูนย์อำนาจขึ้นในท้องถิ่นเช่นปัจจุบัน

๓) การจัดการทรัพยากรต้องมีมิติการมองทรัพยากรแบบองค์รวม พิจารณาถึงความสัมพันธ์ของทรัพยากรทุกอย่างบนฐานภูมินิเวศน์หนึ่ง ๆ วิธีคิดแบบแยกส่วนนำมาซึ่งการพัฒนาที่ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศน์ ทำลายวัฒนธรรมชุมชนละเมิดสิทธิชุมชนเสมอ ๆ

๔) ควรผลักดันเศรษฐกิจชุมชน เศรษฐกิจพอเพียงให้มีสถานะและขนาดเพียงพอที่จะคานดุลกับเศรษฐกิจทุนนิยม ทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศแบบทุนนิยมเสรีโดยเน้นอุตสาหกรรมที่ใช้อยู่ในปัจจบันนั้น มุ่งใช้ทรัพยากรอย่างล้างผลาญ ขูดรีดทรัพยากรจากชุมชนท้องถิ่น ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและปัญหาทางสังคม เป็นภัยคุกคามสิทธิชุมชนโดยตรง

๑๑.๒.๒ ข้อเสนอการปรับปรุงกฎหมายและนโบายสาธารณะ

๑) ดำเนินการผลักดันพระราชบัญญัติสิทธิชุมชน ตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ โดยกระบวนการยกร่างที่เปิดโอกาสให้ชุมชนร่วมเรียนรู้อย่างกว้างขวาง ด้วยการรวบรวมองค์ความรู้จากชุมชนในภูมินิเวศน์และวัฒนธรรมอันหลากหลาย อาจใช้เวลา ๓ - ๕ ปี เพื่อการสร้างองค์ความรู้พร้อมกระบวนการเรียนรู้ทั่วสังคม พิจารณาใช้กระบวนการเรียนรู้ตามบทเรียนของงานวิจัยนี้

๒) ทบทวนและยกเลิกบรรดาระเบียบกฎหมายและวิธีปฏิบัติของราชการที่ขัดต่อสิทธิชุมชน โดยตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในลักษณะพหุภาคีเพื่อตรวจสอบทบทวน

๓) ร่าง พ.ร.บ ทรัพยากรน้ำ ที่ดำเนินการผลักดันอยู่ในปัจจุบันต้องเกิดการทบทวนด้วยหลักสิทธิชุมชน

๔) บรรดาโครงการที่เกิดผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและชุมชนท้องถิ่น รัฐต้องกำหนดระเบียบให้มีการติดตามศึกษาผลกระทบอย่างเคร่งครัด และกำหนดให้มีกระบวนการติดตามผลกระทบหลังเสร็จสิ้นโครงการ โดยชุมชนมีส่วนร่วม ทำทุกระยะ ๕ ปี เพื่อเป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

๕) โครงการในข้อ (๔) รัฐต้องตั้งกองทุนประกันความเสี่ยงเพื่อรองรับความเสียหายที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต โดยคิดสัดส่วนร้อยละ ๑๕ ของงบประมาณโครงการ

๖) นำกองทุนจากข้อ (๕) ของโครงการทุกประเภททั่วประเทศมาสมทบจัดตั้งเป็น ”กองทุนส่งเสริมสิทธิชุมชน” เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชนของชุมชนทั่วไป

๑๑.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน (องค์กรอิสระมหาชน, องค์กรพัฒนาเอกชน, สถาบันวิชาการ, ประชาสังคมและองค์กรภาครัฐที่มีภารกิจเกี่ยวข้อง)

๑) สร้างเวทีเรียนรู้ เวทีสาธารณะเพื่อยกระดับองค์ความรู้และประสบการณ์ – บทเรียนด้านสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง

๒) สร้างเครือข่ายทางด้านข้อมูลและความร่วมมือในการส่งเสริมสิทธิชุมชนและการวิจัยและพัฒนา

๓) ผลักดันให้เกิด "สมัชชาสิทธิชุมชน" ตามฐานภูมินิเวศน์ต่างๆ หรือตามฐานจังหวัด มีสถาบันวิชาการเป็นหน่วยประสานและทำฐานข้อมูล มีอาสาสมัครประสานงานและดำเนินการเฉพาะด้าน

๔) เชื่อมโยงภาครัฐ–ทุนที่ก้าวหน้าในการสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชน

๕) เผยแพร่ความรู้ ประสบการณ์สิทธิชุมชนต่อสาธารณะอย่างต่อเนื่อง

๖) ผลักดันให้เกิดกองทุนเพื่อสิทธิชุมชนตามข้อเสนอข้างต้น

๑๑.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต

๑) วิจัยระบบสิทธิชุมชนในมิตินิติศาสตร์ จากกฎจารีตประเพณีของชุมชนเพื่อเป็นฐานความรู้จากชุมชนไทยในการปรับปรุงกฎหมายของประเทศ

๒) วิจัยเชิงปฏิบัติการในการสร้างเครือข่ายสิทธิชุมชน เช่น เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าทามชุมชน และการจัดตั้งสมัชชาสิทธิชุมชนในแต่ละพื้นที่

๓) วิจัยด้านเศรษฐกิจชุมชนบนฐานทรัพยากร ให้เห็นสัดส่วนขนาดเศรษฐกิจ-ชุมชนที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชน และขนาดของเศรษฐกิจชุมชนในสัดส่วนของเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อผลักดันทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจภาคส่วนที่ “มิใช่ทุนนิยม”

๔) วิจัยเชิงปฏิบัติการกระบวนการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อสร้างจิตสำ-นึกสิทธิชุมชน

๕) วิจัยทางเลือกในการจัดการน้ำโดยชุมชนท้องถิ่นในขอบเขตลุ่มน้ำ เพื่อเป็นฐานข้อมูลในการวางแผนลุ่มน้ำให้เกิดประโยชน์จริงต่อชุมชนมากที่สุด เป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม และเป็นเครื่องมือในการผลักดันการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพราะการจัดการน้ำกำลังเป็นวาระสำคัญของสังคม.

บรรณานุกรม

กนกศักดิ์ แก้วเทพ. **การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี ๒๕๑๖ - ๒๕๑๙ :สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยใน เส้นทางชาวนาไทย รำลึก ๒๕ ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย**: คณะกรรมการจัดงานโครงการเส้นทางชาวนาไทย, ๒๕๔๒.

กฤษฎา บุญชัยและพรพนา ก๊วยเจริญ.**ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน, ๒๕๔๓.

เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน.“**โขง ชี มูนกับความล้มเหลว”,** เอกสารประกอบงานสัมมนาบทเรียนการจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสาน : กรณีศึกษาโขง ชี มูล เสนอที่อาศรมดอนแดง จ.มหาสารคาม ๑๔ - ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๔(อัดสำเนา)

จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตและวิธีคิดต่อวิถีการผลิตแบบพอเพียงของคนอีสาน**. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๓

จิตร ภูมิศักดิ์, **ความเป็นมาคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอมฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๐.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา (บรรณาธิการ). **พลวัตสิทธิชุมชน :กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา.** กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **การเมืองสองฝั่งโขง งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. ๒๔๗๖ – ๒๔๗๙.** กรุงเทพ ฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.

ดนุพล ไชยสินธุ์ และคณะ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. **สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน “โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติธรรม,๒๕๔๗

เตช บุนนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,** พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

เติม วิภาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**.กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.

ธาดา สุทธิธรรม. **ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : พิมพ์พัฒนา, ๒๕๔๔.

ธาดา สุทธิธรรม. **"รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ การพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำแม่น้ำมูล**, "ภาควิชาพื้นฐานสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๖.

บำรุง บุญปัญญา. **บันทึกการบรรยายเรื่องนิเวศวัฒนธรรม.** โรงเรียนเด็กรักป่า จ.สุรินทร์, ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๔๙

บำรุง บุญปัญญา. **แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน**,โครงการหนังสือดอกติ้วป่า, พิมพ์ครั้งที่๑, ๒๕๔๙.

ประภาส ปิ่นตบแต่ง. **การเมืองบนท้องถนน ๙๙ วัน สมัชชาคนจนและประวัติศาสต์การเดินขบวน ชุมนุมประท้วงในสังคมไทย**. กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์ต้นตำรับ, ๒๕๔๑.

ประภาส ปิ่นตบแต่งและคณะ. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ นโยบายรัฐกับการละเมิดสิทธิชุมชน.** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๕.

ประเวศ วะสี. **"ยุทธศาสตร์การจัดการเรียนรู้ของชุมชนในทศวรรษใหม่,"** ใน สิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร. **กระบวนทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน.** กรุงเทพ ฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.๒๕๔๘.

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา.** กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.), ๒๕๔๓.

ปราณี วงศ์เทศ,**สำนึกเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์อุษาคเนย์** ใน สังคมและวัฒนธรรมไทย, ศูนย์มานุษวิทยาสิรินธร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.

ปราโมทย์ ผลภิญโญและคณะ. **โครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาท ความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**.(มปพ).

พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน**, สำนักงานสนับสนุนกองทุนเพื่อการวิจัย, ๒๕๔๖.

ไพโรจน์ พลเพชร, **"บันทึกการอบรมกฎหมายรัฐธรรมนูญเกี่ยวกับสิทธิชุมชน,"** โดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน จัดที่คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์. **สร้างสันติด้วยมือเรา คู่มือสันติวิธีสำหรับนักปฏิบัติการไร้ความรุนแรง.** กรุงเทพ ฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๓.

ยศ สันติสมบัติ. **ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ, ๒๕๓๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

วิยุทธ์ จำรัสพันธ์และประสิทธิ์ คุณรัตน์. **ชุมชนกับการจัดการทรัพยากธรรมชาติภาคอีสานในพลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย.**กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๓.

วีระ สมบูรณ์. **รัฐธรรมในอดีต**. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน จำกัด,๒๕๓๓.

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. **ทุ่งกุลา "อาณาจักรเกลือ" จากยุคแรกเริ่มล้าหลังสู่ยุคมั่งคั่งข้าวหอม**, สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.

สนั่น ชูสกุลและคณะ. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีภูสีฐาน**, พฤศจิกายน ๒๕๔๙.

สดใส สร่างโศรกและคณะ. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำซี**, ตุลาคม ๒๕๔๙.

สนั่น ชูสกุลและคณะ. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำมูน**, กันยายน ๒๕๔๙.

สมชาย ปรีชาศิลปะกุล. **สันติวิธี : ทางเลือกแห่งอดีตหรืออนาคต**. วารสารฟ้าเดียวกัน ฉบับที่ ๔ เดือนตุลาคม – ธันวาคม ๒๕๔๖.

สวิง บุญเจิม. ป.ธ. ๙, M..A. **ผญา ตำรามรดกอีสาน ๓**. อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๔๗.

สำนักงานพลังงานแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ร่วมกับ สำนักงานกลาง คณะกรรมการประสานงานสำรวจลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง (ชั่วคราว). **"องค์กรและบทบาท"** เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง, เสนอที่ ขอนแก่นโฮเต็ล ขอนแก่น, ๑๑ สิงหาคม ๒๕๓๒. (เอกสารโรเนียว)

สำลี รักสุทธิ. **ฮีตสิบสอง คลองสิบสี่ ประเพณีของดีอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พัฒนศึกษา, ๒๕๔๔.

สุทิตย์ อบอุ่น พระมหา. **นวัตกรรมการเรียนรู้ : คน ชุมชน และการพัฒนา.**กรุงเทพ ฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข,๒๕๔๘.

เสน่ห์ จามริก.“**บทสังเคราะห์งานวิจัย : สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล**” ใน **สิทธิชุมชนท้องถิ่น ภาคอีสาน**. บรรณาธิการวิชาการโดย ชลธิรา สัตยาวัฒนา. กรุงเทพ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗

เสน่ห์ จามริกและยศ สันติสมบัติ. **ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๓๖

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **พลังลาวชาวอีสานมาจากไหน?,** สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙,

สุริยา สมุทรคุปต์. **จากยอดห้วยถึงบุญบึง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี.** นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, ๒๕๓๖.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชี กับการใช้และการเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ.** เอกสารประกอบการเสวนาประชาคม “จากการตั้งถิ่นฐานภูมิปัญญาการจัดการน้ำ ถึงบูรณาการอนุรักษ์และฟื้นฟูลำน้ำชีอย่างยั่งยืน,” เสนอที่ศาลาประชาคม จังหวัดขอนแก่น ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ๒๔๘๘ – ๒๕๔๔**. กรุงเทพฯ : สำนักงานสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต,ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **ประวัติอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม. มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๑.

สุวิไล เปรมศรี. **ภาษาและชาติพันธุ์ในเขตที่ราบสูงโคราช ใน สังคมและวัฒนธรรมไทย,** ศูนย์มานุษวิทยาสิรินธร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.

อนุสรณ์ อุณโณ. **ขบวนการสิทธิเหนือทรัพยากรส่วนรวมในสังคมไทย: เกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทระบอบกรรมสิทธิ์เหนือทรัพยากรส่วนรวม**: โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีเมือง, ๒๕๔๗

อรรถ นันทจักร. **จากหมู่บ้านมิตรภาพบ้านนาจอกสู่การเรียนรู้เรื่อง ไทย-เวียดนาม โฮ จี มินท์ กับประเทศไทย: หลากความคิด หลายความเห็น**, โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ตุลาคม ๒๕๔๘.

อานันท์ กาญจนพันธ์. **มิติชุมชน วิธีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย,๒๕๔๔.

อานันท์ กาญจนาพันธุ์. **วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย,๒๕๔๔.

เอกสารประกอบ **การสัมมนาเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน.** กองเลขานุการเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน. วันที่ ๑๕ – ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๗. อาศรมดอนแดง จ.มหาสารคาม วันที่ ๑๔ - ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๔. (อัดสำเนา)

ฤทธิ์ ศิริมาตย์, สมหมาย เปรมจิต. **หลวงพ่อขี้หอม(เจ้าราชครูโพนสะเม็ก). พระสงฆ์ผู้นำชุมชนและการเมืองสองฝั่งโขง**. ๒๕๔๔.

ภาคผนวก ก

รายชื่อนักวิจัยชาวบ้านราษีไศล

๑.กลุ่มนักวิจัยฐานทรัพยากร

๑.๑ วิจัยองค์ความรู้การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ทามลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

นายพุฒ บุญเต็ม บ้านดอนจิก อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

นายไพฑูรย์ โถทอง บ้านผึ้ง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๕ คน และมี ไพรินทร์ เสาะสาย เป็นผู้ช่วยวิจัย)

๑.๒ วิจัยการเกษตรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์ป่าบุ่งป่าทาม

นายสมัย หงษ์คำ บ้านเพียมาตร อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

นายอภิรักษ์ สุทาวัน บ้านเหล่าโดน อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี สนั่น ชูสกุล ร่วมที่ปรึกษา)

๑.๓ วิจัยแนวทางการฟื้นฟูผักพื้นบ้านในพื้นที่ทามโดยชุมชน

นางผา กองธรรม บ้านดอนสำราญ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

นางกรรณิภา สังเสน บ้านดอนจิก อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี ปราณี มัคนันท์ ร่วมที่ปรึกษา)

๑.๔ วิจัยการเลี้ยงวัวควายที่เหมาะสมในพื้นที่ทาม

นายบุญมี โสภังค์ บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

นางสมบัติ ศิลาชัย บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี สนั่น ชูสกุล ที่ปรึกษา)

๑.๕ วิจัยรูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์ของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

นายไพจิต ศิลารักษ์ บ้านผึ้ง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

นางวิชัย พันทอง บ้านยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๗ คน)

๑.๖ งานวิจัยไทบ้านราษีไศล ดำเนินการระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๖–๒๕๔๗ เป็นกลุ่มวิจัยฐานทรัพยากรบุ่งทาม ๗ ประเด็น มีนักวิจัยไทบ้าน กลุ่มละ ๒๐–๓๐ คน รวมทั้งสิ้น ๑๕๔ คน มีเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และโครงการทามมูลเป็นองค์กรที่ปรึกษา

๒.กลุ่มแกนนำรุ่นบุกเบิก

- นายสิงห์ จำเริญ บ้านผึ้ง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ
- นายเสริม สาอุดม บ้านดงแดง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ
- นายจวบ วีระสิงห์ บ้านเพียมาตร อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ
- นางบัวเรียน อินทร์เสาร์ บ้านหนองพอก อ.ศิลาลาด จ.ศรีสะเกษ
- นายสมหมาย แก้วสีหวงษ์ บ้านหนองพอก อ.ศิลาลาด จ.ศรีสะเกษ
- นายบุญมา ลำโกน บ้านดอนสัมพันธ์ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายหรรษ์ เพิ่มผล บ้านทับใหญ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

๓. กลุ่มแกนนำปฏิบัติการสิทธิชุมชนรุ่น ๒

- นายประดิษฐ์ โกศล บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
- นายบุญจันทร์ ขันใกล้ บ้านยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายโอยพร อินศิริ บ้านดงแดง อ.ราษีไศล จ. ศรีสะเกษ

๔. กลุ่มปฏิบัติการทางเลือกงานพัฒนา

- นายเบา สีสาวแห กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายแฉล้ม คงโนนนอก กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นายทองคำ รินทร์ทอง กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นายคำพันธ์ มากยิ่ง กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นางรำพัน จันทะศร ประธานเครือข่ายหัตกรรมกก-ผือทาม
- นางเพชร ทวีสาร กรรมการเครือข่ายหัตกรรมกก-ผือทาม
- นางอำนวย สีหบุตร กรรมการเครือข่ายหัตกรรมกก-ผือทาม
- นางเหรียญ สุธาวรรณ กรรมการเครือข่ายหัตกรรมกก-ผือทาม
- นายบุญส่ง จันทะศร ประธานกลุ่มเกษตรทามมูน
- นายเสงี่ยม วิสัชนาม กรรมการกลุ่มเกษตรทามมูน
- นายบัว มนัยนิล กรรมการกลุ่มเกษตรทามมูน

รายชื่อนักวิจัยเครือข่ายฮักแม่มูนเมืองศรีสะเกษ จ.ศรีสะเกษ

(ชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนหัวนา)

บ้านหนองบัว ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์

๑) นายบุญชู ไชยสิทธิ์
๒) นายเข็มเพชร สมภาวะ
๓) นายมี พื้นอินทร์
๔) นายสมาน บัวแย้ม
๕) นางบุญเหลือ เกตุแก้ว
๖) นางประสิทธิ์ บัวแย้ม
๗) นายจวน ฐานะ
๘) นายสุทา ไชยสิทธิ์
๙) นางสายทอง โพธิ์ขาว

บ้านอีปุ้ง อ.กันทรารมย์

๑) นางลำไย บุญศักดิ์

บ้านโพนทราย ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์

๑) นายพา สายสุนา
๒) นางแพง สายสุนา
๓) นางต๋อง สายสุนา
๔) นางอิน สายสุนา
๕) นางรุณ กิ่งแก้ว

บ้านโนนสังข์ อ.กันทรารมย์

๑) พ่อสมบัติ โนนสังข์

บ้านหนองโอง อ.กันทรารมย์

๑) นายผอง เสนาะศัพท์
๒) นางทัน เพื่อสุข
๓) นางเสี่ยน มุคำ
๔) นางอ่อน จันทร์แจ้ง
๕) นางทองดี พรหมดี

บ้านกอก อ.กันทรารมย์

๑) นายปุ้ย ทาทอง

บ้านหนองเทา อ.กันทรารมย์

๑) นายเชาวลิต สุรวิทย์
๒) นายคำ พวงจำปา
๓) นายบุตรดี บุญถนอม

บ้านเปือย อ.ราษีไศล

๑) นายดี ธรรมบุตร
๒) นางสมร แสงใส
๓) นางผาด จันทะแจ่ม
๔) นางอำคา หนองข่า

บ้านหนองหว้า อ.ราษีไศล

๑) นายไพ กตะศิลา
๒) นางจำรัส กตะศิลา
๓) นายอดิศักดิ์ บุญอินทร์
๔) นายวันดี กตะศิลา
๕) นายสุพรรณ โพธิบุตร

บ้านหนองเม็ก อ.ราษีไศล

๑) นายสำราญ จันลา
๒) นายบุญมา วงศ์ทอง
๓) นายสุดใจ จันทะแจ่ม
๔) นายอ่อน มะลิลา

บ้านหนองอึ่ง อ.ราษีไศล

๑) นายบุญส่ง พรมมา

นักวิจัยบ้านธาตุสมบูรณ์ อ.ราษีไศล

๑) นายพันทอง ชินราช
๒) นางทองไพ งามตรง

บ้านโกทา อ.ราษีไศล

๑) นายสำลี งามตรง
๒) นายบัว งามตรง
๓) นายคำพอง ชุมพู
๔) นายสมบูรณ์ กุแก้ว

บ้านหนองกอย อ.ราษีไศล

๑) นายสอน ชินสาร
๒) นายพิม สังวร
๓) นายบุญศรี ทองพรหม

บ้านโต่งโต้น อ.ราษีไศล

๑) นายสูญ คำแท่ง
๒) นายเนียง บัวงาม

บ้านดอนม่วง อ.ราษีไศล

๑) นายเพ็ง พิมสาย
๒) นายชมเชย สีอำนาจ
๓) นายวิสุทธิ์

บ้านฮองข่า อ.ราษีไศล

๑) นายเพส หนองข่า
๒) นายจรูญ ธรรมบุตร

บ้านสวนสวรรค์ อ.ราษีไศล

๑) นายดนตรี สีหบุตร
๒) น.ส.เรือง นิละบุตร
๓) นางสำราญ สุระบุตร
๔) นายเล็ง สมศรี
๕) นายไล สมศรี
๖) นางหนูเต็ม ศรีสวยเป้า
๗) นางกองศรี สมศรี
๘) นางเดือน ติละบาล

บ้านหนองแค อ.ราษีไศล

๑) นายแหวน สุระบุตร
๒) นายเพ็ง อาจศรี
๓) นายบัวลา แก่นท้าว
๔) นางหอม จันทร์สุวรรณ

บ้านบัวหุ่ง อ.ราษีไศล

๑) นางสมจิตร เพชรสุข
๒) นายวัน โพธิ์ปัสสา
๓) นางสมบูรณ์ ตะลุดคำ
๔) นายแท่ง ลาลุน
๕) นายบุญสงค์ รังไสย์
๖) นายเฉิด หงษ์ศิริ

บ้านหนองกก อ.ราษีไศล

๑) นางสวน สุขเสน
๒) นางเสถียร สาสงค์
๓) นางคำพอง อุไรโครต
๔) นางตา จันทร์คำ
๕) นางบัวสอน สาสังข์
๖) นายแสวง วงศ์สาลี
๗) นางหนูเจียบ วงศ์สาลี
๘) นางเกษสุวรรณ คำพระ
๙) นางหนูคล้าย บุญสาลี

บ้านท่าบึงหมอก อ.ราษีไศล

๑) นางสังวาลย์ ชุมจันทร์
๒) นายสมัย หงษ์อินทร์

บ้านนาแปะ อ.ราษีไศล

๑) นายบุญเรือง สิมมา
๒) นายทองจันทร์ อามาตย์

ภาคผนวก ข
รายชื่อนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำซี

๑. นักวิจัยไทบ้าน บ้านหนองดู่ ตำบลละหานนา อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น

๑. นายสุภาพ	เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย	อายุ ๖๗ ปี
๒. นางสาวสมพร	นิ่มประยงค์	อายุ ๔๗ ปี
๓. นางมะลิวรรณ	พังจุนันท์	อายุ ๔๐ ปี
๔. นายทองพูน	สีมาญา	อายุ ๔๐ ปี
๕. นายเฉลิม	ดงอุทัย	อายุ ๒๗ ปี

ภาคผนวก ค
รายชื่อนักวิจัยชาวบ้านโนนป่าก่อ

๑. นายชวน ไชยปัตถา
๒. นายจำรัส สุวรรณวงศ์
๓. นายคำลน อินไชยา
๔. นายฝ้าย คนซื่อ
๕. นายเสิม ซองศิริ
๖. นายสงวน ไชยปัตถา
๗. นายมานะ คำพันธ์
๘. นางสว่างจิตร ราชคำ
๙. นางทองลม อุทโท
๑๐. นางสาวพรทิพย์ สายทอง

รายชื่อผู้ให้ข้อมูล

๑. นายคำลน อินไชยา
๒. นายคูณ เพธิโส
๓. นายจำรัส สุวรรณวงศ์
๔. นายจ่อย ถินพนา
๕. นายเสิม ซองศิริ
๖. นายเกี้ยน พลอ้ม
๗. นายปี ความมั่น
๘. นายปาน ภูปา
๙. นายจำปี คำพันธ์
๑๐. นางนูน เพ็งวัน
๑๑. นายทองดี คนซื่อ
๑๒. นายราศี ศรีหาตา
๑๓. นายเสงี่ยม ผิวผ่อง
๑๔. นายพันธ์ ไชฮะนิจ
๑๕. นางกอง ปะหา
๑๖. นายมุ้ย วรบุตร
๑๗. นางบุญแก้ว ไชยปัตถา
๑๘. นางสาวเยาวเรศ ราชคำ
๑๙. นายด่านช้าย ศรีบุญเรือง
๒๐. นายจำรัส อินไชยา
๒๑. นางสุรกานต์ ไชยปัตถา
๒๒. นางสมควร ไชฮะนิจ
๒๓. นางทองเพ็ชร สิมมาวงศ์
๒๔. นายสุพรรณ มาตร์เถื่อน
๒๕. นางสว่างจิตร ราชคำ
๒๖. นางสำเภา บุญยอม
๒๗. นางสีหา แสงแก้ว
๒๘. นางทองลม อุทโท
๒๙. นายฝ้าย คนซื่อ
๓๐. นายเลื่อน ศรีสุโพธิ์
๓๑. นายชวน ไชยปัตถา
๓๒. นายสุริยา แสงแก้ว
๓๓. นายเทิดเกียร์ติ ยืนยิ่ง
๓๔. นายมานะ คำพัน